

ds

ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

Godina VI • Broj 2 (15) • Maj 2021. god.
društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U TUZLI

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:

Vedad Spahić

Tajnica redakcije:

Sanja Dukić

Urednički odbor:

Damir Matanović
Mirza Mahmutović
Adisa Imamović
Tamara Efendić-
Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Jasmina Đonlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Vladimir Vojinović
Mirjana Matea Kovač
Emina Berbić Kolar

Naučni odbor:

Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznan,
Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnarič, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Vočkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:

Maja Hrvanović

Tehnička priprema:

Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2
UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina VI
Broj 2 (15)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, maj 2021.

SADRŽAJ

CONTENTS

BOSNISTIKA

Nehrudin Rebihić:

PJESMA "OSTANTE SE TUTUNA" HASANA KAIMIJE: PRIKAZ JEDNOG
KNJIŽEVNOHISTORIJSKOG SPORA / THE POEM "GET RID OF THE TOBACCO"
BY HASAN KAIMIJA: A REVIEW OF A LITERARY HISTORICAL DISPUTE 13

Šehrzada Džafić

BOSANSKOHERCEGOVAČKA INTERKULTURNA HERMENEUTIKA STRANOGA
– OD INTERKULTURNOG DO UNIVERZALNOG SPORAZUMA SVJETOVA /
BOSNIAN INTERCULTURAL HERMENEUTICS OF FOREIGN 35

Irma Marić

U ROMANESKNOM LABIRINTU ENESA KARIĆA /
IN A ROMANESQUE MAZE OF ENES KARIĆ 51

Azra Hodžić-Čavkić

PASIVNA LEKSIKA I "PASIVNOST" IDIOMSKIH SKUPINA U ČASOPISU
BEHAR (1900–1910) / PASSIVE VOCABULARY AND "PASSIVIZABILITY
OF IDIOMS" IN THE JOURNAL *BEHAR* (1900-1910) 63

GERMANISTIKA

Zerina Brkić

ZUM GEBRAUCH DER SUBSTANTIVISCHEN KOMPOSITA - ANALYSE
DER JUGENDZEITSCHRIFT "BRAVO" / THE USE OF NOUN COMPOSITIONS
IN TEENAGE SLANG - ANALYSIS OF THE TEEN MAGAZINE „BRAVO” 85

TURKOLOGIJA

Edina Solak, Mirza Bašić

PRAGMATIČKA VRIJEDNOST LEKSEMA KOJIMA SE OZNAČAVAJU NAZIVI
ŽIVOTINJA I BILJAKA U ROMANU ORHANA PAMUKA *KAFAMDA BİR
TUHAFLIK* I PRIJEVODU NA BOSANSKI JEZIK / PRAGMATIC VALUES
OF LEXEMES MARKING NAMES OF ANIMALS AND PLANTS IN ORHAN
PAMUK'S NOVEL *KAFAMDA BİR TUHAFLIK* AND TRANSLATION IN
BOSNIAN LANGUAGE 113

Shebnem Abbasova

ON THE ETYMOLOGY OF THE NEGATIVE SUFFIX *-MA/-ME* IN THE TURKIC
LANGUAGES OF OGHUZ GROUP / ETIMOLOGIJA NEGATIVNOG SUFIKSA
-MA / -ME U TURKIJSKIM JEZICIMA OGUSKE GRUPE 135

ROMANISTIKA

Lejla Tekešinović

UZROČNE REČENICE BEZ LIČNOG GLAGOLSKOG OBLIKA U FRANCUSKOM
JEZIKU / FRENCH REASON CLAUSES WITHOUT A FINITE FORM OF THE VERB .. 147

OGLEDI IZ FILOZOFIJE

Kenan Čemo

SAVRŠENI ČOVJEK KAO KRUNOLIK SVEKOSMIČKOGA BITKA U
IBN 'ARABIJEVU MIŠLJENJU / THE PERFECT MAN AS THE CROWN
OF ALL-COSMIC EXISTENCE IN IBN 'ARABI'S THOUGHT 165

PRAVNA MISAO

Armina Čunjalo, Zlatan Omerspahić

SUDSKA KONTROLA U SPOROVIMA IZ ZAŠTITE LIČNIH PODATAKA U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM I POREDBENOM ZAKONODAVSTVU / JUDICIAL REVIEW IN DATA PROTECTION CASES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND COMPARATIVE JURISDICTIONS	181
--	-----

Rijad Delić

POLITIČKO-USTAVNI POLOŽAJ I ORGANIZACIJA LOKALNE SAMOUPRAVE U REPUBLICI KOSOVO / POLITICAL-CONSTITUTIONAL POSITION AND ORGANIZATION OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF KOSOVO	207
--	-----

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Nusreta Kepeš

UTJECAJ INTEGRIRANOG PREDŠKOLSKOG ADAPTIVNOG KURIKULUMA NA ZRELOST DJECE ZA POLAZAK U ŠKOLU / THE INFLUENCE OF THE INTEGRATED PRESCHOOL ADAPTIVE CURRICULUM ON CHILDREN'S READINESS FOR FIRST-GRADE REGISTRATION	227
--	-----

Lejla Muratović, Amer Ćaro

ANALIZA MOGUĆNOSTI PROGRAMA INICIJALNOG OBRAZOVANJA UČITELJA ZA RAZVOJ INKLUZIVNIH KOMPETENCIJA / ANALYSIS OF THE POSSIBILITIES OF THE INITIAL TEACHERS EDUCATION PROGRAMS FOR THE DEVELOPMENT OF INCLUSIVE COMPETENCIES	251
--	-----

Merjem Sušić

INFORMACIJSKO-KOMUNIKACIJSKE KOMPETENCIJE NASTAVNIKA KAO ZAHTJEV SAVREMENE NASTAVE I KONCEPTA CJELOŽIVOTNOG UČENJA / INFORMATION-COMMUNICATIONS COMPETENCIES OF TEACHERS AS A REQUIREMENT OF CONTEMPORARY TEACHING AND THE LIFELONG LEARNING CONCEPT	273
--	-----

Džejla Idrizović

ŠKOLA O(NE)MOGUĆAVA RAZVOJ KREATIVNOSTI / PRO/CON:
ARE SCHOOLS LIMITING THE DEVELOPMENT OF CREATIVITY 299

Maja Žmukić

PRIMJENA LIKOVNE OBLASTI GRAFIKA U POČETNIM RAZREDIMA
DEVETOGODIŠNJEG OSNOVNOG OBRAZOVANJA / THE APPLICATION
OF THE ART AREA OF GRAPHICS IN THE INITIAL GRADES OF
NINE-YEAR PRIMARY EDUCATION 317

PRILOZI IZ PSIHLOGIJE

Almira Isić, Anela Hasanagić

OSOBI NE LIČNOSTI RODITELJA KAO ODREDNICE FORMIRANJA OSOBINA
LIČNOSTI NJIHOVE DJECE PREDŠKOLSKE DOBI / PERSONALITY TRAITS
OF PARENTS AS DETERMINANTS OF FOUNDATION OF PERSONALITY
TRAITS IN THEIR PRESCHOOL CHILDREN 333

Amra Džajić, Sena Družić, Dijana Sulejmanović

POSTPENALNA PODRŠKA MALOLJETNIM OSOBAMA S DELINKVENTNIM
OBLICIMA PONAŠANJA / POSTPENAL SUPPORT FOR MINORS WITH
DELINQUENT BEHAVIORS 359

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Amina Vatreš

RIZIK KAO KOMUNIKACIJSKI FENOMEN U McLUHANOVOM GLOBALNOM
SELU / THE RISK AS A COMMUNICATION PHENOMENON WITHIN
McLUHAN'S GLOBAL VILLAGE 371

Mirza Mehmedović

UPOTREBA POJMA „GRAĐANIN“ U ONLINE MEDIJSKIM IZVJEŠTAJIMA O
MOSTARSKIM LOKALNIM IZBORIMA / USE OF THE TERM „CITIZEN“ IN
ONLINE MEDIA REPORTS ON MOSTAR'S LOCAL ELECTIONS 383

Lamija Silajdžić

SMRT UŽIVO: MEDIJSKO IZVJEŠTAVANJE O KATASTROFAMA I TRAGEDIJAMA /
DEATH ALIVE: THE CHALLENGES OF LIVE REPORTING ON DISASTERS
AND TRAGEDIES 399

Damir Šehanović

BALKANSKI NARATIV NA FILMU – KULTURNA DIPLOMATIJA ILI
PROPAGANDA? / BALKAN NARRATIVE ON THE MOVIE – CULTURAL
DIPLOMACY OR PROPAGANDA? 417

STUDIJE SOCIJALNOG RADA I SOCIJALNE POLITIKE

Nedreta Šerić

ULOGA SARADNJE I KOORDINACIJE U SAVREMENOJ PRAKSI SOCIJALNOG
RADA / THE ROLE OF COLLABORATION AND COORDINATION IN SOCIAL
WORK PRACTICE 445

Asim Pandžić

PREPREKE U OSTVARIVANJU SOCIJALNIH PRAVA IZ SISTEMA SOCIJALNE
ZAŠTITE U ODNOSU NA OBLIK PRUŽANJA USLUGA / OBSTACLES IN
EXERCISING SOCIAL RIGHTS IN THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM
IN RELATION TO THE FORMS OF SERVICES PROVISION 467

PRIKAZI

Amira Banjić

SMAIL-AGINO PITANJE U STAROM I NOVOM SVJETLU (MUHIDIN DŽANKO,
ISMAIL-AGA ČENGIĆ, DOBRA KNJIGA, SARAJEVO, 2017) 493

Lamija Milišić

KULTURALNI KONTRAPRODOR: SUČELJE MITA I POEZIJE (AMILA
BUTUROVIĆ, *KAMENI GOVORNIK: STEĆCI, PROSTOR I IDENTITET
U POEZIJI MAKA DIZDARA*, KULTURNO DRUŠTVO BOŠNJAKA
HRVATSKE „PREPOROD“, ZAGREB, 2018) 497

Amela Šehović

JEZIK U RALJAMA PRESKRIPTIVIZMA (ANĐEL STARČEVIĆ, MATE KAPOVIĆ,
DALIBORKA SARIĆ, *JEZIKU JE SVEJEDNO*, SANDORF, ZAGREB, 2019) 503

Elvir Kopic

AKRIBIČNA I EMPATIČNA BIOGRAFIJA BOSANSKOG NOBELOVCA
(MICHAEL MARTENS, *U POŽARU SVJETOVA: IVO ANDRIĆ – JEDAN
EVROPSKI ŽIVOT*, BUYBOOK, SARAJEVO, 2019) 509

Ali Hasanović

KULTURNO-MEMORIJSKA STUDIJA O ABDULAHU SALAHUDINU
UŠŠAKIJU, DIVANSKOM PJESNIKU SA KRAJA 18. STOLJEĆA
(BERIN BAJRIĆ, *MNEMOPOETIKA SUFIJSKOG PJESNIKA*,
ORIJENTALNI INSTITUT, SARAJEVO, 2019) 513

Melida Travančić

DJELO KAO METAFORA MOSTA: NOVA ČITANJA OPUSA TVRTKA
KULENOVIĆA (*TVRTKO KULENOVIĆ: JA UMJETNOST – DJELO:
ZBORNİK RADOVA SA NAUČNOG SKUPA ODRŽANOG U FOJNICI
NOVEMBRA 2019*, UR. EDIN POBRIĆ, ŠTAMPARIJA FOJNICA,
FOJNICA, 2020) 519

Enisa Gološ

ONOMASTIČKI ODGOVOR NA PITANJE KO SU BOSANCI I HERCEGOVCI
(INDIRA ŠABIĆ, *PREZIMENA U BOSNI I HERCEGOVINI*, OFF-SET, TUZLA, 2020) 523

UPUTSTVO ZA AUTORE 529

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSNISTIKA

Nehrudin Rebihić:

PJESMA "OSTANTE SE TUTUNA" HASANA KAIMIJE: PRIKAZ

JEDNOG KNJIŽEVNOHISTORIJSKOG SPORA / THE POEM

"GET RID OF THE TOBACCO" BY HASAN KAIMIJA:

A REVIEW OF A LITERARY HISTORICAL DISPUTE 13

Šeherzada Džafić

BOSANSKOHERCEGOVAČKA INTERKULTURNA HERMENEUTIKA

STRANOGA – OD INTERKULTURNOG DO UNIVERZALNOG

SPORAZUMA SVJETOVA / BOSNIAN INTERCULTURAL

HERMENEUTICS OF FOREIGN..... 35

Irma Marić

U ROMANESKNOM LABIRINTU ENESA KARIĆA /

IN A ROMANESQUE MAZE OF ENES KARIĆ 51

Azra Hodžić-Čavkić

PASIVNA LEKSIKA I "PASIVNOST" IDIOMSKIH SKUPINA U

ČASOPISU *BEHAR* (1900–1910) / PASSIVE VOCABULARY AND

"PASSIVIZABILITY OF IDIOMS" IN THE JOURNAL *BEHAR* (1900-1910) 63

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.13

UDK 821.163.4(497.6).09 Kaimija H.

Primljeno: 17. 01. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Nehrudin Rebihić

PJESMA "OSTANTE SE TUTUNA" HASANA KAIMIJE: PRIKAZ JEDNOG KNJIŽEVNOHISTORIJSKOG SPORA

Iako nevelikog estetskog značaja, pjesma "Ostane se tutuna" šejha Hasana Kaimije bila je cijelo jedno stoljeće predmetom različitih sporenja u bosanskohercegovačkoj naučnoj javnosti. Cilj ovoga rada jeste da pokaže kako je pjesma od svog prvog objavljivanja pa do savremenog doba korištena kao "saveznik" za osporavanje ili podršku određenim narativima. Kao središnja tema svih tekstova u sporu kroz cijelo 20. i početkom 21. stoljeća, nametnula se "teza o bogumilstvu", odnosno da li je Kaimija mogao znati za termin bogumili u 17. stoljeću. Tekst je najviše korišten kao "saveznik" u historiografiji, teoriji identiteta, ekonomiji, religiji i tek donekle u književnoj historiji. Također, cilj je bio da pokažemo kako je pjesma figurirala u ovim diskursima, a naročito "sporni stihovi", ali isto tako kakvu je interpretaciju i valorizaciju imala u različitim povijesnim kontekstima.

Ključne riječi: Hasan Kaimija; duhan; bogumili; Muhamed Hadžijahić; Seid Traljić; književna kritika; arebica; alhamijado

TEKST, KONTEKST, INTERPRETACIJA

Didaktična pjesma – nasihat/"kasida" – "Ostane se tutuna" / "Protiv "pijenja" duhana" / "Kasida o štetnosti duhana" Hasana Kaimije od njenog prvog objavljivanja u antologijskom izboru *Serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslims* (1912), koji su priredili V. Ćorović i S. Kemura, pa do danas, bivala je povod za različita sporenja

u bosanskohercegovačkoj naučnoj javnosti. Nažalost, sporenja se nisu odvijala u okviru književnohistorijskog i književnokritičkog diskursa, nego u drugim kontekstima (ekonomskom, političkom, ideološkom, historijskom), zbog čega je tekst u recepciji izgubio svoju prvotnu funkciju: pjesnik je, zapravo, u poetskom i etnopedagoškom diskursu, kao "andragoško-didaktički ders" (Verlašević, Spahić 2006: 24), nastojao posavjetovati i upozoriti ljude na štetnost pušenja duhana. Iako je riječ o pjesmi nevelikih književno-estetskih vrijednosti, ona je zbog svog "savezništva" sa drugim diskursima pripojena širem društveno-kulturnom prostoru (Felski 2019: 119) i tako je priskrbila kulturno povlašteniji status, za razliku od drugih i dosta uspjeljih Kaimijinih pjesma. Bez obzira na to da li je pjesma u tom savezništvu s drugim diskursima bila predmet konstruiranja ili manifestiranja znanja, ili, pak, bila predmet kritike i osporavanja, taj njen status u različitim "mrežama značenja i diskursa" održao ju je konstantno vidljivom u kulturnom horizontu, gdje su joj pridavana različita značenja u različitim povijesnim i interpretativnim kontekstima. Budući da historijski kontekst uvijek nešto označava i da može poslužiti za objašnjenje određenih obilježja teksta (Perkins 1992: 121-153), on je, kada je riječ o ovoj pjesmi, u kritičkim opservacijama nekih kritičara (Šahinović, Traljić, Popović, Šidak, Balić) veoma često bio i njen prvotni balast, naročito kod onih kritičara/historičara koji su u dilhtayevskom smislu tretirali književni tekst kao prostor koji najdirektnije odražava kontekst i prenosi znanja iz vremena u kojem je autor živio. Na drugoj strani, neki kritičari (Hadžijahić, Handžić, Solovjev) su ovoj pjesmi prilazili ne pridajući odlučujući značaj kontekstu njenog nastanka pa u tim interpretacijama on i nije nadvladao pjesmom, već je, rekli bismo, obavila ulogu transmisije kolektivnog pamćenja koje, također, može biti referentni oslonac za rekonstrukciju određenih ideja i svjetonazora. Prvi su osporavali mogućnost konstruiranja i distribucije određenog znanja pozivajući se na kontekst nastanka pjesme jer, prema njihovom mišljenju, u tom kontekstu takva znanja nisu bila dostupna, dok drugi kritičari smatraju da je takvo što moguće (ili da ga tekst konstruira ili distribuira) zbog čega su tekstu pjesme prilazili kao prostoru i izvoru određenih saznanja i spoznaja. Valja kazati i to da kritička promišljanja o ovoj pjesmi nisu pošteđena sinhronije iz koje su kritičari rekonstruirali i interpretirali stihove, pa su pri njenom tumačenju nametali određene tipove kontemporarnog političkog, vjerskog, ideološkog mišljenja, bez obzira na to da li su u datom kontekstu afirmirali ili osporavali znanja koja su inherentna samoj pjesmi. K tome, polazeći iz različitih ideoloških, svjetonazorskih, vjerskih pozicija, kritičari su nerijetko tekst tumačili ograničavajući i svodeći njegovu cjelinu na onaj segment koji je njima bio važan.

Uzurpacija pojedinih dijelova pjesme od jedne ili druge kritičke zajednice (bez obzira da li su za ili protiv) proizvela je određeni učinak u kulturi: pjesma je iskorištena kao prostor za obračun dvije različite interpretacije prošlosti (teze o bogumilstvu), kao neka vrsta "veze" s prošlošću koju, na jednoj strani, treba afirmirati ili pak osporavati. U pravilu, osporavatelji su afirmatorima imputirali fabrikovanje "skrivenih veza" u svrhu ideološke ili političke indoktrinacije. Bez obzira na strane u sporu, obje tekst koriste samo kao saveznika u borbi različitih narativa. Iako je često riječ o pojedinačnim interpretacijama pjesme, naročito kod one skupine kritičara koji su je tretirali kao izvor znanja i spoznaje, one su kod kritičara suprotnih stajališta uglavnom sumnjičene kao retuš kolektivne slike prošlosti, iako u samom tom kolektivu, kako ćemo kasnije vidjeti, postoje različita i oprečna mišljenja o ovom i setu drugih sličnih kulturno-povijesnih i identitetskih pitanja. Riječju, pjesma je kroz cijelo 20. stoljeće instrumetalizirana u borbama za interpretaciju prošlosti, ali i kao izvor u historijskim istraživanjima društvenih i ekonomskih kretanja u 17. st. u Bosni (npr. trgovina duhanom). Tako je, premda spada u klasu estetski irelevantnog pučkog stihotvorstva, ona zauzela posebno mjesto u oblikovanju ili osporavanju određenih znanja o prošlosti. Dinamizam diskurzivnih borbi priskrbio joj je u kulturnom polju značenja koja sam tekst ne nudi.

Pjesma "Ostane se tutuna" kao cjelina nije izazvala spor u naučnim krugovima, već samo pojedinačni njeni segmenti (stihovi ili riječi). "Sporni stihovi" *I u smradu bili/ Kao Bogumili* nastali su kao rezultat prvotnog čitanja arebičkog teksta u antologijskom izboru koji su priredili Kemura i Ćorović. Budući da je ovaj antologijski izbor kroz cijelo 20. stoljeće bio predmet različitih kritičkih opservacija, valja kazati da su i navedeni stihovi, kao i cjelina pjesme, u kasnijim čitanjima originalnog predloška različito tumačena. Stoga ovdje donosimo komparativno-tekstološku analizu svih dosadašnjih čitanja pjesme u cjelini, kao i spornih stihova, počevši od čitanja Hasana Reba, koji u časopisu "Nova Zora" (1925) u tekstu "Počeci književnosti naših muslimana" kao egzemplarni primjer književnosti pisane na arebici donosi devet strofa ove pjesme u tri različite varijante (arebica, latinica, vlastiti prepjev). Uslijedit će čitanja Muhameda Hadžijahića (Kuna, Hadžijahić Pejčinović 1974), Abdurahmana Nametka (1981), Smaila Balića (1973/1994), Lamije Hadžiosmanović (1974), Jasne Šamić (2020), te usputno i čitanja Seida Traljića, Cvetka Popovića, A. K-čić (pseudonim).¹ U svim ovim čitanjima vidljive su velike razlike kako na primjeru „spornih stihova“, tako i pjesme u cjelini.

¹ Skraćeno: Hasan Reba – HR; Abdurahman Nametak – AN; Muhamed Hadžijahić – MH; Smail Balić – SB; Lamija Hadžiosmanović – LH; Jasna Šamić – JŠ.

Bujrumišdur gospodar,²
Ostane se tutuna³
Kim isterseboži dar
Nek s' uvede tutuna⁴

Nemojte se po zlu vrijet⁵
Čujte, što ću vama rijet⁶
Ko god hoće čisto mrijet⁷
Nek s' uvede tutuna⁸

Zločasta je rabota
Pušit ga je sramota⁹
Jer je vrlo grehota¹⁰
Ostane se tutuna

Uvedte se smrada¹¹
Nek je čista pravda¹²
Ne orite grada¹³
Ostane se tutuna

² LH - /Buj/ urmušdur gospodar

³ LH – Ostan se tutuna

⁴ LH – strofa ima pet stihova (Boži dar – zaseban stih) i dolazi do inverzije u posljednja dva stiha; HR – Nek se uveze tutuna; AN – Nek se uvede tutuna

⁵ LH - /Nem/ojte se po zlu rit; HR – Nemojte se po zlu vrijeti; AN – Nemojte se po zlu vret; JŠ – Nemojte se po zlu vrit

⁶ LH – Čujte što će slovo rijet; HR – Čujte što će selo rijet; MH – Čujte što ću slovo rijet; AN – Čujte što će slovo rijet; JŠ – Čujte što će slovo rit

⁷ LH – ovaj stih ne nalazi se na ovom mjestu (br. 24) i naveden je kao dvostih: /H/er kim ister//čisto mrijet; HR - Her kim čisto mrijeti; JŠ – Her kim ister čisto mrit

⁸ LH – Ne's uvede tutuna; HR – Nek se uveze tutuna; MH – Nek' s' uvede tutuna; AN – Nek se uvede tutuna

⁹ HR – Baš to - ga je sramota

¹⁰ LH - Jer/e/ v/i/rlo sramota; HR – Jer je v(i)rlo grjehota, AN – Jere vrlo grehota; MH – Jer je vrlo grihota, JŠ – Jer je v(i)rlo grehota

¹¹ LH - /U/ vedte se smrada

¹² LH – Nek je čista brada; inverzija stihova: ovaj stih poslije stiha Ne orite grada; HR – Nek je čista brada; MH – Nek' je čista brada; JŠ – Nek je čista pravda

¹³ HR – Neuredna je grada

Nut muke tvrde¹⁴
Sve haljine smrde¹⁵
Svakom se grde¹⁶
Ostane se tutuna

Ko uspuši¹⁷ pako¹⁸
On je sebe smako¹⁹
I uvijek je plako²⁰
Ostane se tutuna

Ko ga pije zlo pati²¹
Nemojte se trovati
Lulu kamiš kopati
Ostane se tutuna

Lulom o tle kucuka²²
Oko sebe pljuvuka²³
Gore neg da bljuvuka²⁴
Ostane se tutuna

¹⁴ LH – Nuto muke tv/i/rde; HR – Nu to-muke tvrde; MH – Nuti muke tvrde; AN – Nuto muke tvrde; JŠ – Nuto muke tv(i)rde

¹⁵ LH – Sve haljine sm(i)rde; HR – I sve haljine smrde; AN – Sve haljine smrādē; JŠ – Sve haljine sm(i)rde

¹⁶ LH - /S/ vakomu se grde; HR – I svakom se girde; MH – Svakomu se grde; AN – Svakome se grde; JŠ – Sva kome se g(i)rde

¹⁷ Ovdje je važno napomenuti da kod Kemura-Ćorovića i kod H. Rebca nema ove strofe:

Nemojte se karat
Svakoga srca parat
Bogme će vas darat

Ostane se tutuna (U: A. Nametak)

U ostalim varijantama: LH – Bogme će vas žarit; JŠ- Svoga srca parati; Bogme će vaz raditi; MH – Bog će vas radat.

¹⁸ LH – Kim ičerse pakao; HR – Kim ičerse pako; MH – Kim isterse pako; AN – Kim ičerse pakao

¹⁹ LH – On je sebe smakao; HR – On je sebe smako; MH – On je sebe smako; AN i JŠ – On je sebe smakao

²⁰ LH – Uvik plakao; HR – Uvijek je plako; MH – Uvijek je plakao; AN – Uvijek plakao; JŠ – Uvijek je plakao

²¹ LH – Tko ga pije zlopati; HR – Ko ga pije zlo pati; MH – ko ga pije zlo pati; AN – Tko ga pije, zlopati; JŠ – Tko ga pije zlopati

²² LH – Lulom o tle kljuje; HR – Lulom a-tle kljuvati; MH – Lulom o tle kucuka; AN – Lulom o tle kljuju; JŠ – Lulom o tle kucuka, SB – Lukom o tle kuc(u)ka

²³ LH – Oko sebe pljuje; HR – Oko sebe pljuvati; MH – Oko sebe pljuvuka; AN – Oko sebe pljuju; JŠ – OKO sebe pljuvuka; SB – Oko sebe pljuvu(c)ka

²⁴ LH – Gore nek da bljuje; HR – Gore nego-bljuvati; MH – Gore nek da bljuvuka; AN – Gore nek da bljuju; JŠ – gore neg da bljuvuka

Smrdi kano hala²⁵

Zarar čini mala²⁶

Ostane se belaja²⁷

Ostane se tutuna

Kim ičerse tužan²⁸

Saruk mu je ružan²⁹

Hodi kano sužanj³⁰

Ostane se tutuna

Tutundžija svaki blijed³¹

Iz nosam mu teče ijed.³²

Bio taze, bio sijed³³

Ostane se tutuna.

Nut pogledaj sada

Iz smrdljiva kada³⁴

Uvedte se jada³⁵

Ostane se tutuna

I mi smo ga pili

I u smrdu bili³⁶

²⁵ LH – Smrdi kako hala; HR – Smrdi kako hala; MH – smrdi kao hala, AN – Smrdi kako hala, JŠ – Smrdi kako hala; SB – Smrdi kano hala

²⁶ LH – Zararli je mala; HR – Zararider mala; MH – Zararider mala; AN – Zarar lipa mala; JŠ – Zarareder mala, SB – Zarareder mala

²⁷ LH – Uvedte se zala; HR – Ostane se žala; MH – Ostan' te se belaja; AN – Odbite se zala, JŠ – Ostane se belaja

²⁸ MH – Kim isterse tužan

²⁹ LH – Sarraf mu je ružan; MH – Saruk mu je ružan; AN – Saraf mu je ružan; JŠ – Saruk mu je ružan

³⁰ LH – Hodi kao dužan; MH – Hodi kao sužanj; AN – Hodi kako dužan; JŠ – Hodi kano sužanj;

³¹ MH – Tutundžija svaki blid

³² MH – Iz nosa mu teče jid; JŠ – Iz nosam mu teče jed

³³ LH – Eger taze eger sijed; MH – Eger taze eger sid; AN – Eger taze, eger s(i)jed; JŠ – Eger teze eger sijed

³⁴ LH – Sve me zajmiš kada; MH – Iz smrdljiva kada; AN – Sumradišma kada; SB – (I) smrdljiva gada; JŠ – I smrdljiva kada

³⁵ LH – između prethodnog i ovog stiha nalazi se stih: Sve zajmiš kada; SB – O(d)vadte se jada

³⁶ LH – I u jadu bili; MH – I u smrdu bili; AN – I u jadu bili; JŠ – I u smrdu bili

Kao Bogumili³⁷

Ostane se tutuna

Frenklar buni satarlar

Sudukičretutarlar

Bak ne zehrijutarlar

Ostane se tutuna

Vaz gećmesipeklazum

Frenkeujmak ne lazum

Ne budite mulazim

Ostane se tutuna

Zločasto je po vjeru³⁸

Ružno jedni umjeru³⁹

U zemlju se uvjeru⁴⁰

Ostane se tutuna

Kaimidirsujleruz

Bir nasihatejleruz

Bir emer dur nejleruz

Ostane se tutuna⁴¹

³⁷ LH – Kako bogumili; MH – Tako bogumili; AN – ‘Nako Bogu mili; JŠ – Tako Bogu mili; SB – Tako, Bogu mili

³⁸ MH – Zločasto je po viru; JŠ – Zločasto je po viru

³⁹ LH – Ružno jedni umiru; MH – Ružno jedini umiru; SB – “Ružno“, jedni umjer(j)u

⁴⁰ LH – U zemlju se uviru; MH – U zemlju se uviru; SB – Uzimlju te u vjeru

⁴¹ U varijanti koju donose Muhamed Hadžijahić i Jasna Šamić pjesma ima još dvije strofe. Ovdje ćemo donijeti Hadžijahićevo čitanje ovih strofa, a potom ih uporediti s čitanjem Jasne Šamić.

*Bolje vam je ostati
Ma dobar put ustati
Nego smrdeć pospati
Ostan'te se tutuna*

*Ko za duhan umrije,
U paklu se ugrije
U katran se odrije,
Ostan'te se tutuna.*

JŠ – Bola vama se ostati (1. stih); Nek ismrdak izlapi (3. stih); Tako duhanom umrija (5. stih); U paklu se ugrija (6. stih); U katran se urur ja (7. stih)

KNJIŽEVNI TEKST KAO SAVEZNIK: PJESMA KAO IZVOR ZNAJANJA O PROŠLOSTI

Kao što smo već naznačili, stihovi *I u smradu bili/ Kao Bogumili* bili su predmet sporenja, osobito u historiografiji, gdje su korišteni kao saveznik u dokazivanju ili osporavanju određenih pogleda na prošlosti, a posebno u vezi sa bogumilskim pitanjem. Tekst na arebici objavili su Kemura i Ćorović u spomenutom antologijskom izboru; oni su ove stihove prvi transkribirali *I u smradu bili/ Kao Bogumili*, a ne *I u smradu bili/ Kao Bogu mili*, što je izazvalo spor da li je Kaimija mogao znati za *bogumile*, odnosno da li ova pjesma reflektira znanja iz vremena njenog nastanka (1687) ili ne. Prema našem mišljenju, budući da je riječ o čitanju arebičkog rukopisnog predloška, najprije bi se trebalo osvrnuti na povijesni kontekst (1912) u kome su se Kemura i Ćorović odlučili baš za *Bogumile*, a ne *Bogu mile*. Bogumilstvom u Bosni su se na početku 20. stoljeća bavili brojni historičari i polihistori [Rački (1870), Bašagić (1900), Prohaska (1911) itd.]. Vjerovatno pod utjecajem tadašnjih vladajućih narativa (naročito austrougarskih; npr. Asbot) Kemura i Ćorović su se odlučili za ovakvo čitanje, a ne neko drugo. Stavovi Sejfuđina Kemure o bogumilstvu nisu poznati, ali kada je riječ o Vladimiru Ćoroviću, on ih iznosi u knjigama *Bosna i Hercegovina* (1922) i *Istorija Jugoslavije* (1933). Ćorovićeve će stavove kasnije Mehmed Handžić u svojim historijskim studijama o "islamizaciji" iskoristiti kao argumente u dokazivanju teze da u srednjovjekovnoj Bosni nije bilo rašireno pravoslavlje nego patarenstvo (Handžić 1999). Stoga možemo pretpostaviti da su vladajući narativi s početka 20. stoljeća utjecali da ovu riječ Kemura pročita kao *Bogumili*, a ne *Bogu mili*. Drugo čitanje ove pjesme donosi Hasan Rebac (1925: 48) u spomenutom tekstu. On, nažalost, ne donosi strofu sa "spornim stihovima". Budući da se njegovo čitanje devet strofa razlikuje od čitanja Kemure i Ćorovića, bilo bi zanimljivo da je protumačio integralni tekst pjesme.

Prvi koji je izrazio sumnju u valjanost Kemura-Ćorovićeva čitanja spornih stihova bio je Munir Šahinović Ekremov u tekstu "Šejh Hassan Kaimija: narodni tribun iz Bosne i hrvatski pjesnik iz XVII stoljeća" publikovanom u listu *Narod* 1933. godine. Iako je ovaj tekst, koji je izlazio u nastavcima, ostao nezavršen zbog prestanka izlaska časopisa, on, zapravo, nakon teksta *Kaimi baba* Tihomira Đorđevića (1930: 109-118), predstavlja najobuhvatniji rad o ovom pjesniku dotad. Budući da je Šahinović bio jedan od gorljivih zagovornika ideologije hrvatstva između dva svjetska rata, prvo što problematizira kod Kaimije jeste "puritanstvo u jezičkim izrazima" (on ovdje misli na hrvatski jezik) koje se zapravo odnosi na "obilno unošenje orijentalizama u

našu poeziju“. On će konstatirati da mu “jezik nije čist“ kao kod Muhameda H.Uskufije ili Umihane Čuvidine, ali da je mnogo “čišći“ od kasnijih pjesnika: Abdurahaman Sirije i Abdulvehaba Ilhamije. Kada je riječ o “sporim stihovima“, Šahinović zaključuje da kritičar, folklorist kod njih mora “malo začuđen zastati“ jer je „začudno da Kaimija uopće poznaje bogumile, odnosno prema njegovom pisanju Bogumile, pretke bosanskih muslimana“ (Šahinović 1933: 45: 7). Prema njegovom mišljenju, u Kaimijino vrijeme ova vjera je “potpuno iščezla i zaboravljena, a nisu izvan narodnih običaja i kamenih spomenika (stećaka) postojali bosansko-hrvatski ili turski otpisi o bogumilstvu“ u Sarajevu. Ovu posljednju Šahinovićevu tezu opovrgnuli su kasniji istraživači (Nedim Filipović i Muhamed Hadžijahić) koji u svojim radovima navode da se riječ bogumil spominje u turskim popisnim defterima (Hadžijahić 1974: 243). Šahinoviću su posebno bili interesantni drugi i treći stih ove strofe jer “dovode ponešto u zabunu“: (1) da su bogumili pušili i koristili duhan što je suprotno (“apsolutno nemoguće“) historiji širenja duhana u Bosni⁴², (2) da “pjesnik pripisuje ‘smrad’ uopće životu bogumila“, zbog čega se on pita odakle toliko pjesnikovo “inferiorno shvatanje“ o bogumilstvu. Na kraju ovog kritičkog osvrtu Šahinović zaključuje da je „ova strofa rijetkost svoje vrste, u starijem pjesništvu, i onom muslimanskom i onom kršćanskom“ jer se gotovo nigdje ne spominju “izričito bogumili, kao bosanska sekta patarenstva“ (Šahinović: 45: 7).

U periodu između dva svjetska rata ova Kaimijina pjesma korištena je kao “saveznik“ u dokazivanju kolektivnog prisjećanja i pamćenja bogumilstva (M. Hadžijahić), ali i kao saveznik u osporavanju tvrdnje o pravoslavnom karakteru Crkve bosanske (Mehmed Handžić). Valja kazati da su polemike u vezi s karakterom Crkve bosanske bile česte u bosanskohercegovačkoj periodici (Islamski svijet, Gajret itd.) između dva svjetska rata (Usp. Šehić 1933: 54: 2).

Da književni tekstovi mogu poslužiti za rekonstrukciju prošlosti, znanja i identiteta ili pak biti saveznik u popunjavanju određenih “šupljina“ nije ništa novo za istraživače književne i kulturne povijesti (Rebihić 2020). Prema našem mišljenju, Hadžijahić je bio jedan od najboljih poznavalaca alhamijado književnosti, a prvi tekst u vezi s ovom Kaimijinom pjesmom objavio je u časopisu *Muslimanska svijest* 1936. godine (br.1.) pod naslovom *Kada je u našim krajevima konačno nestalo "Dobrih Bošnjana" – Bogumila?*. U skladu sa vlastitom međuratnom prohrvatskom orijentacijom on u ovom članku nastoji predstaviti literaturu o “precima hrvatskih muslimana“ gdje u načelu zaključuje da je “Bogumila u Bosni bilo sve do konca XIX stoljeća“. Koristeći se

⁴² Ovdje valja spomenuti da je pjesma u cjelini korištena i kao svjedočanstvo o širenju duhana na prostorima Bosne s kraja 17. stoljeća, a o čemu su radove pisali Balić (1939-1940) i Kreševljaković (1940).

različitom literaturom od Benedikta Kuripešića, Krunoslava Draganovića, Safvet-bega Bašagića, do Hamdije Krešavljakovića, Mehmeda Handžića, podastire raznovrsne argumente za dokazivanje ove teze. Posebno pažnju posvećuje bilješki u Bakulinovom šematizmu hercegovačke biskupije iz 1867. godine gdje se kaže kako je u okolini Konjica, u mjestu Dobričevići, živjela porodica Helež, koja je posljednja primila islam; zatim navodi izvještaj francuskog konzula koji je 1872. godine u okolini Jablanice vidio dva bogumilska sela. Kada je riječ o domaćim autorima, posebno se referira na folkloristu Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka i njegove poslovice iz *Narodnog blaga* (1888) u kojima se spominje termin bogumil. Hadžijahić posebnu pažnju posvećuje književno-umjetničkim tekstovima usmene i pisane književnosti (alhamijado) kako bi i u njima pokazao kolektivnu i pojedinačnu svijest o bogumilstvu; on, zapravo, prati utjecaj "bogumilske književnosti" na usmenu i pisanu književnost, a termin "bogumilska književnost" preuzima od Dragutina Prohaske (*Die Literatur der Bogumilen*) iz spomenute knjige (1911: 37-55). Kada je riječ o utjecaju "bogumilske književnosti" na usmenu, lirsku tradiciju Bošnjaka, Hadžijahić se referira na istraživanja Ivana Rodića i navodi kao primjer sevdalinku "Mošćanico, vodo plemenita", za koju „pouzđano znamo da je s bogumilskim elementom“ (Hadžijahić 1936: 1: 10) jer stihovi (*Nek ne kosi trave oko Save/ Pokosit će moje oči čarne/ Nek ne pije bunar vode hladne/ Popit će je moje oči čarne*) odgovaraju „naučavanju Pavlova učenika Jeremije o postanku svijeta“ (1936: 1: 10). Pored ove, on navodi i pjesmu Hasana Kaimije u kojoj "ovaj naš pjesnik spominje Bogumile", tretirajući je kao dio pamćenja bosanskog čovjeka o bogumilstvu u 17. stoljeću. Sve dodatno potkrepljuje poslovicom „Šute kao Bogumili“ koju je zabilježio Kapetanović Ljubušak u okolini Jablanice i Konjica. On se u ovom tekstu donekle ograđuje od termina bogumili konstatiravši da su se oni u "Herceg-Bosni zvali Patareni". Pri tome termin "pataren" nastoji pojasniti u kontekstu "islamizacije", pozivajući se na Bašagićevo mišljenje prema kojem je "naziv Potur nastao od riječi Pataren"⁴³, a to se dalje oslanja na stavove koje je u ovom periodu protežirao Mehmed Handžić u kontekstu njegovih teorija o "islamizaciji". Handžić je o ovom fenomenu napisao dvije studije *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskohercegovačkih muslimana* i *Glavni uzrok prijelaza bogumila na islam*, a koje u načelu

⁴³ Hadžijahić ovo preuzima iz Bašagićevog rukopisnog rječnika "Turcizmi, arabizmi i perzizmi u hrvatskom jeziku" u kojem stoji: *Potur = pataren, bogumil*. Dijelovi ovog rječnika nalazi se u Historijskom arhivu Sarajevo. Čak i u jednom pismu iz 1934. godine (14. travanj) Munir Šahinović Ekremov traži od Alije Nametka da nešto napiše o ovom rječniku: *Po mom mišljenju najbolje bi bilo da obradiš jednu temu o Safvetbegu, kao književni omaž, ili pak što naučno, n. pr. vrijedno bi bilo otvoriti onaj njegov Rječnik istočnih rieči u hrv. jeziku, koji je ostao u rukopisu. Za tu inače vrijednu stvar, javnost ne zna gotovo ništa, a ti si inače deverao oko leksi-kografije i rječnika pa će ti to uspjjeti...* (HAS, ZV-312)

slijede Bašagićevu "tezu o bogumilstvu". Handžić, prema Enveru Redžiću, ovu tezu zasniva na "bliskosti nekadašnje većinske bogumilske vjere sa učenjem islama" (2000: 14).⁴⁴

Kada je riječ o "upotrebi" Kaimijine pjesme o pušenju duhana, ona je za Handžića "čisto domaći izvor, da je u Bosni bilo rašireno patarenstvo, a ne pravoslavlje" (1999: 17). Handžićevi tekstovi su nastali prije svega kao reakcija na teze Božidara Petranovića i Vase Glušca o tome da je Crkva bosanska bila pravoslavna, dok navedeni stihovi Kaimijine pjesme, prema Handžiću, pokazuju da "kada je nestalo u Bosni bogumila sačuvalo im se u narodu ime" (1999: 18), i da, uz stavove V. Ćorovića i N. Klaić, "nepobitno dokazuju da je u Bosni prije Turaka vladalo bogumilstvo, a ne pravoslavlje", te da "mišljenje da je Bosanska crkva bila pravoslavna nema nikakva utemeljenja osim želja pojedinaca, koji se služe čim bilo da dokažu svoju želju" (1999: 19). I kod Handžića, kao i kod Hadžijahića, ova pjesma postaje legitiman izvor za rekonstrukciju povijesne slike te biva saveznikom u interpretaciji kontinuiteta bosanske prošlosti.

Na Kemurino i Ćorovićevo čitanje pjesme oslonit će se i Aleksandar Solovjev u radu "Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne" (1949). Autor tu u znatnoj mjeri tek distribuirana poznata ranija stajališta Bašagića, Hadžijahića i Handžića,⁴⁵ pa tako, između ostalog, prihvata mišljenje da tekst pjesme "ne izaziva nikakvu sumnju" i da ona „pokazuje da su muslimani u Bosni u 17. veku dobro znali šta su bili bogumili, i da je bila dovoljna jedan kratka aluzija, da se evocira predstava o njima“ (1949: 70) Rekonstruirajući predodžbu o bogumilima iz navedenog stiha pjesme, on zaključuje da su "oni bili prezreni od pravih Turaka kao negativna verska pojava" (1949: 70), što se, kao i kod Hadžijahića i Bašagića, "slaže sa svim podacima o 'poturima'". Dalje, Solovjev smatra da je "svakom muslimanu u Sarajevu bilo poznato, bez daljih objašnjenja, šta su bogumili, da se oni ne drže verskih propisa Kurana i da su prezreni kao 'smradni' prostaci", što je donekle suprotno tvrdnjama Munira Šahinovića Ekremovog. Na kraju Solovjev zaključuje da "posle Rikote i Kaimije nemamo više autentičnih podataka o bogumilima u Bosni" (ibidem)⁴⁶, odnosno da je ova Kaimijina

⁴⁴ Enver Redžić zaključuje u poglavlju knjige *O islamizaciji* slijedeće: "Poslije radova akademika Nedima Filipovića i Adema Handžića teza o bogumilstvu kao ključnom faktoru islamizacije u Bosni u istorijskoj nauci je konačno napuštena i prevaziđena" (2000: 34).

⁴⁵ Prema Vedadu Spahiću, Hadžijahićeve i Solovjeve teze često su od devedesetih korištene u pokušaju "fabrikanja kulta kontinuiteta kao svojevrsnog identitetskog inženjeringa", pa stoga konstatira: "Ove su se tendencije oslanjale ponajviše na istraživanja Aleksandra Solovjeva i Muhameda Hadžijahića o sinkretizmu pretkršćanskih korijena, bogumilske duhovnosti i bosanskog islama, kojima se u vremenu kada su nastajala, nije pripisivao politički već isključivo kulturno-historijski predznak" (2016: 16)

⁴⁶ Valja ovdje spomenuti da i Hamid Dizdar kada nabraja šta sve Kaimija pamti u svojoj poeziji, spominje i riječ

pjesma jedinstveni slučaj koji bilježi svijest o bogumilstvu u 17. stoljeću.

POLEMIKA CVETKO Đ. POPOVIĆ, MUHAMED HADŽIJAHIĆ I SEID TRALJIĆ

Nakon Solovjevog tumačenja "spornih stihova", u časopisu *Život* 1953. godine razvila se polemika u kojoj su učestvovali Cvetko Đ. Popović i Muhamed Hadžijahić, a pridružio joj se i Seid Mustafa Traljić u časopisu *Historijski zbornik* 1954. godine. Prvi tekst u časopisu *Život* objavio je Cvetko Đ. Popović pod naslovom "Da li su Bosanci u XVII veku znali za bogomile" u kojem ovaj autor propituje Solovjevo prihvatanje Kaimijine pjesme kao nesumnjive činjenice za rekonstruiranje slike prošlosti. Za razliku od Handžića, koji se referira na V. Ćorovića kako bi dokazao postojanje svijesti o "patarenstvu", Popović se, na drugoj strani, poziva na istog autora kako bi opovrgnuo tezu da se u narodu javlja/pamti termin bogumil. Prema Popoviću, iako je Solovjev iskoristio pjesmu za afirmaciju bogumilske teze, kritika se prije svega treba usmjeriti na Kemura-Ćorovićevo čitanje navedenih stihova jer postoji mogućnost da je riječ "možda pogrešno pročitana" (Popović 1953: 188). Pored toga, on problematizira, kao i Munir Šahinović Ekremov, sadržaj same pjesme jer bogumili nisu mogli pušiti duhan budući da on "tada nije bio poznat u Evropi"; zatim da ni sačuvana dokumenta kao ni narodna tradicija ništa o bogumilstvu ne znaju. Stoga on konstatira da su se u ovoj pjesmi bogumili "isprečili baš kao stećak preko kojeg ne možeš preći" (ibidem). Oспорavajući Solovjevu tezu o bogumilstvu, Popović konstatira da se ova riječ u originalnom rukopisu, kako su njemu navodno tad kazali uposlenici Orijeentalnog instituta, može čitati kao *bogomili*, *bogumili* i *Bogu mili*. Popović se odlučuje za treću mogućnost (*Bogu mili*) i, prema njegovom mišljenju, tek "ovako pročitana, ova strofa čini potpunu harmoniju sa ostalim strofama" (1953: 189). On insistira na značenjskom aspektu teksta, pa tako zaključuje da Kaimija "svojim čitaocima kaže da su oni kao pravoverni i dobri muslimani Bogu mili, pa već i s tog razloga treba da ostave duhan" (1953: 189). Na kraju zaključuje da "Kaimija u svojoj pesmi protiv pušenja duhana nije spomenuo 'bogomile', i da tumačenje d-ra Solovjeva ne može izdržati kritiku."

Prvi koji je reagirao na Popovićevo tumačenje bio je Muhamed Hadžijahić, koji

bogumili: „On ne izbjegava da u svoje političke pjesme unese takvu frazeologiju od koje bi se i danas mnogi strahovali. Tako u pomenutim kasidama pominje mletačke generale Mihata, Franju i Teodora, (...), jaliju, ereze, duhan, *bogumile*, sotonu, Turke... itd.“ (1951: 143)

je u narednom broju *Života* napisao tekst pod naslovom *Kaimija o bogumilima* (1953: 125-126). Hadžijahić tragom svojih ranijih stavova Popovićevo čitanje smatra "potpuno neodrživim"; poziva se na etimološka tumačenja riječi bogumili etimologa Petra Skoka, prema čijem mišljenju riječ *bogumil* "ima jedan čisto pogrdan prizvuk". Povodeći se za ovim Skokovim mišljenjem, on će na kraju svog teksta, prema našem mišljenju veoma nesmotreno, zaključiti da su "Kaimiji kao ortodoksnom muslimanu 'smrdili' bogumili; pojava zapažena još u etnologiji, da naime pripadnicima jedne vjere (možda zbog različitosti kuhinje) 'smrde' pripadnici druge vjere" (1953: 126). Na kraju zaključuje "da nema razloga sumnjati u to da je Kaimija spomenuo bogumile, što znači da taj naziv u Sarajevu nije bio sasvim nepoznat još u 17. vijeku" (1953: 126). U fusnoti rada on problematizira Kemura-Ćorovićevo čitanje stiha *Kao Bogumili* konstatiravši da u faksimilu ne stoji *kao*, nego *tako Bogumili*, što i semantički pomjera smisao stiha/strofe. Od ovih svojih teza, kao i od riječi bogumili, on nije odustao ni u hrestomatiji *Starija književnost: bosanskohercegovačka književna hrestomatija* (1974) gdje, u napomeni uz ovu pjesmu, piše: „Tvrđilo se da je izraz bogumili našem narodu ranije bio nepoznat, pa ga zato ni Kaimija nije mogao upotrijebiti; sada se međutim iz najstarijih turskih popisnih deftera (pozivajući se na istraživanje Nedima Filipovića; op. N.R.) zna da je izraz bio u nas dobro poznat; zato smo i mi ostali pri ranijem Ćorović-Kemurinom čitanju“ (1974: 243).⁴⁷

Nakon Hadžijahićeve reakcije na Popovićevo tekst, prvi je reagirao Seid Mustafa Traljić u *Historijskom zborniku* za 1952. godinu. Ovaj zbornik pripremljen je 1953. godine, ali je, zbog nama nepoznatih okolnosti, objavljen tek 1954. godine. Traljić je naslovio tekst *Da li su Bosanci u XVII vijeku znali za bogumile?*⁴⁸ i na samom početku poeziju Hasana Kaimije smjestio je u okvire hrvatskog jezika ("turskom i hrvatskom jeziku") i književnosti ("njegove hrvatske pjesme"). Traljić najprije komentira Hadžijahićevo konstataciju da u strofama cjelinu čine tri stiha, a da refren (*Ostante*

⁴⁷ Novija istraživanja pokazala su da se u turskim popisnim defterima za nemuslimane koristio termin *garb* ili *kafir*, bez obzira da li se njima označavao pripadnik pravoslavne, katoličke ili heretičke Crkve bosanske. O tome veoma uvjerljivo piše Ahmed Zildžić u tekstu „Fenomen zvani Srećko M. Džaja“: "U svom tekstu, odgovarajući na ovu tezu, ustvrdio sam da bi se to teško moglo prihvatiti, iz jednostavnog razloga što relevantna osmanska građa o kojoj Lovrenović govori, preciznije popisni defteri na kojima su Filipović i Handžić radili, ne sadrže apsolutno nikakve reference o konfesionalnoj distinkciji popisanih osoba, osim nužne bipolarne opozicije: musliman (مسلم : muslim) i nemusliman (گبر / گبران : gabr/gabrān). Izvorni termin za nemuslimane jeste skoro isključivo riječ *gabr*, rijetko se javljaju *gajr-i muslim* (opet kao: nemusliman) ili *kafir* (nevjernik). To nam mnogo govori o prirodni popisivanja kao procesa. Iako bi mnogi htjeli da mu pridodaju drukčije konotacije, iz samog odabira termina se jasno vidi da su muslimani, kao i svi oni koji to nisu, bili popisani kao dvije različite pravne, a ne konfesionalne, kategorije, kako bi neki željeli prikazati. Pri tome su nemuslimani jedna jedinstvena, kompaktna kategorija koja se dalje ne razlaže na svoje sastavnice." (2006: 138-139)

⁴⁸ Naslov teksta je isti kao kod Cvetka Popovića.

se tutuna) figurira kao zasebna cjelina, primjećujući da to nije slučaj sa svakom strofom (deveta i dvanaesta). Traljić, kao iskusan paleograf, kritički se odnosi prema "Kemurinom čitanju" predložka, naglasivši da je "već davno uvidio, da onaj stih, gdje se tobože spominju bogumili, valja čitati 'Tako, Bogu mili', a ne 'kao Bogumili', kako je to Kemura učinio" (1952/1954: 409). Traljić je saglasan da *kao* treba čitati *tako*, što, prema njegovom mišljenju, i jeste temelj za razumijevanje ovih stihova "jer komparacija pomoću priloga kao, nema na tom mjestu smisla, a čitanje 'tako, Bogu mili, ostante se tutuna', čini naprotiv skladnu cjelinu" (1952/1954: 409), a to, prema Traljiću, otklanja svaku mogućnost za bespotrebnu raspravu da li je Kaimija "bosanskim bogumilima pripisivao pušenje duhana". Traljić dalje osporava Hadžijahićevo pozivanje na pogrдно tumačenje riječi bogumil kod Petra Skoka: ova tvrdnja, prema Traljiću, ne stoji, jer „nigdje se (na bosanskom teritoriju) ne spominje ime bogumil, pa ipak su srednjovjekovnu 'crkvu bosansku' mnogi naši pisci nazivali bogumilskom, poistovjećujući je s bugarskim bogumilima" i primjenjujući opće „karakteristike srednjovjekovnih heretika na bosanske 'krstjane'..." (1952/1954: 410). Na kraju, Traljić zaključuje da Kaimija "... za njih (bogumile) nije nikada čuo, a kamoli da bi znao štogod više o njima", ali isto tako da „opovrgavajući autentičnost tog jedinog spomena bogumilskog imena u Bosni (za koje su se dosad mnogi hvatali), ne može se time prejudicirati i rješenje karaktera 'crkve bosanske' u odnosu na katoličku i pravoslavnu (...), da nije pripadala u okvir niti istočne, niti zapadne crkvene organizacije, svjedoče stalni napadi i optužbe s obadviju strana za cijelo vrijeme njezina postojanja“.⁴⁹

Naravno, na Hadžijahićeve stavove reagirao je i sam Cvetko Popović u časopisu *Život* (1953a: 273-275) tekstem "Reč "bogumil" u Bosni" u kojem kritički opservira neke Hadžijahićeve stavove; povremeno i u potcjenjivačkom tonu. Tako, Popović problematizira Hadžijahićevo navođenje poslovice "Šute kao bogumili" koju je u

⁴⁹ O značaju ove polemike piše i Jaroslav Šidak u knjizi Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu (1975). Šidak ne iznosi pojedinosti iz polemike, nego samo strane u polemici, s posebnim naglaskom na Hadžijahićevo stajališta koja su ostala nepromijenjena i nakon polemike jer je Hadžijahić uporište za bogumile pronašao u podatku o "Bogumilskom selu" kao i stavovima Nedima Filipovića „da u poreznim propisima pada u oči vrlo česta pojava imena bogumil na selu i kao vlastito muško ime i kao apelativ" (prema Šidak 1975: 309). Međutim, Šidak navodi i istraživanja Tajjiba Okića kao svojevrstnu protutežu i Hadžijahiću i Filipoviću, a u kojima je Okić pokazao da se u turskim defterima isključivo spominje termin „krstjanin“, a ne "bogumil". (Usp. Okić 2003: 143-166)

Usputno, o mimoilaženju u poratnoj historiografiji u vezi sa interpretacijom nestanka Crkve bosanske pisao je Anđelko Mijatović u tekstu "Problem nestanka "Crkve bosanske" u poratnoj historiografiji" (1978). U ovoj sintetskoj studiji autor pokazuje koliko je bilo različitih, pa čak i međusobno oprečnih, interpretacija Crkve bosanske, a upravo neke od tih interpretacija ovdje su navedene u kontekstu razumijevanja "spornih stihova" H. Kaimije. Usp. Mijatović (1978: 1-16).

Narodnom blagu zabilježio Kapetanović Ljubušak, konstatirajući da "ako naši istorijski spomenici ne znaju za riječ 'bogumil' onda je teško verovati, da je ona u narodu bila toliko poznata prešla čak u poslovicu" (...) baš ovo 'ćutanje' bogumila ukazuje da je izreka nastala od učenih ljudi koji su u nekim našim istorijama čitali i u školi učili da su bogumili vrlo malo govorili" (1953a: 274).⁵⁰ On se osvrće na Hadžijahićevo problematiziranje versifikacije i rime, a posebno na njegovo gledište da je, nakon rime "pili" i "bili" pjesniku "na um pala", kao dio kulturnog i kolektivnog znanja, riječ bogumili, a koja mu, prema Popoviću, nije mogla 'pasti' jer je nije znao. Na kraju, Popović ipak krivicu upućuje Kemuri i Ćoroviću jer "da su pročitali i napisali "Bogu mili", sigurno da nikada niko ne bi osetio da tu nešto škripi, da se ne slaže bilo sa istorijom bilo sa sadržajem pjesme" (1953a: 275).

Četiri godine nakon ove polemike Cvetko Popović se 1957. godine u *Glasniku Zemaljskog muzeja* ponovo vraća istom pitanju u tekstu "Manji prilozi za pitanje bogumila u Bosni: Kaimija nije napisao reč 'bogumili'" u kojem sada donosi novi argument za svoju tvrdnju. Riječ je o jednoj verziji Kaimijine pjesme koja se nalazi u rukopisnoj zbirci (medžmua s početka 19. stoljeća) Mula Mustafe Firakije gdje je zavedena pod naslovom *Kuđenje poganog duhana na bosanskom jeziku* (Habis tutunum zemmi bosanca diliyle).⁵¹ Popović navodi da je ova verzija pjesme duža za tri strofe od one koju su objavili Kemura-Ćorović i da postoje brojne razlike, a jedna od njih je i u čitanju "spornih stihova", pa tako on navodi da u ovoj verziji stoji: *I ju jadu bili/ Tako Bogu mili*. Popović svoje tvrdnje sada argumentira – a što se vidi iz priloženog faksimila pjesme – da u riječima Bogu mili „postoji uočljiviji razmak koji ih nesumnjivo deli u dve reči“ (1957: 236). Međutim, ukoliko se uspoređi pisanje ove riječi kod Kemure-Ćorovića s ovom verzijom jasno se uočava da je riječ napisana isto; a razmak je, zapravo, odredio sam prepisivača teksta. Međutim, on zaključuje da je ovim argumentom završeno "veštačko natezanje bez ikakve realne podloge" te "da je Kemura usled neznatnog razmaka između reči odnosi stih pogrešno pročitao", a, na kraju, kao argument navodi da i "mnogobrojni izvještaji papskih izaslanika kao i vikara bosanske franjevačke vikarije da od XVI veka pa dalje, nigde ni jednom rečju ne spominju ma šta o bogumilima u Bosni, iako govore o raznim verskim protivnicima" (1957: 237)

⁵⁰ I tumačenje Johna V. H. Finea u knjizi *Bosanska crkva: novo tumačenje* (1975/2005) veoma je blisko Popovićevom, s tim što se Popović referira na znanja iz 19. stoljeća, a Fine ide dalje i zaključuje: "... ako se pjesma interpretira da se kaže bogumili, sigurno potiče iz škola, jer osmanski izvori nisu nikada u Bosni i Hercegovini koristili termin bogumili" (Fine 2005: 102).

⁵¹ Do verzije ove pjesme došao je zahvaljujući tadašnjem kutosu Muzeja grada Sarajeva Dervišu ef. Korkutu. Po svemu sudeći istu verziju teksta koristili su i Lamija Hadžiosmanović i Abdurahman Nametak.

KNJIŽEVNO-KRITIČKE OPSERVACIJE "SPORNIH STIHOVA" OD 70-tih DO DANAS

Nakon ove polemike čitanje „spornih stihova“ odvijao se u nekoliko smjerova, naročito kada je riječ o njihovom uvrštavanju u antologijske izbore, ali i književno-kritičkom valoriziranju i interpretiranju. U antologijskim izborima priređivači su se podijelili u dvije skupine: prvi su prihvatili Kemura-Ćorovićevo čitanje, dok su drugi, pod utjecajem prethodne polemike “sporne stihove“ tumačili kao Traljić i Popović. Kemura-Ćorovićevo čitanje zastupali su: Muhamed Hadžijahić, Ibrahim Kemura (1971), Lamija Hadžiosmanović (1974), Muhamed Huković (1997), Mubina Moker (2019), dok su uz Traljićevo i Popovićevo pristali: Rešad Kadić (1980), Smail Balić (1994)⁵², Abdurahman Nametak (1981), Jasna Šamić (2020) – što, zapravo, svjedoči pluralitet mišljenja o ovim stihovima i u najnovije vrijeme.

Neki književni historičari i antologičari navedene stihove i dalje koriste za obračun sa tzv. tezom o bogumilstvu. Stihovi, koji su imali različitu transliteraciju, i dalje su izmješteni izvan književnog diskursa i kao takvi ostaju predmet sporenja za ili protiv. Tako, Jasna Šamić u monografiji *Hasan Kaimi baba* (1985/2020) uopće ne donosi vlastito stajalište o navedenim stihovima, nego samo ukratko navodi mišljenja koja su u polemici zastupali Hadžijahić i Popović te na kraju navodi tvrdnje Nedima Filipovića o pojavi riječi bogumil kod imenovanja toponima ili ljudi.⁵³ Iako ne zauzima stavove o polemici, Šamićeva je ipak u svom tekstu puno više naklonjena stavovima Popovića, negoli Hadžijahića, na što će upozoriti i kritički tekst “Osvrt na jednu studiju o Kaimiji” objavljen 1985. godine u časopisu *Islamska misao*.⁵⁴ Autor je potpisan pseudonimom A. K-čić, a njegov osvrt problematizira nekoliko aspekata Šamićeve studije (*Hasan Kaimi baba: život i djelo*) objavljene u časopisu *Treći program Radio-Sarajeva* (br. 47) 1985. godine, pa i čitanje “spornih stihova“. Autor se najprije osvrće na tretman bošnjačkih pisaca koji su pisali na orijentalnim jezicima,

⁵² U fusnoti ove knjige Balić je ostavio zabilješku: „Kemura: kao Bogumili, što je posve krivo čitanje. U rukopisu stoji jasno: Tako, Bogu mili. Ovaj krivi prepis i transkripcija zaveli su mnoge učenjake u bludnju, jer se predmetni stih navodio kao dokaz odomaćenosti naziva bogumili za bosanske patarene“ (1994: 139).

⁵³ Nedim Filipović u nekoliko studija (npr. *Utjecaj islama na bosansko-hercegovačko tlo; Društveno-historijski okviri razvika alhamijado literature u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vladavine*) objavljenih u knjizi *Tesawwuf – islamski misticizam i druge studije* (2011) koristi termin bogumili za pripadnike Crkve bosanske, ali isto tako navodi kako su islamizaciji bili, uz bogumile, podvrgnuti i pripadnici katoličke i pravoslavne vjere.

⁵⁴ Valja ovdje spomenuti da je Kasim Hadžić (1974: 16), šerijatski sudac i nastavnik u Gazi Husrev-begovoj medresi, naveo da se u narodu očuvala “predaja o bogumilima“, navodeći “sporne stihove“ Hasana Kaimije, kao i predaje da su Novalići kod Vrdolja (Konjic) dobili prezime nakon primanja islama, kao i da je kuća Milišića kod Umoljanima posljednja primila islam. Nadalje, on navodi da na bogumile podsjećaju slijedeća prezime Babunovići, potok Babun kod Mostara, Babunovići kod Srebrenika.

gdje Šamićeva, slijedeći teoriju Vanče Boškova (a kasnije i Srećka Džaje), postavlja pitanje da li se za književnost Bošnjaka na orijentalnim jezicima može utvrditi da se tu "radi o turskoj, osmanskoj, bosanskoj ili pak literaturi Muslimana iz Bosne, muslimanskoj literaturi iz Bosne ili osmanskoj literaturi Muslimana iz Bosne", što je prema ovome autoru "neprihvatljiv pristup i tretman koji se ne primjenjuje ni prema kojoj literaturi u svijetu, ali eto važi za naše pisce..." (K-čić 1985: 42). Autor, također, konstatira da se u studiji isti ovaj kriterij ne primjenjuje na "katoličku literaturu na latinskom jeziku", jer ona kao takva, prema Šamićevoj, samo može pripadati "bosanskoj književnosti". Uz ova književnohistorijska pitanja, autor problematizira i njeno "pronalaženje 'turskog dijalekta u Bosni'" iako su, prema njemu, „turski, arapski i perzijski jezik uvijek bili samo, i ništa više, naučeni jezici, jezici obrazovanih krugova“ (1985: 42); zatim se osvrće na nekoliko faktografskih grešaka o životu Hasana Kaimije, o tekiji itd. Između ostalog, autor se osvrnuo i na polemiku Popović – Hadžijahić konstatiravši da je autorica "neraspoločena prema nekim istraživačkim rezultatima dra Hadžijahića" te da "zajedno s Popovićem stoji na stanovištu da ime bogumili nije bilo poznato u narodu Bosne, te da 'bogumili nisu znali za duhan'..." – što, prema njegovom mišljenju, nikad niko nije ni tvrdio. Koristeći se paleografskom metodologijom, on konstatira da sintagma *bogumili* u arapskom jeziku jedino može biti napisana "tako da se rastave skupine slova bogu-mili (ب و غوم يل) te da će "problem biti jasan za sve one koji koliko-toliko poznaju arapsko pismo u sljedećem: ako se, naime, u arapskom jeziku želi napisati Bògu mili (kratkouzlazna intonacija), onda se to piše ب و غومل, u riječi bogumili (dugouzlazna intonacija) dodaje se i grafem 'je' ي, pa stoji ب و غوم يل". "Budući da je u svim poznatim tekstovima ova riječ ovako napisana, prema ovom autoru, ispravno je čitati "bogumili", a ne Bogu mili, jer ukoliko bi se čitala riječ kao Bogu mili odstupilo bi se od „strukture pjesme“. Isto tako smatra da nije tačna ni tvrdnja da narod nije znao za bogumile, pozivajući se, kao i Šamić, na tvrdnje Nedima Filipovića. Međutim, i ovaj autor je svjestan da se upotreba riječi bogumili, kao i postojanje svijest o njoj kod Bošnjaka (muslimana) u 17. stoljeću tek može utvrditi kada se "izdaju turski defteri". Na koncu, on smatra da je Šamićeva izostavila važnu dimenziju Kaimijinog djelovanja, a riječ je o "osnivanju kružoka"⁵⁵ među ženama, ali malo govori i o Kaimijinom utjecaju u

⁵⁵ Kada je riječ o kružocima, čini se važnim spomenuti i jednu zabilješku Muhameda Hadžijahića: „Izučavanjem u kružocima nisu samo bili obuhvaćeni pisci klasičnoga ranga, već i takvi kao što je naš Hasan Kaimija – Sarajlija. Prije pedesetak godina Kaimiju je tumačio održavajući kružoke u svom domu Hadži Ibrahim-beg Hasanpašić iz Travnika, a u travničkoj kafani u Donjoj Čaršiji pokraj Sulejmanije džamije tumačio je Kaimiju Muhamed Krpo, obični krpedžija, a iza njega Taib ef. Tahirović“ (1973: 153). Hadžijahić, također, bilježi od Derviša Korkuta da su brojni pojedinci znali Kaimijine stihove naizust kao naprimjer Husejnaga Alihodžić iz Bile i Avdaga Alihodžić iz Travnika. (Usp. Hadžijahić 1973). Prema našem mišljenju, ovu Hadžijahićevu studiju

vladajućoj ideologiji“ (1985: 43).

O ovom kružoku, kao i o “spornim stihovima“, pisala je i Mubina Moker u knjizi *Šejh Hasan Kaimija: sin vremena* (2019). Prema Mokoerovoj, polemika u vezi sa “spornim stihovima“ je “nebitno pitanje“ za sadržaj i didaktičke poruke pjesme/kaside. Ovdje se možemo složiti da smisao “spornih stihova“ previše ne utječe na ukupnu pouku i poruku Kaimijine kaside (iako mislimo da je bolji termin nasihat – savjet), ali pitanje bitnosti teksta, kao što i ovaj rad svjedoči, nije povezano samo sa estetskim osobenostim već nerijetko i sa kulturalnim odnosno društveno-političkim kontekstom zahvaljujući kojemu je ova pjesma i njeni „sporni stihovi“ cijelo 20. stoljeće u fokusu interesa naučnika različitih vokacija. I ova autorica se poziva na polemiku Popović – Hadžijahić i pri tome navodi kako je Hadžijahić pročitao stihove *kao bogumili*, iako iz Hadžijahićeve reakcije (u fusnoti) saznajemo da u originalnom tekstu piše *tako bogumili*, što će kasnije kao priređivač unijeti i u izdanje pjesme u hrestomatiji *Starija književnosti*. Mokerova pak opravdano polemizira sa Hadžijahićevim stavom da su “Kaimiji kao ortodoksnom muslimanu smrdili Bogumili kao pripadnici druge vjere“.⁵⁶ Sasvim razumljivo – a što je i u duhu njene knjige – Mokerova smatra nemogućim da ovakve kvalifikacije o bogumilima saopćava šejh Hasan Kaimija, argumentirajući to njegovim duhovnim habitusom, sufijskom etikom koja “počiva na lijepom mišljenju (*hosn-i zann*)“ itd. (2019: 69) Ovakvo “pravdanje“ Hasana Kaimije puno više odgovara Popovićevom, iako se autorica ipak odlučuje za Kemura-Ćorovićevo (Hadžijahićevo) čitanje i na kraju daje vlastitu interpretaciju stihova: „Kao što Bogumili nisu pušili (jer nisu znali za duhan, a i da jesu znali pušenje se nije uklapalo u njihov životni stil koji je preferirao jednostavnost i čistotu) – i vi se prođite duhana“ (2019: 70). Apstrahujući relevantnost ove interpretacije, istaći ćemo samo da su njome “sporni stihovi“, pored ekonomskog, historiografskog i identitološkog diskursa, postali “važno pitanje“ i u religijskom diskursu.

Voluminozna i dugotrajna povijest kritičko-interpretativnih reakcija na Kaimijinu pjesmu i “sporne stihove“ kroz cijelo 20. i prva desetljeća 21. stoljeća definitivno

trebalo bi objaviti u integralnom obliku, iako su neki od fragmenata rukopisa objavljeni u koautorskom (Hadžijahić, Traljić, Šukrić) zborniku *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini* (1977).

⁵⁶ Autorica navodi da su bogumili imali “izražen osjećaj za duhovnost i duhovno pročišćenje“, “da su prakticirali vegetarijanski način ishrane koji je uključivao uzdržavanje i od proizvoda životinjskog porijekla, jaja i sir“ (poziva se na Ivu Pilara) zbog čega je “malo vjerovatno da su jednostavna vegetarijanska jela mogla širiti jak i neprijatan miris“ (2019: 69). Ovakav stav može biti opovrgnut ako se samo uobzire scene lova na stećcima.

obistinjuje ono što je vezano za status diskursa unutar kulturalnih mreža ustvrdila Rita Felski (2019: 296) – za opstanak teksta mnogo je važniji broj i dužina mreža, negoli pitanje ideološkog konsenzusa estetskog kvaliteta, poruke i pouke koju tekst sobom nosi.

LITERATURA:

1. Balić, Smail (1939-1940), "Duhan u narodnoj upotrebi", *Novi Behar*, br. 7-10, str. 103-106.
2. Balić, Smail (1994), *Kultura Bošnjaka*, Hamdović, Tuzla
3. Bašagić, Safet-beg (1900), *Kratka uputa u pošlost Bosne*, vlastita naklada, Sarajevo
4. Dizdar, Hamid (1951), "Pjesnik Hasan Kaimija: vođa pobunjenih seljaka i zanatlija XVII vijeka", *Glasniku VIS*, II, br. 4-6, str. 138-147.
5. Đorđević, Tihomir R. (1930), "Kaim baba", *Godišnjica Nikole Čupića*, str. 109-118.
7. Felski, Rita (2019), *Granice kritike*, Mendarmedia, Zagreb
8. Filipović, Nedim (2011), *Tesawwuf – islamski mysticizam i druge studije*, Dobra knjiga, Sarajevo
9. Fine, John V. H. (2005), *Bosanska crkva: novo tumačenje*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo
10. Hadžić, Kasim (1974), "Predavanja iz povijesti islama", *Preporod*, 10(89), str. 16.
11. Hadžijahić Muhamed, Mahmud Traljić, Nijaz Šukrić (1977), *Islam i muslimani u Bosni Hercegovini*, Starješinstvo Islamske zajednice u SR Bosni i Hercegovini, Sarajevo
12. Hadžijahić, Muhamed (1953), "Kaimija o bogumilima", *Život*, II, 5, str. 125-126.
14. Hadžijahić, Muhamed (1936), "Kada je u našim krajevima nestalo "Dobrih Bošnjana – Bogomila"?", *Muslimanska svijest*, br.1, str. 10
15. Hadžijahić, Muhamed (1973), *Orijentalno-islamski utjecaj na bosanske Muslimane i druge jugoslovenske narode*, Istraživački projekat: Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji i problem federalizma (Tema: Nacionalni fenomen Muslimana), Fakultet političkih nauka, Sarajevo

16. Handžić, Mehmed (1999), *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskohercegovačkih muslimana*, u: *Teme iz opće i kulturne historije*, Ogledalo, Sarajevo
17. Huković, Muhamed (1997), *Zbornik alhamijado književnosti*, BZK Preporod, Sarajevo.
18. Kadić, Rešad (1980), *Pobožne pjesme bosanskohercegovačkih muslimana*, Starješinstvo Islamske zajednice u SR Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo
19. Kemura, Ibrahim (1971), "Aljamiado književnost", *Odjek*, br. 6-9., str. 26.
20. Kemura, Sejfuddin, Vladimir Ćorović (1912), *Serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslims*, Sarajevo
21. Kreševljaković, Hamdija (1940), "Iz prošlosti duhana i kahve", *Narodna uzdanica*, kalendar VIII, str. 141-154.
22. Kuna, Herta, Muhamed Hadžijahić, Petar Pejčinović (1974), *Starija književnost: bosanskohercegovačka književna hrestomatija*, Zavod za izavanje udžbenika, Sarajevo
23. K-čić, A. (1985), "Osvrt na jednu studiju o Kaimiji", *Islamska misao*, br. 76, str. 42-43.
24. Hadžiosmanović, Lamija (1974), "Jedan stara verzija (autograf) Kaimijine kaside protiv duhana", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 2/3, str. 125-130.
25. Mijatović Anđelko (1978), "Problem nestanka "Crkve bosanske" u poratnoj historiografiji", *Croatica christiana periodica*, god. II, br. 2, Zagreb, str. 1-16.
26. Moker, Mubina (2019), *Šejh Hasan Kaimija: sin vremena*, Ibn Sina – Institut za društvena i religijska pitanja, Tuzla
27. Nametak, Abdurahman (1981), *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Svjetlost, Sarajevo
28. Okić, Tajib (2003), "Bosanski kristijani (Bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Knj. XXI-XXII, str. 143-166.
29. Perkins, David (1992), *Is Literary History Possible?*, Johns Hopkins University Press, SAD.
30. Popović, Cvetko (1953), "Da li su Bosanci u XVII veku znali za bogomile", *Život*, 3, str. 187-189.
31. Popović, Cvetko (1953a), "Reč "bogumil" u Bosni", *Život*, 7, str. 273-275.

32. Popović, Cvetko (1957), "Manji prilozi za pitanje bogumila u Bosni: Kaimija nije napisao reč 'bogumili'", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. 7, str. 235-240.
33. Prohaska, Dragutin (1911), *Kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegowina*, Mirko Breyer, Zagreb
34. Rački, Franjo (1870), *Bogumili i patareni*, Štamparija D. Albrecht, Zagreb
35. Rebihić, Nehrudin (2020), "Muhamed Hadžijahić: prilozi proučavanju usmene književne baštine Bošnjaka", *Novi Muallim*, 82, str. 95-103.
36. Redžić, Enver (2000), *Sto godina muslimanske politike: u tezama i kontra-verzama istorijske nauke*, ANUBIH / Institut za istoriju, Sarajevo
37. Solovjev, Aleksandar (1949), "Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne", *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, I, str. 42-79.
38. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla
39. Šahinović, Munir (1933), "Šejh Hasan Kaimija, narodni tribun iz Bosne i hrvatski pjesnik iz XVII st.", *Narod*, I, od br. 30. do br. 54.
40. Šamić, Jasna (2020), *Hasan Kaimi baba*, Knjigoljubac, Brčko
41. Šehić, Husein (1933), "Nepotrebne, ali i neostvarene želje", *Islamski svijet*, br. 54, str. 2.
42. Šidak, Jaroslav (1975), *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb
43. Traljić, Seid M. (1952/1954), "Da li su Bosanci u XVII vijeku znali za bogomile", *Historijski zbornik*, V, 1-4, str. 409-410.
44. Verlašević, Azra, Vedad Spahić (2008), *Ašik istine: orijentalisti i književni historičari o Hasanu Kaimiji*, BosniaARS, Tuzla
45. Zildžić, Ahmed (2006), "Fenomen zvani Srećko M. Džaja", *Znakovi vremena*, br. 32, str. 136-156.

THE POEM "GET RID OF THE TOBACCO" BY HASAN KAIMIJA: A REVIEW OF A LITERARY HISTORICAL DISPUTE

Summary:

Although of little aesthetic significance, the song "Ostane se tutuna" šejh Hasan Kaimija has been the subject of various controversies in the Bosnian scientific community for a whole century. This paper aims to show how the poem, from its first publication until modern times, has been used as an "ally" to deny or support certain narratives. As the central theme of all the texts in the dispute throughout the 20th and the beginning of the 21st century, the "thesis of Bogumilism" was imposed, apropos whether Kaimija could have known about Bogumils in the 17th century. The text is mostly used as an "ally" in historiography, identity theory, economics, religion, and only to some extent in literary history. Also, the aim was to show how the poem figured in these discourses, and especially the "controversial verses", but also what kind of interpretation and valorization poem had in different historical contexts.

Keywords: Hasan Kaimija; tobacco; bogumili; Muhamed Hadžijahić; Seid Traljić; literary criticism; arebica; alhamijado

Adresa autora
Author's address

Nehrudin Rebihić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
nehrudinrebihić@hotmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.35

UDK 821.163.4(497.6).09

Primljeno: 20. 02. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Šeherzada Džafić

BOSANSKOHERCEGOVAČKA INTERKULTURNA HERMENEUTIKA STRANOGA – OD INTERKULTURNOG DO UNIVERZALNOG SPORAZUMA SVJETOVA

Status koji ima danas, jedinstvenost i specifičnost svoga interkulturalnog profila, bosanskohercegovačka književnost duguje višestoljetnom taloženju raznih kulturnih slojeva. Koliko duboko u prošlost seže ta integralna kompozitnost najvidljivije je u književnim djelima, čije re/interpretacije ovjeravaju nesmiljenu interakciju s drugim kulturama. U metodološkom ključu interkulturalnosti kao područja razmjene različitih kulturalnih praksi, u radu se (posredstvom teorijskih modela hermeneutike stranoga njemačkih komparativista Michaela Hofmanna, Ortrud Gutjahr i Ortrieda Schafftera) istražuje posredovanje „stranoga“ u bosanskohercegovačkoj književnosti. Određeni interkulturalni aspekti bosanskohercegovačke književnosti nisu u dovoljnoj mjeri istraženi, a upravo načini komuniciranja sa stranim te povezanost stranoga s iskustvom otuđenja i/ili bliskosti ozbiljuju životni svijet bosanskohercegovačke kulture a vremeplov književnih tekstova oslikavaju kao trag žudnje za univerzalnim sporazumom svjetova.

Ključne riječi: interkulturalna hermeneutika; bosanskohercegovačka književnost; vlastito; strano; univerzalno

1. OSNOVE INTERKULTURNOGA IDENTITETA

Jedna od posebnosti i prepoznatljivosti bosanskohercegovačke književnosti jeste njena interkulturalna osnova, a samim time i veze sa drugim i stranim koje (je) na svome evolucijskom putu uspostavlja(la) još od srednovjekovne autohtone kulture,

preko osmanskog i austrougarskog perioda do danas. Takvu svoju egzistentnost bosanskohercegovačka književnost perpetuira i danas, zahvaljujući i egzilskim tekstovima (nastalim u polimorfnim dijasporalnim zajednicama), koji u značajnoj mjeri doprinose njezinom interkulturalnom identitetu. Uz plodotvorne aspekte interakcije sa stranim, i dalje su na djelu suspektna prisvajanja i uplitanja stranoga. Svu tu složenost bosanskohercegovačkog kulturalnog identiteta nije moguće predstaviti bez sagledavanja interkulturalnih interakcija na dijahronijskoj i sinhronijskoj osi.

U tri postratne decenije bosanskohercegovačka književnost se teorijski i književnohistorijski etablirala u nizu uspješnih studija (Duraković 2015; Kazaz 2008; Kodrić 2012; Pobrić 2015; Spahić 2016, 2017). Vrijeme koje je prethodilo ovom talasu akademskih studija bilo je turbulentno, obilježeno političkim dirigovanjima *sa strane* pri čemu je politika nerijetko bila iznad nauke, a obrazac *prvo politika pa kultura* generisao polarizacije i podrivao jedinstven haibutus bosanskohercegovačke kulture. Vrijeme globalizacije mapira drugačije odnose i donosi nove izazove, pri čemu uprkos snažnim trendovima „glokalizacije“¹ ne dolazi u pitanje jedinstvenost nacionalne književnosti kao njena najveća vrijednost u interakciji s drugim kulturama. Vrijeme u kojem živimo stoga uvećava važnost pitanja odnosa prema *stranome*², tj. na koji način je bosanskohercegovačka kultura prihvatila ili odbijala, odupirala se ili stapala s drugim/a. Kao kompozitnu cjelinu bosanskohercegovačku književnost i danas odlikuju unutarnje oscilacije kultura koje su dio nje, kao i vanjska sučeljavanja sa stranim kulturama s kojima stupa u interakciju. Njenu posebnu konstrukciju ni česti, ponekad prilično ekstremni, pokušaji destrukcije i reinterpretacije nisu uspijevali narušiti, štaviše, uvijek se potvrđivalo da samo u svojoj cjelovitosti bosanskohercegovačka književnost može uspostavljati kontakte i prihvatati alteritete. Dinamiku tih previranja Spahić opisuje kao fenomen koji “nikada nije datost već rezultanta sa različitim ishodima” (2017: 17).

Uzimajući sve to u obzir ovaj rad nastoji propitati odnos prema stranome bosanskohercegovačkih pisaca u različitim periodima. Ključna istraživačka pitanja tiču se načina na koje je strano prihvatano u bosanskohercegovačkoj kulturi/knjiže-

¹ Ovim terminom se u novijoj teoriji označavaju procesi globalnog preoblikovanja lokalnih identiteta i prostora u kojima zaživljavaju načela ekspanzivnog korporativnog kapitalizma i potrošačko-hedonistički stilovi života kao svojevrsna *karikatura univerzalnosti* (Pascal Bruckner).

² Riječ stranac je višeznačna, a u ovome radu se koristi u oprečnim značenjima strani: tuđinski (iz druge zemlje) vs. nacionalni (građanin, zemljak, domaćin); stran (tuđi, tuđinski, nepoznat) vs. poznat (uobičajen, svakodnevan); stranac (neprijatelj, prijeteći) vs. ukorijenjeno; stranac (biće s granice, potencijalni putnik, koji istovremeno pripada i drugim grupama, mogući izdajica), vs. vjeran, usidren u zajednicu, društveno uvjetovan; stranac (biće s granice, dolazi iz prošlosti, iz nadnaravnoga svijeta) vs. sumnjivac, iskvaren modernom civilizacijom i stranac (nesvakidašnji, nerazumljiv) vs. uobičajen, poznat, običan (prema Ceserani 1998: 24-26).

vnosti? S tim u vezi je i hipoteza rada: gradeći specifičan ambivalentan odnos prema stranim kulturama, pokazujući istovremeno senzibilitet i prema autohtonij kulturi, bosanskohercegovački pisci prihvataju strano uz paralelno očuvanje vlastitih razlikovnih kulturno-identitetskih obilježja³. Rad će panoramski, ali zbog ograničenog prostora ipak selektivno, istražiti odnos djela pa i cijelih opusa određenih pisaca prema fenomenu stranoga.

2. MOGUĆNOSTI INTERKULTURNE HERMENEUTIKE STRANOGA

Bosanskohercegovačka književnost spada u red onih čiji habitus konvenira interkulturalnoj hermeneutici stranoga. Svojim unutarnjim i vanjskim vezama ona gradi svoj *sporazum svjetova*. Prema Michaelu Hoffmanu interkulturalna nauka o književnosti⁴ u sebi već markira važnost drugoga (tj. stranoga) u odnosu na sopstveno doprinoseći produbljivanju interkulturalnih veza i interakcija. Kako je književnost jedno od čvorišta kulture, sagledavanje stranoga potiče “*ново čitanje*” (Kovač 2001: 180) i bosanskohercegovačke književnosti, kao i jasnije razumijevanje njenoga kompozitnog identiteta koji je i “konkretizacija [priželjkivane] svjetske književnosti” (Kovač 2001: 150). Naime, već je utvrđena činjenica da je veliki broj bosanskohercegovačkih pisaca svojim tematskim zanimanjem zalazi/o u strano iskazujući senzibilitet za drugoga i “traženje vlastitosti upravo u onome drugačijem” (Hofmann 2013: 18). Kada je u pitanju interkulturalna hermeneutika stranoga ona i uči

³ Ovdje se strano ne posmatra na način kako to čini imagologija kao interdisciplinarno orijentirana grana komparativne književnosti, usmjerena na proučavanje književnih predodžbi o stranim identitetima, zemljama i narodima (heteropredodžbe) te o vlastitoj zemlji i narodu (autopredodžbe) u književnim tekstovima (Vidjeti više u Ceserani 1998: 7). Kulturalne različitosti (do kojih dolazi zbog različitih jezika, mentaliteta, svakodnevnih navika i vjere) aktiviraju “pozitivne ili negativne prosudbe i *slike*” (Beller, Leerssen 2007: 4). Dok imagologija analizira slike o drugoj zemlji iz perspektive prekograničnog otkrivanja stranog ili pogleda na vlastito u odnosu na prekogranično, interkulturalna hermeneutika stranog analizira koncepte stranoga koje je već stupilo u interakcije s autohtonim/domaćim. U ovome radu se sagledavaju načini na koje je prihvatano strano i načini kako je to strano postajalo vlastitim te kao takvo opet stupalo u interakciju sa novim stranim (npr. to će se posebno ogledati kroz stapanje osmanske kulture s autohtonom, a potom tako “*sjedinjene*” i s austrougarskom).

⁴ „Interkulturalna znanost o književnosti ne smatra kulturu (...) čvrsto delimitiranim entitetom, već proizlazi iz interakcijskih procesa u kojima se s kulturnom različitosti postupa kulturno-konstruktivno, upravo putem tih vrijednosti, običaja, tradicija i praksi. (...) Interkulturalnost dakle ne znači interakciju među kulturama u smislu razmjene kulturno vlastitoga, već cilja na polje posredovanja koje se, kao područje novih znanja, javlja u razmjeni kultura i tek se njome omogućuje uzajamna identifikacija različitosti. Istraživanje interkulturalne komunikacije odnosi se na komunikativne činove među osobama koje se putem kulturnih znakova identificiraju kao međusobno različite. Interkulturalna znanost o književnosti odražava se upravo na taj proces pripisivanja značenja” (Hoffman 2013: 13).

hermeneutičkom postupku u kojem zajedničko „predrazumijevanje“ biva podlogom razumijevanja stranoga. Stoga su *podjela stranoga* Ortrud Gutjahr i *modusi stranoga* Ortrud Schafftera važne metodološke smjernice koje pokazuju kako “strano” nije nužno strano te da su stranost i odnos(i) prema stranome put da spoznamo sebe. Upravo će ti modusi poslužiti Hofmannu da formulira ciljeve interkulturalne hermeneutike stranoga, a koji su u ovome radu podloga interpretacije bosanskohercegovačke književnosti.

Savremena identitologija ljudsku potrebu za odlaskom u nepoznato, odnosno neposrednu i posrednu komunikaciju sa stranim i nepoznatim, vidi kao ispunjenje misije čovjekova pronalaženja samoga sebe (Barthes 1982, Hofmann 2013), a što je, prema Hofmannu, i obrazac upisan u zapadnjačke književnosti od grčkoga epa, preko viteškog romana pa sve do Bildungsromana i novijih filijacija ovog tematskog kompleksa. Primanje stranoga u vlastito, otvorenost za razumijevanje stranoga i iskustvo stranoga su “akceptirani kao ključne važnosti za kompetentno sudjelovanje u društvenim, kulturnim, socijalnim i ekonomskim procesima” (Hofmann 2013: 19). Individue i kolektivi u iskustvu sa stranim, istovremeno otkrivaju potisnuto vlastito te proširuju kompetencije i mogućnosti svoga razvoja.

3. OBLICI STRANOGA U BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ KNJIŽEVNOSTI

Rekonstruirana mapa kojom kroče bosanskohercegovački pisci u susretanjima sa stranim i nepoznatim zauzima skoro sva područja svijeta. S druge strane, kao zemlja koja je stoljećima bila u kolonijalnom položaju, Bosna i Herecegovina dinamiku prihvatanja i odbijanja diferentnih kultura upisuje u matricu svoga kulturnog identiteta. Dio te matrice čine i razmjene koje su velike strane kulture vršile preko bosanskohercegovačkog tla (ilustrativno prikazano u romanima Irfana Horozovića i Dževada Karahasana). Koncept interkulturalne znanosti o književnosti upravo i polazi od shvaćanja da kulturni identitet nikada ne egzistira u rigidnome stanju jednakosti sâm sa sobom. Kultura je procesivan i dijaloški pojam koji uključuje autotematizacije i kontekstualne promjene, a književnost je tu da stvori “multiperspektivne, ambivalentne i mnogoznačne tekstove i time opravda kompleksnost policentričnoga svijeta” (Hofmann 2013: 15).

Pozivanjem na „egzistencijalna transkulturalna iskustva“ stranost se druge kulture može “iskusiti na zajedničkoj podlozi općenito ljudskoga, jednako kao što je svaki

hermeneutički postupak uvjetovan zajedničkim “predrazumijevanjem” kao podlogom razumijevanja stranoga” (Schäffter 1991: 18; prema Hoffman 2013: 23). Prema Gutjahr, stranost se može u prostornoj perspektivi prikazati u trima osnovnim pojavnim oblicima:

„a) u onostranome, onome u osnovi neraspoloživom i nedostupnom; b) u onome nepoznatom što je izvana, što je suprotstavljeno poznatome prostoru, bio on u vlastitom tijelu, porodici ili socijalnoj grupi; i naposljetku c) kao provala vanjskoga u unutarnji prostor koji definiramo kao vlastiti“ (Gutjahr 2002: 360).

Oblike stranosti u bosanskohercegovačkoj književnosti za ovu priliku ćemo podrediti dijahronijskoj liniji objavljivanja ključnih djela, od rane tradicije u kojoj se strano javlja na fonu domaćega ambijenta eksterijera i intetrijera bosanskih kuća (Alija Nametak, Ivo Andrić), preko izgleda do kulture ishrane (Hasan Kikić), kulture nošnje (Ahmed Muradbegović, Ivo Andrić), međusobnog odnosa članova porodice (Zija Dizdarević), odnosa prema drugim religijama (Ahmed Muradbegović, Meša Selimović). Provala vanjskoga u unutarnji prostor najočitija je u književnosti od 1966. godine kada tu temu artikuliraju Ćamil Sijarić, Meša Selimović, Skender Kulenović, Derviš Sušić, Irfan Horozović, Dževad Karahasan... te još intenzivnije u postmodernim djelima domicilnih i pisaca u egzilu poput Aleksandra Hemona, Semezdina Mehemedinovića, Bekima Sejranovića i dr.

3.1. Strano kao nepoznato

Odnos prema stranom kao nepoznatom u ranoj tradiciji povezan je sa dolaskom kolonijalnih sila. “Strano kao još uvijek nepoznato odnosi se na neznano, ali također i na mogućnost znanja i upoznavanja” (Gutjahr 2002: 360). *Nepoznato* uključuje niz pretpostavki i interpretacija uvjetovanih društvenim faktorima, a u našem kontekstu dolazak stranaca (vezira, neimara, konzula, oficira...) na prostor Bosne u pravilu je povezan sa strahom od neznanaca i svega onog što donosi sila koju predstavljaju. Takav strah tema je prvoga bosanskohercegovačkog romana *Bez nade* (1895)⁵ autorskog dvojca Osman Nuri Hadžić i Ivan Milićević. Osim što je prvi roman, *Bez nade* je i prvo književno djelo koje je otvorilo tzv. austrougarsku temu u našoj

⁵ Radnja ovoga romana prati prodor stranoga na bosanskohercegovačko tlo u periodu od sredine 1879. do jeseni 1884. godine. Okupacija i otpor prikazani su kroz digresiju na početku romana, dok je tematska okosnica usmjerena na protagoniste, odnosno domaće ljude i njihov doživljaj dolaska nove vlasti.

književnosti (Sarić 2005). U propitivanju odnosa prema stranome na fonu autohtone slavensko-orijentalne kulture, iako postoje različite struje i interpretacije ovoga romana u ideološkom ključu⁶, interkulturalna interpretacija ide u prilog mišljenju da su Osman-Aziz, na djelu i kroz djelo, afirmirali jedinstvenu bosanskohercegovačku kulturu u njenim dodirima i interakcijama sa alteritetom. Kroz likove Alage Hrle, Omer-efendije i Avdage Dračića predstavljen je strah od promjena, (ne)snalažljivost i (ne)prihvaćenost stranog, drugog i drugačijeg, koje prati strah od odumiranja ustaljenog, dobro poznatog poretka, prekidanja klasnih zavisnosti i potčinjenosti unutar jednog sistema koji je pred raspadom. Polarizacije (Vidjeti Sarić, ibidem) su u romanu predstavljene u opoziciji dviju različitih životnih koncepcija koje romantičarski polove svijet na crnu i bijelu stranu.

Na jednom polu je lik Alage Hrle, predstavnika dijela društva koji ne želi promjene i strahuje od njih. Tvrdoglav, uporan, odbojan prema svemu novom, stranom i tuđem, on je, uz to, opsjednut i idejom o povratku *starog vakta*. Preživljava tako iz dana u dan trošeći imetak, rasprodaje imanje i kuje planove o seobi u Tursku (kasnije će se ispostaviti da je i to ostalo na riječima, jer je Alaga čovjek koji se generalno boji promjena i nepoznatog, *a put u Turčiju*, značio bi upravo to). Iz tih razloga, oko sebe okuplja neznatan broj istomišljenika koji svjedoče svakodnevnim promjenama u čaršiji (*prolaze vojnici u tijesnim haljinama, pjevaju pjesme na svom jeziku, piju po kafanama, preuzimaju školstvo u svoje ruke, sude po "vlastitim" zakonima*), strahujući za svoje opstojanje:

„Ovim novim odnošajima, mislili su i računali oni, jedina je ta svrha da istrijebe, sataru islamsku vjeru, da vlasnike protjeraju sa njihove grude zemlje, da ih progone te da poprime drugu vjeru, ostavivši islam, u komu su se rodili i koji su primili od otaca svojih. Takovo shvaćanje stvari dakako da je nepovoljno djelovalo na ljude, te su postali kao potišteni, ubijeni u srce, u ponos, pak ih je sve o sve i za sve uhvatila ona nebriga koja nanosi štetu, izgubili su svaku volju da se brinu za se kako su se prije brinuli“ (Osman-Aziz 1985: 63).

⁶ Vidjeti više u monografiji *Osman-Aziz* Safeta Sarića. “Svi dotadašnji znanstveni pristupi, posebno od strane Osman-Azizovih savremenika, imali su, manje-više, tu atraktivnu društvenu i političku notu: ili ushićenja zbog nakane približavanja bosanskohercegovačkih muslimana Hrvatima i hrvatskoj tendenciji prema njima, ili pak razočarenja što se pisci otvoreno solidarišu s apetitima asimilacije Bošnjaka u hrvatsko nacionalno stablo. Dok ih jedan, u povodu izlaska tog romana, zove braćom po krvi, drugi ih već proziva kao hrvatske muslimane, treći se obrušava na jezik njihovih junaka koji je primjereniji zagrebačkom pravniku, nego prepoznatljivom govoru mostarske čaršije (...) No, ključno je u tome što roman progovara o nesnalaženju domaćeg svijeta u prvim godinama nakon aneksije” (Sarić 2005: 18).

Međutim, unutar čahure koju je stvorio, Alaga nije uočio brzinu promjena oko njega, te kako je i sam počeo prihvatati strano, koje neminovno postaje dio njega, dio njegovoga, naizgled, čvrstoga identiteta:

„Neko nepovjerenje, odvratnost, neka nejasna mržnja svega što je novo, bio je putokaz Alagi za njegove nazore i misli, a sve je završavalo u najvišem vrhuncu tako da ne smije dolaziti u doticaj sa svakim, ili, štoviše, čuvati se takovih doticaja, napose s ljudima koji su tek došli bilo u kojem zvanju. Njegov taj oprez, to njegovo čuvanje samoga sebe tako je daleko doprlo, te on nije znao da je nekoliko došljaka podiglo dućane, pa da veoma lijepo i unosno rade trgovanjem i pretrgavanjem, da ih je mnogo koji su došli, te trudom ruku svojih ili poduzećima zarađuju lijepe svote novca. To on niti je znao, niti je mario znati: ta šta se njega tiče šta se događa na drugoj strani grada, na priječkoj strani? Što je na nj spadalo, tko će i otkuda sutra podignuti lijepu, veliku kuću, kupiti zemljište, kmetove? To njegova stvar nije bila, niti je uviđao nuždu da njom tare glavu. Mnogo je važnije za nj bilo šta misli Osmanlija, hoće li se maknuti, je li Rusija izbacila vojsku na Puljičku, ukratko, tko će protjerati novu vojsku” (Osman Aziz 1985: 74).

Nasuprot Alagi, ali ne i na kraju drugoga pola, nalazi se Omer-efendija, kojemu su poznanstva s tuđinom i pretvaranje u „kaurina“ mnogi zamjerali. I sam Alaga kaže: - *Omer-efendija se poznaje tamo s njima! - odmahnu Alaga glavom kao preko volje. Ne do mi Allah da se ja s njima miješam* (1985: 19). Dok Alaga odbija miješanje s „njima“, od Omer-efendije traži da zamoli k/od nove vlasti za Avdagu Dračića koji je nesretnim slučajem završio u zatvoru. Ideologijski gledano, roman u cjelini zapravo fungira kao apel za postepeno mirenje sa činjenicom da su stranci tu i da ih valja prihvatiti, nastojeći da amortizira strah od nepoznatog i otvori puteve aproprijacije nove kulture i njenoga stapanja sa postojećom.

Isti odnos prema stranome nastavlja i roman *Zelena busenje* (1898) Edhema Mulabdića⁷, a slične primjere promicanja ideologema aproprijacije nalazimo i kod pisaca koji slijede – kod Muradbegovića u *Haremskim novelama*, Nametka u priči *Podne*, a kasnije i u nizu Andrićevih⁸ djela susret sa stranim je prilika za stapanje različitosti, kada se strano upozna i kada iz nepoznatoga postepeno pređe u poznato.

⁷ Mulabdićev roman prikazuje otpor stanovništva prodiranju okupacionih trupa, a ono u čemu se susreće sa romanom *Bez nade*, je upravo u prikazu vremena nakon uspostavljanja austrougarske uprave, pri čemu su predstavljeni isti *pro et contra* stavovi prema novoj vlasti.

⁸ Cijeli pripovjedački opus našeg nobelovca na izvjestan način preispituje odnos prema stranome, a posebno je to izražano u *Priči o vezirovom slonu*, potom i romanima *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika*.

3.2. *Strano kao prodor vanjskoga u unutarnji vlastiti prostor*

On te guta, potčinjava, ne pita te šta znaš, šta ne znaš,
ne sluša šta hoćeš, šta nećeš. (Kulenović 2004)

Boravak bosanskohercegovačkih pisaca van Bosne i Hercegovine, najčešće u vrijeme edukacije i studija donosio je nova iskustva koja su ulazila u literaturu. Prodor stranoga u vlastiti prostor najbolje će prezentirati Tvrtko Kulenović koji je otišao najdalje kada je u pitanju unos kutlurnih alteriteta u bosanskohercegovačku književnost (putopisi iz Kine, Indije i Amerike). Ključno za ovaj modus jeste da susret sa stranim omogućuje prepoznavanje vlastitog, u dimenzijama i značaju koji vrlo precizno opisuje Gutjahr:

„(...) individue i kolektivi, u iskustvu sa stranim, istovremeno otkrivaju potisnuto vlastito; iskustvo sa stranim omogućuje spoznaju vlastitoga, čak i u smislu otkrivanja praznina i pogreški. Mogućnost da se za vlastiti razvoj otkrije relevantno strano postaje temeljnom kompetencijom u tako protumačenoj interkulturalnoj konstelaciji“ (Gutjahr 2002: 360).

Prelaz od straha od nepoznatog ka susretu sa stranim koji se shvata kao prilika i mogućnost (samo)spoznaje u fokusu je romana *Ponornica* (1977) Skendera Kulenovića. Na samome početku Muhamed se vraća u svoje rodno mjesto, gdje se mora suočiti s porodicom i posljedicama svoga izbora. Dok jedni u domicilnoj sredini prihvataju zapadni / evropski način života, drugi ostaju ukopani u tradicionalne okvire i ne žele ih se osloboditi. On je prvi koji u sebi osjeća sukob tradicije i savremenog. Naime, želja svih u kasabi bila je da on na Istoku, u Kairu, rasadniku islama i nauke, izuči vjersko pravo, kako bi po povratku postao kadija i rješavao sporove, a njegova želja je da studira arheologiju, i to je san koji će slijediti. Sukob se produbljuje njegovim izborom djevojke, Elise. Za Muhameda je Kairo sa svojom multikulturom i historijskim znamenitostima drugačiji i primamljiviji svijet, ali istovremeno i sredina u kojoj je sticanjem obrazovanja na tradicionalnom univerzitetu spoznao lice i naličje vlastite kulture i tradicije, što ga je stavilo u nezahvalnu poziciju i produbilo dramu identiteta, pretvorivši je u intrinističan sraz različitih svjetova i svjetonazora. Konkretna geografski prostor postaje prostor novih spoznaja i u formalno-faktičkom smislu: Muhamed napušta tradicionalni univerzitet nastavlja školovanje na novom studiju arheologije. Međutim, u njemu konstantno opstaju i jedan i drugi prostor⁹, a

⁹ „Prepisavši se ipak sam gotovo redovno odlazio, sad opet ex privata, na stari univrzitet, u azharsku džamiju, u

svjetonazori se ukrštaju generišući zaplete unutar radnje romana, ali i na simboličkoj razini. Ponor staroga svijeta (ne uvijek negativnog predznaka) i prostori novoga svijeta žive u njemu istovremeno, a društvene i kulturne promjene na civilizacijskoj sceni čine logičnim prihvatanje novoga uz zadržku svega selektivno vrijednoga od stare kulture (u romanu to identitetsko jezgro simboliziraju lirski prikazi avlije i kuće¹⁰).

U svim tim procesima sudara i stapanja vlastitog i stranog Muhamed nije jedini lik koji se u procjepu svjetova i kultura ne snalazi. Zapravo većina likova se suočava s tim istim problemom, izuzev Vepra Hrustembega, koji ostaje imun na izazove smjene kulturnih paradigmi. Muhamed pak, nesiguran i umoran, na kraju životnoga puta udaljava se od svega, ali i konačno i oslobađa – spoznati samoga sebe moguće je jedino ako se postavimo u poziciju drugoga (Barthes 1987; Hofman 2015) i tuđim očima sagledamo sami sebe. Na sličan način Muhamed, retrospektivno posmatra događaje, daleko od rodnog mjesta, iz pozicije čovjeka u zrelih godina, zapadnjaka koji živi na Istoku, koji živi s difuznim identitetom, kojeg naknadno postaje svejstan, što se preslikava i na zajednicu kojoj pripada, a samim time i na ukupnu kulturu, unutar nje i književnost. Muhamed tako postaje metonimijskom figurom novovjekovnog bošnjačkog i bosanskohercegovačkog identiteta:

I u stvarnoj i u simboličkoj kulturalnoj topografiji liminalno pozicionirana između Istoka i Zapada, novija bošnjačka, baš kao i šira – novija bosanskohercegovačka književnost obilježena je vrlo jakim svijetšću o često posebno burnoj i traumatičnoj povijesti zajednice. (...) S druge, pak, strane, uslijed brojnih dramatičnih povijesnih mijena i lomova te identitetskih drama što odavde proizlaze, novija bošnjačka književnost i njezina kultura u isto tako vrlo značajnom svojem dijelu jeste i književnost / kultura traume, ali i književnost / kultura potrage za identitetom, i to kako u smislu traženja vlastitog književnog i kulturalnog identiteta, tako i u smislu složenih procesa definiranja i redefiniranja kolektivnih, personalnih i individualnih identiteta zajednice i pojedinaca unutar nje, kao i problema koje sačinjavaju kompleksne politike nacionalne (auto)imaginacije – viđenja “sebe” i “drugog”, te pitanja ukupne književne i kulturalne tradicije (Kodrić 2012: 144).

halku; halka- to je ustvari, katedra; posjedamo oko profesora u džamiji, i on tiho, kao da drugi ne bi čuli, predaje. Ta intimnost najviše me privlačila. Puna je džamija bila tih halki, ja – opredjelivši se za nešto novo – ipak nisam mogao da se otrgnem od svoga, tamnog i dubokog kao bunar” (Kulenović 1984/1985: 11).

¹⁰ Eliza! Pa nju to ja cijelo vrijeme želim! Ne znam šta je doziva: tijelo ili možda daleko više moja povrijeđena sujeta: mnogo mi se puta učinilo da ona vidi u meni poluurođenika (a možda je za nju u tome i sva moja draž), i htio bih, evo, da joj sad pokažem da ja to nisam: da ovaj naš enterijer, iako mali, ima nešto od kraljevskih dvorana: on je slobodan prostor, a ne stovarište stila i eklektike, sluga, ne satrap čulima; sav je od građe ovog tla i iz ruke domaćeg majstora, a iz kosmičke srži folkloru, samo neka pogleda.” (Kulenović, 1984/1985: 27/28)

Slične vidove prepoznavanja vlastitoga u stranome imamo u bosanskohercegovačkoj književnosti i kasnije. Reprezentativan je u tom pogledu roman Irfana Horozovića *Pisaći stroj ručne izrade* (1983), koji stapanje stranoga sa vlastitim donosi na više razina¹¹. Sve započinje kupovinom, a potom i njenim prepoznavanjem kao očevine, da bi uslijedilo otkrivanje novina i članaka, koji će upućivati na boravak Austro-Ugarske na našim prostorima, očev boravak u njemačkom gradu Baden Baden, da bi se provala stranog u vlastito desila saznanjem da u Njemačkoj ima polubrata. Iznimno zanimljiva situacija povezana sa fenomenom stranoga događa se kada austrijski vojnici pljačkaju stvari orijentalnoga porijekla u kojima je nova vlast vidjela vrijednost i htjela ih prisvojiti (što će im poći za rukom zahvaljujući domaćem stanovništvu). Otudjenje tako postaje prisvojenje druge kulture i miješanje sa svojom, što otvara procese koji će obilježiti globalnu kulturnu scenu 20. i 21. stoljeća a u teoriji su poznati hibridizacija kulture. Po Hofmannu “problematika ovoga obrasca tumačenja leži u tome što se naposljetku strano svodi na funkciju obogaćivanja vlastitoga i poticanja njegova razvoja; strano se instrumentalizira za razvoj vlastitoga” (Hofmann 2013: 24). Takvi procesi literarizirani su i u opusima Derviša Sušića, Ćamila Sijarića, Meše Selimovića, kao i u djelima savremenih pisaca kao što su Dževad Karahasan, Miljenko Jergović, Izet Perviz, Ivan Lovrenović, i posebno, Tvrtko Kulenović.

3.3. Strano kao odvojena izvornost

Ovaj modus stranoga svojstven je ponajviše bosanskohercegovačkim piscima u egzilu, koji u stranome prepoznaju vlastito, potisnuto. U ovom kontekstu „vlastito“ izbija u prvi plan tek fizičkim istupanjem, razdvajanjem ili „otpadanjem“ iz izvorne, nediferencirane cijelosti. U svojevrsnom paradoksu *strano* postaje svoje, nešto bez čega vlastitost ne bi mogla postojati, no od čega se tokom procesa rekonfiguracije identiteta distancira. Takvo strano se percipira kao izvor, kao cjelina koja je isprva bila izgubljena i za kojom se čezne. Drugi aspekt koji treba uzeti jeste da se strano, upravo zato što je istoga porijekla kao i vlastito, ne percipira kao radikalno strano, nego da se jedinstvo ljudskoga javlja kao pretpostavka razumijevanja stranoga (Hofmann 2013: 22).

I djela prije 90-tih godina prošloga stoljeća oživljavala su prisutnost potisnutog, što se najviše ogledalo povratku supstratima na kojima se ranije gradio identitet. Kao

¹¹ Detaljniju interpretaciju ovoga romana u interkulturalnom ključu vidjeti u Džafić (2018).

primjer mogu poslužiti *Haremske novele* Ahmeda Muradbegovića ili priče iz zbirke *Trava zaboravka* Alije Nametka koje religijske odrednice identiteta fiksiraju kao izvore vlastitosti, a takve tendencije intenzivirane su tokom i nakon posljednjega rata kroz "proces reislamacije (ili doislamizacije)", što je prema Spahićevom mišljenju povezano u određenoj mjeri „i s dubokom socijalnom krizom, poremećajem sistema vrijednosti i konfuzijom vrijednosnih orijentacija, što nužno proizvodi i krizu identiteta” (2020: 197)¹².

Reinterpretacija "izvornog" pod utjecajem stranoga doći će do izražaja i kroz upotrebu maternjeg jezika koji će se mijenjati novim jezikom. Dobar primjer su priče Aleksandra Hemona, koji je i sam u iskušenju pisanja na stranome jeziku (*mislim na maternjem, a pišem na stranom*). Problem jezika između maternjeg i stranog¹³ u priči *Novčić* prva će spoznati Aida, koja u jednom momentu shvata da je zatočena u pogrešnom (srpsko-hrvatskom) jeziku, kada instrument izraza nema funkciju, niti svrhu kakvu bi trebao da ima: "I onda shvaćam – jezik. Ja sam zatočena u pogrešnom jeziku" (Hemon 2004: 107). Ova izjava podjednako se odnosi i na samoga Hemonu i njegovu borbu s jezikom, nemogućnost progovaranja na stranom, a besmislenost pričanja/pisanja na vlastitom, maternjem jeziku, o čemu i njegov pripovjedač progovara:

„Odluka da promijenim jezik nije bila laka, pošto sam odrastao s uvjerenjem da je piščeva sudbina njegov jezik – da se pisac rodi, živi i umre u svom maternjem jeziku – pri čemu je jezik, naravno, apsolutni izraz maternje kulture i naroda koji se u toj kulturi prepoznaje“ (Hemon 2004: 206).

Maternji jezik jeste najadekvatnije sredstvo izraza za svakog pisca¹⁴, ali upravo to istodobno gubljenje i stvaranje identiteta, potiskivanje i vraćanje izvornog, kako bi se savladalo strano, način je izgradnje stabilnijeg identiteta – identiteta u novoj sredini odomaćenog stranca, onog koji više nije (nekadašnje) ja. Tekstovi koje sada piše:

„... predstavljaju nekog drugog, ne mene, nekog čistog uma – potpunog stranca, ne samo njoj, nego i meni. Dok pišem ta pisma moram da se suočim s vlastitom nemoć, moram priznati da ih neko drugi piše koristeći moje tijelo, moje Pelikan nalivpero, moju zgrčenu desnu ruku. Šta god da napišem, osjećam to kao neistinito (Hemon 2004: 110).

¹² Više o povratku religije kao izvora identiteta vidjeti u Spahić (2020).

¹³ Više o jeziku između izvornog i stranog vidjeti u Hadžizukić (2019).

¹⁴ Kao što bi bilo teško i neprirodno sevdalinku otpjevati na engleskome jeziku, isto toliko teško je pronaći pravi jezik koji bi opisao rat i ratni užas. Hemon kao pisac i jeste karakterističan po nepripadanju nacionalnim kulturnim sistemima, jer je, smješten „između kultura, što nije prazan prostor, nego prostor preklapanja, gdje se dešavaju čudne i nepredvidive stvari, gdje se miješaju udaljena iskustva i stvaraju novi, fluidniji identiteti“ (Hemon 2004: 209).

Na sreću Hemonovo pisanje na engleskom, sačuvavši mjeru između izvornog i usvojenog, izbjeglo je konfekcijsku "kompatibilnost" globalizirane nomadske kulture o čemu ironično ali homeopatski precizno piše Dževad Karahasan u romanu *Šahrijarov prsten* posežući za primjerom funkcionalnosti i prilagodljivosti najmeštaja:

„(...) on se jednako sklapa, jednako izgleda i jednako služi doslovno svugdje, u bilo kojem stanu i u bilo kojem gradu modernog svijeta (...) Njegova kompatibilnost, osim toga, znači da se svaki dio svake cjeline savršeno slaže sa svakim dijelom druge cjeline. Moj stol, stolica iz bilo kojeg stana u Kini, placard iz bilo kojeg stana u Americi i tabouret iz bilo kojeg stana u Australiji, sastavljeni na jednome mjestu, tvore cjelinu koja izgleda i služi upravo onako kako izgleda i služi cjelina što ja trenutno imam u stanu. Tvore, dakle, cjelinu pogodnu za selidbe“ (Karahasan 2017).

Čini se da je bosanskohercegovačka književnost dovoljno daleko od takve zloguke kompatibilnosti.

4. ZAKLJUČAK

Analizirani primjeri odabranih djela iz bosanskohercegovačke književnosti pokazali su da interkulturalna hermeneutika stranoga, koja u središte stavlja različite odnose i koncepte stranoga i vlastitoga, proniče prisutnost interkulturalnog potencijala u većoj mjeri nego klasične metode istraživanja književnog teksta. Analitički pristup koji smo primijenili razotkrio je procese dezintegriranja stranosti koji interkulturalne razlike prevode u intrakulturalne. Odnos prema stranome je diferentan i uvjetovan načinom na koji strano prodire u domicilnu kulturu. Razlučili smo pritome najmanje tri paradigme: strano kao nepoznato, strano koje postaje poznato i strano kao izvorno. Interkulturalna interakcija pokazala se jednim od produktivnih oblikotvornih mehanizama bosnskohercegovačke kulturne kompozitnosti. Interkulturalni potencijal bosanskohercegovačke književnosti ovjerodostojen je multiperspektivnošću i mnogoznačnošću književnih artefakata čiji je model svijeta policentričan i posrednički. Bosanskohercegovački literarni *sporazum svjetova* podrazumijeva model prilagođavanja i oblikovanja sopstva kroz strano i stranost, kao uvjet očuvanja i opstanka – sopstva.

LITERATURA

Izvori:

1. Hemon, Aleksandar (2014), *Pitanje Bruna*, Civitas, Sarajevo.
2. Horozović, Irfan (1983), *Pisači stroj ručne izrade*, Veselin Masleša, Sarajevo
3. Karahasan, Dževad (2017), *Šahrijarov prsten*, Plima, Podgorica
4. Kulenović, Skender (1984/1985), *Ponornica*, Svjetlost, Sarajevo
5. Osman-Aziz (1895), *Bez nade*, Naklada „Matice hrvatske“, Zagreb

Teorijska literatura:

1. Barthes, Roland (1982), *Goropadni Eros*, Prosveta, Beograd
2. Beller, Manfred, Joep Leerssen (2007), *Imagology: The cultural and literary representation of national characters: a critical study*, Rodopi, Amsterdam - New York
3. Ceserani, Remo (1998), *Lo straniero*, Laterza, Bari - Roma
4. Duraković, Enes (ur.) (1998), *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, Novija književnost – proza*, Knjiga IV, Sarajevo
5. Duraković, Enes (2015), *Bosanskohercegovački književni obzori*, KDBH “Preporod”, Zagreb
6. Džafić, Šeharzada (2015), *Interkulturalni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice*, Dobra knjiga, Sarajevo
7. Džafić, Šeharzada (2018), *Post/modernistička poetika Irfana Horozovića*, Centar Samouprava, Sarajevo
8. Gutjahr, Orturd (2002), “Alterität und Interkulturalität. Neuere deutsche Literatur”, u: Claudia Benthien, Hans Rudolf Velthen (ur.), *Germanistik als Kulturwissenschaft. Eine Einführung in neue Theoriekonzepte*, Rowohlt Tb. Reinbek bei Hamburg
8. Hadžizukić, Dijana (2019), “Pitanje identiteta u romanima bosanskohercegovačke književnosti u dijaspori”, *Društvene i humanističke studije – DHS*, 2 (8), 13-32.
9. Hofmann, Michael (2013), “Interkulturalnost, stranost, različitost” (prev. K. Boboš), *Jat*, 1, 10-34.

10. Kazaz, Enver (2008), *Neprijatelj ili susjed u kući: interliterarna bosansko-hercegovačka zajednica na prelazu milenija*, Rabić, Sarajevo.
11. Kodrić, Sanjin (2012), "Prostori sjećanja: "Austrougarska tema" i njezino oblikovanje u romanu *Ponornica* Skendera Kulenović", *Sarajevski filološki susreti I, knjiga II, Zbornik radova*, 143-168.
12. Kovač, Zvonko (2011), *Poredbena i/ili interkulturalna povijest knjižvnosti*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb
13. Pabrić, Edin (2016), *Priča i ideologija / semiotika književnosti*, Centar Samouprava, Sarajevo
14. Sarić, Safet (2005), *Osman-Aziz*, Biblioteka Istraživanja, Univerzitet „Džemal Bijedić“, Mostar
15. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla
16. Spahić, Vedad (2017), *Krugovi i elipse – studije i ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla
17. Spahić, Vedad (2020), "Narativ o kaleidoskopu", *Logos - časopis za filozofiju i religiju*, 1, str. 189-205.
18. Tutnjević, Staniša (2011), *Razmeđa književnih tokova na slovenskom jugu*, Službeni glasnik, Beograd

BOSNIAN INTERCULTURAL HERMENEUTICS OF FOREIGN

Summary

The status that it has today, the uniqueness and specificity of its intercultural profile, Bosnian literature owes to the centuries-old deposition of various cultural strata. How deep into the past this integral composite reaches is most visible in literary works, whose re/interpretations certify the ruthless interaction with other cultures. In the methodological key of interculturality as an area of exchange of different cultural practices, the paper (through theoretical models of German comparativists' hermeneutics of foreign) explores the mediation of "foreign" in Bosnian literature. Certain intercultural aspects of Bosnian literature have not been sufficiently researched, and it is the ways of communicating with foreign and the connection of foreign with the experience of alienation and/or intimacy that make the life of Bosnian culture serious and portray the timeline of literary texts as a trace of longing for a universal agreement of the worlds.

Keywords: interculturality; Bosnian literature; foreign; proprietary; intercultural poetics

Adresa autorice
Author's address

Šeherzada Džafić
Univerzitet u Bihaću
Pedagoški fakultet
seherzada.dzafic@unbi.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.51

UDK 821.163.4(497.6).09 Karić E.

Primljeno: 20. 12. 2020.

Pregledni rad

Review paper

Irma Marić

U ROMANESKNOM LABIRINTU ENESA KARIĆA

*Ne odbacuj baš sve što ne možeš postići kao sve!
Mā-lā-yudrakugūlluhu, la-yuttrakukulluhu!*
(arapska poslovice, iz romana *Bogovo roblje*)

U romansijerskom opusu Enesa Karića, koji čini pet romana – *Pjesme divljih ptica* (2009), *Jevrejsko groblje* (2011), *Slučajno čovjek* (2013), *Boje višnje* (2017) i *Bogovo roblje* (2020) – iz humanističke i islamske teološko-filozofske perspektive propituju se sklad i nesklad unutarnjeg, tj. duhovnog preobražavanja i izvanjskog uspostavljanja identiteta. U poetici Karićeve pripovjedne fikcije prepoznajemo tradiciju andrićevsko-selimovićevskog modela pripovijedanja, pri čemu duhovnost i znanje pratimo kao putokaze na životnim stazama centralnih protagonista njegovih proza. Ove dvije temeljne kategorije natkriljuju i integriraju statusne i druge posebnosti Karićevih likova u vjerodostojne strukturno-kompozicijske cjeline. A svi su oni na izvjestan način kružno povezani; objedinjuje ih jasna piščeva tendencija da njihovim životnim itinererima i djelovanjima potvrdi svoja ekumenska, interkulturalna, interreligijska promišljanja.

Ključne riječi: religija; identitet; kultura; ekumenizam; pripovijedanje; romani s tezom

Kad ti je teško, brani se sjećanjima

Romani Enesa Karića obiluju rastočenim refleksijama o skladu Knjige i čovjeka, svjetovnog i duhovnog, dojmljivim asocijacijama o sudbinskom putu – kako pojedinca, tako i kolektiva. Taj *sudbinski* put kojim hodi i književnik Enes Karić često

je egzistencijalni grč, dokazivanje sebe sebi, ali i drugome, uz snažna propitivanja kulturnih, nacionalnih, religijskih i identitetskih tema. Šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća u bosanskohercegovačkoj književnosti, o čemu piše između ostalih i Enes Duraković, dolazi do intenziviranja „bosanskohercegovačkog i bošnjačkog kulturno-identitetskog samoprepoznavanja“ (2012: 358). Na istom tragu književnost Enesa Karića apostrofira kulturalne pojave i procese identitetskog upotpunjenja bosanskohercegovačkog muslimana, Bošnjaka, osjećajući njegov puls u sebi i prenoseći ga u romaneskne strukture.

Karićeви romani uprizoruju dramatičnost postojanja i potrebu za samoodbranom od represivnih sistema (*Boje višnje*, *Bogovo roblje*) koji iskušavaju sud razuma i osjećaja u otporu historiji i zbilji. Pitanja koja čitalac postavlja uvlače ga u žrvanj tragičnog iskustva aktera. U *Bogovom roblju* (2020), romanu-hronici, stoji: „Isječeno vrijeme – to je jedno strašno vrijeme (Karić 2020: 209)“. Metafora „isječenog“ života korespondira sa simbolikom ponornice koja, nakon što joj je presječen tok, ponire pa iznova, osunčana, poteče. Prepoznajemo ga u šeherzadinskom labirintu pripovjedačkih genija poput Hume, Kulenovića, Sijarića, Andrića, Selimovića, Sušića, Ibrišimovića, Karahasana, Horozovića i drugih. Naslijeđene kulturalne i duhovne poveznice u Karićevim romanima prilika su savremenom čovjeku da prigrlji zavičaj (Hamza Humo), da se pokloni majci (Skender Kulenović), da oživi „mostove“ (Ivo Andrić), izgradi i odbrani svoju tvrđavu (Meša Selimović), prag bosanske kuće (Dževad Karahasan), da se samoprepозна (Irfan Horozović). Karićeva fikcija kaleidoskopski sklopljena u saobraženjima svih tih književnih i kulturno-identitetskih unosa uvjerljivo promovira etičko opredjeljenje za afirmaciju „srednjeg“ razumnog puta, pluralizam i traganje za znanjem u nastojanju da se uravnoteže vjera i razum:

„Nisam šehid, već preživjeli sa Lepanta. Iz tog boja takvih je malo. A, valjda sam živ da vam prenesem pouku. Možda zato, ko zna?! Kad se boj desio, vi ste bili nerazumna djeca! Ili, čak ni to! Naučite od mene! Sada! Opominjem vas razboritošću na pogibeljne posljedice: kad neiskusna ruka hvata guju otrovnicu, kad nevičan plivanju izaziva divlju rijeku, kad s uma smaknuti oponaša Ibrahim-pejgambera i poleti sam na lomaču, kad zanesenjak traga za pećinama, kojih je po zemlji mnogo, ali je Muhamed-pejgambera u samo jednoj posjetio Džibril sa prvom surom Kurana, a ni Džibril više ne svraća u pećine, niti će svraćati, jer su Božije poslanice davno objelodanjene i prenesene na listine! Knjiga je sklopljena! Slova izbrojana! Božija čuda su se desila! Sada je do nas! Do našeg razuma!“ (2016: 5)

Uputa – Čovjek

Čitanje romana Enesa Karića zaziva kontekst njegovog javnog djelovanja kao globalno prominentnog islamskog intelektualca u XXI stoljeću. Premda se u naše vrijeme sve više govori kao o postsekularnoj epohi, ipak i dalje među zapadnom inteligencijom, a u dobroj mjeri i na našim prostorima, dominiraju „neznanje o vjeri, prezir prema pobožnosti i nesposobnost da se imaginacijom prodre u proživljeno iskustvo svetog“, sve to praćeno „samodopadnim tonom kojim se oštro odbacuju duboka uvjerenja i privrženosti drugih ljudi“ (Felski 2019: 266). Prepoznajući Karića kao suštu suprotnost takvom profilu recentnog intelektualnog identiteta kao fokus poglavlja *Uputa – Čovjek* poslužit će nam esej *Priča o listu na grani* (2016c) u kojem on postavlja osnovna teološka pitanja i daje jasne odgovore „tužno“ zamišljen nad svojom i „našom“ dušom, i jastvom:

„Za mene islam, vjera kojoj pripadam, znači pobožnost prije svega. Kad god razgovaram o središnjim crtama islama, uvijek nastojim da tu vjeru sebi protumačim prije svega kao jedan veliki univerzalni poziv na pobožnost, na predanost Bogu... U mojoj porodici su me, od malih nogu, učili da je Bog taj nutarnji zavičaj svega, svih stvorenja. Mnogo godina kasnije saznao sam za islamske mistike koji su u svojim nabožnim pjesmama pjevali:

Kamen je stvorenje Božije.

Travka je stvorenje Božije.

Ja sam stvorenje Božije.

Ti si stvorenje Božije.

Sudjelovati u sudbini stvorenja Božijeg – eto, i to je pobožnost.

Zaštititi druga stvorenja od sebe – to je već moral.“ (2016c: 7)

Teško je precijeniti utjecaj svetih knjiga na književnost, a on se ponajprije ogleda u stvaralačkom razmatranju univerzalne istine o dobroti, pravdi ili čestitosti, o *pobožnosti*. Ipak, postavlja se pitanje kolizije između Božije Upute i konzumenta te Upute. Poput oštrice mača iznad naših glava svakodnevno i opasno nadvija se sumnja u iskrenu posvećenost Svetoj Riječi i čovjekov odnos spram nje. Taj nesklad između Knjige i stvora koji je proistekao iz „nametnutog (i naučenog) nepovjerenja, historijskih frustracija, kolokvijalne mržnje i nasljednih animoziteta, ali i ograničenih mogućnosti ljudske spoznaje, zaista je nesklad koji se ne da tako lahko shvatiti, niti objasniti“ (Sarić 2011). Na tragu neupitnog zalaganja za razuman, ljudski put prepoznajemo i posredovnu misiju Enesa Karića koja je u romanu-hronici *Bogovo*

roblje (2020), ali i u svim drugim njegovim književnim, esejističkim i naučnim ostvarenjima, iskazana kroz princip *dobra i mirenja* u saobraženju etičkog i estetskog smještajući Bosnu, kao ravnotežu, na raskršće Istoka i Zapada. Pri tome je uvijek u fokusu područje islamske kulture u najširem smislu koje je na „... općem akademskom planu odavno zapostavljeno, i od muslimanskih profesora, i od tzv. orijentalista, kako na Istoku tako i na Zapadu. Istina, studij islamske kulture optrajava na margini, njime se bave entuzijasti, na nemjestu i u nevrjeme, jer je diljem 20. stoljeća bilo daleko profitabilnije baviti se islamom kao politikom, islamom kao fundamentalizmom, kao radikalizmom, kao ‘pobunjenom vjerom’, koja, navodno, ne prihvata savremenost niti modernost“ (Karić 2012: 53).

Pjesme divljih ptica

Pjesme divljih ptica (2009), Karićev prvi roman, dočekan je sa iznenađenjem „da se jedan od najvažnijih članova sarajevske i bosanskohercegovačke akademske zajednice, autor mnogih djela iz teološke islamske misli, profesor od ugleda i autoriteta, odvažio napisati djelo koje, primarno, pripada književnoumjetničkom izrazu i svijetu“ (Hajdarević 2016: 412). Roman prvijenac možemo posmatrati kao ishodište kasnije prepoznatljive potrage za identitetom od davne prošlosti do bliske sadašnjosti, (samo)prepoznavanja kroz vrijeme i prostor, koje otvara prostor kulturi sjećanja. Karić individualnu ljudsku situaciju suočava sa zajedničkom sudbinom naroda kojem pripada. Njegovi junaci izmješteni iz društvenih mainstreama bivaju žrtvom vlastitog intelektualnog iščašenja, otrgnuća, nujni tumači intimne i kolektivne nevolje. Tako se od *Pjesama divljih ptica* do *Bogovog roblja* provlači pitanje „Jesu li vas u hanbiljanskoj školi učili zašto čojek priča priče?! Da čojek ne priča puk’o bi od muke ko’buha!“ (Karić 2020: 27) i odgovor “Da Mevlijin sin nije iz Mostara otišao na nauke, možda nikad ne bi saznao za Boga kao prijatelj, kao obavezu, kao zasjedu“ (Karić 2016: 6).

Karić bira pripovijedanje u Ich-formi, što nam omogućuje da sagledamo unutarnji svijet pripovjedača. Skender Humo, protagonist i narator u romanu *Pjesme divljih ptica*, sam sebe predstavlja: „Nisam raskolnik, ne volim pobune, volim različita tumačenja Kur’ana, a u poeziji tragam za metaforama o vrtovima i tišinama u njima! Volim i travke, gorke i slatke, svakakve, majka Mevlija mi je ulila ljubav prema njima. Volim i davno umrle učene ljude, neke mi je otkrivo šejh Semnani u Carigradu“ (2016: 22). Duhovni i intelektualni profil Skendera Hume identitetski je saobrazan sa Karahasanovom poetikom vrta: „Jesu li ovozemaljski vrtovi sjene što ih rajski vrt

baca na zemlju? ... U vrtu se manifestira naša sloboda jer vrt oblikujemo izborom iz onoga što nam Božiji svijet nudi, a izbor je, kao što znamo, osnovni nezaobilazni oblik slobode... Hoću reći da se u vrtu iskazuju najniži i najviši stupanj naše slobode – mogućnost da biramo i mogućnost da prevladamo prirodu i izaberemo ono što nije korisno našem opstanku nego nas oslobađa od jednakosti s pukim postojanjem. Utoliko je vrt nesumnjivo dokaz da mi u sebi imamo, da možemo imati, nešto od raja“ (Karahasan 2004: 49-50).

Iz temeljne humanističke vizure Karić propituje živu tradiciju islamske mističko-filozofske misli, sklad i nesklad unutarnjeg duhovnog preobraženja i izvanjskog uspostavljanja identiteta kroz historijsku pripovjednu fikciju. Tako postavljene koordinate narativnog imaginiranja povijesti podrazumijevaju naglašene lirske otklone koji su, općenito, jedno od distinktivnih obilježja poetike bošnjačkog romana.¹ Radnja *Pjesama* smještena je u Sarajevo posljednje decenije 16. vijeka, nakon bitke i poraza na Lepantu 1571. godine i previranja koja su uslijedila u Osmanskom carstvu, s neminovnim utjecajem na Bosnu.² Enes Karić, kao i njegovi pripovjedački prethodnici, radnje svojih romana smješta u prošlost Bosne, te sa distance, na osnovu određenih historiografskih markera, nastoji oživjeti prijelomna, turbulentna vremena, prateći rekonfiguracije ličnog, vjerskog i nacionalnog, posebno kulturnog identiteta. Povijesna matrica je fon iz kojeg progovara o bosanskom čovjeku koji je, trpeći i djelujući na vjetrometinama, dolazio do varljive slobode, za koju se uvijek i iznova morao boriti. Smještanje radnje u prošlost zapravo služi da se ciljna skupina čitalaca prepozna u istim pitanjima i problemima koji opsjedaju filozofa Hasana, umjetnika Mustafu i Skendera Humu.

Jevrejsko groblje i Slučajno čovjek

Duhovnost i znanje su vrline koje u poetičkoj genezi Karićevih romana od *Pjesama divljih ptica* pratimo kao orijentaciju na životnim stazama centralnih protagonista njegovih proza, i koje natkriljuju i integriraju statusne i druge posebnosti tih likova u vjerodostojne strukturno-kompozicijske cjeline. Svi su oni na izvjestan način kružno

¹ O poetskom diskursu u bošnjačkom romanu piše Dijana Hadžizukić u istoimenoj knjizi, osvrćući se posebno na poetski roman, specifičnosti bošnjačke duhovne tradicije, odnos subjekta i historije, te lirsku dominantu u iskazu romana. Hadžizukićeva sistematično analizira reprezentativne bošnjačke romane u kojima prepoznaje i potcrtava poetski diskurs u „subjektiviranju pripovjednog postupka, viziji svijeta i odnosu subjekta spram historijskih događaja, elemenata iz prirodnog okruženja i temi ljubavi, kao i specifičnim mikrostilističkim i poetsko-simboličkim odlikama romana“ (Hadžizukić 2011: 7).

² Ovdje je posrijedi jasna asocijacija na roman *Tvrđava* Meše Selimovića, čija je radnja smještena u Sarajevo, poslije Hoćinske bitke i poraza, 1621. godine. Ahmet Šabo, glavni protagonist, povratnik je iz rata i buntovnik.

povezani, a objedinjuje ih jasna piščeva tendencija da njihovim životnim itinererima i djelovanjima potvrdi svoja interkulturalna, interreligijska promišljanja³ te dramu traganja za identitetom (Duraković 2012: 340). Pratimo je kao kontinuitet meditacija, introspekcija i dijaloga utemeljenih u ogromnom piščevom znanju i poznavanju religije, historije i književnosti. U prilog tome izdvojit ćemo odlomak iz romana *Jevrejsko groblje*:

„Čovjek je ponekad jedna velika vreća, puna navika, rekao nam je danas, u kasnim popodnevним satima četvrtoga kopačkoga dana, svećenik harekrišnarske religije, Ivan Prelog... Taman kad pomisliš da nova navika nema gdje stati, demantira te život, kao nas ovdje, u ovom rovu, u svježoj zemlji...

Dobro, Ivo, šta ti bijaše pa napusti katoličanstvo i ode u Hare Krišnu? – prošapta Hajro Pervan, zadihano. (Uplašilo me Pervanovo pitanje, došlo je iz potpune tišine, na toplom septembarskom danu.) – Ništa ja u životu nisam napustio! Nikad! – reče Ivan. – Ja samo prihvaćam što god mi se sviđi. Onako, duhovno, kao naviku, dodatnu. Malo prije sam vam pričao šta je čovjek.

Znači, duhovno se obogaćuješ!

Bolje reći: ja jednu duhovnost branim drugom duhovnošću. U sebi i za sebe, bez propagande. ...Čuo sam i pitanja i odgovore, sve, razgovor Hajre i Ive je zanimljiv, nema šta! Sva Ivanova objašnjenja su me podsjetila na neke akcente iz hutbi hodže Mujkija, ljetnošnjih, ima dodirnih stvari, naličnih tačaka. Mujki je na jednom vazuu zdušno govorio kako su religije u osnovi jedno te isto ljudsko plakanje i cmizdrenje, a veoma različito brisanje suza. Postovi, obredi, klanjanja, turanja cedulja u šupljine zidova za plakanje i turbeta – sve je to veoma raznoliko čovječansko brisanje suza! Mujki je, također, odobrio da su zapadni učenjaci Pitirim Sorokin i Arnold Brescijski u pravu kad tvrde da je rat velika pogan, ali nisu u pravu kad u svojim raspravama

³ „Drugi i treći po redu romani *Jevrejsko groblje* i *Slučajno čovjek* fabularno su povezani, zajednički im je glavni junak a i centralna tema – mogućnosti i perspektive međureligijskog i interkulturalnog dijaloga. Ono što ih još više povezuje jeste da su to romani s tezom” (Spahić 2017: 137). Na ovom mjestu vrijedi napomenuti kako bi bilo zanimljivo otvoriti pitanje Karićevog opredjeljenja da teme kojima se decenijama posvećeno bavi u svojim naučnim istraživanjima prisposodi i u romanesknim formama. Odgovor bi se mogao tražiti u propulzivnosti književnih djela i njihovoj moći da doživljajno komuniciraju sa širim krugom čitalaca, a na tragu zapažanja da se čisto znanstveni i kulturno-historijski diskurs nerijetko „odvaja od čitalačkog doživljaja i postaje tek činjenica “obrazovanja”, čisto stvarnosno znanje“ (Zajac 2015: 54). Riječju, Karić vjeruje da recepcija književnosti obezbjeđuje djelotvorniju transformaciju životnog svijeta tematizovanog u književnom djelu u čitaočev vrijednosni sistem. Za njega „... tekst ima status suaktera: nečega što vrši utjecaj, što pomaže da se stvari dogode“ (Felski 2019: 34). Vrijedi primijetiti da Karićevo povjerenje u čitateljsko empatiziranje s književnošću podržavaju i neka novija istraživanja narativne emaptije kakvo je npr. ono Suzanne Kenn (2007) s uvidom da je „fiktionalni narativni tekst znatno poticajniji okvir za empatiju nego ne-fiktionalni tekst ili izvantekstualni svijet, budući da je čitatelj lišen opreza ili odgovornosti za djelovanje koje sa sobom nose stvarne situacije“ (Peternai Andrić, Glavaš 2014: 310-311)

puštaju namisao da ratovi podmlađuju čovječanstvo. Niti je tačno, niti je istina da podmlađuju, već je svaki rat gori od prethodećeg, zato što um ljudski razmišlja svaki put gore, a gori je i zato što je ljudskog uha na zemlji sve više, pa tako raste i iznos zbog uma. Pa i svega čovjekovog. To, naprimjer, smetlja je na Zemlji sedamnaest puta više na kraju XX vijeka nego li na kraju XIX stoljeća. I to nešto govori. Opći pravac kvarenja neće stati, nabolje se neće promijeniti, gotovo ništa, ne mogu to više učiniti ni postojeće religije, današnji čovjek ne benda mnogo ni Boga ni sebe, već je zinuo kao mladi i strašno ožednjeli kosac kad mu naočita žena donese kriglu hladne vode, pa se ne zna u šta požudnije gleda, u nju ili u svježju vodu...

... A, ti, Gavrilo, koje si ti vjere?

Ako je Bog jedan, zašto me pitaš koje sam vjere?! (Karić 2011: 284)

Jevrejsko groblje naslovom aludira na tragičnu sudbinu bosanskohercegovačkih Jevreja. Glavni likovi su brat i sestra, Suada i Sadik Dobrača, protjerani, razmijenjeni i pušteni u Sarajevo preko Jevrejskog groblja. Njihova životna priča je jedna od mnogih u opkoljenom Sarajevu, ali ono što je posebno jeste Sadikova naracija kao „romaneskno poliglasje, karnevalski zbir glasova koji iz podnožja društvene scene želi preoblikovati normativni koncept političkog, religijskog, kulturološkog, društvenog, jednom riječju ukupnog nacionalnog identiteta“ (Kazaz 2016: 457). Upravo u tom kontekstu, i u romanu *Slučajno čovjek*, sada zreo mladić Sadik Dobrača javlja se kao „interkulturni i interreligijski narator“ (ibidem 460) koji „prihvata dijalog kao svoj osnovni postupak, dijalog s mrtvima, ali i dijalog o živima, što, kako se to obično slikovito kazuje, ‘u krajnjoj liniji podrazumijeva dijalog između poetike i politike’ pri čemu, u konačnici, ispada da ovakav obrt ka historiji’ na drugačiji način postavlja osu intertekstualnosti, zamjenjujući dijahronijski tekst jedne autonomne književne historije sinhronijskim tekstom jednog kulturalnog sistema” (Kodrić 2010: 30).

Boje višnje i Bogovo roblje

U autobiografski zasnovanom romanu *Boje višnje* Karić pripovijeda o teškom odrastanju i životu porodice Emina Karića⁴ i Podovke⁵, okrećući se zavičaju kao prostoru vrijednosti, kao putokazu u vremenu napasti koje vrebaju da se izrode u poniženje i gubitak dostojanstva. Karić „uspijeva, veoma impresivno, pokazati svoj svijet iz dječije perspektive i sačuvati i sebe i nas ,obične čitatelje, od svake vrste ideoloških osuđivanja,

⁴ “Ako nećeš u Medresu, eno ti Vlašića pa čuvaj ovce” (2020: 578).

⁵ “Dali joj ime Podovka, za utjehu da se svojih ravnih Podova sjeća do smrt. I utješi ako može“ (ibidem).

glorifikacije, idealizacije, mržnje i falsificiranja stvarnosti“ (Maglajac 2016). Piščevo iskustvo afirmira kulturu pamćenja, rekreira kolektivnu kulturnu memoriju jednog prostora, svejdočeći o pluralizmu kulturalnih procesa, što se u historijskoj sukcesiji nastavlja i u romanu-hronici *Bogovo roblje*. Jan Assman u knjizi *Kultura pamćenja*⁶ podvlači povezanost sjećanja (odnos spram prošlosti), identiteta (politička imaginacija) i kulturnog trajanja (obrazovanje tradicije) (2005: 18). Objašnjavajući povezanost navedenih pojmova i njihovih značenja, on naglašava da: „Svaka kultura oblikuje nešto što bi se moglo nazvati njegovom konektivnom strukturom ... tvori jedan zajednički prostor iskustva, očekivanja i djelovanja, koji svojom obavezujućom snagom pruža povjerenje i orijentaciju“ (ibidem 18). Utoliko, ovaj, kao i svi ostali Karićevi romani, potvrđuje teze da se *živuća kultura* „ne može predstaviti kao ponavljanje prošlosti – ona proizvodi stalno strukturalno i funkcionalno nove sisteme i tekstove. Ali, ona mora u sebi nositi uvijek sjećanje na prošlost“ (Agić 2010: 12).

Roman *Bogovo roblje* nudi čitaocu inspirativnu životnu priču o piscu-hroničaru-Mladiću, porodici *dida* Huseina i bosanskohercegovačkom društvu šezdesetih i sedamdesetih godina XX vijeka. Dječak, kasnije Mladić, odvaja se od Višnjeva (Travnika), srasta i odrasta u Sarajevu, s novim ljudima i novim svijetom, u čijem središtu je Medresa, „dozvoljeno-zabranjena“ škola koja ‘podvostručuje’ životni i sudbinski put. U svijetu „podnošljive teškoće nepostojanja“ (Posavljak 2020) pisac se fokusira na historijske i političke procese, i traumatična iskustva kao njihove posljedice, suprotstavljajući „velikoj priči Povijesti/Politike ... male priče i zgode o pojedincu, o individuima, o njihovoj životnoj historiji, njihovim intimnim željama, njihovim običnim, svakodnevnim, ‘malim’, ali jedino njihovim jednokratnim i neponovljivim životima“ (ibidem). Ljudsku situiranost u životnom svijetu Karić razumijeva kao dijalektiku jedinstvenosti i valencije. Pitanje identiteta je pitanje mjere između „konkretne raščlanjenosti i različitosti, višedimenzionalnosti, polisemičnosti, u kojoj čovek svoju životnu situaciju proživljava, doživljava i proba; istovremeno pak i u njenoj celovitosti i kompleksnosti koja ga spaja sa ostalima, sa onima koje ima ‘pored sebe’, ‘iza sebe’ i ‘ispred sebe’“ (Zajac 2015: 7). Suživot (konvivencija) je kod Karića u izravnoj vezi sa *etosom ilma*, upravo na način kako o tome promišlja Akbar Ahmed: „Jedno ne bi moglo postojati bez drugoga. Prvo stvara duhovne, intelektualne i kulturološke uvjete za pojavu i uspostavu potonjeg. Potreba da se dođe do Boga putem znanja, koje je ugrađeno u etos ilma, na taj način se prenosi i na

⁶ Ovdje je bitno podsjetiti se i riječi Alaide Assmann: „Kada govorimo o socijalnom i kolektivnom pamćenju ne možemo zaobići individualno pamćenje. Šta povezuje ove dvije vrste pamćenja? Počet ću s tim da smo možda kao individue „nedjeljivi“ ali nikako i sami sebi dovoljni kao jedinke ... Svako „ja“ je povezano s nekim „mi“ od kojeg je dobilo bitne osnove svog identiteta ...“ (2011: 46)

prihvatanje Božijeg stvorenja bez obzira na rasne, religijske ili klasne razlike...“ (2019: 103). S tim u vezi Karićevi su romani u potpunom saglasju sa tezom Dorothy J. Hale da „etička vrijednost književnosti leži u susretu s drugosti koju ona prinosi čitatelju“ (2009: 899), što nas opet suočava s poveznicom cjelokupnog autorovog stvaralačkog angažmana na tri plana – znanstvenom, esejističko-publicističkom i književnom – a koju prepoznavamo kao dosljedno nepristajanje da intelektualnu strogost odijeli od afektivne privrženosti.

Karić iskazuje duboku naklonost prema kulturno-tradicijskom miljeu bošnjačke kulture u novim kontekstima, ali na prepoznatljivom fonu propitivanja pozicije islama u Evropi, pri čemu je uvijek u prvom planu sudbina pojedinca na razmirjima povijesti i zrela svijest o tome da roman našeg doba prevazilazi granice historijskih činjenica, da bi ostvario složenu sliku uvjetovanosti društvenih vrijednosti i izmjena društvenih normi. Roman se tako ukazuje kao specifičan oblik zaustavljenog vremena, ne i historijskog vremenskog toka, u kojem se sabiraju i prošlost i budućnost.

Pohranjene i kaleidoskopski oživljene uspomene su ogledalca identitetskih, to jest kulturnih, stvaralačkih, uopće društvenih mijena (Spahić 2016). U tom je pogledu iznimna i kognitivna vrijednost Karićevih memoarski literariziranih sjećanja. Kao semiotički ekvivalent vjerodostojnih životnih situacija roman djeluje na njihovo „povratno dodatno formulisanje“, pri čemu „ne važi mehanički reverzibilitet realnost – delo – realnost: u delu nastaje nov kvalitet koji već kao takav postaje sastavni deo životne stvarnosti (Zajac 2015: 46). Putovanje k identitetu je putovanje prema sebi, omogućeno zahvljujući osebnosti Karićeve reprezentacije autobiografskog iskustva koja uključuje cijelu širinu i strukturiranost vanjskog i unutarnjeg svijeta, pri čemu ponovno prizivanje nije nekakvo ponavljanje sada već odsutne stvarnosti, već obrnuto, uvijek novo prikazivanje raspoloživo za komunikaciju sa (svakim) komunikacijskim prezentom. U tom smislu *Bogovo roblje* je fiktionalna autobiografija i društvena hronika, svijet u tekstu i svijet teksta⁷, koji svjedoči o etičkoj i estetičkoj samobitnosti stvaralačkog čina (“usud je svih sjećanja to da se moraju izmisliti”) kao ovjerodostojenja punoće, unutarnje rasprostranjenosti, pluraliteta i raznorodnosti života. Jednako vrijedi za, na početku spomenuti, labirintski romaneskni kontinuitet bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti kojemu se Enes Karić bezuslovno priključuje ovjeravajući svoje mjesto među našim najznačajnijim živućim romanopiscima.

⁷ Ovom svojom osobinom Karićevi romani transcendiraju manihejski isključivu logiku – opis ili naracija, forma ili sadržina, reprezentacija ili imaginacija – koja nas, kako rezignirano zapaža Antoine Compagnon, primorava da se sudaramo sa zidovima i borimo sa vjetrenjačama. A pri tom književnost je mjesto između, mjesto gdje se kroz zidove prolazi (Compagnon 2007).

IZVORI

1. Karić, Enes (2016), *Pjesme divljih ptica*, treće izdanje, Tugra, Sarajevo
2. Karić, Enes (2011), *Jevrejsko groblje*, Tugra, Sarajevo
3. Karić, Enes (2013), *Slučajno čovjek*, Tugra, Sarajevo
4. Karić, Enes (2016b), *Boje višnje*, Tugra, Sarajevo
5. Karić, Enes (2020), *Bogovo roblje*, Tugra, Sarajevo
6. Karić, Enes (2016c), *Tužne rasprave (eseji crtice, intervjui, nekrolozi, prikazi)*, El-kalem – Dobra knjiga, Sarajevo

LITERATURA

1. Agić, Nihad (2010), *Književnost i kulturalno pamćenje*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
2. Ahmed, Akbar (2019) *Putovanje u Evropu: islam, imigracija i identitet*, El-Kalem, Sarajevo
3. Assmann, Aleida (2011), *Duga senka prošlosti (kultura sećanja i politika povesti)*, Biblioteka XX vek, Beograd
4. Assmann, Jan (2005), *Kultura pamćenja, Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Vrijeme, Zenica
5. Compagnon, Antoine (2007), *Demon teorije*, AGM, Zagreb
6. Duraković, Enes (2012), *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo
7. Felski, Rita (2019), *Granice kritike*, Meandarmedia, Zagreb
8. Hadžizukić, Dijana (2011), *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu*, Slavistički komitet, Sarajevo
9. Hajdarević, Hadžem (2016), "Roman o vrtležnoj zemlji Bosni", pogovor, u: Enes Karić, *Pjesme divljih ptica*, Tugra, Sarajevo
10. Hale, Dorothy J. (2009), "Aesthetics and the New Ethics: Theorizing the Novel in the Twenty-First Century", *PMLA*, Vol. 124, No. 3, 896-905.
11. Kahrović-Posavljak, Amila (2020), "Junaci tuđeg doba", *Oslobođenje*, 19. 8. 2020.
12. Karahasan, Dževad (2004), *Knjiga vrtova, Connectum*, Sarajevo
13. Karić, Enes (2012), *Minhenska godina*, Dobra knjiga, Sarajevo
14. Kazaz, Enver (2014), "Izbjeglička nada između dva groblja", pogovor, u: Enes Karić, *Jevrejsko groblje*, Tugra, Sarajevo

15. Kenn, Suzanne (2007), *Emathy and the Novel*, Oxford University press, Oxford
16. Kodrić, Sanjin (2010), *Književna prošlost i poetika kulture*, Slavistički komitet, Sarajevo
17. Maglajac, Mirsad (2016), recenzija, u: Enes Karić, *Boje višnje*, Tugra, Sarajevo
18. Peternai Andrić, Kristina, Zvonimir Glavaš (2014), "Identitet i narativna empatija. Koncept Suzanne Kenn", u: *Kultura, identitet, društvo – europski realiteti*, Zbornik radova I. međunarodnog interdisciplinarnog znanstvenog skupa (Osijek, 20. – 21. Ožujka 2013), Odjel za kulturologiju – Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku / Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Osijek – Zagreb, 306-318.
19. Sarić, Safet (2011), "Čemu tendencija odbijanja", izlaganje na Naučnom skupu „Miroljubivi suživot – uzajamno poštovanje prema Svetim knjigama“, Mostar, 16. 2. 2011.
20. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla
21. Spahić, Vedad (2017), *Krugovi i elipse – studije i ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla
22. Zajac, Peter (2015), *Pulsiranje književnosti*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad

IN A ROMANESQUE MAZE OF ENES KARIĆ

Summary:

In the romancer magnum opus of Enes Karić, consisting of five novels – *Pjesme divljih ptica* (2009), *Jevrejsko groblje* (2011), *Slučajno čovjek* (2013), *Boje višnje* (2017) i *Bogovo roblje* (2020) – questions arise from humanistic and Islamic theological-philosophical perspective considering harmony and disharmony from the internal, that is, spiritual transformation and external establishing of the identity. In the poetics of Karić's narrative fiction, we can recognize the tradition of Andrić-Selimović model of narration, where we can follow spirituality and knowledge through road signs of central protagonists of his prose. These two fundamental categories rise over and integrate status and other special features of Karić's characters into believable structural-compositional units. And all of them are somehow spherically connected; they are united by the author's tendency to use their life actions to verify his ecumenical, intercultural and interreligious thoughts.

Keywords: religion; identity; culture; ecumenism; narration; novels with a thesis

Adresa autorice
Authors' address

Irma Marić
Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
Fakultet humanističkih nauka
irma.marić@unmo.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.63

UDK 811.163.43'373.72 "1900/1910"

Primljeno: 02. 03. 2021.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Azra Hodžić-Čavkić

PASIVNA LEKSIKA I "PASIVNOST" IDIOMSKIH SKUPINA U ČASOPISU *BEHAR* (1900–1910)

Ovaj se rad bavi osobinama idiomskih skupina koje su zabilježene u časopisu *Behar*. Časopis *Behar* je izlazio u periodu 1900-1910. i u pet brojeva sadrži sekciju koja je posebnu pažnju posvećivala "narodnoj frazeologiji". Taj je dio časopisa isprva nazvan *Iz narodne frazeologije*, a kasnije je preimenovan u *Narodna frazeologija*. Frazeologija kao lingvistička disciplina artikulara je svoju ulogu tek nakon Vinogradovljevih radova napisanih '40-ih godina XX stoljeća. Međutim, na globalnom nivou zanimanje za frazeološki fond oduvijek su pokazivali književnici tako da nije rijetkost da su prve frazeografske radove pisali upravo oni. Takav je slučaj i s bosnističkom frazeografijom. U ovom se radu pokazuju osnovne osobine "narodne frazeologije" zabilježene u *Beharu* i ukazuje na povezanost pasivne leksike i "zastarjelosti" idiomskih skupina, koja može biti jedan od pokazatelja promjene društvene stvarnosti.

Ključne riječi: frazeologija; frazeografija; bosnistika; *Behar* (list za pouku i zabavu)

1. UVODNE NAPOMENE

Frazeološko jezičko blago svijeta postoji od kada postoji i jezik, međutim, ono se na neki način podrazumijevalo i nije se teorijski rasvjetljavalo sve do XX stoljeća. Tek napretkom humanističkih nauka i grananjem lingvističkih disciplina frazeološko blago dolazi u fokus lingvista. Frazeologija predstavlja jednu od vitalnih lingvističkih disciplina. Esencijalna je za usvajanje jezika i općenito za produkciju govora, ali je isto tako važna u procesu razumijevanja prirodnog jezika te svoju operacionalizaciju

u skorije vrijeme sve češće nalazi u primijenjenoj lingvistici.¹ Današnja umjetnost i moderni mediji pokazuju koliko je frekventna upotreba idiomskih skupina u savremenom jeziku, ali i koliko je čovjek začuđen nad istinama sakrivenim u njima – bez obzira na to da li je određena realija istisnuta ili ne iz društvene stvarnosti.²

Prve korake u prikupljanju i nekom vidu sistematizacije frazeološkog blaga poduzimali su književnici i drugi kulturni djelatnici zagledani u jezik kao vid “nacionalnog genija” (Sapir 1974) u periodima koji su prethodili angažmanu lingvista. Takav je slučaj i s frazeološkim blagom bosanskog jezika. Prva teorijska knjiga frazeologije bosanskog jezika pojavila se 2000. godine, a nakon nje uslijedili su mnogi radovi koji su dodatno ojačali poziciju ove discipline unutar bosnistike. Riječ je o *Frazeologiji bosanskoga jezika* Ilijasa Tanovića, koja je trasirala put knjizi *Kontrastivna analiza frazeoloških izraza sa komponentom “Kopf”/“glava” u njemačkom i u b/h/s jeziku* (2001) Melihe Hrustić, zatim i knjizi *Nad bosanskim i turskim frazikonom* (2003) Amine Šiljak-Jesenković itd.³ Ali frazeološkim su se fondom bosanskog jezika gotovo stoljeće prije spomenutih bosnista bavili književnici nastojeći zabilježiti narodno blago. Članci časopisa *Behar*⁴ posvećeni frazeološkim temama nosili su naslov *Iz narodne frazeologije* i *Narodna frazeologija*. Iako to nisu standardizirani leksikografski i frazeografsko-frazeološki radovi, crtice naslova *Iz narodne frazeologije* i *Narodna frazeologija* ukazuju na to da je svijest autora ovih priloga o frazeološkom blagu bosanskog jezika ispred njihovog vremena.⁵ U navednoj

¹ Evropska frazeologija u posljednje vrijeme snažno razvija svoj “primjenjivački” pristup, a tome u prilog idu i teme oko kojih Europhras (European Society of Phraseology) okuplja frazeologe cijelog svijeta: *Phraseology, constructions and translation: corpus-based, computational and cultural aspects* (2020), *Productive patterns in phraseology* (Europhras 2019), *Reproducibility from a phraseological perspective: Structural, functional and cultural aspects* (2018), *Computational and Corpus-based Phraseology – recent advances and interdisciplinary approaches* (Europhras 2017), *Word combinations in the linguistic system and language use: theoretical, methodological and integrated approaches* (Europhras 2016), *Computerised and Corpus-based Approach to Phraseology: Monolingual and Multilingual Perspectives* (2015), *Phraseology: resources, descriptions and computer treatments* (Europhras 2014), *Phraseology and culture* (Europhras 2012).

² Da je savremeni čovjek zagledan u svoju jezičku prošlost i naslijeđe koje idiomске skupine nose sa sobom, pokazuje i naučnopopularna emisija *Mythbuster Jr* koja se bavi naučnom utemeljenošću idiomске skupine *prav kao strijela*. Pogledati na linku: <https://www.youtube.com/watch?v=2xUynRdzsM> (posjeta 17. 3. 2021). Slično tome, značenje koje pokriva idiomška skupina često može pomoći u stereotipizaciji određenih karaktera te je takvo njihovo svojstvo iskorišteno u umjetničkim žanrovima kinematografije (npr. <https://www.youtube.com/watch?v=9iFuSle2QKI> (posjeta 17. 3. 2021)).

³ Poveći spisak frazeoloških i frazeografskih radova vidjeti u Hodžić-Čavkić (2020).

⁴ Časopis *Behar* izlazio je u periodu 1900–1910. Od maja 1927. do aprila 1945. godine časopis je izlazio pod imenom *Novi behar*. Časopis (pod imenom *Behar*) ponovo je pokrenut 1993. godine. Izdaje ga Kulturno društvo “Preporod”.

⁵ Pokretači lista bili su Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić i Osman Nuri Hadžić. Autori članaka *Narodna frazeologija* bili su Edhem Mulabdić, Hasan Nametak, Mehmed Hadžimujagić, Alija Čatić i Ata Nerćes.

rubrici imamo priliku saznati za značenja idiomskih skupina i kontekst u kojem se upotrebljavaju.

Budući da je frazeologija odvojena od krilatologije i paremiologije tek u novije vrijeme, autori navedenih članaka frazeologiju prirodno shvataju u maksimalističkom smislu, tj. shvataju je inkluzivno. Oni u "narodnu frazeologiju" ubrajaju i poslovice, krilatice i ostale strukture s jakom unutrašnjom vezom, transponiranim značenjem i općom reprodukcijom.⁶ Dileme u vezi s klasifikacijom "narodne frazeologije" prisutne su i stoljeće kasnije, ali se u ovom radu nećemo baviti tim pitanjima.⁷

U sljedećem dijelu bavit ćemo se samo idiomskim skupinama iz *Beharove* "narodne frazeologije".⁸ Stoga je najprije potrebno definirati šta se u ovom radu podrazumijeva pod terminološkom sintagmom *idiomska skupina*. Nadalje, idiomске skupine u analitičkom dijelu rada bit će podvrgnute testu "odolijevanja vremenu". Da bi se to postiglo, najprije se govori o sastavu pronađenih idiomskih skupina, a zatim se određuje njihov značenjski centar. Analizom sastava idiomskih skupina ukazuje se na značenjski doprinos svake od sastavnica – a to je naročito važno kad je u pitanju sagledavanje statusa određenih leksičkih kategorija riječi (najprije prijedloga) kojima je u tradicionalnoj gramatici odricana autonomnost, što je u direktnoj vezi s određenjem donje granice frazeologije, ili kad je u pitanju razumijevanje odnosa ustaljenih sastavnica idiomskih skupina prema elementima koje nazivamo otvorenim

⁶ Tako, naprimjer, nalazimo:

Drži me sitna, čuvaj mi žita, veli se ironički za čovjeka, koji hoće svagdje da se nagje, a sve o malom trošku ili džaba. Slično tom: i vuk sit i ovce na broju (Mulabdić 1990: 16).

Nije svačije ispod sela pjevati, biva nije svakom dato da može raditi što i onaj, kome je to dozvoljeno, ili nije svatko jednako jak ili pametan, da može nešto izvršiti ili se pokazati negdje (Nametak 1990: 31).

Tugja ruka ne iščeša svraba, veli se, kada te ko zamijeni u poslu, pa ti ne uradi posla kako si želio, već napako (Nerčes 1990: 48).

Na tankom se kraju kola lome, znači kad kakva nezgoda zadesi slaba i siromaha, a kod toliko jačih i zgodnih (Čatić 1990: 122–123).

Nevolja broda ne gleda, veli se u istom slučaju kao: kad se tone, za slamku se hvaa, t. j. u nevolji čovjek ne gleda kud udara (Čatić 1990: 122–123).

Nikad vatra bez potake ne gori, to znači: ništa se ne će dogoditi dok neko drugi ne bude tome uzrok (Čatić 1990: 122–123).

Ne će više baka u drinke, reklo bi se, kad neko u nekom poslu zlo pregdje, pa ne smije više u to da udari (Čatić 1990: 122–123).

Dok lisica teftere prouči, ode koža na pazar, tako se veli ako neko ihmali (oklijeva) s poslom, koji je vrlo nuždan (Čatić 1990: 122–123).

Mladu more nije duboko, to jest: mladu čovjeku nikakav posao nije naporan (Čatić 1990: 122–123).

⁷ O tome je pisano mnogo. V. npr. Šiljak-Jesenković (2003), Popara (2019), Mušović (2018), Mršević-Radović (1987) itd.

⁸ Dio teksta časopisa *Behar (1900–1910)* dostupan je na linku <https://digital.bgs.ba/wp-content/uploads/2018/02/beharlzzip.pdf> (posjeta 27. 11. 2020). U ovom radu će se uzeti u razmatranje, s obzirom na rečeno, prva tri članka budući da se samo u njima nalazi ono što se razumijeva kao idiomска skupina.

leksičkim elementima idiomске skupine. Drugim riječima, u ovom se radu uvažavaju stavovi kognitivne gramatike, koja prijedlog posmatra kao leksičku kategoriju riječi.⁹ Ovdje se također koristimo i drugim alatima kognitivne gramatike (konceptualnim metaforom i metonimijom, npr.) kako bi se ukazalo na moguće formiranje značenja, tj. kako bismo otkrili značenja pojedinih idiomskih skupina koje su u pasivnom dijelu frazikonа gledajući iz perspektive savremenog govornika. Značenjski je centar u određenoj komponenti idiomске skupine zatim podvrgnut pretraživanju u savremenoj jezičkoj zajednici (pretraživanje e-korpusa bosanskog jezika). Time se nastoji utvrditi da li je ispitivana jedinica još uvijek aktivno prisutna u kvazirazgovornom stilu na portalima na bosanskom jeziku. Naime, budući da se radi o fondu idiomskih skupina s početka XX stoljeća, pretpostavka je da je najveći dio njih istisnut iz savremene jezičke upotrebe. U prilog tome govori činjenica da se dio građe iz *Behara* ne nalazi u građi konsultiranih rječnika, a što je potvrđeno i testiranjem savremenim metodama korpusne lingvistike upotrebom e-korpusa bosanskog jezika. E-korpus bosanskog jezika kojim smo se koristili predstavlja bazu portala na bosanskom jeziku koja broji nešto više od 250 miliona ulaznih jedinica: https://www.clarin.si/noske/all.cgi/first_form?corpname=bswac;align=. Pretraživanjem najprije leksičkih jedinica koje su prema našem jezičkom osjećaju centar idiomatičnosti pronađenih idiomskih skupina pokazuje se najprije pasivnost (ili ne) leksičkih komponenta idiomске skupine, koja se zatim dovodi u vezu s mogućnošću zastarijevanja idiomskih skupina, tj. smještanja ovih jedinica u pasivni dio frazikonа. Ovdje treba reći da se pri pretraživanju e-baze portala pojavljuju mnogi problemi koji ukazuju na manjkavost kompjuterskih alata za ovu vrstu automatizirane pretrage. Otežavajuću ulogu u pretrazi ima mogućnost pojavljivanja idiomskih skupina u diskontinuitetu. S obzirom na to pretpostavljamo da bi unapređenjem SketchEngine softvera¹⁰ i širenjem e-baze bosanskog jezika u nekoj bližoj ili daljoj (jezičkoj) budućnosti rezultati ovog istraživanja mogli biti i drukčiji.

Na kraju ovog rada, s obzirom na sve spomenute uvjete, potvrđuju se hipoteze o direktnoj vezi pasivnosti leksičkih komponenta idiomskih skupina s "pasivnošću" idiomskih skupina, što je pokazatelj povezanosti jezika s vanjezičkom stvarnosti, tj. povezanosti aktivne leksike s društvenim životom ljudi i njihovim potrebama.

⁹ To pokazuju mnogi radovi i na našem lingvističkom području. Usp. Palić (2016), Matovac (2017), Omerović (2018).

¹⁰ O takvim pokušajima v. npr. Hidalgo-Ternero – Corpas Pastor (2020).

2. IDIOMSKE SKUPINE

U ovom radu idiomskim skupinama smatraju se intrinzično kreativne višekomponente jedinice jezika s globaliziranim značenjem usmjerenim ka sekundarnoj nominaciji. Idiomske skupine intrinzično su kreativne – one formiraju veliki broj leksičkih i gramatičkih varijanata prema posebnoj kreativnosti, koju Langlotz naziva *idiomska kreativnost*. Ta se idomska kreativnost, dakle, manifestuje u mogućnosti da se uzualni oblici idiomskih skupina reformiraju – te ih zbog toga smatramo intrinzično kreativnim jedinicama jezika. Tanović (2000) također problematizira postojanje brojnih varijanata idiomskih skupina (usp. također i Gibbs 1994; Gläser 1998; Langlotz 2006; Omazić 2005; Parizoska 2009), čime želi relativizirati nevarijabilnost kao kategorijalnu osobinu idiomskih skupina. "Postojanje brojnih varijantnih oblika frazema upućuje na zaključak da se kompaktnost strukture i stabilnost sastava frazema, koje ističe većina lingvista kao njihovo osnovno obilježje, ne mogu promatrati kao apsolutne kategorije frazeoloških jedinica" (Tanović 2000: 37).¹¹ Idiomske skupine u kognitivnoj se lingvistici definiraju kao produkti mobilizacije i leksikalizacije "istaknutog dijela scenarija" (Omazić, u Stanojević 2014: 35), što znači da pokazuju znakove "zgusnutog" jezičkog izraza.

Idiomske skupine višekomponente su jedinice jezika, ali pri tome treba voditi računa da govorimo o leksičkoj kategorijalnosti riječi koje ulaze u sastav idiomskih skupina. Kognitivna gramatika ističe koliko je važan položaj "skromnog prijedloga" (Taylor 1995: 151) u gramatičkom sistemu svjetskih jezika, a noviji radovi pokazuju da je samo izvođenje značenja prijedloga zasnovano na transponiranju te da je upravo transponiranje "odgovorno" za gotovo nesagledive značenjske mogućnosti pojedinih prijedloga (v. Palić 2016, Matovac 2017).

Globaliziranost značenja direktno je povezana s jedinstvenom sintaksičkom ulogom idiomskih skupina. Ta jedinstvenost komponenata idiomskih skupina u ukupnosti značenja zasnovana je na aktiviranju posebnih leksičkih veza. To aktiviranje značenja komponenata ima odlike metonimijskog pristupa značenju. Treba,

¹¹ Idiomi su, prema Langlotzovim shvatanjima, za lingviste što je Carrollvoj Alisi Cerigradska mačka, što znači da se varijantnost idiomskih skupina pojavljuje kao dodatno otežavajuća činjenica u sistemskom pristupu idiomskim skupinama. Cerigradska mačka nestaje i pojavljuje se bez naizgled posebnog sistemskog djelovanja, i, što je još važnije i simptomatičnije, pojavljuje se u dijelovima, što daje za pravo Langlotzu da je uporedi s idiomima. Jezik se prema tome može shvatiti kao zemlja čuda. I samo ime Mačka u originalnoj *Alice in the Wonderland* "The Cheshire cat" alegorično je utjelovljenje jednog idioma engleskog jezika: *grin like a Cheshire cat* u značenju "cerekati se". U prijevodima Alise na ovim prostorima Cerigradska mačka ima nekoliko različitih adaptacija: Kezalo, Cerekalo, Čeriška mačka, Mačak, Mačka, u kojima se može prepoznati težnja prevodioca da oslikaju idiomsko značenje (Cerigradska mačka) ili da ostanu dosljedni površinskoj leksikalizaciji (Čeriška mačka).

međutim, naglasiti da doslovni mehanizam (tj. denotativna značenja komponenata) ostaje u pozadini kao (motreća) mogućnost koja upravlja mogućnostima refrazeologizacije uzulanog oblika idiomskih skupina.

Sekundarna nominacija javlja se kao najvažnija osobina idiomskih skupina. Ona označava upotrebu idiomskih skupina za izražavanje posebnih emocionalnih stavova prema vanjezičkoj stvarnosti, što znači da su izrazito subjektivne jezičke jedinice i znači da se koriste u posebnim govornim činovima koji su orijentirani prema naglašavanju pragmatičkih potreba govornika i sugovornika.

U ovom se radu, dakle, upotrebljava terminološka sintagma *idiomska skupina* za značenjsko polje koje pokrivaju i drugi termini (npr. *frazeologizam*, *frazeološka jedinica*, *frazeološki izraz*, *frazeološka sintagma*, *frazem(a)*; *idiom*, *idiomska fraza*).¹²

3. ANALIZA “NARODNE FRAZELOGIJE” ČASOPISA BEHAR

Životni ciklus jezičkog znaka, naročito njegova kasnija faza, može se odraziti na idiomatičnost. Takav je slučaj, naprimjer, s engleskim idiomom *kick the bucket*. Prozirnost njegovog značenja, odnosno motiviranost komponenata nepoznata je širem krugu govornika, ali se određenim jezičkim proučavanjima došlo do spoznaje o motiviranosti tog idioma (to je bio način na koji se oduzimao život svinjama u staroj Engleskoj – prema tumačenjima Andreasa Langlotza). Ono što se čini starijim može se činiti i idiomatičnijim, i obrnuto. *Mlade* idiomske skupine, prema toj premisi, imaju manju idiomatičnost, dok one *stare* imaju višu. U radu *O sorazmerju med sistemskimi karakteristikami frazeoloških enot* Tatjana Filimonova (2007) na korpusu slovenskih idiomskih skupina pokazala je kako se relativno visoka stopa idiomatičnosti povezuje s relativno starim idiomskim skupinama, a minimalna stopa idiomatičnosti s relativno mladim idiomskim skupinama. Filimonova klasificira sve idiomske skupine prema starosti u četiri grupe: prva grupa obuhvata idiomske skupine nastale u periodu do XVI stoljeća, druga grupa obuhvata period XVI–XVII/XVIII stoljeće, treća grupa one nastale u periodu standardizacije slovenskog jezika i četvrta one nastale u XX stoljeću. Na osnovu 1013 idiomskih skupina dolazi do zaključka da zaista postoji realna povezanost ova dva faktora. Rezultati pokazuju da se najidiomatičnije jedinice

¹² Na engleskom govornom području koriste se i mnogi drugi: *recurrent word-combination* (Altenberg 1998), *lexical bundles* (Biber et al 1999; Hyland 2008), *formulaic sequences* (Schmitt 2004), *phraseological patterns* (Charles 2006) itd.

nalaze u prvoj grupi [više od 60% (70/114) njih iz prve grupe ima prvi stepen idiomatičnosti]. Najmanje idiomatične jesu one koje pripadaju grupi iz XX stoljeća (u procentima 9,4% pripada idiomskim skupinama s prvim stepenom idiomatičnosti, odnosno 3/32). Da li se nešto slično može pokazati na frazeografskoj građi zabilježenoj prije stotinu godina? Da li su idiomске skupine zabilježene u *Beharu* dio aktivnog ili pasivnog dijela frazikonu i od čega to najviše zavisi? Pretpostavljamo da umnogome status idiomске skupine zavisi od pasivnosti komponenata, a ne treba zanemariti ni nepoznatost pozadinske motivacijske slike savremenom govorniku.

U prvom tekstu koji se bavi frazeološkim temama, a čiji je autor Edhem Mulabdić, nalazimo nekoliko idiomskih skupina.

“On je od svakog žita mlin, veli se za čovjeka, koji je svakomu poslu vješt.

Spao s leha, kažu, kad neko nešto govori, pa pregje na drugo, a zaboravi što je počeo, biva ‘izagje iz koncepta’”. (Leh je u mlinu gdje se vreteno nasloni kad se okreće; kad vreteno spane s leha mlin ne može da melje.)

Daće joj na ožegu sira, rekne se za mladu, koja se uda u kuću, gdje su čeljad ljuta i obijesna, pa će joj biva biti ružno kod njih.

Maknuće u kapi vatre, isto vele kao gore.”

(Mulabdić 1900: 16)¹³

Dakle, riječ je o sljedećim idiomskim skupinama:

biti od svakog žita mlin¹⁴ – biti veoma vješt u svemu;

spasti s leha – biti zaboravan;

dati nekome na ožegu sira – ophoditi se prema nekome ljutito i nabusito;

maknuti nekoga u kapi vatre – ophoditi se prema nekome ljutito i nabusito.

S obzirom na sastav prve idiomске skupine, a uprkos određenim mišljenjima prema kojima se značenjska koncentriranost idiomске skupine na samo jednu komponentu direktno dovodi u vezu s niskom idiomatičnošću, govorimo o imeničkoj komponenti kao centru navedene strukture. *Mlin* se u frazeološkim rječnicima uglavnom povezuje s funkcijom pravljenja brašna (usp. *mljeti kao <prazan> mlin; navraćati šta na svoj mlin; okretan kao donji mlin*, itd.). Takav je slučaj i s idiomskom skupinom koju bilježi Mulabdić u *Beharu*. Ovdje je, međutim, globalizirano značenje

¹³ Na ovom mjestu stoji prezime autora članka. Ovu referencu u literaturi treba tražiti pod Izvorom na kraju rada. Tako i dalje.

¹⁴ Ova se idiomška skupina ponavlja u trećem *Beharovom* članku: “*Od svakoga žita mlin*, tako se kaže za čovjeka, koji hoće svaki posao ubrusiti” (Ćatić 122–123).

idiomske skupine koncentrirano i oko transponiranog značenja prijedloga *od*, koji nije upotrijebljen u obliku koji preporučuju savremeni priručnici za standardni bosanski jezik.

Poteškoće značenjske analize (prijedložnog) genitiva imaju više uzroka. „U svojoj studiji o genitivu Feleško (1995: 16) ističe da je to padež koji pričinjava najveće teškoće jer se, između ostaloga, odlikuje krajnje bogatim mogućnostima spojivosti s različitim leksičkim kategorijama, funkcionalno je izrazito polivalentan, a ‘u raznim kontekstualnim varijantama može iskazivati neobično široku lepezu značenja između kojih je često teško uspostaviti izrazitu granicu’” (Palić 2016: 17). Izvodeći zaključak da je za jezgreno značenje genitiva potrebno uzeti njegovu besprijedložnu upotrebu, Palić (isto) pokazuje zašto je o varijantnom i invarijantnom genitivu potrebno razmišljati na temelju ablativnog značenja, koje je jedino moguće izraziti genitivom te predstavlja njegovu specifičnost u padežnoj paradigmi bosanskog jezika.

Genitivni prijedlog *od* predstavlja centralni prijedlog u mnoštvu genitivnih prijedloga. Njegovo je značenje moguće izjednačiti sa značenjem samog genitiva (Palić 2016: 20) budući da se njime označava udaljavanje, izdvajanje, odvajanje od nekog ishodišta, tj. orijentira. U odnosu na ishodište, koje je defokusirano i svedeno na referencijalnu tačku (Palić 2016: 21), istaknuti član (trajektor) koji se izdvaja predstavlja fokusirani predmet. *Ishodište* ne mora predstavljati prostornu tačku iako se izvodi iz prostora prema konceptualnoj metafori APSTRAKTNO JE KONKRETNO. U idiomskoj skupini “biti od svakog žita mlin” ablativnost se može razumjeti kao odvajanje posljedice od uzorka, tj. ablativnost se percipira kao preobličenje žita u brašno djelovanjem mlina. To znači da se i imenica *mlin* ovdje upotrebljava u metonimijskom smislu “agensa” koji svojim djelovanjem transformira pojavni oblik žita tako da svojom funkcijom “pripada” rezultatima svog djelovanja istovremeno se od njih odvajajući.

Prijedložni izraz *od mlina* u e-bazi pojavljuje se svega sedam puta: i to svaki put u netransponiranom značenju. To znači da u navedenoj bazi nema potvrde za ovu idiomsku skupinu, ali pretraga ipak pokazuje da *mlin* nije “pobjegao” u pasivni sloj leksike. Poznatost lekseme *mlin* i u savremenom jeziku može utjecati i na vitalnost idiomske skupine *biti od svakog žita mlin*, ali treba reći da stabilnost lekseme *mlin* u frazikonu pokazuju i druge idiomske skupine (usp. npr. Jahić 2014: 262).

I druga idiomaska skupina (*spasti s leha*) pripada motivacijskom mehanizmu iza kojeg stoji metonimija mlina. Iz njenih se komponenata ne može iščitati da ona pokriva značenjsko polje VERBALNA AKTIVNOST JE VJEŠTINA zato što u njegovom značenju nedostaje ukazivanje na zadanu nominativnu sferu, što znači da nijedna

komponenta ne potječe iz semiotičkog područja verbalne komunikacije.¹⁵ I u njoj je upotrijebljeno ablativno značenje budući da se referencijalni trajektor "odvaja" od prostora koji je označen imenicom *leh*.¹⁶ Imenicom *leh* označava se stabilnost i pouzdanost odvijanja radnje mljevenja, što znači da odvajanje od nje podrazumijeva i odmicanje od stabilnosti i pouzdanosti. U e-bazi nalazimo svega nekoliko realizacija fonemskog sklopa l-e-h, ali nijedna od njih nema veze s imenicom *leh*.¹⁷ S obzirom na takvu pasivnost lekseme *leh* ne treba očekivati dostupnost ove idiomске skupine u savremenom frazikonu bosanskog jezika, a to pokazuju svi konsultirani rječnici, od kojih nijedan ne sadrži datu jedinicu. Nedostupnosti ove idiomске skupine vjerovatno je doprinijela društvena stvarnost koja je, usljed industrijalizacije, istisnula vezanost čovjeka za proces obrade žitarica, a ne treba zanemariti ni fizičku neupadljivost leha na mlinu, koja je nesumnjivo doprinijela smještanju skupine *spasti s leha* u pasivni dio frazikona.¹⁸

Druge dvije idiomске skupine (dati *nekome* na ožegu sira; maknuti *nekoga* u kapi vatre) pripadaju značenjskom području ljutnje, koja se uobičajeno konceptualizira vrelinom. Važno je napomenuti da je Mulabdić između ove dvije idiomске skupine uspostavio odnos sinonimije, što je općenito važno za razumijevanje frazikona bosanskog jezika, ali je važno i za pristup frazeološkoj građi u *Narodnoj frazeologiji* časopisa *Behar*. Sažimanje *znanja* o konceptualnoj sličnosti osjećanja i tekućina pokazuje da se u ovim idiomskim skupinama koristi ono što bi se moglo definirati kao tjelesna orijentiranost idiomskih skupina.

Općenito govoreći idiomске skupine njeguju "mitologiju ljudskog tijela", prema kojoj stoji vrednovanje prostora prema lijevoj i desnoj strani tijela itd., ali posebno se mjesto dodjeljuje tzv. humoralnoj doktrini, koja pokazuje razumijevanje tjelesnih tekućina kao konkretizacije ljudskih osjećanja (dakle, APSTRAKTNO JE KONKRETNO). Drugim riječima, idiomске skupine koje oslikavaju koncepte *ljutnje* i *zavisti*, npr., u bosanskom jeziku: *pozelenjeti od bijesa (jada, ljubomora)*, *pozelenjeti od bijesa / jada / ljubomora*, *pozelenjeti od ljutnje (zavisti, straha)*, *pozelenjeti od ljutnje / zavisti / straha*, *biti zelen (siv, blijed) u licu*, *biti zelen /siv, blijed/ u licu*, *zelenjeti / zelenjeti (požutjeti) od straha (zavisti)*, *pozelenjeti od straha; pozelenjeti / požutjeti od straha*

¹⁵ Takav slučaj nije s idiomskom skupinom *mljeti kao prazna vodenica* zato što glagol *mljeti* u svojoj značenjskoj mreži ima veze s verbalnom aktivnosti (Halilović, Palić, Šehović 2010: 664).

¹⁶ Imenicu *leh* bilježi Jahićev rječnik (2012: 206): "entol. dio mlina".

¹⁷ Pronađene vrijednosti u vezi su sa vlastitim imenom *Leh*.

¹⁸ Dakle, "proglašavanje" određene idiomске skupine *pasivnom* vršeno je na osnovu nedostupnosti u konsultiranim rječnicima s frazeološkom građom, ali i na osnovu vlastitog jezičkog osjećaja. Spisak konsultiranih rječnika nalazi se na kraju ovog rada.

/zavisti, zelenjeti od straha, biti zelen od zavisti, izjedati se od zavisti, pozelenjeti od zavisti itd. pokazuju da globalizirano značenje izvire iz implikacija zelene i žute boje iz kulture Slavena (ali i šire). Povezanosti između pojedinih boja i temperamenata ili emocionalnih stanja, prema navodima Dobrovol'skog i Piirainen (2005: 9), mogu se pratiti do antike, koja je značenje crvene boje (živo, veselo) pripisivala sangviniku, značenje bijele flegmatiku, crne melanholiku i značenja žute odnosno zelene, koleriku, koji se povezivao sa konceptima ljutnje, bijesa, zavisti i ljubomore. *Vrelina* se općenito može dovoditi u vezu sa svim osjećajima – i pozitivnim i negativnim. Tako, naprimjer, Omazić (2005: 42) zaključuje da “možemo reći da se plamen, toplina, toplota, udobnost, gorenje, uništavanje i opasnosti povezane s vatrom projiciraju na prostor povezan s ljubavlju”.¹⁹

U dvjema idiomskim skupinama iz *Beharove Narodne frazeologije* imamo prostorno “nadvladavanje” koncepta vreline kao ljutnje nad značenjem *sira* u prvom slučaju, koji bi mogao imati značenje nečeg bijelog, i/li svijetlog, prema tome – naivnog, savladivog i svakako sklonog topljenju, tj. fizičkom iščezavanju. U drugom slučaju vrelina ljutnje nadjačava i potire neki objekt u potpunosti, ali je kao “mjera” vreline uzeta *kap vatre*, što dodatno ukazuje na bliskost koncepta ljudskih osjećanja preko (tjelesnih) tekućina.

Leksemu *ožega* u pretraživaču nalazimo tek nekoliko puta i to u značenju vlastite imenice, što također smješta ovu idiomsku skupinu u pasivni dio frazikonu i ne treba je očekivati kao dio jezičkih navika savremenih govornika – a navedeno potvrđuje i njen izostanak u rječničkoj građi. S druge strane, *maknuti nekoga u kapi vatre* sastavljena je od relativno frekventnih, prema tome poznatih i aktivnih leksema savremenog bosanskog jezika, ali njihova upotrebna vrijednost ipak ne utječe pozitivno na učestalost navedene idiomске skupine u frazikonu. Moguće je da se ovdje radi o konfliktu koji se javlja između koncepta “tekućine” i vatre kao njene svojevrsne suprotnosti. Do razumijevanja koncepta “vreline” i njene sličnosti s konceptom “tekućina” može se pak doći dijahronijskim putem.

Budući da idiomске skupine čuvaju kolektivno pamćenje, one mogu biti istisnute iz upotrebe onda kada određena realija prestaje biti važna ili u potpunosti nestane iz društvene prakse. Takav slučaj zadesio je idiomsku skupinu koja pokazuje da je za njeno razumijevanje važno poznavanje dijelova mlina, koji u savremenom bosanskom jeziku nije jedna od frekventnijih riječi budući da je upotreba mlina usljed opće

¹⁹ “We can therefore say that flames, heat, warmth, comfort, burning, destruction, and danger normally associated with fire are projected onto the blended space, where the emotions associated with love are also projected, to arrive at a unique emergent structure not found in any of the input spaces: *to have the hots for someone.*”

industrijalizacije ne pripada redovnim aktivnostima govornika bosanskog jezika. Za potpuno razumijevanje značenja *spasti s leha* od pomoći su dijahronijska jezička proučavanja. To znači da bi i prosječni govornik bosanskog jezika ovu idiomsku skupinu ocijenio kao idiomatičniju u odnosu na neke druge idiomске skupine u kojima se koristi značenjsko polje *mlina*. Na takvo tumačenje direktno utječe i niski indeks frekventnosti idiomске skupine *spasti s leha*, pa je potpuno prirodno da bez pristupa denotativnom značenju imenice *leh* ne možemo procijeniti njeno značenje čak ni u kontekstu. Slično vrijedi za druge dvije idiomске skupine: kod njih je nepotvrđenost u konsultiranim rječnicima s frazeološkom građom i u e-bazi bosanskog jezika također povezana s pasivnom leksikom.

Autor drugog teksta je Hasan Nametak. On bilježi sljedeće:

“Živi u hararu, veli se onome, koji ne će, a mogao bi živjeti u donije, ili ima, a ne vidi mu se. Nijesam (nije on) ničija kutija, veli se, kad bi šta govorio o nečem ili o kom, pa ga drugi ukori radi toga, jer da to nije po volji onom, šta ga otkriva. Biva ne moram ja čuvati nečije tajne, nijesam kutija njegova. Meni se od tugje svijeće ne vidi, biva meni ni od kog nema nikakve koristi, nitko me ne potpomože. Svi u jedan čavao udaraju, isto kao “svi u jedan rog ili diple pušu itd.; biva složni su. Osumporan je veli se, kad se ko s koje bilo strane potisne, oglobi.”

(Nametak 1990: 31)

Dakle, riječ je o sljedećim idiomskim skupinama:

živjeti u hararu – iron. ne živjeti u skladu sa svojim mogućnostima (ob. o dobrostojećim ljudima)
ne biti nečija / ničija kutija – ne htjeti čuvati nečije tajne
nekome se od tuđe svijeće ne vidi – nemati pomoć ni od kog
udarati u jedan čavao – složno raditi neki posao
neko je osumporan – neko je propao

Prva idiomска skupina iz drugog članka časopisa *Behar* jeste *živjeti u hararu*. Ovdje je glagol *živjeti* upotrijebljen u leksičkom značenju, što upućuje na činjenicu da se transponiranost strukture zasniva na nesuglasju vanjezičke situacije i jezičkog značenja koje ima prijedložno-padežna konstrukcija *u hararu*. Ovdje se iskorištava najčešće značenje lokativa i prijedloga *u*. Prijedlog *u* označava profiliranje trodimenzionalnih orijentira u čijoj je unutrašnjosti smješten trajektor (ovdje referencijalnog subjekta) te je njegovo osnovno značenje intralokalnost. Međutim, treba voditi računa

o tome da ishodišno značenje prijedloga često biva upotrijebljeno transponirano. Ovdje treba govoriti o značenju modala budući da to stoji u značenjskom potencijalu glagola *živjeti*.²⁰ Drugim riječima, nesuglasje stvarnih finansijskih prilika i načina na koji pojedinac (referencijalni subjekt) vodi svoj život iskazani su značenjem imenice *harar*, odnosno obuhvaćenošću referencijalnog subjekta značenjem koje *harar* ima u jezičkoj zajednici. *Harar* bilježi Jahićev rječnik (2011: 154) u značenju "vreća od kostrijeti (od kozije dlake)" te je doslovna pozadinska motivacija prisutna i u savremenom jeziku iako je vjerovatno u pasivnom dijelu leksikona. E-baza sadrži devedesetak upotreba imenice *harar*, a nijedna od njih nije u okviru stabilne strukture sa značenjskim premještanjem. Takva pasivnost ove lekseme direktno je odgovorna za pasivni status ove idiomске skupine u frazikonu bosanskog jezika.

Idiomska skupina *ne biti* nečija / ničija *kutija* formirana je na osnovu leksički stabilnog značenja imenice *kutija*. Ovdje se nesamostalnost idiomskog leksičkog jezgra ogleda u potrebi da se nađe uz kopalativni glagol, što praktično znači da se ono (leksičko jezgro) ne može osamostaliti kao supstantivna idiomска skupina iako je to slučaj s mnogim idiomским skupinama s glagolom *biti*. To, nadalje, znači da postoji potpuno identificiranje referencijalnog subjekta i leksičkog jezgra idiomске skupine budući da je leksičko jezgro u nominativu. Ova idiomска skupina može se pojaviti i u afirmativnom obliku (*biti* nečija *kutija*). Savremeni govornici bosanskoga jezika mogu je razumjeti na osnovu svog jezičkog iskustva s imenicom *kutija* jer je ovaj balkanski turcizam (Skok 1972: 248) aktivni dio leksikona savremenog jezika.²¹ Međutim, bez obzira na dostupnost njenih sastavnica ova idiomска skupina pripada pasivnom dijelu frazikona, što pokazuje pretraživanje e-baze prema supojavlivanju komponenata (meet "biti" "kutija" -3 3) u diskontinuitetu od 3 riječi između. Pojavljuju se 24 rezultata koji nemaju vrijednost idiomске skupine osim u slučaju "biti Pandorina kutija".

Idiomska skupina *nekome se od tuđe svijeće ne vidi* u značenju "nemati pomoć ni od kog" može se rekonstruirati na osnovu iskustvenog realizma. Naime, u idiomским skupinama s imenicom *svijeća* u savremenom jeziku eksploatira se nekoliko značenjskih veza navedene imenice. Na osnovu sljedećih idiomских skupina: *dogorijeva (gasi se) čija svijeća, držati svijeću kome, hodati (ići, kretati se i sl.) <uspravno (ravno)> kao svijeća, ispraviti se kao svijeća, mršav kao svijeća, paliti*

²⁰ Usp. i druge prijedložne konstrukcije koje uz glagol *živjeti* u idiomским skupinama poprimaju značenje modala (npr. *živjeti na visokoj nozi, živjeti dan po dan, živjeti na dan i komad, živjeti od danas do sutra* i sl.).

²¹ Imenica *kutija* dio je sljedećih idiomских skupina: *<dotjeran (uređen, lijep)> kao iz kutije, kao izvađen iz kutije, Pandorina kutija, otvoriti Pandorinu kutiju*.

svijeću Bogu i vragu, pasti kao svijeća svijeća u mraku, tražiti <sa> svijećom koga, što, ukipiti se (stajati) kao svijeća, uspravan (ravan, prav) kao svijeća, vidjeti trista svijeća, visok kao svijeća zaključujemo da je imenica *svijeća* u idiomskim skupinama iskorištena u značenjskim poljima vizualnosti, fizionimije i s elementima iz religijskog diskursa. U idiomskoj skupini zabilježenoj u *Beharu* koristi se svjetlosni efekat svijeće, ali se strategijom minimaliziranja njene efikasnosti, budući da se izvor svjetlosti nalazi u tuđim rukama, postiže viša idiomatičnost strukture. Kad je riječ o gramatičkoj strukturi ove idiomske skupine, ovdje opće značenje ablativnosti, koja se iskazuje tipičnim genitivnim (ablativnim) prijedlogom *od*, pokazuje da je razumijevanje izvora svjetlosti u skladu s razumijevanjem kružnog prostiranja svjetlosti iz jedne tačke – odnosno njenim udaljavanjem od centra.

Idiomska skupina *udarati u jedan čavao* sa značenjem “složno raditi neki posao” formirana je transponiranjem značenja svih komponenata budući da ni glagolski element nije upotrijebljen u denotativnom značenju. Na osnovu enciklopedijskog znanja možemo zaključiti da je dekodiranje pozadinskog motivacijskog mehanizma uspješno kod savremenih govornika bosanskog jezika iako ovu idiomsku skupinu ne bilježe rječnici s frazeološkom građom niti je ona dostupna u e-bazi bosanskog jezika. Razlog zašto nije frekventna u savremenom govoru jeste činjenica da je njeno mjesto naprosto zauzela i prevladala idiomska skupina *puhati u jednu/istu tikvu* kao i to da su rezultati industrijalizacije prisutni na svim poljima ljudskih aktivnosti. Prijedlog *u* profilira prostorni odnos kontaktne direktivnosti trajektora (referencijalnih subjekata) i orijentira (*čavao*). Istosmjernost radnje koju obavljaju referencijalni subjekti iz idiomske skupine dodatno je leksički stabilizirana upotrebom pridjeva *jedan*. E-baza bosanskih portala ne pokazuje pozitivne vrijednosti upotrebe date idiomske skupine.

Idiomska skupina *neko je osumporan* u značenju “neko je propao” upotrebljava dostignuća humoralne medicine koja su temeljena na iskustvima upotrebe sumpora. Naime, sumpor se u prošlosti koristio kao dezinficijens, a budući da termalnih izvora sumpora na Balkanu ima mnogo, zajednička kupališta mogla su poslužiti kao pozadinski motivacijski izvor za navedenu idiomsku skupinu. Efekat koji sumporna voda ima na ljudsko tijelo manifestira se najčešće u pojavi fizičkog umora. Nakon kupanja u sumpornoj vodi savjetuje se mirovanje zbog opće usporenosti tijela usljed sumprom pokrenutih hemijskih reakcija. S tim u vezi i aktualnost ove idiomske skupine može varirati od neposrednog iskustva pojedinaca do (mikro)zajednice. Ovdje se pasivnost referencijalnog trajektora (subjekta) iz idiomske skupine iskazuje ne samo gramatičkom formom, tj. upotrebom glagolskog pridjeva trpnog, nego i

leksičkim komponentama koje upućuju na obuhvaćenost trajektora nekom vanjskom silom. E-baza uopće ne prepoznaje leksemu *osumporati*.

Alija Ćatić u trećem članku *Iz narodne frazeologije* navodi sljedeće:

“Mačija trka do potoka, kaže se, kad se misli, da neki posao nema dobra temelja, pa da ne će moći na predovati.

Prebacio kladu, – Otr’o kašiku. – Pao s čivije. – Udario repom o ledinu. – Izvrnuo tabane. – Izuo opanke. – Otego papke. Tim frazama veli se da je umro.

Tučeš mi luk na glavi, ovako će ti reći, ako koga za sitnicu priupituješ, ili napadaš – ljutiš.

Svoj lončić uz tugju vatru, porugljivo bi ti rekli, kad bi svoju pogrješku prišivao drugom.

Meni i deveta rupa na svirali, to jest: ti si meni suvišam, moglo bi bit bez tebe.

Zna, u koju nogu hramlje, veli se, čovjeku, koji uvijek radi za se i svoju korist.

Uvijek milonja uz dragonju, to jest: dobro se dobrim, a zlo zlim vraća.

Ujeo se za jezik, tom bi frazom ušutkali čovjeka, kad rekne nešto, što nije po ćudi drugim.”

(Ćatić 1990: 122–123)

Ovaj članak je najbogatiji idiomskim skupinama, među kojima se uspostavlja i relacija sinonimnosti. Riječ je o sljedećim idiomskim skupinama:

mačija trka do potoka – uzaludan posao

prebaciti kladu – umrijeti

otrati kašiku – umrijeti

pasti s čivije – umrijeti

udariti repom o ledinu – umrijeti

izvrnuti tabane – umrijeti

izuti opanke – umrijeti

otegnuti papke – umrijeti

tući *nekome* luk na glavi – biti sitničav, džangrizav

stavljati svoj lončić uz tuđu vatru – pripisivati vlastite greške drugome

biti *nekome* i deveta rupa na svirali – biti suvišan nekome

znati u koju nogu neko hramlje – znati raditi u svoju korist

uvijek milonja uz dragonju – prirodni slijed uzroka i posljedice

ujesti se za jezik – ušutkivati nekoga

Među navedenim idiomskim skupinama nalaze se i one koje se još uvijek aktivno koriste u savremenom bosanskom jeziku (*ujesti se za jezik, znati u koju nogu neko*

hramlje, otegnuti papke, biti nekome i deveta rupa na svirali) ili se pojavljuju inačice koje su moguće pravarijante danas frekventnijih idiomskih skupina (*uvijek milonja uz dragonju* namjesto *milo za drago* i sl.) – stoga, o njima neće biti dalje riječi. One i prema rječničkoj građi, prema e-bazi i vlastitom jezičkom osjećaju pripadaju aktivnom dijelu frazikonu bosanskog jezika.

I Čatić (kao i Mulabdić) u datom članku navodi važnu osobinu idiomskih skupina. Riječ je o relaciji sinonimnosti koja se vrlo često ostvaruje u frazikonu. U konkretnom primjeru najveći je broj sinonimnih oblika naveden za semantičko polje smrti. Među datim sinonimima za značenje “umrijeti” najčešće se javlja mehanizam metonimije. Naime, takvo što prisutno je u idiomskim skupinama s imenicama *taban, opanci, kašika*, koje se i u savremenom jeziku javljaju u sličnim značenjima [usp. *prevrnuti <svoju> kašiku naopako* (Mušović 2018: 314) i udaljeniji, motiviran zoonimskim somatizmom, *otegnuti (odapeti, opružiti) papke* (Mušović 2018:548)].

Klada se i u savremenom jeziku koristi kao metonimija za umrtvljenost ili krajnji stepen odsustva [odnosno prisustva] neke osobine (usp. *kao klada glup, kao klada pijan, kao klada spavati, kao klada težak*) te je prisustvo navedene imenice motivirano njenim općim osobinama u leksikonu bosanskog jezika. S druge strane, imenica *kašika*, ovdje dvostruko metonimijski upotrijebljena za glagol *jesti* te onda i kao metonimija za egzistenciju, pokazuje da se glagolskim elementom unutar idiomске skupine *otrati kašiku* oduzima svojstvo iskazano imenskom komponentnom. Ovdje je posrijedi svojevrsna literarizacija faznog glagola *prestat* (biti živ). Slično nalazimo i u idiomskim skupinama s istim značenjem *izvrnuti tabane, izuti opanke*²² i *otegnuti papke*. *Pasti s čivije* ukazuje na predmehanizacijski period prevoženja s jednog mjesta na drugo, gdje su zaprežna kola bila osnovno sredstvo prijevoza. *Udariti repom o ledinu* pripada neprozirnim strukturama, što znači da je njena idiomatičnost viša u odnosu na druge ovdje spomenute idiomске skupine.²³ Imenica *ledina* u frazikonu savremenog jezika i dalje se dovodi u vezu sa semantičkim poljem smrti (usp. *leći pod ledinu, otići pod ledinu*) – prema čemu bismo strukturu mogli razumjeti slikom u kojoj se umrli (tradicionalno) spušta u zemlju tako da leži na leđima (prema tome i repnom kosti). Navedene idiomске skupine iz značenjskog polja *smrti* ne nalaze potvrdu u spomenutim izvorima.

²² U narodnom govoru može se čuti i *izuti kundure*.

²³ “Od idiomatičnosti značenja frazeološke jedinice direktno zavise neke njene druge osobine, kao na primjer valentnost, morfološka, semantička i sintaksička valentnost, mogućnost zamene komponenata itd” (Mušović 1997: 16). Prema Baliju – jedinica je idiomatična ako njeni dijelovi ne ispoljavaju neposrednu semantičku vezu s njenim globalnim značenjem, što je ipak stajalište koje se u savremenim lingvističkim tokovima odbacuje s obzirom na činjenicu da se idiomatičnost razumijeva u smislu kontinualnosti među jezičkim jedinicama.

Ekspresivnost je jedna od inherentnih osobina idiomskih skupina. I preostale idiomске skupine imaju visoku ekspresivnost: *mačija trka do potoka*, *tući nekome luk na glavi* i *stavljati svoj lončić uz tuđu vatru*. Pridjev povezan s osobinama mačke u skladu je s ljudskim razumijevanjem mačaka (usp. *mačija muzika*, *mačiji koncert*, *mačiji kašalj* i sl.). Idiomska skupina *stavljati svoj lončić uz tuđu vatru* motivirana je razumijevanjem širenja toplotne energije od izvora, a "parazitski" odnos referencijalnog subjekta u ovoj je idiomskoj skupini iskazan prijedlogom *uz*, koji označava stalnu kontaktnost unutrašnjeg trajektora (*lončić*) i orijentira (*vatru*). To, drugim riječima kazano, znači da je isijavanje iz **tuđe** vatre konstantno praćeno neposrednom blizinom predmeta koji preuzima energiju, tj. toplotu. Navedene tri idiomске skupine nisu pronađene u dostupnim izvorima.

ZAKLJUČNA RIJEČ

Ovaj rad pokazuje da veći dio idiomskih skupina koje se nalaze u prvim frazeografskim radovima u bosanskom jeziku ima status pasivnih jedinica u frazikonu. To se može tumačiti činjenicom što su lekseme upotrijebljene u njima sada dijelom pasivne leksike. Za pasivni dio leksikona treba reći da je uvijek u određenom stanju potencijalitet. Drugim riječima, pasivni dio leksikona uvijek može "migrirati" u aktivni dio. Jedan dio idiomskih skupina teže je, u skladu s rečenim, dekodirati budući da koriste realije jednog drugog historijskog perioda, ali su važne kao čuvari slike svijeta prošlosti. Međutim, treba naglasiti da je očekivano da se idiomске skupine zabilježene s početka XX stoljeća u časopisu *Behar* ipak odveć ne razlikuju u razumijevanju vanjezičkog svijeta u odnosu na idiomске skupine u savremenom bosanskom jeziku. To nam pokazuju idiomске skupine koje se formiraju prema ustaljenim značenjskim matricama i dan-danas.

Bosnistička frazeografija ne zaostaje za svjetskim trendovima. Ona – kao i u drugim tradicijama – započinje već u zapisima književnika, a u radovima lingvista tek nešto kasnije. Treba naglasiti da dio problematiziranih idiomskih skupina nije pronađen u konsultiranim frazeološkim rječnicima i priručnicima s frazeološkom građom, ali da bi se, bez obzira na istisnutost iz savremenog bosanskog jezika, tj. njihovu pasivnost, trebale naći u rječničkoj građi nekih budućih frazeoloških (i drugih) rječnika.

IZVORI

1. Begović, Džavid, Šefka Begović-Ličina (2012), *Sandžački rječnik*, Autori, Sarajevo
2. Ćoralić, Zrinka (2013) *Bosansko-njemački frazeološki rječnik*, Univerzitetska knjiga, Bihać
3. Ćoralić, Zrinka, Senija Midžić (2012), *Bosanski frazeološki rječnik*, Univerzitetska knjiga, Bihać
4. Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo
5. Isaković, Alija, Hadžem Hajdarević (1990), *Behar*, list za pouku i zabavu, god. I–XI, Mešihat islamske zajednice BiH, Sarajevo
6. Jahić, Dževad (2010–2019), *Rječnik bosanskog jezika*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Bošnjačka asocijacija 33, Sarajevo
7. Kasumović, Ahmet, Nikolić Marijana (2018), *Rječnik frazema bosanskoga jezika*, Institut za humanu rehabilitaciju, Tuzla
8. Lukić, Zlatko (2006), *Bosanska sehara*, Šahinpašić, Sarajevo
9. Mahmutović, Alisa (2012), *Kao frazeološki rječnik*, Dobra knjiga – Synopsis, Sarajevo – Zagreb
10. Matešić, Josip (1982), *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb
11. Menac, Antica, Željka Fink Arsovski, Radomir Venturin (2014), *Hrvatski frazeološki rječnik*, Ljevak, Zagreb
12. Mušović, Abdulah (2016), *Sandžački frazeološki rječnik*, Narodna biblioteka "Dositej Obradović", Novi Pazar
13. Popara, Rizo (2019), *Frazeološki rječnik bosanskog jezika*, UNALIM–GRAFIS, Bihać – Cazin
14. Tanović, Ilijas (2000), *Frazeologija bosanskog jezika*, Dom štampe, Zenica

E-IZVORI

1. [https://www.clarin.si/noske/all.cgi/first_form?corpname=bswac;align=.](https://www.clarin.si/noske/all.cgi/first_form?corpname=bswac;align=)

LITERATURA

1. Altenberg, Bengt (1998), "On the phraseology of spoken English The evidence of recurrent word-combination", *Phraseology: theory, analysis and applications*, 101-122.
2. Biber, Douglas, Stig Johansson, Geoffrey Leech, Susan Conrad, Edward Finegan (1999), *Longman grammar of spoken and written English*, Pearson Education, Harlow
3. Бирих, Александр К., Сергей С. Волков, Татьяна Г. Никитина (1993), *Словар русской фразеологической терминологии*, Verlag Otto Sagner, München
4. Charles, Maggie (2006), "Phraseological patterns in reporting clauses used in citation: A corpus-based study of theses in two disciplines", *English for Special Purposes*, 25 (3), 310-331.
5. Dobrovol'skij, Dmitrij, Elisabeth Piirainen (2005), "Cognitive Theory of Metaphor and Idiom Analys", *Jezikoslovlje*, 6, 7-35.
6. Fink Arsovski, Željka, Barbara Kovačević, Anita Hrnjak (2017), *Bibliografija hrvatske frazeologije. Frazeobibliografski rječnik*, Knjigra, Zagreb
7. Gläser, Rosemarie (1998), "The stylistic potential of phraseological unit in the light of genre analysis", In: Anthony Cowie (ed.), *Phraseology: theory, analysis, and application*, Clarendon Press, Oxford, 125-143.
8. Hidalgo-Ternero, Carlos Manuel, Gloria Corpas Pastor (2020), "Briding the "gApp": improving neural machine translation system for multiword expression detection", *Yearbook of Phraseology* 11, 61-80.
9. Hodžić-Čavkić, Azra (2020), "Frazeografija u bosnistici XXI stoljeća", *DHS – Društvene i humanističke studije*, 4(13), 55-76.
10. Hrnjak, Anita (2017), *Frazeologija u rodnome okviru: Rodni elementi u hrvatskoj i ruskoj frazeologiji*, Knjigra, Zagreb
11. Hyland, Ken (2008), "Academic clusters: text patterning in published and postgraduate writing", *International Journal of Applied Linguistics* 18 (1), 41-62.
12. Langlotz, Andreas (2006), *Idiomatic creativity: A Cognitive Linguistic Model of Idiom-Representations and Idiom-Variation in English*, John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia
13. Matovac, Darko (2017), *Prijedlozi u hrvatskome jeziku. Značenje, prostorni odnosi i konceptualizacija*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
14. Mršević-Radović, Dragana (1987), *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, Filološki fakultet, Beograd

15. Mušović, Abdulah (1997), *Frazeološki adverbijali (na materijalu ruskog i srpskog jezika)*, Filološki fakultet u Prištini, Priština
16. Omazić, Marija (2005), "Cognitive Linguistic Theory in Phraseology", *Jezičkoslovlje* 6/1, 37-56.
17. Omerović, Mirela (2018), *Instrumental s prijedlozima u bosanskome jeziku*, Institut za jezik, Sarajevo
18. Palić, Ismail (2016), *Genitiv, prostor i prostorne slike (leksikon prijedloga)*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo
19. Parizoska, Jelena (2009), "Idiom variability in Croatian: the case of schema". *Cognitive studies* 9, 171-180.
20. Sapir, Edvard (1974), *Ogledi iz kulturne antropologije*, Aleksandar I. Spasić (prev.), Beografski izdavačko-grafički zavod, Beograd
21. Schmitt, Norbert (2004), *Formulaic sequencies: Acquisition, proccesing, and use*, John Benjamins, Amsterdam
22. Stanojević, Mateusz-Milan (ur.) (2014), *Metafore koje istražujemo. Suvremeni uvidi u konceptualnu metaforu*, Srednja Europa, Zagreb
23. Šehović, Amela, Đenita Haverić (2017), *Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskog jezika*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
24. Tanović, Ilijas (2000), *Frazeologija bosanskog jezika*, Dom štampe, Zenica
25. Taylor, John R. (1995), *Lingustic Categorization: Prototype in Lingusitic Theory*, Clarendon Press, Oxford

PASSIVE VOCABULARY AND "PASSIVIZABILITY OF IDIOMS" IN THE JOURNAL *BEHAR* (1900-1910)

Summary

This paper deals with the characteristic of idioms that were first published in *Behar*. Namely, the magazine *Behar* was first published in the period 1900–1910 and its five numbers contain a section that paid special attention to so-called "folk phraseology". This part of the journal was initially called "From Folk Phraseology", and later they renamed it "Folk Phraseology". Phraseology as a linguistic discipline was established after Vinogradov's papers written in the 1940s. However, on a global level, interest in the idioms has always been a part of interest shown by writers, so it is not uncommon that first phraseographic works were started by them. Such is the case with Bosnian phraseology. This paper shows the basic features of "folk phraseology" published in *Behar* and points out the correlation between passive lexical units and the "age" of idioms, which could be one of the signs of social change.

Keywords: phraseology; phraseography; Bosnistics; idioms; *Behar*

Adresa autorice
Authors' address

Azra Hodžić-Čavkić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
azra.e.hodzic@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

GERMANISTIKA

Zerina Brkić

ZUM GEBRAUCH DER SUBSTANTIVISCHEN KOMPOSITA - ANALYSE
DER JUGENDZEITSCHRIFT „BRAVO“ / THE USE OF NOUN
COMPOSITIONS IN TEENAGE SLANG - ANALYSIS OF THE
TEEN MAGAZINE „BRAVO“

85

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.85

UDK 811.112.2'276.3

Priljeno: 16. 02. 2021.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Zerina Brkić

ZUM GEBRAUCH DER SUBSTANTIVISCHEN KOMPOSITA - ANALYSE DER JUGENDZEITSCHRIFT *BRAVO* UND DES NACHRICHTENPORTALS DEUTSCHE WELLE

Substantivische Komposita stellen ein Wortbildungsmodell dar, bei welchem mindestens zwei selbstständig vorkommende Wörter zu einem neuen Wort verknüpft werden. Es können Substantive, Adjektive, Verben, Pronomen, Numerale, flexionlose Wörter und Wortgruppen als Erstglieder mit Substantiven verbunden werden. Der vorliegende Beitrag hat zum Ziel, den Gebrauch dieses Wortbildungsmodells in der deutschen Jugendzeitschrift *Bravo* zu analysieren, genauer gesagt werden 3 Ausgaben analysiert. Die Einteilung der Grundtypen der Substantivkomposita wurde von Fleischer und Barz (1995) übernommen, um zu überprüfen, welche Kombinationsarten am häufigsten in dieser Zeitschrift vorkommen. Als Untersuchungsgegenstand wurde die Jugendsprache aus dem Grund gewählt, da diese keine eigenständige Sprache ist und man vielmehr von einem spielerischen Sprachgefüge sprechen kann. Vor diesem Hintergrund ist meines Erachtens nach die Auswahl der Jugendsprache für diese Untersuchung sehr interessant. Daneben wurden außerdem 10 Nachrichtenbeiträge des Portals „Deutsche Welle“ analysiert, um zu überprüfen, ob sich die Jugendsprache von der Mediensprache unterscheidet und welche Grundtypen in diesem Portal die Mehrheit einnehmen.

Schlüsselwörter: substantivische Komposita; Grundtypen der substantivischen Komposita; Jugendsprache; Korpusstudie; Sprachgebrauch

1. EINLEITUNG

„Jeder Mensch hat seine eigene Sprache. Sprache ist Ausdruck des Geistes“¹, so lautet ein berühmtes Zitat von Novalis.

In der vorliegenden Arbeit gilt die Widmung ebenfalls der Sprache und zwar dem Phänomen der Jugendsprache. In der modernen Gesellschaft ist die Jugendsprache sehr oft von Sprachwissenschaftlern, beispielsweise von Gross (2000), Hurrelmann (2007) und Michaelis (2014), analysiert und beschrieben worden, sodass diverse Wörterbücher² zu diesem Thema entstanden sind. Im Jahr 2000 veröffentlichte der Dudenverlag ein weiteres Wörterbuch der Szenesprache, worin die von den Jugendlichen am meisten verwendeten Begriffe erklärt werden.

Diese Thematik rückt auch vermehrt in den Interessebereich der Presse und Medien, welche die Jugendsprache vor allem mit einem möglichen Sprachverfall in Zusammenhang bringen, was nicht zuletzt dazu führt, dass man ein negatives Bild von dieser Sprache bekommt. Da sie ständig jeglichem Wandel ausgesetzt ist, von Sprecherinnen und Sprechern beeinflusst wird oder diese selbst beeinflusst, sei es durch die Musik, Filmszene, unterschiedlichen Fremdsprachen, zählt die Jugendsprache zu einem sehr großen produktiven Bereich unserer Alltagssprache. An dieser Stelle sei auch anzumerken, dass durch ansteigende Digitalisierung der Alltagskommunikation neue Einflussfaktoren dazu gekommen sind, wie z.B. unsere Smartphones oder Computer. Laut einer Statistik³ aus dem Jahr 2019 besitzen rund 95 % der 14- bis 18-Jährigen ein Mobiltelefon, um sich gegenseitig Bilder oder Sprachnachrichten über Applikationen, wie zum Beispiel WhatsApp, zu schicken. Die dadurch entstandenen Interaktionsmöglichkeiten haben sowohl die menschliche Kommunikation in hohem Maße beeinflusst und verändert, wie wir alltäglich feststellen können, als auch die Sprache selbst, was sich besonders in der Jugendsprache widerspiegelt. Hier sei wichtig zu erwähnen, dass die Nutzung sozialer Medien ebenfalls einen erheblichen Einfluss auf die Jugendsprache hat. Diese vermehrte digitale Kommunikation führt dazu, dass die Komplexität von Satzstrukturen abnimmt, weniger auf die Rechtschreibung wie Groß- und Kleinschreibung geachtet wird und häufiger umgangssprachliche Strukturen in der schriftlichen Kommunikation verwendet werden. Da Jugendliche tagtäglich über Social-Media-Dienste miteinander

¹ https://www.aphorismen.de/suche?f_thema=Sprache&seite=2 (23. 08. 2020)

² Z. B. *100 Jugendsprache* von Langenscheidt (2020), *Wörterbuch der Jugendsprache: Das Original - unzensiert* von PONS (2016)

³ <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/1106/umfrage/handybesitz-bei-jugendlichen-nach-altersgruppen/> (23.08.2020)

kommunizieren, bekommt man dabei den Eindruck, dass sie dem Leitspruch „*In der Kürze liegt die Würze.*“ folgen. Bei den Nachrichten geht es weniger um elaborierte Texte als um einen Informationsaustausch, der in einer eher schnellen Rhythmik erfolgt. Dabei werden beispielsweise Wörter verkürzt: Aus „eins“ bzw. „ein/e/r“ in den unterschiedlichen Deklinationen, oder grammatikalischen Fällen, wird die bloße Ziffer 1.

Der Fokus dieser Untersuchung liegt jedoch nicht nur auf der Jugendsprache, sondern es wird vielmehr der Akzent auf den Gebrauch der substantivischen Komposita in der Jugendzeitschrift „Bravo“ gelegt, da dieses Wortbildungsmuster sehr produktiv und weitverbreitet ist, vor allem in der deutschen Sprache. Braun (1998: 179f.) gibt an, dass es zahlreiche Gründe und Ursachen gibt, die zum Ausbau des Wortschatzes geführt haben und diese wären unter anderem, dass Gegenstände detaillierter differenziert werden müssen, neue Dinge benannt und das Fachwissen der Allgemeinheit übermittelt werden sollte, z. B. im Bereich der Medizin. Der Ausbau des Wortschatzes kann hauptsächlich mithilfe von Wortbildung und Wortbildungselementen vollzogen werden. Gründe für die Zunahme von Zusammensetzungen sind der „Benennungsbedarf in verschiedenen Lebensbereichen sowie das Streben nach sprachlicher Differenzierung in vielen Sach- und Fachbereichen“ (Braun 1997: 170). Darüber hinaus spielen sowohl die Tendenz zur Sprachökonomie als auch stilistische Gründe eine Rolle, weil viele Komposita eine Aussage prägnanter zur Geltung bringen können als umständliche Wortgruppen (*der Hund der Polizei: der Polizeihund*).

Ausgehend von der Annahme, dass in den deutschsprachigen Zeitungen und Fachliteraturen Zusammensetzungen eine besonders wichtige Stellung einnehmen, da durch diese längere Konstruktionen ersetzt werden bzw. Informationen zusammengefasst werden können, habe ich mich ausgerechnet für diese Untersuchung entschieden. Die Jugendsprache wurde auch aus dem Grund gewählt, da sich die Jugendlichen sehr oft wortkarg ausdrücken und man beobachten wollte, ob und wie häufig dieses Wortbildungsphänomen hier Anwendung findet.

Im ersten Teil dieser Arbeit wird eine theoretische Einführung ins Thema dargestellt. In diesem Teil wird der Begriff *Jugend* näher bestimmt, wie die *Jugendsprache* entstanden ist, welche Funktion sie ausübt und ob sie eher ein Soziolekt oder eine spezifische Sprachvariante ist. Diese Ansatzpunkte sind demnach interessant, da sich die Arbeit auf eine Jugendzeitschrift fokussiert. Danach werden die Grundbegriffe der Wortbildungslehre und der Wortbildung erläutert. Hierzu wurden die Definitionen aus dem Duden und aus Fleischer und Barz (1995) herangezogen, da diese klar und verständlich strukturiert sind.

Der zweite Teil dieser Arbeit ist praktischer Natur und beschäftigt sich mit den Ergebnissen der Untersuchung der Jugendzeitschrift „Bravo“ (Bravo-Girl, Nr. 7 - 10. 06. 2020; Bravo-Girl, Nr. 6 - 12. 05. 2020; Bravo, Nr. 7 - 27. 05. 2020) und des Nachrichtenportals „Deutsche Welle“ (10 Beiträge, vom 11. 01. 2021 bis zum 20. 01. 2021). Ein wesentliches Anliegen dieser Arbeit ist es zu überprüfen, welche Grundtypen der substantivischen Komposita am häufigsten vorkommen und ob es bedeutungsvolle Unterschiede zwischen der Jugendsprache und Mediensprache gibt.

2. JUGEND - BEGRIFFSBESTIMMUNG

An dieser Stelle könnte man zunächst die Frage stellen, was eine Jugend ist und wer überhaupt zur Jugend zählt. Nach Tenbruck (1965: 18) ist die Jugend eine Art Durchgangsstadium und Vorbereitung auf das Erwachsensein. Er macht auch deutlich, dass sich die Jugendlichen an die geltenden Werte und Normen in der Gesellschaft halten und orientieren müssen, um einen nur für sie bestimmten Platz in der Kultur zu finden. Sie werden nicht nur aus psychischer Sicht zu Erwachsenen, sondern reifen auch in körperlicher Art heran.

Der erste Schritt bei dieser Vorgehensweise wäre die Orientierung an rein biologischen Aspekten, wie Henne (1986: 202) vorgeht und den Eintritt in die Jugendphase mit dem Beginn der biologischen Geschlechtsreife in einem Alter von 12 bis 13 Jahren eingrenzt:

„Die Phase der Jugend liegt für den einzelnen zwischen biologischer Geschlechtsreife, also 12 bis 13 Jahren, und sozialer Reife, die vielfach mit 25 Jahren noch nicht erreicht ist [...]. Jugendlicher ist also, wer die biologische Reife erlangt hat, aber noch nicht die soziale Reife. Innerhalb dieser Phase des Nicht-Mehr, also des Nicht Mehr-Kind-Seins, und des NochNicht, also des Noch-Nicht-Erwachsen-Seins, versucht der einzelne, eine IchIdentität auszubilden, die normalerweise über Identitätskrisen führt.“

Darüber hinaus erklärt Susanne Augenstein, dass die biologische Entwicklung zeitgleich zu einer Neuorientierung der Jugendlichen geführt hat und besonders die geistige Ebene ausgeweitet hat. Hinzu kommt die Tatsache, dass das andere Geschlecht auch eine wichtige Position im Leben eines jungen Menschen einnimmt.

Laut Wies (2004: 349) ist ein Jugendlicher ein „junger Mensch, bes. im Alter von 14 bis 18 Jahren [...]“. Im Gegensatz zu dieser Bedeutung besagt Neuland (2008: 143), dass es drei Altersgruppen gibt: frühe Jugendzeit (10 - 14 Jahre), mittlere Jugendzeit (15 - 19 Jahre) und späte Jugendzeit (20 - 24 Jahre).

Man kann somit feststellen, dass die Definition des Begriffs Jugend ein Diskurs auslöst, da es umstritten bleibt, wer zur Jugend gehört, wann die Jugendphase beginnt und ab welchem Alter jemand nicht mehr zur Jugend gezählt wird. Es gibt außerdem mehrere Definitionen, welche nicht nur auf gesellschaftliche Normen oder Gesetze ausgelegt sind, sondern vor allem von unterschiedlichen Bereichen und Perspektiven untersucht werden.

2.1 Was ist Jugendsprache?

Da der Wortschatz der Jugendsprache keine geschlossene Klasse bildet, muss man viel eher dabei an ein komplexes sprachliches Phänomen denken, das von Jugendlichen bevorzugt verwendet wird. Vor diesem Hintergrund zeigt die Linguistik großes Interesse an der Jugendsprache. In diesem Zusammenhang wird sie von Androutsopoulos (1998: 2) wie folgt definiert: „Die Bezeichnung Jugendsprache wird [...] als Oberbegriff für sämtliche Kennzeichen des jugendlichen Sprachgebrauchs verstanden“. Er ist mit seiner Erklärung einen Schritt weiter gegangen und erklärt, dass die Jugendsprache expressiv und sozialsymbolisch die Lebenswerte darstellt und die der sogenannten “peer-groups”. Unter diesem Begriff versteht man nach Michaelis (2013:9) Ansicht eine Gruppe von Gleichaltrigen. Dieser Begriff hat sich aus der Soziologie entwickelt.

Laut Meibauer (2007: 4) ist die Jugendsprache „offensichtlich eine Sprech - oder Schreibweise von Jugendlichen, die zur sozialen Abgrenzung gegen andere Jugendliche oder Erwachsene und damit der Ausbildung einer eigenen, gruppenspezifischen Identität dient.“

Eine andere Definition von Jugendsprache wird aus den Untersuchungen von Schlobinski et al. (1993: 37) deutlich. Er stellt darin fest, dass es keine einheitliche jugendliche Sprachgemeinschaft gibt und verknüpft es mit der Erklärung, dass es keine homogene Jugendgruppe gibt, sondern, dass sie sich voneinander unterscheiden.

Die Zugehörigkeit von Sprechern zu einer bestimmten sozialen Gruppe und Subkultur ermöglicht die Anwendung diverser Kommunikationsformen. Man muss aber dabei beachten, dass diese Zugehörigkeit jeglicher Art der Veränderungen ausgesetzt ist und sich in verschiedenen Lebensphasen auch unterschiedlich ausdrücken kann. Man kann also nicht die oder eine Jugendsprache erforschen, sondern immer nur das konkrete Sprechen oder Schreiben jugendlicher Gruppen in spezifischen Kommunikationssituationen. Diese Gruppen benutzen prinzipiell keine andere Sprache, sondern lassen einzelne neue Vokabeln und neue Bedeutungen von

altbekanntem Wörtern in verschiedene Gesprächssituationen einfließen. Dadurch also entstehen sprachliche Neuschöpfungen, Bedeutungsverschiebungen und neue Wortkombinationen. Alle diese Kombinationen haben eine Charakteristik der Schnelligkeit und Experimentierfreudigkeit.

2.2 Funktionen der Jugendsprache

Die Sprachwissenschaftlerin Susanne Augenstein hat im Jahr 1998 die Funktionen der Jugendsprache sehr eingehend analysiert, denn diese lassen sich nicht nur als „Kontrasprache“ bestimmen, weil die Abgrenzung nur ein Teil ihrer funktionellen Dimension ist. Sie ist bei ihrer Vorgehensweise von Bühler (1999) und Watzlawick (1969) ausgegangen, die zwei fundamentale Funktionen von Sprache beschrieben haben und zwar die kommunikative und soziale. Dementsprechend lässt sich daraus schließen, dass die Sprache immer zwei Gesichter hat, welche miteinander verbunden sind und nicht getrennt werden können. Sie hat einerseits die Aufgabe, Informationen zu vermitteln und andererseits auch sozial zu sein. Augenstein (1998: 100) hat entsprechend diesen beiden Funktionen von Sprache folgende Funktionen der Jugendsprache feststellen können:

1. Die Darstellungsfunktion

- Sachverhalte der außersprachlichen Welt werden durch „Fremdenreferenz“ dargestellt
- „innere Welt“ wird in Selbstreferenz dargestellt

2. Die metasprachliche Funktion

- strukturiert Redebeiträge bzw. die Gespräche und organisiert Sprecherwechsel
- akzentuiert den Grad der Gewichtung von Redebeiträgen durch Steigerung, Abtönung oder Verstärkung einzelner Teile des Gesagten
- sorgt für Verständigung und Aufmerksamkeit
- konstituiert Textsorten und Modalitäten z.B. durch die Strategie des Borgens von Stimmen

3. Die Ausdrucksfunktion

- Zugehörigkeit zu einer Großgruppe der Jugendlichen wird ausgedrückt
- Zugehörigkeit zu einer bestimmten Jugendszene wird ausgedrückt
- Zugehörigkeit zu einer jugendlichen Peer-Group wird ausgedrückt

4. Die Appellfunktion

- bringt im Sprachgebrauch der Jugendlichen Abgrenzung durch divergierendes Sprachverhalten zum Ausdruck
- signalisiert im Sprachgebrauch Erwachsener Angleichung, wenn Jugendsprache imitiert wird
- verdeutlicht die Wir-Gemeinschaft in einer „alternativen Konvergenz“

2.3 Jugendsprache - Soziolekt oder spezifische Sprachvariante?

Androutsopoulos (1998: 586) vertritt die Meinung, dass Schwierigkeiten auftreten könnten, wenn man in der Jugendsprache über die Sprachvariante bzw. Sprachvarietät spricht, da zunächst zu beachten sei, dass die Möglichkeit der Abgrenzung von anderen Varietäten nur schwer erkennbar ist.

Ehmann (1992: 15-16) hingegen versucht, deutlich zu machen, dass die Jugendsprache in unterschiedlichen Varianten vorkommt:

„Da innerhalb der interpersonalen Kommunikation Jugendlicher eine ganze Anzahl verschiedenster Erscheinungen jugendtypischer Besonderheiten existiert,[...] sollte deshalb von einer jugendspezifischen Sprachvarietät (besser: jugendspezifischen Sprachteilvarianten) als eine der Jugend entsprechende Form der Sondersprache die Rede sein.“

Henne (1986: 208) hingegen ist der Ansicht, dass die Jugendsprache keine Varietät des Deutschen ist, sondern eher „ein spielerisches Sekundargefüge“. Zu dieser These kam Henne (1986: 208f.) mittels seiner Untersuchungen auf einer Umfragebasis und stellte dabei fest, dass die Jugendsprache folgende „Sprechformen“ bevorzugt:

- eigenwillige Begrüßungsformen und Partnerbezeichnungen,
- flotte Redensarten und stereotype Floskeln,
- metaphorische Ausdrucksweisen,
- Wortbildung, Neuwörter,
- prosodische Sprachspielereien.

Diese Sprechformen ergeben einen Sprachstil, den Henne als „sprachlichen Jugendton“ bezeichnet.

Es ist also noch längst nicht hinreichend geklärt, ob die Jugendsprache einen Soziolekt oder eine spezifische Sprachvariante darstellt, da ein großer Dissens besonders hinsichtlich der linguistischen Bestimmung des jugendspezifischen Sprachgebrauchs besteht.

Vor diesem Hintergrund widmet man nun die Aufmerksamkeit dem Phänomen der Wortbildung. Zunächst ist die Wortbildungslehre zu erläutern und was unter den Begriffen *Wortbildung*, *Wort* und *Lexemin* der Sprachwissenschaft zu verstehen ist.

3. GRUNDLEGENDE TERMINI DER WORTBILDUNGSLEHRE UND IHRE BEDEUTUNGEN

3.1 Wortbildungslehre

Das Duden-Wörterbuch bezeichnet den Begriff der Wortbildungslehre als eine sprachwissenschaftliche Disziplin, die sich mit der Bildung und dem Bau des Wortschatzes einer Sprache beschäftigt.⁴ Sie entstand erst im 20. Jahrhundert als eine selbstständige Disziplin und davor wurde sie nur im Rahmen der Grammatik behandelt (vgl. Cruse et al. 2002: 65ff.). Neben der Wortbedeutungslehre, Onomastik, Phraseologie und Lexikographie zählt man sie zur Unterdisziplin der Lexikologie und ihnen allen ist der gemeinsame Ausgangspunkt das *Wort*. Die Wortbildungslehre, wie der Name schon sagt, befasst sich im Allgemeinen mit der Bildung neuer Wörter – der Wortbildung.

3.2 Wortbildung

Unter diesem Terminus fasst man in der Fachliteratur eine ganze Reihe von Definitionen auf, welche auf diversen theoretischen Ansätzen basieren. Barz und Fleischer (1995: 1) nennen beispielsweise den wortstrukturellen und nominationstheoretischen Ansatz. Der Erste beschäftigt sich mit der Analyse der Wortstruktur, die syntaktisch orientiert ist und bemüht sich um einen Zusammenhang zwischen den Grundlagen der Satzsyntax und Wortsyntax. Beim nominationstheoretischen Ansatz hingegen wird die Benennungsfunktion der komplexen Wörter in den Vordergrund gestellt - die Wortbildung ist nach Fleischer und Barz unter Erwägung dieses theoretischen Ansatzes die Schaffung neuer Benennungseinheiten.

Für den Zweck dieser Arbeit wird die Definition der Wortbildung von den obengenannten Autoren herangezogen, da diese unserer Meinung nach einfach und klar verständlich ist:

⁴ Duden Rechtschreibung – Wortbildungslehre. [online]. Duden Online-Wörterbuch [abgerufen am 31. 08. 2020]. Unter: <http://www.duden.de/rechtschreibung/Wortbildungslehre>

„Wortbildung ist die Produktion von Wörtern (Wortstämmen) auf der Grundlage und mit Hilfe vorhandenen Sprachmaterials, wobei auch besondere – frei beweglich im Satz nicht vorkommende – Bildungselemente verwendet werden (...). Bedeutungstragende Bausteine werden nach bestimmten Regeln ausgebaut.“(Barz/Fleischer 1995: 5).

Metzler-Lexikon der Sprache (1996: 693) erklärt das Wesen der Wortbildung folgenderweise: „Die Wortbildung ist derjenige Zweig der Sprachwissenschaft, in der die Muster rekonstruiert und beschrieben werden, nach denen die Wörter einer Sprache intern strukturiert sind und wie neue Wörter gebildet werden“.

Lohde hingegen (2006: 13) sagt, dass sich die Wortbildung mit der Schaffung neuer Wörter beschäftigt, die auf der Grundlage bereits vorhandenen Wortmaterials auf verschiedene Art und Weise entstehen können. Schon aus der Definition wird klar, dass die Wortbildung eine ganze Reihe von Möglichkeiten beinhaltet, mit denen neue Wörter entstehen können. Es hängt immer davon ab, welche Ideen oder Gefühle man durch Wörter äußern kann. Deshalb spricht auch Lohde in seiner Definition über das Wort als Material.

Die Wortbildung als Teil der Lexikologie setzt sich also mit Lexemen, Einheiten des Wortschatzes, auseinander, sie grenzt aber gleichzeitig an den Bereich der Grammatik, denn die Bildung neuer Wörter darf nicht ohne gewisse Regeln vollzogen werden. An dieser Stelle sei noch zu erwähnen, dass es unendliche Kombinationsmöglichkeiten von Wörtern und Morphemen zu geben scheint, wodurch die sprachliche Autorenkreativität zum Vorschein kommen kann. Hier müsste man noch hinzufügen, dass es natürlich nicht selbstverständlich ist, mit jedem Wort beliebig viele Bildungen durchzuführen, da man dabei gewisse Sprachnormen in Betracht ziehen muss.

3.3 Wort und Lexem

Um ein besseres Verständnis der Zusammenhänge im Bereich der Wortbildung zu bekommen, sei an dieser Stelle die Bedeutung der Begriffe *Wort* und *Lexem* zu erklären, da es wichtig ist, den Unterschied zwischen diesen beiden Termini zu kennen.

Nach Bußmann (2002) ist ein Lexem ein Element des Wortschatzes mit allen grammatischen Wortformen und direkten und übertragenen Bedeutungen. Es ist also eine verhältnismäßig selbstständige Spracheinheit zur Benennung von Objekten in der Wirklichkeit und gleichzeitig auch eine Baueinheit des Satzes.

Wie bereits erwähnt wurde, ist das *Wort* der Ausgangspunkt für die Bildung neuer Wörter. Da die Fachliteratur keine einheitliche Definition dieses Terminus vorgibt, kann das *Wort* aus unterschiedlichen Untersuchungsperspektiven angesehen werden. Man kann beispielsweise von dem bilateralen Zeichenmodell von Ferdinand de Saussure ausgehen, da er Wörter als sprachliche Zeichen definiert. Dabei unterscheidet er zwei Aspekte des Sprachzeichens und diese sind Signifiant (Formativ) und Signifié (Bedeutung).⁵ Nach Saussure (2000: 122) ist die Sprache ein System von Zeichen, welche Ideen ausdrücken. In diesem System sind einzig die Verbindungen von Sinn und Lautzeichen wesentlich und beide Seiten des Zeichens sind gleichermaßen psychisch.

Vor diesem Hintergrund legt Gallmann (1991: 2) den Begriff *syntaktisches Wort* als „eine abgeschlossene morphologische Einheit mit bestimmten formalen Merkmalen (= Signifiant) sowie bestimmten grammatischen und/oder inhaltlichen Merkmalen (= Signifié), die eine Position in einer syntaktischen Struktur einnehmen kann“ fest. Daraus schlussfolgert man also, dass jedes syntaktische Wort ein konkret vorkommendes Wort in einem Satz ist, welches entweder mündlich oder schriftlich geäußert werden kann.

Im Gegensatz dazu fasst man den Begriff *Lexem* noch mehr auf. Eine mögliche Definition bietet Duden (2016: 316) an: „Zu einem Lexem gehören alle Formen, die in spezifischen Gebrauchsweisen auftreten können. Die Bildung dieser Formen wird als Flexion bezeichnet, die Formen selbst als die Flexionsformen (eines bestimmten Lexems)“.

Somit kann man sagen, dass das Lexem also ein Bereich von Formen eines Wortes ist und diese Menge an flektierten Formen eines Lexems nennt man auch Paradigma.⁶ Beim Lexem kommt es hauptsächlich auf eine untrennbare Einheit von Form und Inhalt an.

Laut Tomáš Káňa (2012: 17) besteht der deutlichste Unterschied zwischen einem Wort und einem Lexem darin, dass Lexeme aus mehreren Wörtern aufgebaut werden können und dass sie ein Bestandteil des konventionellen Wortschatzes einer Sprache geworden sind. Im Rahmen dieser Arbeit ist es wichtig zu erwähnen, dass einige Zusammensetzungen nicht als einzelne Lexeme aufgefasst werden können. Die Wörter wie z. B. *Haustür* oder *Gartenhaus* sind nicht Träger einer einzigen Bedeutung (im

⁵ Signifiant = alle grammatischen und semantischen Merkmale sprachlicher Zeichen; Signifié = alle „äußerlichen“ Merkmale sprachlicher Zeichen (Phonemsequenz, die Syllabierung und die Betonung) vgl. Gallmann (1991: 2).

⁶ *der König – des Königs, die Könige*: Diese unterschiedlichen grammatischen Formen repräsentieren das Paradigma des Lexems König.

Vergleich z. B. zu *Weißes Haus*). Ihre Bedeutung wird erst aus den Einzelteilen abgeleitet. (vgl. Vomáčková 2007: 14)

Das *Wort* kann also aus mehreren Lexemen bestehen (z.B. *Straßenkehrer* ← *Straße* + *kehren*), während das Lexem eine selbstständige und abstrakte Einheit im Langue-System der Sprache (im sprachlichen System) ist und auf der Ebene der Parole (in der Rede) frequentiert ist.

4. WORTBILDUNGSARTEN - KURZE DARSTELLUNG

Nach Fleischer und Barz (1995: 45) haben Wortbildungsprodukte eine UK-Struktur, d.h. sie sind auf zwei und in einigen Fällen auf mehrere unmittelbare Ausgangselemente zurückzuführen. Fleischer und Barz (1995: 42) verstehen unter den unmittelbaren Konstituenten (UK) ein Wort, eine Konstruktion oder ein Morphem, die dann in eine größere Konstituente eingehen. Duden hingegen spezifiziert (2016: 672) diesen Begriff folgendermaßen: „zwei Bestandteile, aus denen ein komplexes Wort am wahrscheinlichsten entstanden ist und in die es sich auf der nächstniedrigeren Ebene lexikalisch und semantisch plausibel zerlegen lässt.“

Für die Wortbildung spielt dieser Terminus eine entscheidende Rolle, weil es eine Differenzierung der Wortbildungsarten erlaubt.

Nach Lohde (2006: 35) hingegen herrscht Einigkeit nur darüber, dass „Komposition (Zusammensetzung) und Derivation (Ableitung) die beiden Grundtypen der Wortbildung repräsentieren, da alle anderen Arten doch von geringerer Bedeutung sind“.

Im Allgemeinen kann man feststellen, dass die Zusammensetzung in der deutschen Sprache eine wichtige Rolle spielt, weil neue Substantive meistens durch Komposita entstehen. Nach Wellmann (1991: 3) besteht der deutsche Wortschatz zum größten Teil, genauer gesagt zu zwei Dritteln aus Nominalkomposita. Diese entstehen, wenn man zwei oder mehrere Wörter miteinander verbindet. Diese Teile sind, wie bereits erwähnt, unmittelbare Konstituenten (UK), aus denen sich die Konstruktion zusammensetzt. Man kann eine Konstruktion in größere Morphemeinheiten ordnen, z. B. *Hinterhof*: *hinter* + *Hof*.

4.1. Wortbildungsarten mit Konstituentenstruktur

Fleischer/Barz (1995: 51f.) nennen folgende Wortbildungsarten mit UK-Struktur:

- **Komposition oder Zusammensetzung:** Die beiden unmittelbaren Konstituenten werden als Erst- und Zweitglied unterschieden und sie werden durch (freie) Grundmorpheme (*Handbuch*), Konfix und Grundmorphem (*Schwiegervater*) und Konfixe (*Diskotheke*) gebildet.

Es gibt auch einige Ausnahmefälle bei den Komposita und diese treten auf, wenn beispielsweise eine UK einen einzelnen Buchstaben enthält (*U-Bahn*) oder wenn Substantive, die auf Sätze zurückzuführen sind, wie z. B. *Störenfried*, dem der Satz *Ich störe den Frieden* vorkommen. Bei dieser Art der Substantive, welche Fleischer (1975: 110ff.) Zusammenrückungen nennt, können ebenfalls Elemente anderer Klassen die Endposition einnehmen, was die folgenden Beispiele bezeugen: *Lebewohl*, *Tunichtgut*, *Vergissmeinnicht*.

Aufgrund der Tatsache, dass die Zusammensetzung bzw. Komposition das zentrale Thema dieser Arbeit und gleichzeitig die am häufigsten vorkommende Wortbildungsart ist, wird ihr im nächsten Kapitel mehr Aufmerksamkeit gewidmet.

- **Explizite Derivation** (Ableitung): Die beiden unmittelbaren Konstituenten bestehen aus einer Derivationsbasis (ein freies Morphem als Wort oder Wortgruppe) und einem Derivationsuffix (Suffix, Präfix oder sogar eine Kombination aus Präfix und Suffix). Beispiel: *Freiheit* → *Frei-heit*; *verachten* → *ver-achten*, *Ableitung* → *Ab-leit-ung*
- **Wortkreuzung:** eine Verschränkung von lexikalischen Einheiten (*vorwiegend aus überwiegend + vorherrschend*), die von der normalen Komposition abweicht.
- **Reduplikation:** morphologisch-strukturelle Erzeugung der Wörter durch Verdopplung der Konstituente. Dabei wird zwischen einfachen Doppelungen (*im Klein-Klein des Alltags*), Reimdoppelungen (*Schickimicki-Interieur*) und Ablautdoppelungen (*Tingeltangel*) unterschieden.

Nicht nur Fleischer und Barz befürworten diese Wortbildungsarten, sondern auch Lohde (2006). Für diese Arbeit wurde die Klassifikation von den obengenannten Autoren ausgewählt, da diese übersichtlich ist und man mithilfe der UK-Struktur die Wortbildungsarten am einfachsten voneinander unterscheiden kann. Es lassen sich jedoch verschiedene Klassifikationen der Wortbildungsarten finden, die geringe

Unterschiede aufweisen. Römer und Matzke (2003: 77ff.) beispielsweise unterscheiden die drei Hauptwortbildungsarten Komposition, Derivation und Kurzwortbildung (siehe Abbildung unten).

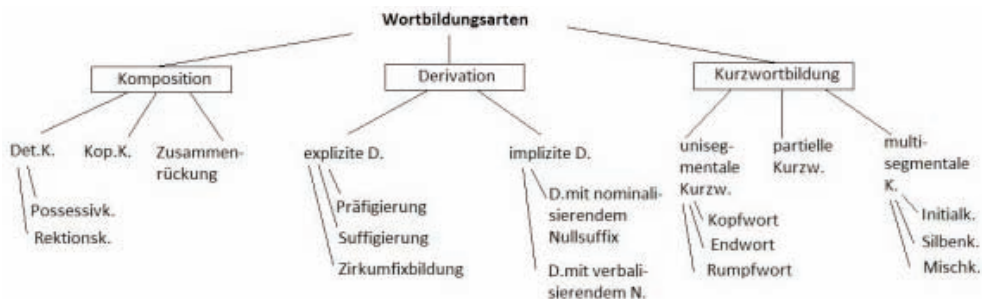

Abbildung 1: Die Klassifikation der Wortbildungsarten nach Römer und Matzke mit Berücksichtigung der besonderen Arten der Wortbildung nach Fleischer (vgl. Römer, Matzke 2003: 106ff, Fleischer 1976: 234ff)

Einige Ansätze (vgl. Schippan 1992: 117) ordnen den Hauptwortbildungsarten auch die Präfigierung und die Konversion zu. Römer und Matzke stufen jedoch die Präfigierung als eine Art der expliziten Derivation ein und die Konversion erwähnen sie im Zusammenhang mit der impliziten Derivation.

4.2. Wortbildungsarten ohne Konstituentenstruktur

Zu diesem Phänomen zählt man die Konversion und Kurzwortbildung. Die Konversion ist ein Prozess des Wortartwechsels und dies ohne Beteiligung von Affixen, während es bei der Kurzwortbildung um die Bildung neuer Wörter handelt, aber durch die Verkürzung der längeren Form eines Wortes oder einer Wortgruppe. (vgl. Duden 2016: 678ff.)

Fleischer und Barz fügten zu dieser Kategorie noch die implizite Derivation und die Rückbildung hinzu. Bei der impliziten Derivation kommt es zu einem Wechsel des Stammvokals (*trinken* - *Trank*, *gehen* - *Gang*). Unter der Rückbildung versteht man die Tilgung oder den Austausch eines Wortbildungssuffixes mit gleichzeitigem Übergang in eine andere Wortart, wobei der Eindruck geweckt wird, dass das rückgebildete Wort die kürzere ursprüngliche Form sei (siehe folgende Beispiele):

Sanftmut - *sanftmütig*

notlanden - *Notlandung*

Emanze - *Emanzipation*

5. KOMPOSITION

Die Komposition ist in der deutschen Sprache eine der effektivsten Wortbildungsarten und vor allem, wenn die Rede von der substantivischen und adjektivischen Zusammensetzung ist. Eichinger (2000: 115) gibt hierzu an, dass die überwiegende Mehrheit, genauer gesagt 80 Prozent, Substantivkomposita ausmachen. Danach folgend nennt er als mögliche Erstglieder Verben und Adjektive, während Kombinationen hingegen mit Pronomina und Partikeln weniger häufig erscheinen. Die zweigliedrigen Zusammensetzungen (*Kinderzimmer, Haustür, Kuscheltier*) kommen am häufigsten vor, die dreigliedrigen Komposita wie zum Beispiel *Kaffeevorratsbehälter* erscheinen weniger häufig.

Wenn man versuchen würde, den Begriff Komposition zu definieren, dann stößt man schnell in den Sprachwissenschaften auf einige Lösungsvorschläge. Duden (vgl. Duden online) bietet höchstwahrscheinlich die einfachste Definition, die folgendermaßen lautet: Die Komposition ist die „*Zusammensetzung eines Wortes aus selbstständig vorkommenden Wörtern (als Art oder Vorgang der Wortbildung)*“.⁷

Da diese Definition von Duden als einziger Beweis nicht für ausreichend gehalten werden kann, werden im Folgenden noch einige genannt. Eichinger (2000: 115) erläutert, dass bei der Zusammensetzung zwei Einheiten mit lexematischer Bedeutung zu einem neuen Text oder Wort zusammengefügt werden und die dabei verwendeten Elemente häufig als selbstständige Wörter erscheinen. In Bezug auf die UK-Struktur schreiben Fleischer und Barz (1995: 45ff.) außerdem, dass die unmittelbaren Konstituenten (UK) in einem Verhältnis der Unter- bzw. Überordnung stehen oder sie können gleichgeordnet sein. Im ersten Fall ist die Rede von Determinativkomposita (*Großstadt, dunkelrot*) und im zweiten Fall von Kopulativkomposita (*Dichterkomponist, taubstumm*).

Die Einteilung der Grundtypen der substantivischen Komposita wurde von Fleischer und Barz (1995: 95ff.) übernommen und sie unterschieden Folgende: *Substantiv + Substantiv, Verb + Substantiv, Adjektiv + Substantiv, Pronomen + Substantiv, Numerale + Substantiv, flexionloses Wort + Substantiv, Wortgruppe als Erstglied + Substantiv*. Nach diesen Grundtypen wurde auch die Analyse durchgeführt.

6. „BRAVO“ - ENTSTEHUNG UND FOKUS

Vor 64 Jahren ist zum ersten Mal die Jugendzeitschrift BRAVO erschienen, welche damals wie auch heute das Ziel hatte, um eine junge Kundschaft zu bewerben. Schon

⁷ <https://www.duden.de/rechtschreibung/Komposition> (abgerufen am 18. 01. 2021)

alleine an der Tatsache, dass die jungen Leser geduzt und nicht gesiezt werden, erkennt man, dass diese Zeitschrift sich einer bestimmten Zielgruppe annähern möchte. Aber auch die Stars, die in Artikeln vorgestellt und in Interviews zu ihren aktuellen Tätigkeiten bereitwillig Auskunft geben, werden nie mit „Sie“ angesprochen. Auffällig ist die Tatsache, dass sich Bravo von politischen und wirtschaftlichen Themen distanziert und sich aus diesem Grund eine Unterhaltungszeitschrift nennt. Auf der Homepage kann man nachlesen, dass BRAVO „jung, hip, cool [und] immer aktuell [ist].“⁸ „In der Bravo-Rubrik *that’s me* beispielsweise stellen die jungen Menschen sich und ihre neigenen Körper vor, in *Dr. Sommer-Team* schreiben Jugendliche über Themen, welche sie gerade bewegen (Trennung der Eltern, Liebeskummer, Streit mit Freunden, usw.). Auf diese Weise erlangt die Produktion dieser Jugendzeitschrift jederzeit an die authentische Jugendsprache. An dieser Stelle sei ebenfalls zu erwähnen, dass Bravo in über 33 Ländern erscheint und in Polen, Ungarn und Spanien u.a. in der jeweiligen Landessprache herausgegeben wird. Sie wird zum Großteil von Mädchen gelesen und nennt sich auch „Europas größte Zeitschrift für Kids und Teens.“⁸

7. UNTERSUCHUNGSMETHODE UND KORPUS

Diese Arbeit basiert auf substantivischen Komposita in der Jugendzeitschrift „Bravo“ und diese Art der Untersuchung bezieht sich auf folgende Ausgaben: BRAVO-GIRL (Nr. 6 vom 13.05.2020), BRAVO-GIRL (Nr. 7 vom 10.06.2020) und BRAVO (Nr. 7 vom 27.05.2020). Man interessiert sich für die Frage, in welche Themenbereiche die gefundenen Beispiele zugeordnet werden können, um daraus gewisse Schlüsse ziehen zu können. Insgesamt umfasst das Korpus 374 substantivische Komposita. Neben dieser Jugendzeitschrift wurde auch das Nachrichtenportal „Deutsche Welle“ analysiert, um festzustellen, welcher Kombinationstyp am häufigsten vertreten ist und ob auffällige Unterschiede zwischen der Jugendsprache und Mediensprache vorkommen. Dabei wurden in 10 Beiträgen (vom 11.01.2021 bis zum 20.01.2021) 173 Beispiele gefunden.

8. ERGEBNISSE DER KORPUSANALYSE FÜR DIE JUGENDZEITSCHRIFT „BRAVO“

Jedes der angeführten Beispiele wird nach dem Grundtyp der substantivischen Komposita klassifiziert und sie werden schließlich nach Themenbereichen eingeordnet,

⁸ <https://bravo-archiv.de/home.php> (abgerufen am 25. 09. 2020)

um dies in Verbindung mit der Jugendsprache bringen zu können. Im Folgenden wird jede Ausgabe einzeln ausgewertet.

8.1. Untersuchungsergebnisse für die Jugendzeitschrift „BRAVO“ (Nr. 7 vom 27.05.2020)

In dieser Ausgabe wurden insgesamt 133 Grundtypen der substantivischen Komposita gefunden. Der Grundtyp Substantiv + Substantiv (106 Beispiele) ist im Material am häufigsten vertreten und er nimmt einen Anteil von 80 % aller in dieser Ausgabe untersuchten Beispiele ein. Weiterhin wurden 12 Komposita des Grundtyps Verb + Substantiv gefunden und 9 Beispiele des Kombinationstyps Adjektiv + Substantiv. Im Korpus tauchen vereinzelte Zusammensetzungen auf, die ein flexionsloses Wort als Erstglied haben (5 Komposita) und nur ein Beispiel mit einer Wortgruppe (*Alice-im-Wunderland-Syndrom*) als erstes Element ist vertreten. Die inhaltlichen Schwerpunkte von BRAVO (Nr. 7 vom 27.05.2020), in denen diverse Grundtypen der Substantivkomposita vorkommen, sind *Stars* (38 %), gefolgt von *Leben* (21 %), *Trend-News* (20 %), *Fun* (9 %), *Wissen* (8 %) und *Dr. Sommer* (4 %). Durch die zielgruppengenaue kreative und innovative Umsetzung all dieser Inhalte merkt man deutlich, wie sich diese Zeitschrift stets visuell an den neuesten Trends orientiert und sich sprachlich auf Augenhöhe der jungen Leser/innen befindet, um nicht an Relevanz zu verlieren.

Die unten stehenden Diagramme verdeutlichen nochmal genauer im Prozentsatz, welche Grundtypen der substantivischen Komposita in dieser Ausgabe vom 27.05.2020 vorkommen und wie häufig und in welchen Themenbereichen sie am meisten vertreten sind.

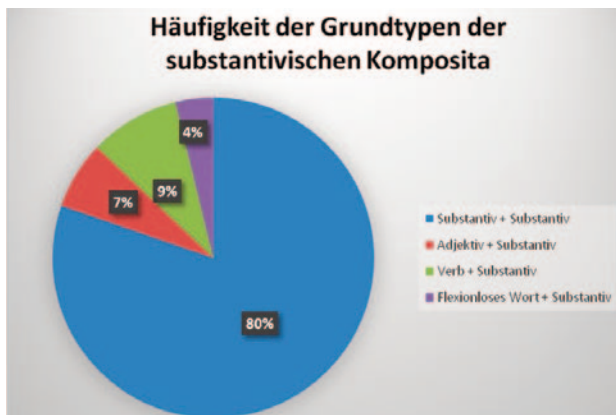

Diagramm 1: Häufigkeit der Grundtypen der substantivischen Komposita vom 27. 05. 2020

Diagramm 2: Häufigkeit der Grundtypen nach Themenbereichen vom 27. 05. 2020

8.2. Untersuchungsergebnisse für die Jugendzeitschrift „BRAVO-GIRL“ (Nr. 6 vom 13. 05. 2020)

In dieser Ausgabe ist es wieder bemerkenswert, dass der Grundtyp Substantiv + Substantiv mit 99 Beispielen (76 %) am häufigsten vertreten ist, genauso wie bei der vorigen Ausgabe. Neben dem Substantiv als Erstglied erscheinen hier auch Verben als Erstglieder bei den substantivischen Komposita, wobei sie stets ohne das Morphem -en des Infinitivs stehen. Insgesamt wurden hierfür 23 Beispiele (18 %) gefunden. Nur zwei Beispiele kommen vor, die ein flexionsloses Wort als Erstglied haben (*Miteigentümer, Mitmenschen*) und damit nur 1 % der substantivischen Komposita in dieser Ausgabe ausmachen. Die meisten substantivischen Zusammensetzungen wurden in den Themenbereichen Leben, Beauty und Trend-News gefunden, wie aus dem unten stehenden Diagramm hervorgeht.

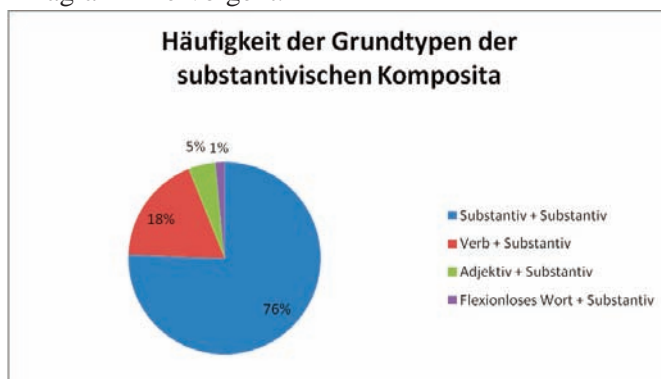

Diagramm 3: Häufigkeit der Grundtypen der substantivischen Komposita vom 13. 05. 2020

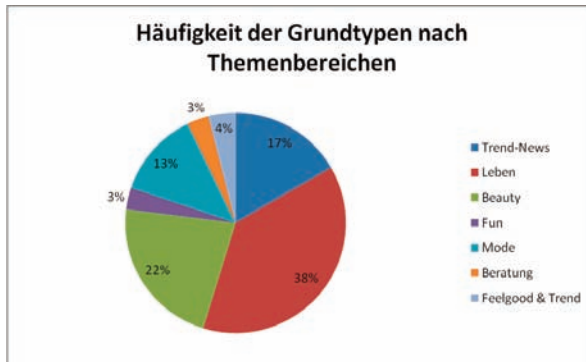

Diagramm 4: Häufigkeit der Grundtypen nach Themenbereichen

8.3. Untersuchungsergebnisse für die Jugendzeitschrift „BRAVO-GIRL“ (Nr. 7 vom 10. 06. 2020)

In der Ausgabe „BRAVO-GIRL“ vom 10.06.2020 nimmt die Kombination Nomen + Nomen einen Anteil von 77 % ein, was ebenfalls bei den zwei vorigen Ausgaben der Fall war. Darüber hinaus kommen wieder Verben mit 11 verzeichneten Beispielen als Erstglied als der zweit häufigste Grundtyp in den untersuchten Ausgaben vor. Weiterhin kommen hier Numerale als erste Komponente (nur ein Beispiel: *Zweier-Team*) das erste Mal zum Vorschein. In den Themenbereichen *Leben* (41 %) und *Beauty* (32 %) konnten die meisten Substantivkomposita festgestellt werden, was letztendlich damit zusammenhängt, dass sich diese Ausgabe an Mädchen und junge Frauen richtet und sie hauptsächlich für diese Themen großes Interesse zeigen.

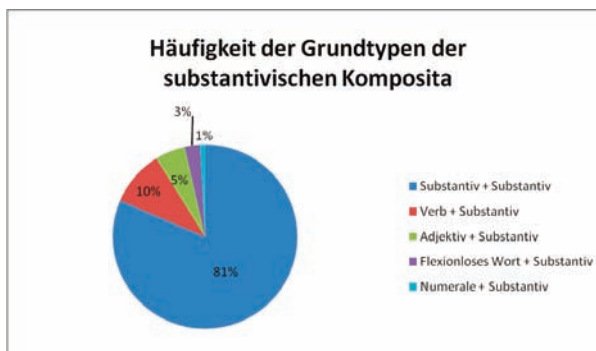

Diagramm 5: Häufigkeit der Grundtypen der substantivischen Komposita

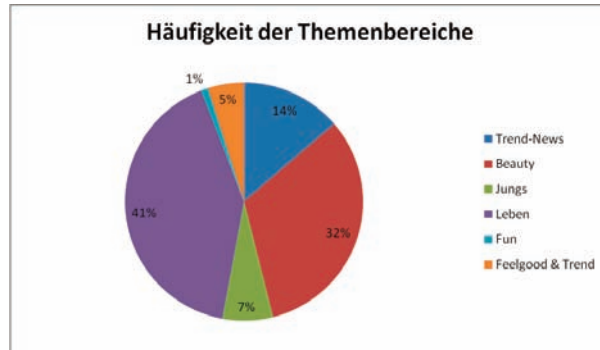

Diagramm 6: Häufigkeit der Grundtypen nach Themenbereichen

9. ERGEBNISSE DER KORPUSANALYSE FÜR DAS NACHRICHTENPORTAL „DEUTSCHE WELLE“

9.1. Ergebnisse für den Beitrag vom 20. 01. 2021⁹

Hier wurden insgesamt 29 substantivische Komposita gefunden. Im Material ist am häufigsten der Grundtyp Substantiv + Substantiv (26 Beispiele) vertreten und er macht einen Anteil von 90 % aus, woran man wieder merkt, dass diese Kombination, wie in der Jugendzeitschrift „Bravo“, die häufigst vorkommende ist. Weiterhin kommen 3 Beispiele mit einem Adjektiv als Erstglied (*Neueinwanderer, Drittstaaten, Krankenhäuser*) vor.

9.2. Ergebnisse für den Beitrag vom 19. 01. 2021¹⁰

In dem Beitrag „Wegen Corona: kein Wintersport im Schneeparadies“ stellt man 8 Substantivkomposita mit einem Subjekt als Erst- und Zweitglied fest und keine anderen Grundtypen, wie z. B. Verb + Substantiv oder Adjektiv + Substantiv, sind vertreten. Die gefundenen Beispiele lauten: *Wintersport, Schneeparadies, Tourismusindustrie, Wintersportler, Wintersportgebiete, Corona-Pandemie, Skilifte, Infektionszahlen*.

⁹ <https://www.dw.com/de/migrationshintergrund-ade/a-56288625> (abgerufen am 20.01.2021)

¹⁰ <https://www.dw.com/de/wegen-corona-kein-wintersport-im-schneeparadies/l-56273691> (abgerufen am 20. 01. 2021)

9.3. Ergebnisse für den Beitrag vom 18. 01. 2021 ¹¹

„Deutschland vor der Ausgangssperre“ vom 18.01. weist insgesamt 16 substantivische Komposita, wobei 13 Beispiele vorhanden sind, welche Substantive als erste und zweite Komponente haben und 3 Zusammensetzungen kommen vor, welche ein Adjektiv als Erstglied haben. Im Prozentsatz gesprochen, macht die Kombination Substantiv + Substantiv 81 % aller gefundenen Beispiele aus und die Kombination Adjektiv + Substantiv 19 %.

9.4. Ergebnisse für den Beitrag vom 17. 01. 2021¹²

Die Ergebnisse vom 17.01.2021 zeigen, dass Substantiv + Substantiv - Komposita am stärksten vorhanden sind, da 28 Beispiele von diesem Grundtyp vorhanden sind. Dies zeigt uns wieder, dass Nomina in allen substantivkomponierenden Sprachen die absoluten Erstkonstituentenfavoriten sind. Nur eine Zusammenbildung mit einem Adjektiv (*Neuinfektionen*) nimmt hier Anteil (3 %). Dieses Ergebnis untermauert wieder einmal die Tatsache, dass substantivische Komposita am häufigsten und kreativsten mit Substantiven gebildet werden.

9.5. Ergebnisse für den Beitrag vom 16. 01. 2021¹³

Die vorige These, dass Zusammensetzungen am besten mit Substantiven gebildet werden, bezeugt auch diese Nachricht „Polens Maulwurfgesetz gefährdet den Rechtsstaat“. In diesem Beitrag vom 16. Januar kommt nur der Kombinationstyp Substantiv + Substantiv vor. Einige Beispiele, die gefunden sind, lauten: *Regierungskontrolle, Berufsorganisationen, Bürgerinitiativen, Rückendeckung, Parlamentskammer, etc.*

9.6. Ergebnisse für den Beitrag vom 15. 01. 2021¹⁴

Der nächste Beitrag, der untersucht wurde, war vom 15.01.2021 mit der Überschrift

¹¹ <https://www.dw.com/de/deutschland-vor-der-ausgangssperre/a-56258124> (abgerufen am 19. 01. 2021)

¹² <https://www.dw.com/de/corona-zahlen-in-deutschland-stagnieren-auf-hohem-niveau/a-56253211> (abgerufen am 17. 01. 2021)

¹³ <https://www.dw.com/de/polens-maulkorbgesetz-gef%C3%A4hrdet-den-rechtsstaat/a-52027536> (abgerufen am 16. 01. 2021)

¹⁴ <https://www.dw.com/de/pflegekr%C3%A4fte-in-der-pandemie-wird-alles-schlimmer/1-56225452> (abgerufen am 15. 01. 2021)

„Pflegerkräfte: In der Pandemie wird alles schlimmer“. Hierin wurden 13 Zusammensetzungen mit Substantiven als Erst- und Zweitglieder gefunden und sie machen einen Anteil von 85 % aus. Neben diesem Grundtyp kommt auch die Variation Adjektiv + Substantiv zweimal (*Krankenhäuser, Altenpflegerin*) vor.

9.7 Ergebnisse für den Beitrag vom 14. 01. 2021¹⁵

Anschlag auf UN-Soldaten in Mali weist 8 Substantiv + Substantiv - Komposita auf (89 %) und es kommt das erste Mal auch ein Verb als Erstglied vor (*Sprengsatz*).

9.8 Ergebnisse für den Beitrag vom 13. 01. 2021¹⁶

In diesem Beitrag ist es wieder bemerkenswert, dass der Grundtyp Substantiv + Substantiv (100 %) die zahlreichste Kategorie bildet. Insgesamt wurden hierfür 24 Substantivkomposita gefunden und nun werden einige aufgelistet: *Korruptionsvorwürfe, Finanzminister, Rücktrittsgesuch, Vaterlandspartei, Volkspartei, Hilfskredit, Zentrumspartei*.

9.9 Ergebnisse für den Beitrag vom 12. 01. 2021¹⁷

Aus diesem Nachrichtenbeitrag wird offensichtlich, dass die größte Vertretung bei substantivischen Komposita die Form „Substantiv + Substantiv“ hat; es sind genauer gesagt 78 %. Es tauchen auch 2 Beispiele mit einem Adjektiv als Erstglied auf und nehmen somit einen Anteil von 22 % ein.

9.10 Ergebnisse für den Beitrag vom 11. 01. 2021¹⁸

Insgesamt kommen in diesem Artikel 17 substantivische Komposita vor. Die Mehrheit bilden Komposita mit einem Nomen als Erst- und Zweitglied (81 %). Darüber

¹⁵ <https://www.dw.com/de/anschlag-auf-un-soldaten-in-mali/a-56218870#:~:text=In%20Mali%20sind%20drei%20Blauhelmsoldaten,Friedensmission%20Minusma%20wurden%20demnach%20verletzt.&text=Laute%20UN%20gelang%20den%20Angreifern%20die%20Flucht>. (abgerufen am 14. 01. 2021)

¹⁶ <https://www.dw.com/de/estlands-regierungschef-tritt-wegen-korruptionsaff%C3%A4re-zur%C3%BCck/a-56212680> (abgerufen am 13. 01. 2021)

¹⁷ <https://www.dw.com/de/twitter-1%C3%B6scht-mehr-als-7000-accounts-von-qanon-anh%C3%A4ngern/a-56199737> (abgerufen am 13. 01. 2021)

¹⁸ <https://www.dw.com/de/meinung-social-media-nur-den-stecker-ziehen-ist-keine-antwort/a-56193417>

hinaus sind 2 Beispiele mit einem Verb als Erstglied vertreten (*Warnhinweise, Suchmaschine*) und ein einziges Kompositum mit einem Adjektiv (*Falschmeldungen*).

10. SCHLUSSFOLGERUNG

Die menschliche Sprache ist ständigen Veränderungen ausgesetzt, da alte Wörter ihre Bedeutung verlieren und neue Wörter entstehen. Der Zweck der vorliegenden Arbeit war es zu überprüfen, wie häufig in den bereits genannten Ausgaben der Jugendzeitschrift „Bravo“ substantivische Komposita vorkommen und welche Grundtypen dieser Art der Zusammensetzung am häufigsten zum Vorschein kommen. Dabei wurde die Einteilung der Substantivkomposita von Fleischer und Barz (1995) in Rücksicht genommen. Als Untersuchungsgegenstand wurde die Jugendsprache gewählt, da diese wechsellvoll ist und es interessant war zu sehen, wie häufig Komposita überhaupt in dieser für Jugendliche gedachten Zeitschrift Anwendung finden, da Jugendliche sehr wortkarg sind und versuchen, alles kurz und bündig zu erklären sowie die Verwendung von vielen Worten zu vermeiden.

Dabei konnte man feststellen, dass insgesamt 374 substantivische Komposita vorkamen und in diesen drei Ausgaben am meisten der Grundtyp *Substantiv + Substantiv* (insgesamt 295 Beispiele = 79 %) vertreten ist und den nächsten bedeutenden Anteil hatten die Komposita der Form *Verb + Substantiv* (12 %). Zu anderen Arten der Komposita, die im Korpus vorkommen, gehören Zusammensetzungen mit einem Adjektiv als Erstglied, gefolgt von Grundtypen *flexionsloses Wort + Substantiv* und *Numerale + Substantiv*. Es handelt sich aber um den vernachlässigbaren Teil im Vergleich zu den Zusammensetzungen mit einem Nomen als Erst- und Zweitglied. Vor diesem Hintergrund lässt sich schließen, dass die Komposition ein hochproduktives Wortbildungsmodell in der Jugendsprache darstellt, welches sich zur Erweiterung und Veränderungen des Wortschatzes eignet. Außerdem war auffällig, dass substantivische Komposita in den Ausgaben von Bravo-Girl am häufigsten in Themenbereichen *Leben und Beauty* vorkamen und in Bravo vom 27. 05. 2020 in der Rubriken *Stars* und *Leben*. Dies kann damit zusammenhängen, dass diese Ausgaben Themen behandelt, die vornehmlich Jugendliche interessieren und sich Komposita als ein hochkreatives Mittel gut dafür eignen. Außerdem wird damit die am Anfang gestellte These bestätigt, dass die Jugendsprache als ein spielerisches Sprachgefüge bezeichnet werden kann.

Um aber einen groben Unterschied zwischen der Jugendsprache und Mediensprache machen zu können, wurde als Untersuchungsgegenstand noch die Mediensprache

gewählt. Dafür wurden 10 Beiträge des Nachrichtenportals „Deutsche Welle“ analysiert, um auch hier feststellen zu können, welcher Grundtyp am häufigsten vorkommt und ob es Abweichungen zwischen diesen beiden Sprachvarietäten gibt. Dabei sind 173 substantivische Komposita gefunden worden und am meisten kommt der Grundtyp Substantiv + Substantiv (158 Beispiele = 91 %), gefolgt von der Kombination Adjektiv + Substantiv (12 Beispiele = 7 %) und die Zusammensetzungen mit einem Verb als Erstglied nehmen einen Anteil von 2 % ein. Da sich die Jugendzeitschrift „Bravo“ von dem Nachrichtenportal „Deutsche Welle“ hinsichtlich der Länge, des Formats und Stil der Sprache unterscheidet, konnten keine grundsätzlichen Unterschiede auf der Ebene der Komposition festgestellt werden. In beiden Fällen bildeten die Substantivkomposita die Mehrheit in allen Zusammensetzungen. Eine weitere Untersuchung in diesem Bereich könnte dieses Thema bestimmt bereichern und zwar könnte man überprüfen, wie viele Komposita mit der Erstkomponente *Corona-* vorhanden sind, da innerhalb kürzester Zeit ein umfassender Wortschatz entstanden ist, der von vielfältigen Auswirkungen der Pandemie sowohl auf das private als auch auf das öffentliche Leben zeugt. Obwohl dieses Virus und seine Folgen für uns weniger erfreulich sind, da sie uns in jedem Lebensbereich einschränken, bringen sie jedoch Wortbildungsphänomene mit sich, die vor allem für die Sprachwissenschaften von großer Bedeutung sein könnten.

LITERATURVERZEICHNIS

Primärquellen

Bravo Nummer 7 vom 27. 05. 2020

Bravo-Girl Nummer 7 vom 10. 06. 2020

Bravo-Girl Nummer 7 vom 13. 05. 2020

www.dw.de

SEKUNDÄRQUELLEN

1. Augenstein, Susanne (1998), *Funktionen von Jugendsprache. Studien zu verschiedenen Gesprächstypen des Dialogs Jugendlicher mit Erwachsenen*, Max Niemeyer, Tübingen
2. Androutsopoulos, Jannis (1998), *Deutsche Jugendsprache: Untersuchungen zu ihren Strukturen und Funktionen*, Lang, Frankfurt am Main

3. Braun, Peter (1998), *Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache* (4. Auflage), Kohlhammer, Stuttgart – Berlin – Köln,
4. Bußmann, Hadumod (2002), *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Kröner, Stuttgart
5. Cruse, Alan D. et al. (Hrsg.) (2002), *Lexikologie / Lexicology, 1. Halbband: Set Halbbd 1+2*. [Online-Ausg.], de Gruyter, Berlin
6. De Saussure, Ferdinand (2000), *Tečaj opće lingvistike*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
7. Ehmann, Hermann (1992), *Jugendsprache und Dialekt. Regionalismen im Sprachgebrauch von Jugendlichen*, Westdeutscher Verlag, Opladen
8. Ehmann, Hermann (1996), *Affengeil. Ein Lexikon der Jugendsprache*, C. H. Beck, München
9. Eichinger, Ludwig M. (2000), *Deutsche Wortbildung: eine Einführung*, Narr, Tübingen
10. Fleischer, Wolfgang, Irmhild Barz (2007), *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache* (3. unveränderte Auflage), Niemeyer, Tübingen
11. Gallmann, Peter (1991), "Wort, Lexem und Lemma", In: Augst, Gerhard, Burkhard Schaefer, (Hrsg.), *Rechtschreibwörterbücher in der Diskussion. Geschichte – Analyse – Perspektiven*, Peter Lang, Frankfurt am Main - Bern - New York – Paris, 261-280.
12. Henne, Helmut (1986), *Jugend und ihre Sprache. Darstellung, Materialien, Kritik*, Walter de Gruyter Verlag, Berlin (u.a.)
13. Lohde, Michael (2006), *Wortbildung des modernen Deutschen: ein Lehr und Übungsbuch*, Narr, Tübingen
14. Meibauer, Jörg (2007), *Einführung in die germanistische Linguistik*, J. B. Metzler Stuttgart,
15. Michaelis, Dana (2013), *Form und Häufigkeit der Verwendung von Anglizismen in der Jugendsprache*, GRIN Verlag, Greifswald
16. Neuland, Eva (2008), *Jugendsprache. Eine Einführung*, Francke, Tübingen - Basel
17. Niederberger, Doris-Bühler (2003), "Jugend in soziologischer Perspektive. Annäherung und Besonderung", In: Eva Neuland (Hrsg.), *Jugendsprache – Jugendliteratur – Jugendkultur*, P. Lang, Frankfurt am Main, 11-28.
18. Nübling, Damaris (2000), *Historische Sprachwissenschaft des Deutschen. Prinzipien des Sprachwandels*, Narr, Tübingen
19. Römer, Christine, Brigitte Matzke (2003), *Lexikologie des Deutschen. Eine Einführung*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

20. Schlobinski, Peter, Gaby Kohl, Irmgard Ludewigt (1993), *Jugendsprache. Fiktion und Wirklichkeit*, Westdeutscher Verlag, Opladen
21. Káňa, Tomáš (2012), *Wortbildung: Umriss der Theorie mit Aufgaben und Übungen*, [online], Masarykova univerzita, Brno, [abgerufen am 18. 09. 2020], Unter: <https://is.muni.cz/elportal/?id=1071872>
22. Tenbruck, Friedrich (1965), *Jugend und Gesellschaft* (2. Auflage), Rombach, Freiburg
23. Wies, Wilhelm Ernst (2004), *Hueber Wörterbuch Deutsch als Fremdsprache*, Max Hueber Verlag, München

INTERNETQUELLEN

1. Dudenredaktion. Duden online <<https://www.duden.de>>(abgerufen am 23. 8. 2020)
2. https://www.aphorismen.de/suche?f_thema=Sprache&seite=2 (abgerufen am 23. 08. 2020)
3. <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/1106/umfrage/handybesitz-bei-jugendlichen-nach-altersgruppen/> (abgerufen am 23. 08. 2020)
4. <https://www.dw.com/de/migrationshintergrund-ade/a-56288625> (abgerufen am 20. 01. 2021)
5. <https://www.dw.com/de/wegen-corona-kein-wintersport-im-schneeparadies/l-56273691> (abgerufen am 20. 01. 2021)
6. <https://www.dw.com/de/deutschland-vor-der-ausgangssperre/a-56258124> (abgerufen am 19. 01. 2021)
7. <https://www.dw.com/de/corona-zahlen-in-deutschland-stagnieren-auf-hohem-niveau/a-56253211> (abgerufen am 17. 01. 2021)
8. <https://www.dw.com/de/polens-maulkorbgesetz-gef%C3%A4hrdet-den-rechtsstaat/a-52027536> (abgerufen am 16. 01. 2021)
9. <https://www.dw.com/de/pfleger%C3%A4fte-in-der-pandemie-wird-alles-schlimmer/l-56225452> (abgerufen am 15. 01. 2021)
10. <https://www.dw.com/de/anschlag-auf-un-soldaten-in-mali/a-56218870#:~:text=In%20Mali%20sind%20drei%20Blauhelmsoldaten,Friedensmission%20Minusma%20wurden%20demnach%20verletzt.&text=Laut%20UN%20gelang%20den%20Angreifern%20die%20Flucht.> (abgerufen am 14. 01. 2021)
11. <https://www.dw.com/de/estlands-regierungschef-tritt-wegen-korruptionsaff%C3%A4re-zur%C3%BCck/a-56212680> (abgerufen am 13. 01. 2021)

12. <https://www.dw.com/de/twitter-1%C3%B6scht-mehr-als-7000-accounts-von-ga-non-anh%C3%A4ngern/a-56199737> (abgerufen am 13. 01. 2021)
13. <https://www.dw.com/de/meinung-social-media-nur-den-stecker-ziehen-ist-kei-ne-antwort/a-56193417> (abgerufen am 13. 01. 2021)

Wörterbücher

1. *METZLER Lexikon Sprache* (1996), hrsg. von Helmut Glück, Stuttgart, J.B. Metzler Verlag

THE USE OF NOUN COMPOSITIONS IN TEENAGE SLANG - ANALYSIS OF THE TEEN MAGAZINE *BRAVO*

Summary:

Noun compositions portray a model of word formation where at least two independent words are combined to a new one. Modern German is rich in noun compositions and because of that, this phenomenon is very frequent in use. This available contribution is aiming to analyze this model of word formation in the German teen magazine *Bravo*. Considering the classification of noun compositions, it is to say that it was followed by the theory of Fleischer and Barz (1995). As a research object, teenage slang was chosen for its classification as language variety and its playful language structure. On top of that, we analyzed 10 news reports from „Deutsche Welle” to recognize if there are any differences between teenage slang and media language.

Keywords: noun compositions; classification of the noun compositions; teenage slang; corpus study; language usage

Adresa autorice
Author's adress

Zerina Brkić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
zerina_h@yahoo.de

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

TURKOLOGIJA

Edina Solak, Mirza Bašić

PRAGMATIČKA VRIJEDNOST LEKSEMA KOJIMA SE OZNAČAVAJU
NAZIVI ŽIVOTINJA I BILJAKA U ROMANU ORHANA PAMUKA
KAFAMDA BİR TUHAFLIK I PRIJEVODU NA BOSANSKI JEZIK /
PRAGMATIC VALUES OF LEXEMES MARKING NAMES OF ANIMALS
AND PLANTS IN ORHAN PAMUK'S NOVEL *KAFAMDA BİR TUHAFLIK*
AND TRANSLATION IN BOSNIAN LANGUAGE 113

Shebnem Abbasova

ON THE ETYMOLOGY OF THE NEGATIVE SUFFIX *-MA / -ME* IN
THE TURKIC LANGUAGES OF OGHUZ GROUP / ETIMOLOGIJA
NEGATIVNOG SUFIKSA *-MA / -ME* U TURKIJSKIM JEZICIMA
OGUSKE GRUPE 135

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.113

UDK 811.512.161'373

Primljeno: 30. 01. 2021.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Edina Solak, Mirza Bašić

PRAGMATIČKA VRIJEDNOST LEKSEMA KOJIMA SE OZNAČAVAJU NAZIVI ŽIVOTINJA I BILJAKA U ROMANU KAFAMDA BİR TUHAFLIK ORHANA PAMUKA I PRIJEVODU NA BOSANSKI JEZIK

Primarni cilj rada jeste analizirati pragmatičku vrijednost leksema kojima se označavaju nazivi životinja i biljaka u romanu *Kafamda Bir Tuhaflık* Orhana Pamuka. Pored toga, kontrastivnom se analizom nastoji odgovoriti na pitanje da li lekseme kojima se označavaju nazivi životinja i biljaka mogu imati identičnu pragmatičku ilokuciju u turskome i bosanskome jeziku. U analizi je ishodišni jezik turski, što podrazumijeva činjenicu da se pragmatičke funkcije leksema kojima se označavaju nazivi životinja i biljaka u turskome jeziku uspoređuju s prijevodnim ekvivalentima u bosanskome jeziku. Na taj se način pokušavaju utvrditi sličnosti i razlike između pragmatičkih vrijednosti naziva životinja i biljaka u dva genetski i tipološki različita jezika.

Ključne riječi: nazivi životinja i biljaka; pragmatika; ilokucija; turski jezik; bosanski jezik; kontrastivna analiza

UVOD

Roman turskoga nobelovca Orhana Pamuka pod naslovom *Kafamda Bir Tuhaflık* objavljen je 2014. godine u izdanju istanbulske izdavačke kuće *Yapı Kredi Yayınları*. Vrhunski književni izričaj te precizna i deskriptivna karakterizacija likova odlikuju ovaj roman turskoga nobelovca. U ovome se radu, na temelju konkretnih kontek-

stualnih primjera iz navedenoga romana, analiziraju pragmatičke vrijednosti leksema kojima se označavaju nazivi životinja i biljaka, a analiza se zasniva ne pragmatilističkome pristupu u okviru kojega se kombiniraju pragmatički i stilistički pristup. Zapravo, pragmatilistički pristup fokusira se na upotrebu jezika u kontekstu kao i doprinos upotrebe jezika u karakterizaciji protagonista u književnoumjetničkome djelu (v. Hickey 1999: 34; MacMahon 2006: 1051; Nørgaard, Montoro, Busse 2010: 39; Bulić 2018: 12).

Komunikacija među ljudima može se promatrati kao prenošenje poruke od adresanta do adresata, a prilikom slanja poruke adresant odabira određenu vrstu kodiranja svoje poruke. Da bi se komunikacija realizirala uspješno, adresat mora dekodirati poruku na valjan i ispravan način (v. Bulić 2018: 195). U ovome se radu analizira sadržaj i izvorno značenje koje se želi poslati iskazima koji su u vezi sa životinjskim i biljnim vrstama u romanu *Kafamda Bir Tuhaflık*. U radu se slijedi tvrdnja da je najmanja pragmatička jedinica *iskaz*, koji prenosi potpunu obavijest i koji može sadržavati manje pragmatičke jedinice koje se ne mogu ostvarivati samostalno (v. Kristal 1988: 104; Jahić, Halilović, Palić 2000: 356; Bulić 2018: 16-17). Kontrastivnom se analizom uspoređuju iskazi iz originalnoga teksta na turskome jeziku i ponuđeni značenjski ekvivalenti u prijevodu na bosanski jezik koji potpisuju Sabina Bakšić i Alena Čatović. Na taj se način nastoji utvrditi da li se ponuđenim prijevodnim ekvivalentima aktivira identična pragmatička vrijednost kao u originalnome tekstu na turskome jeziku. Ovaj je prijevod odabran za analizu jer ga potpisuju prevoditeljice koje se bave pragmatikom i koje posjeduju jezičke i pragmatičke kompetencije u vezi s pragmatičkim ilokucijama leksema kojima se označavaju nazivi životinja i biljaka. U metodološkome smislu rad se zasniva na postavkama koje je Halid Bulić predstavio u studiji *Pragmatički aspekti romana Ponornica Skendera Kulenovića* (2018). S obzirom na to da je u analizi ishodišni jezik turski, u radu se pragmatičke funkcije leksema kojima se označavaju nazivi životinja i biljaka u turskome jeziku uspoređuju s prijevodnim ekvivalentima u bosanskome jeziku. Svi pojmovi koji se navode u ovome radu, a koji imaju rodni značaj i rodno obilježje, obuhvataju na jednak način muški i ženski rod bez obzira na to da li se navode u muškome ili ženskome rodu.

PRAGMATIČKA VRIJEDNOST LEKSEMA KOJIMA SE OZNAČAVAJU NAZIVI ŽIVOTINJA

U romanu Orhana Pamuka *Kafamda Bir Tuhaflık* često se upotrebljavaju lekseme kojima se označavaju nazivi životinja. Primjećuje se kako se u tekstu romana ove le-

kseme znatno češće upotrebljavaju u konotativnome značenju. Na taj se način aktiviraju različite pragmatičke vrijednosti iskaza koji su u vezi sa životinjskim vrstama.

- (1) **Üç tane aslan gibi erkek çocuğum** olsun, ben onlarla İstanbul'a gidip, şehir dışındaki ilk tepede kendi evimi yapıp bu sefer şehri fethederim diye düşündüm. (KBT: 47) / Ako dobijem **tri snažna sina**, i dovedem ih u Istanbul, podići ću kuću na prvom brdu izvan grada, i tada bi grad moj. (ČMMG: 54)
- (2) Ama benim **aslan oğlum**, melek ruhlu oğlum zaten mis gibi kokar, öyle değil mi? (KBT: 64) / Ali **moj junak**, moj sin duše ko u meleka, svakako mirom miriše, zar nije tako? (ČMMG: 74)

Lav je krupna i snažna životinja koja, uglavnom, živi u čoporu u stepama i savanama. Ova velika zvijer iz porodice mačaka simbolizira snagu, borbenost, hrabrost i odvažnost (v. Ladan 2006: 85–86; Barčot 2017: 113). I u rječnicima se *aslan (lav)* definira kao leksema kojom se simbolizira hrabrost, srčanost i odvažnost (v. Škaljić 1966: 99; Đinđić, Teodosijević, Tanasković 1997: 70; Đinđić 2014: 124). U primjerima (1) i (2) navedena leksema ima pozitivnu pragmatičku vrijednost i njome se ističu pozitivne ljudske osobine. U prvome primjeru upotrebom lekseme *aslan (lav)* potcrtava se Abdurahmanova neostvarena želja u vezi s dobijanjem muških potomaka. U drugome se primjeru navedena leksema koristi prilikom Mustafinoga obraćanja sinu Mevludu. U ovoj konverzacijskoj situaciji leksema *aslan (lav)* upotrebljava se u okviru etikete za oslovljavanje koja ima funkciju markera solidarnosti kojim se intenzivira bliskost sa sagovornikom. Primjećuje se da se u prijevodu na bosanski jezik ne upotrebljava leksema *lav*, a može se pretpostaviti da prevoditeljice ne koriste ovu leksemu jer njena upotreba kao termina za obraćanje nije ustaljena u bosanskome jeziku. Dakle, s obzirom na to da turski jezik u odnosu na bosanski posjeduje znatno veći broj termina za obraćanje koji se koriste kao markeri solidarnosti za uspostavljanje i intenziviranje bliskosti sa sagovornikom (v. Bakšić 2012: 192–193; Bakšić–Bulić 2019: 260–263), upotrebom lekseme *lav* u prijevodu bi se kreirali nekonvencionalni iskazi kojima bi se aktivirala drugačija pragmatička ilokucija u odnosu na originalni tekst na turskome jeziku. Ipak, u prijevodu na bosanski jezik navode se lekseme kojima se ukazuje na snagu i hrabrost, a to su osobine koje su simbolički povezane sa životinjskom vrstom *lav*.

- (3) Daha sonra gözlük takan **bu fare** Amerika'ya gitmiş, bir daha da kendisinden haber alınamamıştır. Yıllar sonra bir gazetede resmini görmüşler ama adını değiştirdiği için tam anlayamamışlar o bizim gözlüklü **fare midir**, değil midir.

(KBT: 49) / **Taj štreber** je kasnije nabacio naočale i otišao u Ameriku, te više nikada nismo čuli za njega. Godinama poslije vidjeli su mu sliku u novinama, ali kako je promijenio ime, nisu bili sigurni je li to on. (ČMMG: 56)

(4) Tam tersi, **bir fare** filanca fabrikanın, filanca pavyonun kaçaklarına pek meraklı, diye haberi patronlara uçurur. (KBT: 372) / Upravo suprotno, odmah dojava gazdi da ima **neka krtica** koja se jako zanima za krađu struje u njihovoj fabrici ili noćnom klubu. (ČMMG: 444)

Miš je glodar koji ima izvrsna osjetila i šiljate zube kojima može glodati jako tvrde stvari. Ljudi posjeduju konvencionalno znanje o miševima kao štetočinama koje im svojim šiljatim zubima uništavaju predmete. Stoga se za miševе vezuje negativna konotacija (v. Ladan 2006: 76; Barčot 2017: 140). U primjerima (3) i (4) aktivira se negativna pragmatička vrijednost lekseme *fare* (*miš*). U primjeru (3) Sulejman govori o tome kako doseljenici iz ruralnih sredina nisu zainteresirani za školovanje zbog čega ne ostvaruju uspjehe u školi, a izuzetak od ovoga društvenog običaja uspoređuje se s mišom. U primjeru (4) miš se odnosi na špijuna i izdajnika i ima, također, izrazito negativnu konotaciju. U prijevodu na bosanski jezik kao ekvivalent upotrebljava se leksema *krtica*, koja u bosanskom jeziku može imati izrazito negativnu konotaciju i kojom se može ukazivati na špijuna ili izdajnika “u nekom kontekstu koji se tiče čuvanja tajni, špijunaže ili politike“ (Bulić 2018: 25).

(5) Mevlut uzun burunlu kamyonları **iri kurt köpeklerine**; homurdana homurdana ilerleyen Skoda marka belediye otobüslerini dört ayağı üzerinde yürüyen **ayılara** benzetti. (KBT: 64) / Kamioni s dugom haubom podsjećali su Mevluda na **krupne vučjake**, a brundajući gradski autobusi marke Škoda na **medvjede** koji su se kretali na sve četiri noge. (ČMMG: 74-75)

(6) Bak Korkut ne çok kazanıyor ama Vediha ile her gün **kedi köpek gibiler...** (KBT: 169) / Vidi koliko samo Korkut zarađuje, ali su on i Vediha **ko pas i mačka...** (ČMMG: 198)

(7) “Orduevinde garsonum,“ dedi Mevlut. “**Kasabın kedisi gibi** mutfakta semirdim.“ (160) / “Ja sam konobar u kasarni. Ugojio sam se u kuhinji **kao mesarova mačka**“, rekao je Mevlud. (187)

U primjeru (5) primjećuje se da se u tekstu romanu *Kafamda Bir Tuhaflık* realizira i poređenje predmeta sa životinjama. U ovoj kontekstualnoj situaciji realizira se poređenje predmeta sa životinjama na temelju izgleda. Uočava se kako se aktivira negativna pragmatička vrijednost izraza *kurt köpeği* (*vučjak*) i *ayı* (*medvjed*), a kamioni

i gradski autobusi porede se s ovim životinjama, koje imaju negativnu konotaciju prema svome fizičkom izgledu. U primjeru (6) lekseme *kedi (mačka)* i *köpek (pas)* imaju negativnu konotaciju te služe za izricanje kritike. Naime, Safija upućuje sinu Korkutu i snahi Vedihi kritiku koja se zasniva na poređenju sa životinjama prema načinu života i ponašanju. I u primjeru (7) aktivira se negativna pragmatička vrijednost lekseme *kedi (mačka)*, koja i u ovome primjeru služi za izricanje kritike koja se zasniva na poređenju sa životinjama prema načinu života. Ipak, s obzirom na to da Mevlud upućuje kritiku samome sebi, u ovome primjeru leksema *kedi (mačka)* služi za izricanje samokritike. U prijevodu primjera (5), (6) i (7) može se vidjeti da i u bosanskome jeziku lekseme *vučjak*, *medvjed*, *mačka* i *pas* imaju identičnu pragmatičku vrijednost kao i značenjski ekvivalenti u turskome jeziku.

(8) Mevlut otuzundan sonra erkeğin hayatta **kurt gibi** yalnız olduĝunu sokaklardan öĝrenmişti. (KBT: 304) / Mevlud je na ulici naučio da je muškarac nakon tridesete u životu sâm **poput vuka**. (ČMMG: 361)

(9) Aferin Talat! Kapa bakalım kapıyı da **kurtlar** gelip seni yemesin. (KBT: 360) / Svaka čast, Talate! Sad zatvori vrata da ne dođu **vuci** i ne pojedu te! (ČMMG: 428)

(10) Ferhat, sen **kurt** olmuşsun. (KBT: 365) / Ferhate, ti si postao pravi **vuk**! (ČMMG: 435)

Ljudi posjeduju konvencionalno znanje o vuku kao opakoj i krvoločnoj divljoj zvijeri. Stoga se vuku najčešće pripisuje negativna konotacija i on simbolizira krvoločnost, divljinu, zaostalost i samoću. Ipak, u ljudskoj svijesti prisutna je i predodžba o sposobnosti i pronicljivosti vukova koja se posebno ističe prilikom njihovoga napada na plijen. Tako se u određenim kontekstualnim situacijama vuku pridaje pozitivna konotacija (v. Ladan 2006: 48-49; Barčot 2017: 171). U primjerima (8), (9) i (10) može se vidjeti kako se na temelju konteksta presuđuje da li će se aktivirati pozitivna ili negativna pragmatička vrijednost određene lekseme kojom se označava naziv životinjske vrste. U primjerima (8) i (9) aktivira se negativna pragmatička vrijednost lekseme *kurt (vuk)*. U prvome primjeru leksema *kurt (vuk)* ima konotaciju samoće, divljine, odsustva civilizacije i zaostalosti, dok se u drugome primjeru identična leksema interpretira kao krvolok i predator. U primjeru (10) leksema *kurt (vuk)* upotrebljava se prilikom Mevludovoga obraćanja najboljem prijatelju Ferhatu. U ovoj konverzacijskoj situaciji Mevlud upućuje kompliment prijatelju zbog njegove snalažljivosti, mudrosti i dovitljivosti u poslu kojim se bavi, što ukazuje činjenica da se sagovornik uspoređuje s vukom, dok se posao kojim se bavi

uspoređuje s plijenom koji vuk napada. Može se primijetiti da su se i prevoditeljice odlučile koristiti leksemu *vuk*, kojom se i u prijevodu aktivira identično izvorno značenje kao i u originalnome tekstu na turskome jeziku.

(11) Ama senin gibi bir **kuzuya**, senin ölçüne, dürüstlüğüne ihtiyacım var. (KBT: 365) / Ali mi treba **janje** poput tebe i tvoja čestitost, neko tvog kalibra. (ČMMG: 435)

(12) Vediha çok iyisin, ama aslım ararsan, annesinin yanında **kuzu gibi** oturan, söz dinler kızlara benim kanım bir türlü kaynamıyor. (KBT: 245) / Vediha, jako si dobra, ali ako hoćeš istinu, ja se ne mogu zaljubiti u djevojke koje **kao telad** sjede pored majke i slušaju šta im ona kaže. (ČMMG: 289)

U ljudskoj svijesti prisutna je percepcija o janjetu kao bespomoćnoj, nježnoj i nevinnoj životinji. Tako se ova životinja najčešće povezuje s pozitivnom konotacijom u okviru koje simbolizira mirnoću i čestitost. Međutim, u određenim kontekstualnim situacijama nevinost i nježnost poistovjećuju se s odsustvom sposobnosti i samostalnosti, zbog čega janje dobija negativnu konotaciju. Primjeri (11) i (12) najbolji su pokazatelj da kontekstualna situacija uslovljava da li će se aktivirati pozitivna ili negativna konotacija određene lekseme kojom se označava naziv životinjske vrste. U primjeru (11) leksema *kuzu* (*janje*) koristi se prilikom Ferhatovoga obraćanja najboljem prijatelju Mevludu. U ovoj se konverzacijskoj situaciji sagovorniku iskazuje kompliment za njegove karakterne osobine tako što se uspoređuju s pozitivnim osobinama koje se simbolički povezuju s janjetom. Primjećuje se da i prevoditeljice navode leksemu *janje* kojom se aktivira identična pragmatička ilokucija kao u originalnome tekstu na turskome jeziku. U drugome primjeru leksema *kuzu* (*janje*) koristi se prilikom Sulejmanovoga obraćanja Vedihi. Sulejman kritizira karakter i ponašanje djevojaka smatrajući ih nesamostalnim i zatucanim, a kritika se zasniva na poređenju njihovih osobina s osobinama koje simbolizira janje. Dakle, u ovoj kontekstualnoj situaciji pragmatička vrijednost lekseme *kuzu* (*janje*) jeste kritikira i prijekor karaktera i ponašanja. U prijevodu ovoga primjera prevoditeljice ne navode leksemu *janje*, već koriste leksemu *tele*, kojom se u bosanskome jeziku aktivira konotacija nesamostalnosti, tupavosti i zatucanosti. Može se pretpostaviti da prevoditeljice nisu upotrijebile leksemu *janje* zato što se njenom upotrebom ne bi aktivirala pragmatička vrijednost nesamostalnosti i zatucanosti.

(13) Kendi gibi, hakkında “Aman bu çok akıllı çocuk, okusun,” dendiği için gecekondü mahallesinde yaşamasına rağmen okulu ciddiye alan birkaç şaşkın

öğrenciyle bahçede rastlaşmıştı, ama başka sınıflarda okuyan ve “**inek**“ diye aşığılanan bu yalnız ruhlarla lisenin mahşeri kalabalığında iletişim kuramamıştı. Bunun bir nedeni, “**inek**“**lerin** sifir onlar gibi gecekonduda yaşadığı için Mevlut’a şüpheyle bakmasıydı. (KBT: 73) /U dvorištu se susretao s nekoliko zburjenih učenika iz drugih razreda za koje se, kao i za njega, govorilo “Ovaj mali je vrlo pametan, nek uči“, i koji su školu shvatali ozbiljno iako su potjecali iz bespravno izgrađenih naselja; ali u velikoj školskoj gužvi nije uspio uspostaviti kontakt s tim usamljenim dušama iz drugih razreda koje su ismijavali i nazivali “**štreberima**“. “**Štreberi**“ su sumnjičavo gledali na Mevluda samo zato što je kao i oni živio u rubnim mahalama. (ČMMG: 85)

U ovome primjeru leksema *inek* (*krava*) ima negativnu konotaciju, a njena pragmatička vrijednost jeste prijekor i kritika ponašanja pojedinaca koji izlaze iz okvira ustaljenoga ponašanja normiranoga u društvu i sociokulturnoj stvarnosti u kojoj egzistiraju. Već je navedena konstatacija da doseljenike iz ruralnih sredina ne karakterizira posvećenost školovanju, zbog čega su pojedinci koji ostvaruju uspjehe na tom polju okarakterizirani kao svojevrsni izdajnici jer izlaze iz okvira ustaljenoga i normiranoga ponašanja. I u bosanskome jeziku leksema *krava* ima negativnu konotaciju, ali se njome iskazuje tupavost i zatucanost. S obzirom na to da u primjeru (13) leksema *inek* nema konotaciju tupavosti i zatucanosti, u prijevodu bi se, upotrebom leksema *krava*, aktivirala potpuno drugačija pragmatička funkcija. Stoga se u prijevodu ovih primjera ne koristi leksema *krava*, već se upotrebljava leksema *štreber*, koja ima negativnu konotaciju i čija je pragmatička ilokucija prijekor i kritika pojedinaca koji se svojim ponašanjem distanciraju od matične zajednice. Može se primijetiti da je leksema *inek* (*krava*) stavljena pod navodnike kojima se ukazuje na činjenicu da se govornikovo značenje (eng. *speaker meaning*) razlikuje od konvencionalnoga. Ovaj primjer ukazuje na to da se sva pragmatička značenja ne mogu uklopiti u okvire semantičkih i leksičkih definicija. Zapravo, navedeni je primjer još jedan pokazatelj da se na osnovu konteksta presuđuje koje će se značenje aktivirati prilikom upotrebe određene lekseme.

(14) Ama ben Ferhat denen **itin** Mevlut’u kötü yola çektiğini seziyordum. (KBT: 108) / Ali ja sam osjećao da onaj **pokvarenjak** po imenu Ferhat odvlači Mevluda na krivi put. (ČMMG: 126)

(15) Bir kere de haydut tipli **bir it** geldi, elinde sigara sabah sabah boza istedi, üç bardak içtikten sonra da sürekli Samiha’ya bakararak “Bozada alkol mü var,

yoksa benim başım başka bir sebepten mi dönüyor?“ demeye başladı. (KBT: 320) / Jedanput je došao i **jedan kučkin sin**, pravi razbojnik, držao je cigaretu u ruci i u rano jutro tražio bozu, nakon što je popio tri čaše, počeo je govoriti stalno gledajući u Samihu: “Ima li alkohola u bozi ili mi se zbog nečega drugog vrti u glavi?“ (ČMMG: 380)

U primjerima (14) i (15) leksema *it (pas)* ima negativnu konotaciju i njena upotreba služi kao čin prijekora. U rječnicima se navodi da leksema *it* može imati lascivno značenje *kučkin sin, džukela, kopile...* (v. Đinđić, Teodosijević, Tanasković 1997: 523; Đinđić 2014: 716). U prijevodu navedenih primjera uočava se da se u drugoj rečenici koristi izraz *kučkin sin*, dok se u prvome primjeru ne upotrebljava leksema ili izraz kojim se označava naziv životinjske vrste. U prvome primjeru pragmatička ilokucija lekseme *it (pas)* jeste prijekor, ali se može primijetiti da je u pitanju prijekor za nerealizirani prekršaj koji se zasniva na subjektivnoj procjeni i pretpostavkama. U ovoj kontekstualnoj situaciji prijekor odražava netrpeljivost prema Ferhatu koji je “ukrao“ Samihu i oženio se njome. Pored toga, ova se netrpeljivost zasniva i na nacionalnoj osnovi jer je Ferhat kurdsko-alevitskoga porijekla. Međutim, ne navodi se stvarni razlog netrpeljivosti koja se osjeća prema Ferhatu, već se iskazuje prijekor zato što on “odvlači“ Mevluda na krivi put. Dakle, u primjeru (14) leksema *it (pas)* ima ilokuciju prijekora koji se zasniva na subjektivnoj procjeni, ljubomori i netrpeljivosti. Kada bi se u prijevodu ovoga primjera upotrijebio izraz *pseto, džukela* ili *kučkin sin*, aktivirala bi se drugačija pragmatička funkcija u odnosu na originalni tekst. Stoga se u prijevodu koristi leksema *pokvarenjak*, kojom se ne označava životinja i koja ima ilokuciju prijekora za nerealizirani prekršaj. U primjeru (15) pragmatička funkcija lekseme *it (pas)* jeste prijekor za prekršaj koji je zaista realiziran. U ovoj kontekstualnoj situaciji izražava se strogi prijekor čovjeku koji se udvarao Samihi, a u turskome tradicionalnom društvu udavanje udatoj ženi smatra se teškim prekršajem. Dakle, leksema *it (pas)* ima ilokuciju strogoga prijekora i uvrede za teški prekršaj koji je zaista realiziran. U prijevodu drugoga primjera upotrebljava se izraz *kučkin sin*, koji u navedenome kontekstu ima identičnu pragmatičku vrijednost kao leksema *it (pas)* u originalnome tekstu na turskome jeziku.

(16) “Kötülük diye düşünmedim hiç. Zaten gençliğimizde de birbirimize **eşek şakaları** yapardık ya...”

“Yalnızca bir **eşek şakası** yaptın yani...” (KBT: 412) /

“Nisam o tome mislio kao o pakosti. Ionako smo jedan drugome u mladosti pravili razne **podvale**...”

“Znači, to je bila samo **podvala...**“ (ČMMG: 493)

(17) Ben ders çalışsınlar diye o kadar dil dökerken, babalarının okulda bütün sınıfın önünde **eşek** suratlı kimyacıyı nasıl dövdiğünü bir kere daha anlatması doğru mu? (KBT: 377–378) / Je l’ ispravno da njihov otac stalno priča kako je u školi, pred cijelim razredom, istukao profesora hemije s licem koje liči na **magareće**, dok se ja toliko trudim da oni uče? (ČMMG: 450)

U ljudskoj svijesti prisutna je predodžba o magarcu kao tvrdoglavoju i beskorisnoj životinji. Stoga magarac simbolizira tvrdoglavost i tupavost. U primjerima (16) i (17) aktivira se negativna pragmatička vrijednost lekseme *eşek* (*magarac*) i upotreba ove lekseme služi kao čin prijekora. U prvome primjeru ne porede se ljudi sa životinjama, već se određene šale i anegdote definiraju i pobliže opisuju upotrebom lekseme *eşek* (*magarac*). S obzirom na to da se ne porede ljudi sa životinjama, u prijevodu na bosanski jezik ne koristi se leksema *magarac*, prvenstveno zato što bi se upotrebom ove lekseme aktivirala drugačija pragmatička ilokucija u odnosu na onu koja se realizira u originalnome tekstu. U drugome primjeru realizira se poređenje čovjeka sa životinjom koje se zasniva na poređenju prema izgledu i fizičkim osobinama. U ovome primjeru upotreba lekseme *eşek* (*magarac*) služi kao čin prijekora koji se izražava posredstvom poređenja prema ružnim osobinama. Budući da se čovjek poređi sa životinjom, u prijevodu na bosanski jezik upotrebljava se leksema *magarac*, koja u navedenome kontekstu ima identičnu pragmatičku vrijednost kao i značenjski ekvivalent u originalnome tekstu.

(18) “Kaç yaşındasın sen Mevlut?”

“Yirmi iki.”

“**Katır kadar olmuşsun.** Git askere.” (KBT: 152) /

“Kol’ko je tebi godina Mevlude?”

“Dvadeset dvije.”

“**Eto te čitav čovjek.** Idi u vojsku.” (ČMMG: 178)

Leksema *katır* (*mazga*) nema lijepu konotaciju i njena pragmatička ilokucija u navedenome kontekstu jeste prijekor koji se iskazuje na temelju poređenja sa životinjom prema fizičkome izgledu i osobinama. Može se primijetiti da je u pitanju blagi prijekor te da se u prijevodu ne koristi leksema *mazga*, prvenstveno zato što bi se upotrebom ove lekseme aktivirala drugačija pragmatička vrijednost. Upotrebom lekseme *mazga* u prijevodu bi se iskazao strogi prijekor i uvreda, a upotreba lekseme *katır* u

originalnome tekstu ne služi kao čin strogoga prijekora i uvrede. Stoga se u prijevodu ne upotrebljava ova leksema kojom se označava naziv životinjske vrste.

(19) Doğmadan önce ana karnından alınan çocukların ruhlarının cennette **öksüz kuşlar gibi** ağaçlarda sabırsızlıkla bir daldan diğerine atlamaları, **beyaz minik serçeler gibi** telaşla zıp zıp zıplayıp yer değiştirmeleri huzursuz ediciydi. (KBT: 341) /Bilo je strašno to što su duše djece, koja su prije rođenja izvađena iz majčinog stomaka, u Džennetu nestrpljivo letjele po drveću s jedne grane na drugu **poput napuštenih ptica** i skakutale **kao mali bijeli vrapci**. (ČMMG: 405)

Ljudi posjeduju konvencionalno znanje o pticama i vrapcima kao nježnim, umiljatim i krhkim životinjama. U primjeru (19) aktivira se pozitivna pragmatička vrijednost leksema *kuş* (*ptica*) i *serçe* (*vrabac*). Primjećuje se da se poređenje sa životinjama zasniva na poređenju po fizičkoj sličnosti, a *kuş* (*ptica*) i *serçe* (*vrabac*) imaju konotaciju nježnosti i krhkosti. U prijevodu se može vidjeti da se aktivira identična pragmatička vrijednost leksema *ptica* i *vrabac*, koje su, zapravo, značenjski ekvivalent leksema *kuş* i *serçe*.

(20) Beşinci kata ulaşınca, uygun rüzgârı bulmuş **mutlu bir martı gibi** sepet bir an havada durdu sanki. (KBT: 28) / Čim je došla do petog kata, korpa, **poput nekog sretnog galeba** nošenog povoljnim vjetrom, zastade u zraku. (ČMMG: 32)

(21) Kovanın dibindeki dondurmaya bitirmek için, peşinden balıkçı teknesini takip eden **aç martılar gibi** gelen çocuklardan en uyanığını gözüyle seçer, “Çıkar bakayım cebinde ne var?” diye sorardı. (KBT: 188) / Na prvi pogled bi procijenio najdovrtljivije među djecom, koja su ga **poput gladnih galebova** što prate ribarske čamce okruživala ne bi li pojela sladoled s dna posude, i upitao ga: “Da vidim šta to imaš u džepu?” (ČMMG: 220)

Galeb simbolizira slobodu, snalažljivost i komunikativnost. U primjeru (20) aktivira se pozitivna pragmatička vrijednost leksema *martı* (*galeb*). Uočava se da se u navedenom primjeru realizira poređenje predmeta sa životinjskom vrstom na osnovi izgleda. Tako se korpa koja se vuče konopcem na peti sprat poredi sa sretnim galebom koji bezbrižno leti nebeskim visinama. S druge strane, u primjeru (21), u kojem je poređenje ljudi sa životinjama zasnovano na ponašanju i osobinama, leksema *martı* (*galeb*) ima negativnu pragmatičku vrijednost i simbolički označava proždrljivost. Važno je spomenuti činjenicu da je u ovome primjeru negativna konotacija u značaj-

noj mjeri ublažena jer leksema *martı* (*galeb*) ima ilokuciju blagoga prijekora koji se odnosi na lakomost djece kada je u pitanju sladoled. Zapravo, može se konstatirati da je pragmatička funkcija lekseme *martı* (*galeb*) iskazivanje nestašluka djece. U ovome se primjeru na najbolji način može vidjeti da se na temelju konteksta presuđuje kakvo će se značenje aktivirati prilikom upotrebe određene lekseme. U prijevodu oba primjera uočava se da i leksema *galeb* ima identičnu pragmatičku vrijednost u bosanskome jeziku.

(22) Sokak satıcıları **sokakların bülbülleri**, İstanbul'un neşesi ve hayatıdır. (KBT: 36) / Ulični prodavači su **slavuji ulica**, život i radost Istanbula. (ČMMG: 41)

U ljudskoj svijesti prisutna je percepcija o slavuju kao ptici lijepoga i romantičnoga glasa. Leksema *bülbül* (*slavuj*) jeste turcizam koji je sastavni dio leksike bosanskoga jezika. U Škaljićevome *Rječniku* za ovu se leksemu navodi da nosi značenje slavuja lijepoga glasa (Škaljić 1966: 153). U primjeru (22) aktivira se pozitivna konotacija lekseme *bülbül* (*slavuj*), a poređenje sa slavujom predstavlja kompliment lijepome glasu uličnih prodavača koji ukrašava istanbulske ulice i koji je postao dio tradicije. Dakle, u ovome se primjeru ljudske sposobnosti povezuju sa sposobnostima životinja.

(23) Bazan hiçbir rüzgâr olmadığı halde, yapraksız bir ağacın dalları kendiliğinden kıpırdar, mermeri, musluğu, her şeyi kırık kör bir çeşmenin üzerine yazılmış siyasi slogan Mevlut'a hem tanıdık gelir hem de caminin arkasındaki küçük mezarlıktan seslenen **baykuş** gibi onu ürpertirdi. (KBT: 147) / Ponekad bi se, iako nije bilo nimalo vjetra, gole grane drveća same od sebe zanjihale, a politička parola ispisana na česmi na kojoj su i mramor i slavina bili polomljeni, Mevludu bi se učinila poznata iako bi od nje istovremeno i zadržtao kao da mu se obratila **sova** s malog mezarja iza džamije. (ČMMG: 171-172)

Sova je ptica čije se oglašavanje povezuje sa sablašću i zlom sudbinom. Njeno hukanje simbolizira zlu slutnju i predskazuje nečiju smrt u blizini (v. Cirlot 1971: 10; Ladan 2006: 240; Barčot 2017: 208). U primjeru (23) aktivira se negativna pragmatička vrijednost lekseme *baykuş* (*sova*), a poređenje sa životinjom u ovome se kontekstu realizira na temelju simbolike pripisane ovoj ptici. Zanimljivo je da se identična

simbolika aktivira i u turskome i u bosanskome jeziku, zbog čega se i u prijevodu koristi leksema *sova*, koja ima identičnu pragmatičku funkciju kao i značenjski ekvivalent *baykuş* u originalnome tekstu.

(24) **Mohini**. Asıl adım Ali Yalnız'dır. Mohini, Hindistan başkanı Pandit Nehru'nun 1950 yılında Türk çocuklarına hediye ettiği güzel **filin** adıdır. İstanbul liselerinde Mohini takma adını hak etmek için **fil gibi** iri yarı, doğuştan ihtiyar ve benim gibi sallanarak ağır ağır yürümek yetmez. Ayrıca yoksul ve duyarlı da olmak gerekir. Hazreti İbrahim'in de buyurduğu gibi, **filler** çok hassas hayvanlardır. (KBT: 79) / **Mohini**. Moje pravo ime je Ali Jalniz. Mohini je ime lijepog **slona** kojeg je indijski predsjednik Pandit Nehru 1950. poklonio turskoj djeci. Da bi neko u istanbulskim gimnazijama mogao dobiti nadimak Mohini, nije bilo dovoljno biti krupan **kao slon**, starac od rođenja i teško hodati poput mene. Trebalo je biti siromašan i osjetljiv. Kao što je rekao poslanik Ibrahim, **slonovi** su veoma osjetljive životinje. (ČMMG: 92)

Slon je najkрупnija životinja iz porodice kopnenih sisavaca i simbolizira snagu, mudrost i kraljevsku moć (v. Ladan 2006: 96; Barčot 2017: 152). U primjeru (24) leksemom *fil (slon)* prenosi se afirmativno značenje, a pragmatička ilokucija iskaza jeste poređenje prema lijepim osobinama. U ovome primjeru navode se objašnjenja u vezi s osobinama slona kojima se ukazuje na činjenicu kakva se konotacija pripisuje leksemi *fil (slon)* u navedenome kontekstu. Bez obzira na to što se “starost od rođenja“ ili “težak hod“ mogu okarektizirati kao negativne osobine, dodatnim se objašnjenjima aktivira pozitivna pragmatička vrijednost koja se realizira poređenjem prema afirmativnim osobinama. U prijevodu se može vidjeti da se i u bosanskome jeziku aktivira identična pragmatička ilokucija upotrebom lekseme *slon*.

(25) Bir kadın müşteri geldikten sonra, ertesi gün patron mutsuzluk ve kızgınlıkla lokantadaki diğer erkeklerin ona “**trene bakan öküz gibi**“ nasıl baktıklarını taklit eder, biz garsonlardan da böyle bir kadın yeniden geldiğinde telaşa kapılıp kadının başına üşüşmememizi, bu çok normal bir şeymiş gibi davranmamızı, diğer masalarda küfürleşerek ve bağırarak konuşan erkekleri kibarca uyarmamızı ve kadını **öküzlerin** rahatsız edici bakışlarından korumamızı istedi. (KBT: 241–242) / Dan nakon što bismo imali gošću u našem restoranu, gazda bi tužno i ljutito pokazivao kako su je drugi muškarci gledali “**kao tele u šarena vrata**“, a od nas, konobara, tražio da, ako takva gošća opet dođe, ne paničimo i ne navaljujemo na nju, da se ponašamo kao da je to neštvo sasvim

normalno, da pristojno upozorimo muškarce koji za drugim stolovima glasno pričaju i psuju i da zaštitimo ženu od neugodnih **telećih** pogleda. (ČMMG: 285)

Ljudi posjeduju konvencionalno znanje o volovima kao snažnim i izdržljivim životinjama. Tako se ova životinjska vrsta simbolički povezuje sa snagom, izdržljivošću i plodnošću. U primjeru (25) leksema *öküz* (*vo*) ima konotativno značenje “glupa, tupa osoba, tikvan“ (Đinđić 2014: 1057), a njena pragmatička funkcija u navedenome kontekstu jeste kritika i prijekor zbog ponašanja i neprimjerenih postupaka. U prijevodu se ne koristi leksema *vo* jer se upotrebom ove lekseme ne bi aktivirala identična pragmatička ilokucija kao u originalnome tekstu. Stoga se u prijevodu upotrebljava leksema *tele*, koja simbolizira tupavost i čijom se upotrebom aktivira pragmatička funkcija jednaka originalnome tekstu na turskome jeziku.

(26) Dönüşte bizi iş peşinde taksi sanıp kaldırımdan işaret yapanlara ve üzermize **atlar gibi** gelenlere önde oturan Mevlut gülüp “Görmüyor musun, taksi dolu!” diye mutlulukla bağırdı. (KBT: 427) / Mevlud koji je sjedio naprijed smijao se onima koji su mislili da smo taksi, zaustavljali nas s pločnika i **bacali se** na nas te im je, sav sretan, dovikivao: “Zar ne vidite da je taksi zauzet?” (ČMMG: 511)

Konj je snažna, izdržljiva, uporna i tvrdoglava životinja. Ova životinjska vrsta simbolizira snagu i izdržljivost. U određenim kontekstualnim situacijama upornost i tvrdoglavost poistovjećuju se s glupošću i tupavošću, zbog čega se konj može simbolički povezivati i s ovim osobinama. U primjeru (26) leksema *at* (*konj*) ima negativnu konotaciju, a poređenje sa životinjama realizira se prema ponašanju. U navedenome kontekstu leksema *at* (*konj*) ima ilokuciju blagoga prijekora za lakši prekršaj. S obzirom na to da bi u navedenome kontekstu u bosanskome jeziku leksema *konj* imala pragmatičku ilokuciju strogoga prijekora i uvrede, ona se ne navodi u prijevodu.

(27) Bazan, bir siparişi bitirene kadar sokaktan yeni bir iki müşteri çıkar ve reçel tabağına yapışan **sinekler gibi** çevresini saran ve sürekli konuşan çocuklar da sabırsızlaşır, huzursuzlanırdı. (KBT: 187) / Ponekad bi se, prije nego što bi uslužio prvu, pojavila nova mušterija, a djeca, koja bi se **poput muha** zalijepljenih na tanjir pekmeza okupila oko njega i neprestano pričala, postala bi nemirna i nestrljiva. (ČMMG: 219)

Muha predstavlja životinju koja simbolizira zlo i lošu sreću. U primjeru (27) leksema *sinek (muha)* ima negativnu konotaciju i njena pragmatička ilokucija jeste blagi prijekor koji se ispoljava poređenjem sa ovom životinjskom vrstom prema ponašanju i osobinama. Može se vidjeti da se i u prijevodu koristi leksema *muha*, koja ima identičnu pragmatičku funkciju kao i značenjski ekvivalent u originalnome tekstu.

(28) Saray Sineması'nda film seyrederken, babamla Vediha Süleyman'ın doğrudan benim yanıma oturmasına ses çıkarmadıkları için filmin ortasında, Süleyman'ın eli bacağımın kenarına ihtiyatlı **bir yengeç gibi** bilerek mi sokuyluyor, bu bir tesadüf mü, dikkat etmiş, bir sonuca varamamıştım. (KBT: 203) / Kako otac i Vediha nisu ništa rekli kada je u kinu Sulejman sjeo odmah pored mene, nisam mogla procijeniti da li se slučajno ili namjerno usred filma njegova ruka **poput raka** zakačila za moju nogu. (ČMMG: 236)

Rak simbolizira mirnoću, strpljivost i osjetljivost. U primjeru (28) leksema *yengeç (rak)* ima neutralnu pragmatičku vrijednost i odnosi se na ponašanje. U prijevodu se primjećuje da leksema *rak* ima identičnu pragmatičku funkciju kao i značenjski ekvivalent u turskome jeziku.

(29) Sonra bindiğim otobüste **balık istifi konserve gibi** gene öyle ezildik ki Gaziosmanpaşa'da indiğimde kâğıt gibi incelmiştim. (KBT: 266) / U autobusu u koji sam poslije ušao, bili smo toliko zgnječeni, **poput sardina u konzervi**, da sam, kad sam konačno izašao na Gaziosmanpaši, bio sav slomljen i zgnječen. (ČMMG: 316)

U primjeru (29) leksema *balık (riba)* ima neutralnu konotaciju, a poređenje se realizira na osnovi konvencionalnoga znanja. Zanimljivo je da se u originalnome tekstu u poređenju sa životinjama uzima u obzir jedna životinjska vrsta općenito, dok se u prijevodu ističe poređenje s određenom vrstom riba, odnosno sardinama. Razlog toga može se pronaći u elementima konvencionalnoga znanja određene društvene zajednice, a očito je da ti elementi ne moraju biti jednaki u svim kulturama i društvenim zajednicama.

(30) Mevlut o yıl gelişen müzik zevkiyle birlikte Anadolu türkülerinden esinlenmiş, "nazlı bakışlı," "**ceylan gözlüm**," "süzgün bakan," "kara gözlü," "mahmur gözlü," "fettan bakışlı," "hançer gözlü," "efsun nazarlı," "pek çok mektup

yazdı sevgilisine. (KBT: 159) / Inspiriran tadašnjim muzičkim ukusom i anadolskim narodnim pjesmama Mevlud je svojoj dragoj napisao mnoga pisma obraćajući joj se sa “O, ti, ljupkog pogleda“, “**očiju kao u gazele**“, “zanesenog pogleda“, “crnooka“, “snenooka“, “zavodljivog pogleda“, “što kao nožem probadaš kad me pogledaš“, “čarobnooka“. (ČMMG: 186)

(31) Rayiha, çocuk gibi ellerin var, tek bir kırışığı yok maşallah. Hem de ne hızlı hareket ediyorlar, **güvercin kanatları gibi**... Sen el işi yapsan, inan bugün benden de, melek kocandan da daha çok kazanırsın. (KBT: 256) / Rajiha, imaş ruke kao dijete, bez ijedne bore, maşallah. I još kako se brzo kreću, **kao golubija krila**. Kad bi se bavila ručnim radom, vjeruj mi, danas bi zarađivala više i od mene i onog svog muža meleka. (ČMMG: 303)

U primjerima (30) i (31) riječ je o poređenju sa životinjama posredstvom dijelova tijela. U navedenom kontekstu aktivira se pozitivna pragmatička vrijednost iskaza *ceylan gözlüm (oči kao u gazele)* i *güvercin kanatları (golubija krila)*, a pragmatička ilokucija iskaza jeste kompliment koji se iskazuje poređenjem prema lijepim osobinama. Zapravo, iskazi *ceylan gözlüm (oči kao u gazele)* i *güvercin kanatları (golubija krila)* imaju pozitivnu konotaciju, koja je odraz konceptualne metafore DIO LJUDSKOG TIJELA DIO JE ŽIVOTINJSKOG TIJELA. U ovim primjerima iskazuje se interes usmjeren prema sagovorniku te se upućuju komplimenti za izgled i postignuća, što predstavlja jednu od strategija pozitivne učtivosti kojom se omogućavaju i održavaju dobri odnosi među sagovornicima (v. Brown, Levinson 1987: 101-103; Bakšić 2012: 26-27). U prijevodu na bosanski jezik primjećuje se da iskazi *oči kao u gazele* i *golubija krila* imaju identičnu pragmatičku vrijednost kao prijevodni ekvivalenti u originalnome tekstu na turskome jeziku.

PRAGMATIČKA VRIJEDNOST LEKSEMA KOJIMA SE OZNAČAVAJU NAZIVI BILJAKA

U tekstu romana *Kafamda Bir Tuhaflik* često se u konotativnome značenju upotrebljavaju i lekseme kojima se označavaju nazivi biljaka. Na taj se način aktiviraju različite pragmatičke vrijednosti iskaza koji su u vezi s biljkama i biljnim vrstama.

(32) Hem taş gibi, hem de **kadife gibi** olur. (KBT: 50) /Ima da bude i ko kamen i **ko kadifa**. (ČMMG: 57)

(33) Öte yandan, yalnız uzak tepelerden değil İstanbul'un her yerinden **mantar gibi** hızla fişkıran bu yüksek binalara bakmayı seviyordu Mevlut. Yeni olan her şeyden şikâyet eden zengin müşterileri gibi yeni bir kuleyi ilk gördüğünde **meyvanın çürüğünü** görmüş gibi burun kıvrırmıyor, tam tersi hayranlıkla meraklanıyordu. (KBT: 458) / S druge strane, volio je promatrati ta visoka zdanja koja su **poput gljiva** poslije kiše brzo nicala ne samo na udaljenim brdima već i na svim mjestima u Istanbulu. Nije se, ugledavši prvi put neki novi toranj, mrštio s gađenjem kao da je vidio **trulu voćku**, kako bi to činile njegove bogate mušterije žaleći se na svaku novu stvar u gradu, upravo suprotno, živo bi se zainteresirao. (ČMMG: 549–550)

U tekstu romana *Kafamda Bir Tuhaflık* pojave iz svakodnevnoga života nerijetko se pojašnjavaju poređenjem s pojavama koje su u vezi s biljkama. U primjeru (32) pojava iz svakodnevnoga života objašnjava se poređenjem s osobinama kadife. Otac priprema Mevluda za početak karijere prodavača boze te mu daje motku koju će koristiti za nošenje boze. Opisujući osobine motke, otac navodi da je ona čvrsta “ko kamen“ i da će moći podnijeti veliki teret, ali i da je nježna “ko kadifa“, zbog čega neće ostavljati posljedice na Mevludovome tijelu. Dakle, u navedenom kontekstu kadifa simbolizira nježnost te se upotrebom leksema *kadife* (*kadifa*) aktivira pozitivna pragmatička vrijednost. U primjeru (33) neboderi koji su se ubrzano gradili opisuju se tako što se porede s gljivama koje intenzivno niču poslije kiše, dok se novi toranj uspoređuje s truhlom voćkom. Može se primijetiti da se u ovome kontekstu aktivira negativna pragmatička vrijednost leksema *mantar* (*gljiva*) i *meyve* (*voće*). U prijevodu navedenih primjera koriste se izrazi *kadifa*, *gljiva* i *voćka* kojima se aktivira identično izvorno značenje kao u originalnome tekstu na turskome jeziku.

(34) Askerler **patates burunluydu** ama akraba değıldiler: Biri Kayserili, öbürü Tokatlıydı. (KBT: 118) / Iako su kod obojice nosevi imali **krompirast** oblik, vojnici nisu bili u srodstvu: jedan je bio iz Kajserija, a drugi iz Tokata. (ČMMG: 138)

U primjeru (34) fizički izgled ljudi opisuje se poređenjem s izgledom biljaka. Nos vojnika koji su došli pretražiti Mevludovu kuću uspoređuje se s izgledom i oblikom krompira. Može se primijetiti da u navedenom kontekstu leksema *patates* (*krompir*) ima neutralnu pragmatičku vrijednost. U prijevodu se može vidjeti da se leksemom *krompirast* aktivira identična pragmatička vrijednost kao u originalnome tekstu na turskome jeziku.

(35) Sabah Balıkpazarı'nda Tavukçu Hamdi'nin tavukları kesip, tüylerini yolup derisini pis kokular içinde tütsüleyişini Fatma ve Fevziye ile seyredirken Mevlut'un benim için "**gül kokulu**, mis kokulu, adı gibi kokulu" dediğini hatırlayarak rahatlıyorum. (KBT: 264) / Dok ujutro s Fatmom i Fevizjom promatram peradara Hamdija kako na Balıkpazaru kolje kokoši, čerupa ih i njihovu kožu dimi u odvratnom smradu, smiri me pomisao na Mevludove riječi o meni "miriše **kao ruža**, miomirisna, mirisna kao i njeno ime." (ČMMG: 313–314)

(36) Pek çok akşam evde güzeller güzeli **gül gibi** Samiha'ya bakıp, "Böyle bir karısı olan biri niye manzaralı apartmanın kapatmasına aklını takar?" diye düşündüğümü hatırlıyorum. (KBT: 332) / Sjećam se da sam mnogih večeri gledao kod kuće **prelijepu** Samihu i mislio: "Zašto neko ko ima takvu ženu misli na ljubavnicu iz luksuznog stana?" (ČMMG: 395)

(37) İkinci damadının adı Erhan'dı. Üzerine yıllarca titrediği, geleceği hakkında hayaller kurduğu **çiçek gibi** kızının bu sıradan görüşüslü (kısa boylu, dar alınlı) adamda ne bulduğunu ertesi gün onu görünce hiç anlayamadı Mevlut. (KBT: 401) / Njegov drugi zet zvao se Erhan. Kada ga je vidio sljedeći dan, Mevludu uopće nije bilo jasno šta je njegova **prelijepa** kćerka nad kojom je godinama strepio i o čijoj je budućnosti maštao vidjela u tom čovjeku prosječnog izgleda (nizak, uskog čela). (ČMMG: 479)

U primjerima (35), (36) i (37) fizički izgled ljudi i pozitivne ljudske osobine opisuju se posredstvom poređenja s izgledom i lijepim osobinama biljaka. Cvijet i ruža simboliziraju ljepotu i nježnost, a u navedenim primjerima aktivira se pozitivna pragmatička vrijednost leksema *gül* (*ruža*) i *çiçek* (*cvijet*). U primjerima (36) i (37) fizička ljepota djevojaka opisuje se posredstvom poređenja s ružom, odnosno cvijetom. S druge strane, u primjeru (35) uočava se da se lijep, ugodan i prijatan miris djevojke opisuje poređenjem s ugodnim i prijatnim mirisom ruže. U prijevodu ovoga primjera koristi se leksema *ruža* kojom se iskazuje identično izvorno značenje leksema *gül* u originalnome tekstu.

(38) **Nar** gibi kızarttın tostu yahu, aferin! (KBT: 290) / **Odlično** si ispekao tost, svaka čast! (ČMMG: 345)

U primjeru (38) leksema *nar* (*nar*) ima pozitivnu konotaciju i njena ilokucija jeste kompliment za postignuća, što predstavlja jednu od strategija pozitivne učtivosti, kojom se iskazuje zanimanje za sagovornika i kojom se omogućavaju i održavaju dobri odnosi među sagovornicima. (v. Holmes 1995: 116; Ruhi–Doğan 2001: 365).

Primjećuje se da se u prijevodu ne koristi leksema *nar*, prvenstveno zato što se njenom upotrebom u navedenom kontekstu ne bi aktivirala identična pragmatička vrijednost kao u originalnome tekstu na turskome jeziku.

(39) İnsan kâinat **ağacının** en yüksek **meyvesidir**. (KBT: 284) / Čovjek je najuzvišenije **voće** na **stablu** kosmosa“. (ČMMG: 337)

(40) Mevlut Kars garnizonundan yolladığı mektupların birinde Samiha'nın gözlerini **nergis çiçeğine** neden benzetmişti? (KBT: 455) / Zašto je Mevlud u jednom od pisama koje je poslao iz garnizona u Karsu Samihine oči usporedio s **narcisom**? (ČMMG: 546)

U primjeru (39) pojavnosti koje su u vezi s domenom ljudskoga bića pojašnjavaju se posredstvom pojavnosti iz biljnoga svijeta, što ukazuje na to da se u ovome kontekstu poređenje ljudi s biljkama zasniva na konceptualnoj metafori ČOVJEK JE BILJKA. Dakle, u ovome primjeru leksema *insan* (*čovjek*) ima pozitivnu konotaciju, koja je odraz konceptualne metafore ČOVJEK JE BILJKA. S druge strane, u primjeru (40) pojavnosti iz domene ljudskoga tijela (oči) objašnjavaju se posredstvom pojavnosti iz biljnoga svijeta. S obzirom na to da narcis simbolizira ljepotu, u primjeru (40) iskaz *nergis çiçeği* (*cvijet narcisa*) ima izrazito afirmativne konotacije, koje su, zapravo, odraz konceptualne metafore DIO LJUDSKOGA TIJELA DIO JE BILJKE.

ZAKLJUČAK

Na temelju konkretnih (kon)tekstualnih primjera iz romana Orhana Pamuka *Kafamda Bir Tuhaflik* analizirane su pragmatičke funkcije leksema kojima se označavaju nazivi životinjskih i biljnih vrsta u turskome jeziku. Pored toga, kontrastivnom se analizom nastojalo odgovoriti na pitanje da li lekseme kojima se označavaju nazivi životinja i biljaka imaju identičan semantički i pragmatički potencijal u turskome i bosanskome jeziku. U analizi se moglo vidjeti da se i ljudi i razne pojavnosti iz svakodnevnoga života nerijetko opisuju i pojašnjavaju poređenjem sa životinjskim i biljnim vrstama. Ova se poređenja realiziraju prema fizičkome izgledu, osobinama, sposobnostima, ponašanju, načinu života... Pored toga, analiza je pokazala da se poređenje sa životinjskim i biljnim vrstama može realizirati i posredstvom dijelova tijela, ali i na temelju konvencionalnoga znanja. Analiza konkretnih primjera ukazala je na činjenicu da se i u turskome i u bosanskome jeziku na osnovi konteksta presuđuje koja će se pragmatička vrijednost aktivirati prilikom upotrebe određene lekseme kojom se označavaju nazivi životinjskih i biljnih vrsta. Stoga se u nekim primjerima u oba

jezika aktivira identična pragmatička vrijednost leksema kojima se označavaju nazivi životinja i biljaka, dok se u prijevodu nekih primjera nisu upotrebljavale lekseme kojima se označavaju nazivi životinjskih i biljnih vrsta, prvenstveno zato što bi se njihovom upotrebom aktivirala potpuno drugačija pragmatička ilokucija u odnosu na originalni tekst.

IZVORI

1. ČMMG – Pamuk, Orhan (2015), *Čudne misli u mojoj glavi* (s turskoga prevele Sabina Bakšić i Alena Čatović), Buybook, Sarajevo.
2. KBT – Pamuk, Orhan (2014), *Kafamda Bir Tuhaflık*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

LITERATURA

1. Bakšić, Sabina (2012), *Strategije učtivosti u turskom jeziku*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
2. Bakšić, Sabina, Halid Bulić (2019), *Pragmatika*, Bookline, Sarajevo
3. Barčot, Branka (2017), *Lingvokulturologija i zoonimska frazeologija*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
4. Brown, Penelope, Stephen C. Levinson (1987), *Politeness: Some universals in language usage*, 2. izdanje, Cambridge University Press, Cambridge
5. Bulić, Halid (2018), *Pragmatički aspekti romana Ponornica Skendera Kulenovića*, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, Tuzla
6. Cirlot, Juan-Eduardo (1971), *A Dictionary of Symbols* (sa španskoga preveo Jack Sage), 2. izdanje, Routledge, London
7. Đindić, Marija (2014), *Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
8. Đindić, Slavoljub, Mirjana Teodosijević, Darko Tanasković (1997), *TürkçeSırpça Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
9. Hickey, Leo (1999), "A Pragmasylistic Feature in Paul Bowles's *The Sheltering Sky*", *Forum for Modern Language Studies* XXXV/1, 34-41.
10. Holmes, Janet (1995), *Women, Men and Politeness*, Longman, London – New York

11. Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
12. Kristal, Dejvid (1988), *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike* (preveli Ivan Klajn i Boris Hlebec), Nolit, Beograd
13. Ladan, Tomislav (2006), *Etymologicon. Tumač raznovrsnih pojmova*, Masmmedia, Zagreb
14. MacMahon, Barbara (2006), "Stylistics: Pragmatic Approaches", in: Jacob L. Mey (ed.), *Concise Encyclopedia of Pragmatics*, Elsevier, Oxford (UK), 1051-1055.
15. Nørgaard, Nina, Rocío Montoro, Beatrix Busse (2010), *Key Terms in Stylistics*, Continuum International Publishing Group, London – New York
16. Ruhi, Şükriye, Gürkan Doğan (2001), "Relevance theory and compliments as phatic communication: The case of Turkish", in: Bayraktaroğlu, A.; Sifiaonu, M. (eds.), *Linguistic Politeness Across Boundaries. The Case of Greek and Turkish*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 341-390.
17. Škaljić, Abdulah (1966), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo

PRAGMATIC VALUES OF LEXEMES MARKING NAMES OF ANIMALS AND PLANTS IN ORHAN PAMUK'S NOVEL *KAFAMDA BİR TUHAFLIK* AND TRANSLATION IN BOSNIAN LANGUAGE

Summary

The primary goal is to analyze the pragmatic value of lexemes marking names of animals and plants in Orhan Pamuk's novel *Kafamda Bir Tuhaflık*. Besides, contrastive analysis was used to answer the question whether lexemes marking names of animals and plants can have an identical pragmatic illocution in Turkish and Bosnian language. The initial language of the analysis is Turkish, which implies the fact that pragmatic functions of lexemes marking names of animals and plants in Turkish language are compared to the translational equivalents in Bosnian. This is used to try to determine similarities and differences between the pragmatic values of names of animals and plants in two genetically and typologically different languages.

Key words: names of animals and plants; pragmatics; illocution; Turkish language; Bosnian language; contrastive analysis

Adresa autora
Author's address

Edina Solak
Univerzitet u Zenici
Filozofski fakultet
edina262@gmail.com

Mirza Bašić
Univerzitet u Zenici
Filozofski fakultet
basicmirza99@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.135

UDK 811.512.161.'373.611

Priljeno: 07. 03. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Shebnem Abbasova

ON THE ETYMOLOGY OF THE NEGATIVE SUFFIX *-MA / -ME* IN TURKISH LANGUAGES OF THE OGHUZ GROUP

The formation of suffixes draws the great attention of turkologists. The negative suffix *ma/-me* is one the most interesting suffixes because it is not stressed. This fact led the researchers to assume that this suffix comes from an independent word, though ideas on the word that this suffix is original differ among the scientists. The following hypotheses deal with the origin of the negative suffix:

1. W. Bang's and Sh. Tekin's hypothesis;
2. G.J. Ramsted's and T. Tekin's hypothesis;
3. B.A. Serebrennikov's and N. Z. Hajiyeva's hypothesis.

In most of these hypotheses, it is stated that the suffix *-ma/-me* is connected to an auxiliary verb. The negative suffix used in the Old Turkish language and the one being used in the modern Turkic languages is the same - it has not been changed through time or has very few phonetic changes. Accordingly, all of the suggestions about its formation can only be accepted as hypotheses.

Keywords: Turkic languages; Oghuz group; morphology; negation

The origin and formation of suffixes are among the interesting issues in Turkology. The negative suffix *-ma/-me* is especially important in this respect. It is one of the unstressed suffixes, and these kinds of suffixes are usually considered as the morphemes formed by grammaticalization of independent words in the later stages of language history.

Another important characteristic of the suffix *-ma/-me* is the fact that this suffix is used in all the Turkic languages, as well as in the oldest written monuments with different phonetic variants, which means that the formation of this suffix goes back to the Proto-Turkic period; therefore, there are no materials and the transitional forms demonstrating the process of its formation.

There are several ideas regarding the origin of the suffix *-ma/-me*, which can be divided into two groups:

1. The hypothesis suggested by W. Bang and improved by Sh. Tekin.

Bang presented one of the first hypotheses about the origin of this suffix. He claimed that the suffix *-ma* was formed by suffixation of an independent word. According to him, this suffix was formed from the auxiliary verb **ma-*, **ama-*, **uma-*, which meant ‘not to fulfill, not to do’ (Tekin 2001: 45). W. Bang connected this word to the verb *unut-*, which, according to him, was used in the forms *umut-*, *umun-*, *umdu-*, *umtu-*, *ungtu-* in many Turkic languages and *man-* (<**uma-n-*) in Chuvash and such combination can be seen here: **al-a+ama-* ‘not to do the action of buying’ < **al-ı+ma-* < **al-ma-* (Tekin 2001: 47).

Although W. Bang’s idea seems interesting, it is not confirmed with linguistic materials. It is important to mention that the negative suffix was not registered before the verb *unut-*, whereas the suffix *-ma* was used in Orkhon-Yenisei inscriptions. Furthermore, the verb *unut* was not registered there, but it was used in Old Uyghur written monuments for the first time (Drevne tyurkskiy slovar 1969: 612).

According to Bang, the negative suffix is based on an auxiliary verb and this auxiliary verb was used together with the converbs made with the suffix *-a ~ -ı*. He stated that that was proven with the materials of the Yakut language: *kelime* ‘do not come’, *bihuma* ‘do not cut’.

Bang’s hypothesis was not accepted by all Turkologists. Namely, A. M. Scherbak denied this idea and stated that that did not occur in the all verbal forms (Scherbak 1981: 98).

Since the negative suffix has been used from the oldest times of Turkic languages and it has been registered in the earliest written monuments, its present form, determining its origin is very difficult and every idea in this area can only be a hypothesis. It has also been accepted by the researchers who put forward some ideas on the formation of the suffix. For example, according to Sh. Tekin, the origin of the negative suffix *-ma/-me* cannot be determined with the materials of the old or modern Turkic languages (Tekin 2001: 44).

Sh. Tekin, like the other linguists, pointed out the fact that the negative suffix does not get stress, because according to the wide-spread idea which the author himself agrees with, unstressed suffixes were formed by the suffixation of independent words (Tekin 2001: 45). The same thing is also said about personal suffixes.

Sh. Tekin calls his theory ‘the theory of borrowing’; he agrees with W. Bang’s ideas, but shows that the auxiliary verb was borrowed from Tocharian. According to Sh. Tekin, the negative particle *ma* in Tocharian came into Turkic language before the formation of the Turkic written language (Tekin 2001: 49-50). Although the existence of these borrowed particles was not proven, had it really happened, the words would have been borrowed much before the written language. Like W. Bang, Sh. Tekin wrote that this particle was initially used in front of the imperative mood and then it became a suffix. Sh. Tekin also accepted the idea that in the earlier times, after its suffixation, this particle was used as the suffix of verbal forms ‘neutral’ in terms of tense and person, i.e., non-finite verbal forms. Afterwards, the verbs that got this suffix began to conjugate (Tekin 2001: 51-52).

However, the author himself stated that the traces of the aforementioned form had not been found in any periods of the Turkic written language.

2. *The hypothesis suggested by G. J. Ramstedt and developed by T. Tekin.*

G. J. Ramstedt’s hypothesis is also based on the grammaticalization of an auxiliary verb. According to him (1924), the negative suffix was formed by adding the negative verb *e-* ‘not to be’ to the infinitive made by the suffix *-m*, e.g., *bolmaq* < **bol-um a-η* < **bolim e-η* (Tekin 2001: 48). G.J. Ramstedt’s idea regarding the origin of the suffix can be summarized as the following: nouns made from verbs by the suffix *-m* + conjugated forms of *verbum negativum* that exists as *e-* in the Uralic languages, and as *e-/a-* in the Tungstic languages. He connected the negative verb *e-* in the Tungstic languages to the verbs *a-* ‘to be’ in the Mongolic languages and *er-* in the Old Turkic language (Tekin 2013: 208). The construction in the form of ‘main verb + auxiliary verb’ was the main point of this hypothesis. However, this idea has not been not accepted by the all linguists. According to Sh. Tekin’s opinion, there are many lacking points in this hypothesis:

1. If *e-* were an auxiliary verb, it would be added to converbs, not to infinitives with the suffix *-m*.

2. During the process of suffixation, the stress would be kept in the second syllable of the word *nolim*, and the stressed vowel would not disappear; then the form **kelim e-di* > **kelim-di* should have appeared. This same process happened in the functional

words *ile* and *ise* (Tekin 2001: 48). It is also doubtful how a negative form was made from the combination of a deverbal noun and a verb meaning ‘to be’.

G.J. Ramstedt stated that the negative suffix was made from the combination of deverbal noun-making suffix *-m* and the auxiliary verber- ‘to be’ (Ramstedt 1957: 101), but this hypothesis cannot explain how the negative suffix was formed.

A similar idea has been put presented by K. Menges. It is explained as the following: deverbal noun-making suffix *-ma/-me-* + the Altaic negative verb *e-*. However, this idea did not satisfy T. Tekin because if there were a syllable combination there, the suffix should have been stressed (Tekin 2013: 208).

Tekin wrote a special article about the origin of the suffix *-ma/-me* and examined this matter deeply. Like Sh. Tekin, he paid attention to the fact that the suffix was not stressed in the first place and came to the following conclusion: “The fact that the negative suffix does not get stress in the Turkic languages shows that the verbal forms made with this suffix had actually been a group of words or a phrase consisting of two words” (Tekin 2013: 207).

According to T. Tekin, G.J. Ramstedt’s version is “the most reasonable and “acceptable one.”. He tried to confirm that idea with the information given below: “In the most Tungusic languages, negative forms of verbs are made with the negative auxiliary verbe- added before the main verb” (Tekin 2013: 209).

In order to prove these ideas, T. Tekin emphasized out the word *eng* ‘no, not’, *eng eng* ‘no, no! not, not!’ which was attributed to the language of the Oghuz in *Divanü Lughat it-Türk*. He connected that word with *engi*, which is one of the negative particles in the Tungusic languages (Tekin 2003: 210). He also showed that Mahmud Kashghari had registered the negative particle *ep* (*ap* in B. Atalay), and connected it with the negative particle *aba* in Nanai and Manchu (Tekin 2013: 211). Tekin also wrote about the negative adverb *bidi* ‘never’ in the Old Turkic, connecting it to the negative particle *ežiin* Tungus.

As a conclusion, he showed the way of formation of the negative suffix like this: *kel’im edi* > *kel’medi* > *gel’medi* (Tekin 2013: 211). Although that idea seems reasonable, there are not enough linguistic materials to prove it.

This idea continued. For instance, L. Tohti accepted G.J. Ramstedt’s idea with T. Tekin’s correction, i.e. the connection of the negative suffix *-ma* with the suffix *-m* of verbal nouns and the negative verb **e-* ‘not to be’ (Tohti 2001: 127). L. Tohti explained it as the following: “First of all, there is a general rule in Turkic languages, i.e., when two verbs are used one after another the first one must be in a substantive form, even if the second one is a copular or auxiliary verb” (Tohti 2001: 128). The

constant use of the auxiliary verb **e-* after verbal nouns with the suffix *-m* caused their combination. Such combinations are still used in the modern Uyghur, e.g., the form *-p yat-* > *-wat*: *ukuwat* <*ukup yat-* “continue to read” (Tohti 2001: 128).

L. Tohti expressed ideas about why the negative verb was used before the main verb, when its suffixal variant was used after the main verb. According to the author, it happens because these languages have suffixes, not prefixes (Tohti 2001: 135). However, it is still obscure how an auxiliary verb used before a main word turns into an affix that is used after it.

O. Pritsak showed that there was the main verb *ä-* with negative meaning in Old Turkic (Tohti 2001: 129). The existence of the negative verb *e-* was also noted by A.N. Kononov, but his idea is a little different. According to A. N. Kononov’s opinion, a different combination took place here: the converb with the suffix *-a* or *-t* the adverbial form of the negative verb *a-/e-* with the suffixes *-pa/-pe*, *-ba/-be*, *-ma(n)/-me(n)* (Kononov 1980: 172).

Tekin did not approve the idea that the oldest form of the negative suffix had the consonant *b ~ p*. At the same time, he disagreed with A.N. Kononov’s version: “*The converbial suffix -pa(n)/-pe(n) in Turkic (-uban/-übenin Old Anatolian Turkish) cannot be the origin of the negative suffix -ma/-me for phonetic, morphological and semantic reasons*”. He also wrote: “...*a group made from two converbial forms cannot be imagined*” (Tekin 2013: 209). Actually, using a combination of two converbs as a main verb is not observed in Turkic languages.

The traces of the negative verb **e-* have been found in the other Altaic languages. In the Tungusic languages, the negative verb *e-* can still be used in front of substantive verbal forms. The negative auxiliary verb *e-* ‘not to be’ is fully conjugated in Tungusic (Tohti 2001: 130, 133).

T. Tekin took the form in Tungusic as the main form and wrote: “*Ese (*e-se)*, one of the particles changing affirmative verbs into negative ones was formed from the verb in Tungusic” (Tekin 2013: 210).

3. *The hypothesis suggested by B.A. Serebrennikov and N. Z. Hajiyeva.*

According to their opinion, the earliest form of this suffix was *-ba*, and the phonetic variant *-ma* formed later. B. A. Serebrennikov and N. Z. Hajiyeva gave a detailed explanation of this matter and tried to prove that the earliest version of this suffix had the consonant *b*: “In the Turkic languages, the oldest negative suffixes were *-bay* (present tense), *-ba* (past tense), and *-bas* (future tense)” (Serebrennikov 2002: 281). The fact that there are the variants with the consonants *b* and *p* is not enough to assume

that the earliest version also had the consonant *b*. One question also draws interest: *Why the past negative form did not have a tense suffix?*

They later added: “However, the initial *b* had not been historically constant in the negative suffix; it was later turned into *m* in many Turkic languages” (Serebrennikov 2002: 281). It means that they consider *m* as the result of the transformation of the consonant *b*. Other examples are also given to the transformation of intervocal *b* into *m*: *kibi – kimi* ‘like’, *tabak – tamak* “throat” (Serebrennikov 2002: 281). The transformation *b > m* is really observed in the Turkic languages, but not only is this feature connected with intervocalic position, but it is also connected with the use of *n* in the words with *b* and its effect on the consonant *b* that changes it into another consonant which is closer to *n*: *ben – men*, *boncuk – muncuq*, *bin – min*, etc. The version *-ma* is not only used in intervocalic position.

On the other hand, the Oghuz languages prefer *b* in this kind of words, while the Kipchak and other groups of Turkic languages prefer *m*. Therefore, there is a completely opposite view regarding the variants *-ma* and *-ba*, e.g., *gibi* (Oghuz) – *kimi* (other groups), *boyun* (Oghuz) – *moyun* (other groups), *ben* (Oghuz) – *men* (other groups). What is more, the versions *-ba* and *-pa* of the negative suffix are observed in the languages and dialects with strong tendency towards assimilation. In these languages, there are many variants of the case and plural suffixes: *-lar*, *-dar*, *-tar* (plural suffixes), *-nıj*, *-dij*, *-tj* (genitive case), *-ni*, *-di*, *-ti* (accusative case), *-dan*, *-tan*, *-nan* (ablative case). If the idea given above is accepted, the assimilated versions of these suffixes as their oldest forms must also be accepted.

This idea was followed by other linguists. F. Zeynalov wrote: “Even in the Old Turkic period there was the suffix *-ba* (*-ma*) to express negation” (Zeynalov 2008: 182). This example showed that F. Zeynalov also accepted *-ba* as the earliest or at least the most common version of that suffix.

According to A.M. Scherbak, different versions of the negative suffix depend on the characteristics of the sounds coming before and after it (Scherbak 1981: 98). Although he did not specify the earliest version, he connected the difference to the phonetic reasons.

Firidun Jalilov has another assumption. According to him, the archetype of the negative suffix in the Turkic languages was **-ba*. The author connected that suffix to several functional words, e.g., *ba! pa! bıy! (bay!)*, and *mı-* interrogative particle. Afterwards, he connected those words to the word *boş*, and according to the fact that there was another variant of this word in Karagas – *bot*, he spoke about the existence of the root **bo* in the Turkic languages (Aytach 2007: 248). He also added the prefix

me-, which forms the negative form of imperative in Persian. Furthermore, he stated that the root **ba* could be found in the words *var* (< *bar*) and *bol* (*ba ol-*,) which had positive or negative meanings depending on their pronunciation (Aytach 2007: 249). Like G.J. Ramstedt, he suggested the idea that the same word root could be used to form two opposite meanings, which is doubtful.

O. Suleimenov presented the idea that the negative suffix *-ma* was from the same origin with the deverbial noun-making suffix *-ma*. He connected the derivational and inflectional functions of the suffix *-ma* to the same root: “The first function of the aforementioned suffix had probably been in the direction of negation and not only the lexical meaning of the verb, but also its grammatical meaning had been negated; i.e., the verb had turned into a noun” (Suleyman 2001: 41) (Karasoy 2004: 8).

It is interesting that both G. J. Ramstedt and T. Tekin connected the negative form to verbal nouns with the suffix *-m*. N. A. Baskakov, B. A. Serebrennikov and others saw a connection between the suffix *-m* and the suffixes *-maq* and *-ma* of the infinitive. They saw a connection between the noun-making and negative suffixes *-ma*, whereas K. Menges presented the first element of the combination directly as the noun-making suffix *-ma*.

In most forementioned ideas the formation of the negative suffix is connected to auxiliary verbs. A.M. Scherbak also followed that idea, but he did not give a clear auxiliary verb. According to him, “we can agree with the idea that the negative suffix in the Turkic languages was originated from a verb meaning ‘to be enough’, ‘to leave’ or something similar, but as a result of several new creations its etymological form became obscure” (Scherbak 1981: 99).

As a conclusion, it can be said that determining the origin of the negative suffix *-ma* in the Turkic languages is very difficult. Nevertheless, each hypothesis suggested by very prominent turkologists lack proper explanation and proofs in some points, which is why it is difficult to choose one of them; they need some improvement in order to be accepted. It has to be noted once again that the negative suffix in the oldest written monuments of the Turkic languages corresponds to the modern Turkic languages, especially to the Oghuz languages and it has already been stabilized as a grammatical suffix. Therefore, it is hardly possible to take the opinions about its origin apart from the frame of the hypothesis.

REFERENCES

1. Aytach, Ayfer (2007), *Feridun A. Celilov'un "Azerbaycan Dilinin Morfonologiyası" Adlı Eserinin Türkiye Türkçesine Aktarımive Azerbaycan Türkçesiile Türkiye Türkçesinin Bichim Bilimsel Ses Bilim (Morfonologiya) Achisından Karahilastırılması [The transliteration of the work Morphology of Azerbaijan Language by Feridun A. Jalilov into Turkish and Comparison of Turkish and Azerbaijani in the Aspect of Morphological Phonology (Morphology)]*, Master's thesis, Chanakkale
2. Karasoy, Yakup (2004), "Türkçede -ma (-me) ekinin yeri [The Place of the Suffix -ma (-me) in Turkish]", *Selchuk Üniversitesi Türkiyat Arastırmaları Dergisi* 16, 1-14.
3. Kononov, Andrei N. (1980), *Grammatika yazıka tyurkskikh runicheskikh pamyatnikov vv. VII-IX [Grammar of the language of Turkic Runic monuments 7th-9th centuries]*, Nauka, Leningrad
4. Nadelyayev, Vladimir M., Dmitriy M. Nasilov, Egdem R. Tenishev, Aleksandr M. Scherbak (eds.) (1969), *Drevnyeturkskiy slovar [Dictionary of Old Turkic]*, Nauka, Leningrad
5. Ramstedt, Gustaf J. (1957), *Vvedeniye v altayskogo yazıkoznaniye. Morfolojiya. [Introduction to the Altaistic linguistics. Morphology]*, Izdatelstvo inostrannoy literature, Moskva
6. Scherbak, Aleksandr M. (1981), *Ocherki po sravnitelnoy morfologii tyurkskikh yazıkov (glagol)[Essays on the comparative morphology of the Turkic languages (verb)]*, Nauka, Leningrad
7. Serebrennikov, Boris A., N. Z. Hajiyeva (2002), *Türk dillerinin müqayiseli tarikhi grammatikasi [Comparative historical grammar of the Turkic languages]*, Translator: Tofiq Hajiyev. Seda, Baku
8. Tekin, Shinasi (2001), "Türkçede -ma- olumsuzluk eki ile -dik eki nereden geliyor [Where does the negative suffix -ma- and the suffix -dik come]", Shinasi Tekin, *İshıakchinin koshesi. Türk dilinde kelimelerin ve eklerin hayati üzerine denemeler*, Simurg, İstanbul, 43-58.
9. Tekin, Talat (2013), "Olumsuzluk eki -ma/-me'nin etimolojisi [The etymology of the negative -ma/-me]", Talat Tekin, *Makaleler-1. Altayistik. Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara, 207-211.
10. Tohti, Litip (1994), *Common Altaic verbal suffixes in Modern Uyghur*, PhD dissertation, Washington

11. Zeynalov, Ferhad (2008), *Türk dillerinin mügayiseli grammatikası. I hisse (fonetika, leksika, morfologiya) [The comparative grammar of the Turkic languages. Part 1 (phonetics, lexicon, morphology)]*, MBM, Baku

ETIMOLOGIJA NEGATIVNOG SUFIKSA -MA / -ME U TURKIJSKIM JEZICIMA OGUSKE GRUPE

Sažetak

Upotreba negativnog sufiksa -ma/me u turkijskim jezicima oguske grupe privlači veliku pažnju turkologa. Sufiks za negaciju -ma/-me jedan je od najinteresantnijih iz razloga što nije naglašen. Ova činjenica vodila je istraživače ka pretpostavci da ovaj sufiks nastao od nezavisne riječi, iako se ideje o riječi iz koje je nastao međusobno razlikuju. Porijeklom negativnog sufiksa bave se sljedeće hipoteze: Hipoteza W. Bang i Sh. Tekin;

Hipoteza G. J. Ramstedt i T. Tekin;

Hipoteza B. A. Serebrennikov i N. Z. Hajiyeva.

U većini ovih prijedloga sufiks -ma/-me povezan je s pomoćnim glagolom. Negativni sufiks koji se koristio u starim turkijskim jezicima i koji se koristi u modernom turskom jeziku isti je; nije se mijenjao kroz vrijeme, ili ima vrlo malo fonetskih promjena. Zbog toga se svi prijedlozi o njegovom formiranju mogu prihvatiti samo kao hipoteze.

Gljučne riječi. Turkijski jezici; grupa Oguza; morfologija; negacija

Adresa autorice

Author's address

Shebnem Abbasova
Baku State University
Azerbaijan
semseddinova@mail.ru

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ROMANISTIKA

Lejla Tekešinić

UZROČNE REČENICE BEZ LIČNOG GLAGOLSKOG OBLIKA U

FRANCUSKOM JEZIKU / FRENCH REASON CLAUSES WITHOUT

A FINITE FORM OF THE VERB 147

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.147

UDK 811.133.1'367.3

Primljeno: 25. 12. 2020.

Pregledni rad
Review paper

Lejla Tekešinović

UZROČNE REČENICE BEZ LIČNOG GLAGOLSKOG OBLIKA U FRANCUSKOM JEZIKU

U radu se predstavljaju dvije eliptične konstrukcije sa zavisnim uzročnim veznicima. Riječ je naime o strukturama kojima nedostaju neki od glavnih rečeničnih elemenata pa ih je zato teško smatrati cjelovitim zavisnim uzročnim rečenicama, a upravo tako se najčešće prevode na bosanski jezik. Uporedo sa analizom primjera ovih konstrukcija u francuskom jeziku, autorica se bavi i njihovim prevođenjem na bosanski jezik ukazujući pri tom na mogućnost upotrebe preciznijeg prijevodnog ekvivalenta u pogledu eliptične strukture parce que / puisque + attribut.

Ključne riječi: uzročna rečenica; neophodno rečenično jezgro; eliptična struktura; predikatski apozitiv; particip

UVOD

U ovom radu ćemo se osvrnuti na dvije specifične sintaksičke konstrukcije u francuskom jeziku, odnosno dva rečenična tipa u kojima je prisutna elipsa: rečenice sa elipsom glagola kopule i konstrukcije sa participom. Da bismo pojasnili tu specifičnost, dovoljno će biti da se prisjetimo da su glavni elementi jedne zavisne rečenice subordinatori, tj. riječ koja je uvodi, te glagol u nekom od ličnih glagolskih načina, aktualiziran subjektom (V. Varga 2005: 60). Drugim riječima, subjekat povezuje glagol sa kontekstom, sa realnom situacijom te zajedno s njim predstavlja neophodno rečenično jezgro, odnosno neophodan dio svake francuske rečenice. Čak

i avalentni glagoli poput *pleuvoir* obavezno imaju subjekat koji je u tom slučaju gramatički - II: *Il pleut*. U tom smislu, sljedeći primjeri jasno pokazuju da, samo ukoliko se izostavi subjekat ili glagol, rečenica postaje gramatički neispravna:

Paul lit tranquillement son journal.

S V CC COD

1. *Paul lit tranquillement.*
2. *Paul lit son journal.*
3. * *Paul tranquillement son journal.*
4. * *Lit tranquillement son journal.* (V. Varga 2005: 17-18)

Kad su u pitanju, dakle, glavni elementi zavisne rečenice, u oba spomenuta tipa rečenica prisutan je subordinator, tj. zavisni uzročni veznik koji u ovom slučaju ne uvodi cjelovitu uzročnu rečenicu budući da joj nedostaje neophodno rečenično jezgro. Naime, glagol je ovdje ili sasvim izostavljen ili je u nekom obliku participa koji opet ne spada u lične glagolske načine dok je subjekat u oba rečenična tipa izostavljen. U nastavku ćemo najprije razmotriti primjere sa elipsom kopulativnog glagola, a potom i konstrukcije sa participom prateći uporedo njihov prijevod na bosanski jezik kako bismo ustanovili da li postoji kakva sličnost između ovih jezika kad je riječ o spomenutim konstrukcijama.¹ Za korpus smo izabrali dva teksta, odnosno dva romana na francuskom jeziku (Gustave Flaubert, *Madame Bovary* i Assia Džebbar, *Loin de Médine*) kao i njihove prijevode na bosanski jezik.

REČENICE SA ELIP SOM GLAGOLA KOPULE

Ne samo da je u ovom slučaju izostavljen kopulativni glagol, tj. glagol *être* nego i subjekat, što znači da ove strukture nemaju neophodno rečenično jezgro ili, bolje rečeno, ono nije eksplicitno prisutno ali se u datom kontekstu lako može prepoznati.

¹ Razmatrajući ovakve strukture u kontekstu dopusne rečenice Seder (2016: 188) uočava sličnost u sintaksi francuskih, italijanskih i srpskih koncesivnih rečenica: „Još jedna sličnost u sintaksi francuskih, italijanskih i srpskih koncesivnih rečenica jeste mogućnost elipse ličnog glagolskog oblika (najčešće glagola *biti*) posle nekih koncesivnih veznika. U francuskom je to dozvoljeno posle veznika *bien que* i *quoique* (ukoliko je isti subjekat glavne i zavisne rečenice). Posle njih se tada nalazi pridev ili particip (prezenta ili složeni particip perfekta): *Bien que* [elle soit] *très jeune, elle joue remarquablement du piano. Bien que connaissant* [= bien qu'ils connaissent] *les dangers (...)* ils ont décidé de faire cette ascension. (Delatour et al. 1991) *Quoique ayant commencé fort jeune l'étude..., je n'en sais que les mots les plus indispensables.* (Nerval, u: Grevisse 2003).“ Prijevod gornjih primjera autorica daje u fusnoti (2016: 188, fn 250): „Iako [je] veoma mlada, izuzetno svira klavir. Iako svesni [iako su svesni] opasnosti (...) odlučili su da se popnu na planinu. Iako sam tu studiju započeo veoma mlad..., znam samo najneophodnije reči.“

Prema tome, u pitanju su konstrukcije u kojima zavisni uzročni veznici, u ovom slučaju *parce que* i *puisque*², uvode eliptičnu strukturu tipa: *parce que / puisque + attribut*.³ Kad je u pitanju funkcija atributa, misli se na atribut subjekta koji ovdje nije eksplicitno prisutan. Brunot (1926: 806) u ovom kontekstu govori o zavisnim rečenicama bez glagola (*subordonnées sans verbe*) odnosno o eliptičnoj konstrukciji koja je, kako kaže, kalk po uzoru na istu eliptičnu konstrukciju sa koncesivnim veznikom *quoique*, odnosno veznikom *bien que* kao u sljedećem primjeru koji smo zabilježili:

» (...), les Musulmans attaqués par les Mecquois à Bedr, remportèrent, bien qu'inférieurs en nombre et en armement, leur première victoire incontestable.
« (LM : 52)

→ odnosno: ... bien qu'[ils fussent / aient été] inférieurs en nombre et en armement, ...

/ iako [su bili] brojno i po naoružanju slabiji. /

Ovakve eliptične strukture, kako primjećuju Riegel, Pellat i Rioul (1999: 505), poznaju također cirkumstancijalne rečenice koje uvode vremenski veznici *dès que*, *aussitôt que*, *sitôt que*, zatim dopusni veznici *bien que*, *quoique*, *encore que*, te rjeđe i pogodbeni veznik *si* u slučaju kad je njihov subjekat identičan (koreferencijalan) subjektu glavnog glagola i kad je njihov glagol, tj. glagol *être* praćen pridjevom, participom ili imenicom bez determinanta:⁴

„Les propositions introduites par *dès que*, *aussitôt que*, *sitôt que*, *parce que*, *bien que*, *quoique*, *encore que*, lorsque leur sujet est identique (coréférentiel)

² Nazarenko (2000: 54) primjećuje da veznički izraz *parce que* ne daje nikakve informacije o samoj prirodi kauzalnog odnosa, te ga stoga smatra neutralnim konektorom (*connecteur neutre*), navodeći dalje da je ovaj veznički izraz tipično sredstvo za izražavanje faktičkog uzroka (61). S druge strane, veznik *puisque* najčešće uvodi uzrok koji predstavlja činjenicu koja je već poznata sagovorniku, odnosno primaocu poruke, dok se glavnom rečenicom uvodi nova informacija. Ovim se veznikom također uvodi rečenica koja predstavlja opravdanje određenog iskaza, a ne činjeničnog stanja (Le Goffic 1993: 414). Detaljnije o tipovima uzroka koji uvode ovi veznici vidjeti u Tekešinić (2017).

³ U starofrancuskom jeziku također nalazimo primjere ove konstrukcije (*Nostre defense a esté juste puis que forcée. – Il preferoit les relations de voyages anglois parce que plus remplis d'observations de la nature / Grevisse 1993: par. 1079 b, 2o Hist. /*) koja sa veznikom *puisque* pripada familijarnom registru (<https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/puisque/65020>; GL 1977: 4770), a sa veznikom *parce que* također i književnom jeziku (https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/parce_que/58074?q=parce+que#57731). Mi smo, međutim, zabilježili primjere i sa jednim i sa drugim veznikom.

⁴ Što se može dovesti u vezu sa pravilima koja se odnose na izostavljanje determinanta, prije svega člana ispred imenice u funkciji atributa.

à celui du verbe principal et lorsque leur verbe est le verbe *être* suivi d'un adjectif, d'un participe ou d'un nom sans déterminant, peuvent être amputées de ce sujet et de ce verbe : *Il était, quoique riche, à la justice enclin* (V. Hugo). Dans cet emploi, *aussitôt* et *sitôt* sont équivalents à *dès que* : *Sitôt rentrés, nous nous sommes mis à table*. Ce type de construction peut exceptionnellement s'étendre à *si* : (*Elle*) *se disait qu'elle l'eût pu vaincre, si plus belle ou si plus hardie* (Gide, *Les faux monnayeurs*).“

Prema tome, u poziciji atributa koji odgovara leksičkom jezgru imenskog predikata u bosanskom jeziku, može stajati pridjev, particip (perfekta) i imenica, tj. imenska sintagma, što znači da se u okviru ovog rečeničnog tipa izdvajaju sljedeće tri eliptične strukture koje su moguće pod uslovom da je njihov subjekat identičan subjektu glavnog glagola:

- A) *parce que / puisque* + atribut (pridjev)
- B) *parce que / puisque* + atribut (particip perfekta)
- C) *parce que / puisque* + atribut (imenica / imenska sintagma)

A) Struktura: *parce que / puisque* + atribut (pridjev)

1. » Elle doit être fille de prince. En tout cas citadine et, *puisque musulmane*, elle ne fut ni esclave ni simple concubine. Épouse légitime ; sinon la seule, du moins la favorite, *parce que sans doute la plus belle, ou la plus jeune, ou la plus noble*. « (LM: 19)

„ Mora da je bila visoka roda. U svakom slučaju građanka i, *kako je bila muslimanka*, nije bila ni robinja, ni obična prilježnica. Zakonita supruga; ako ne jedina, ono bar najmilija, *jer je sigurno bila najljepša, ili najmlađa, ili najotmjjenija*.“ (DOM: 19)

U ovom primjeru imamo, dakle, dvije rečenice u kojima prepoznamo pridjev u poziciji atributa: prva – *puisque [elle est]⁵ musulmane* – i druga – *parce qu' [elle est] sans doute la plus belle, ou la plus jeune, ou la plus noble* – u kojoj se pojavljuju čak tri pridjeva u formi superlativa, međusobno koordinirana pomoću nezavisnog veznika *ou/ili*. Obje su strukture, kako vidimo, prevedene zavisnim uzročnim rečenicama: prva – *kako je [ona] bila muslimanka* – i druga – *jer je [ona] sigurno bila najljepša, ili najmlađa, ili najotmjjenija*.

⁵ U zagradu ćemo stavljati ono što je izostavljeno ali se iz konteksta prepoznaje, tj. subjekat i kopulativni glagol u francuskom, odnosno subjekat u bosanskom jeziku.

B) Struktura: *parce que / puisque* + atribut (particip perfekta)

Kod ove je strukture potrebno ukazati na različit sintaksički status participa perfekta i prezenta u pogledu dostupnosti funkcije atributa subjekta. Naime, eliptirane konstrukcije s participom perfekta nekad jesu, a nekad nisu atributivne, a nikad to nisu sa participom prezenta. Particip prezenta dakle ne može biti atribut subjekta dok se, s druge strane, particip perfekta može naći u toj funkciji ukoliko je upotrijebljen pridjevski, ali ne može ukoliko je upotrijebljen kao glagol:

2. „Silhouette de femme devenue libre, et doublement répudiée. Libre parce que doublement répudiée.“ (LM: 119)

„Sjena žene koja je postala slobodna i dva puta odbačena. Slobodna, jer je dva puta odbačena.“ (DOM: 121)

3. „Ou bien, tu peux choisir, puisque te voici libérée, de te libérer aussi des liens du mariage.“ (LM: 255)

„A ti možeš, jer si slobodna, biti oslobođena i bračne veze.“ (DOM: 263)

U prethodna dva primjera na mjestu atributa se nalaze participi perfekta: *répudiée* kojeg bliže determinira prilog *doublement - parce qu' [elle est] doublement répudiée* → *jer je [ona] dva puta odbačena* i *libérée - puisque te voici libérée* → *jer si [ti] slobodna*, gdje je subjekat, za razliku od ostalih primjera, prisutan samo što je iskazan zamjenicom *te / up. puisque [tu es] libérée*. S druge pak strane, prezentativ *voici* se može tumačiti kao entitet blizak glagolu [koji etimološki sadrži glagol: *vois + ici* (V. Wilmet 1998: 616; Riegel, Pellat, Rioul 1999: 453, 9.1.)], tako da ovaj primjer zapravo ne ilustrira najbolje problem kojim se rad bavi.

C) Struktura: *parce que / puisque* + atribut (imenica / imenska sintagma)

4. „Certains des Beni Temim, aujourd'hui, parce que Arabes purs et descendants de ces hommes, n'accomplissent, constate Tabari à son époque, ni la prière de l'aurore ni celle du couchant, (...)“ (LM: 49)

„Taberi, u svoje vrijeme, zaključuje da neki od Benu Temima, budući da su pravi Arabljeni i potomci ovih ljudi, ne obavljaju ni danas molitvu u zoru, ni onu pred večer, (...)“ (DOM: 51)

5. „Respectée aussi parce que fille du calife et gardienne du tombeau de l'Aimé ... Sirin rêvait à ce rapport de forces, dans un brouillard de sa pensée.“ (LM: 197)

„Poštovanu i zato jer je kćerka halife i čuvarica Vjerovjesnikovog groba. U magli svojih misli, Sirin je razmišljala o tom odnosu snaga.“ (DOM: 201-202)

U prethodna dva primjera u poziciji atributa uočavamo po dvije imenske sintagme koordinirane pomoću veznika *et/i*:

Arabes purs i descendants de ces hommes (primjer 4) - *parce qu'[ils sont] Arabes purs et descendants de ces hommes* → *budući da su [oni] pravi Arabljani i potomci ovih ljudi* -

fille du calife i gardienne du tombeau de l'Aimé (primjer 5) - *parce qu'[elle est] fille du calife et gardienne du tombeau de l'Aimé* → *jer je [ona] kćerka halife i čuvarica Vjerovjesnikovog groba*.

6. „Elle, la cousine du Prophète – puisque fille de sa tante paternelle - , (...), elle a aimé passionément son premier mari Abou Salama.“ (LM: 51-52)

„Ona, Vjerovjesnikova rodica – jer je kćerka njegove tetke – (...), ona je strasno voljela svog prvog muža Ebu Selemu.“ (DOM: 53)

Na mjestu atributa se nalazi imenska sintagma *fille de sa tante paternelle* – *puisque[elle est] fille de sa tante paternelle* → *jer je [ona] kćerka njegove tetke*.

7. „Oui, elle commence à sentir que, elle vivante, ils ne pourront en tant que gens du pouvoir, et parce que dorénavant seulement gens de pouvoir, ils ne pourront avoir aucun repos, (...).“ (LM: 86)

„Da, ona počinje osjećati da, sve dok je ona živa, oni, ljudi koji imaju vlast, samo vlast, neće imati mira u duši.“ (DOM: 88)

U poziciji atributa je *dorénavant seulement gens de pouvoir* - *parce qu'[ils seront] dorénavant seulement gens de pouvoir*. U prijevodu, međutim, ovog puta ne uočavamo zavisnu uzročnu rečenicu premda je to i ovdje bilo moguće:

(...) i zato što / jer će [oni] odsada / ubuduće biti samo ljudi koji imaju vlast, neće imati mira u duši.

8. „Peut-être que cette vie dite ‘mauvaise’, parce que sans contrainte, est moins grave qu’une vie de soumission à un mauvais époux.“ (LM: 142)

„Možda im je život ‘nedoličan’, jer su na njega prisiljene i možda je lakši od života podređenog nevaljalom mužu.“ (DOM: 145)

U ovom primjeru imenici *contrainte* prethodi prijedlog *sans* pa se također može reći da se radi o prijedložnoj grupi ili sintagmi koja je u funkciji atributa: *parce qu'[elle/cette vie est] sans contrainte* → *jer su [one] na njega prisiljene*. Precizniji prijevod bi glasio: (...) jer je on/taj život bez prisile, tj. jer [one] na njega nisu prisiljene.

9. „Aïcha, ‘mère des Croyants’ parce que première des rawiyates.“ (LM: 297)
„Aiša, ‘Majka vjernika’, jer je prva među ravijama.“ (DOM: 308)

Atribut je ovdje imenska sintagma *première des rawiyates - parce qu’[elle est] première des rawiyates* → *jer je [ona] prva među ravijama*.

10. „Aïcha, fille chérie de Abou Bekr depuis toujours, dorlotée tellement par sa mère parce que la petite dernière, (...).“ (LM: 278-279)
„Aiša, oduvijek Ebu Bekrova ljubimica, majčina mezimica, jer je bila najmlađa, (...).“ (DOM: 288)

Ovdje je atribut imenska sintagma *la petite dernière*, u kojoj je determinant, tj. u ovom slučaju određeni član *je*, za razliku od prethodnih primjera, prisutan: *parce qu’[elle a été] la petite dernière* → *jer je [ona] bila najmlađa*. Isto uočavamo i u sljedećem primjeru:

11. „Agar l’expulsée, parce que la servante, parce que la première accouchée.“ (LM: 303)
„Hadžera otjerana, jer je sluškinja, jer je prva rodila.“ (DOM: 316)

U ovom primjeru imamo dvije jukstaponirane uzročne strukture sa elipsom glagola kopule i subjekta. U prvoj rečenici atribut je *la servante - parce qu’[elle est] la servante* → *jer je [ona] sluškinja*, a u drugoj je *la première accouchée - parce qu’[elle est] la première accouchée* → *jer je [ona] prva rodila / doslovno: jer je [ona] prva (po)rodilja. /*

Dakle prethodno spomenuto pravilo, po kojem se imenica u poziciji atributa pojavljuje bez determinanta, i u ovom primjeru nije bez izuzetka jer je, kako vidimo, determinant ipak prisutan u obje imenske sintagme i to u vidu određenog člana (*la servante*), odnosno rednog broja (*la première accouchée*).

Na osnovu analiziranih primjera⁶ uočavamo da se u poziciji atributa najčešće pojavljuje imenica, odnosno imenska sintagma. Također na osnovu prijevoda gornjih primjera na bosanski jezik, vidimo da se subjekat najčešće izostavlja, tj. da nije eksplicitno iskazan dok je glagol *biti* obavezno prisutan. Prijevodni ekvivalent ovim strukturama u bosanskom jeziku je, kako vidimo, cjelovita zavisna uzročna rečenica što u prvi mah upućuje na zaključak da u pogledu ovih struktura ne postoji sličnost između francuskog i bosanskog jezika u onoj mjeri u kojoj je ta sličnost prisutna u

⁶ Svi su navedeni primjeri, kako vidimo, preuzeti iz romana *Loïn de Médine*, dok niti jedan primjer spomenute konstrukcije nismo uspjeli zabilježiti u romanu *Madame Bovary*.

kontekstu dopusnih rečenica.⁷ Međutim, treba naglasiti da u bosanskom jeziku postoji konstrukcija koja bi bila precizniji prijevodni ekvivalent ovoj eliptičnoj strukturi. Riječ je o predikatskom apozitivu koji je, u stvari, jedinica nastala svođenjem zavisne uzročne klauze na leksičko jezgro imenskog predikata /Seljanin, *žedan i željan vina*, pođe za njim./ (V. Kovačević 1988: 74). Zapravo, riječ je o jednom tipu predikatskog apozitiva s riječju *budući* za koji Kovačević precizira da je u pitanju prelazni tip između klauze i predikatskog apozitiva.:

„Ovaj tip predikatskog apozitiva u stvari je polukondenzovana uzročna klauza (svedena na dio veznika i leksičko jezgro predikata) i nužan je za kondenzaciju uzročnih klauza s imenicom kao leksičkim jezgrom predikata. Često je tom tipu predikatskog apozitiva sinoniman onaj u formi kao+imenica ili pridjev: Znali smo: ako se to desi, obelodaniće se naše nezakonite radnje, jer će Marić, kao (= budući) nevin, biti pouzdan i strašan svedok protiv nas.“ (Kovačević 1988: 77)

U svijetlu ovoga ponovo ćemo razmotriti gornje primjere:

1. Elle doit être fille de prince. En tout cas citadine et, *puisque musulmane*, elle ne fut ni esclave ni simple concubine. Épouse légitime; sinon la seule, du moins la favorite, *parce que sans doute la plus belle, ou la plus jeune, ou la plus noble*.

Mora da je bila visoka roda. U svakom slučaju građanka, *a budući / kao muslimanka*, nije bila ni robinja, ni obična prilježnica. Zakonita supruga; ako ne jedina, ono bar najmilija, *budući sigurno najljepša, ili najmlađa, ili najotmjenija*.

2. Silhouette de femme devenue libre, et doublement répudiée. Libre *parce que doublement répudiée*.

Sjena žene koja je postala slobodna i dva puta odbačena. Slobodna, *budući dva puta odbačena*.

3. Ou bien, tu peux choisir, *puisque te voici libérée*, de te libérer aussi des liens du mariage.

A ti, *budući / kao slobodna žena*, možeš biti oslobođena i bračne veze.

4. Certains des Beni Temim, aujourd'hui, *parce que Arabes purs et descendants de ces hommes*, n'accomplissent, constate Tabari à son époque, ni la prière de l'aurore ni celle du couchant, (...).

⁷ V. fus notu 3.

Taberi, u svoje vrijeme, zaključuje da neki od Benu Temima, *budući / kao pravi Arabljani i potomci ovih ljudi*, ne obavljaju ni danas molitvu u zoru, ni onu pred večer, (...).

5. Respectée aussi *parce que fille du calife et gardienne du tombeau de l'Aimé* ... Sirin rêvait à ce rapport de forces, dans un brouillard de sa pensée;

Poštovana također *budući kćerka halife i čuvarica Vjerovjesnikovog groba / Poštovana također kao kćerka halife i čuvarica Vjerovjesnikovog groba /... u magli svojih misli*, Sirin je razmišljala o tom odnosu snaga;

6. Elle, la cousine du Prophète – *puisque fille de sa tante paternelle* – , (...), elle a aimé passionément son premier mari Abou Salama.

Ona, Vjerovjesnikova rodica – *budući kćerka njegove tetke sa očeve strane* – (...), ona je strasno voljela svog prvog muža Ebu Selemu.

7. Oui, elle commence à sentir que, elle vivante, ils ne pourront en tant que gens du pouvoir, et *parce que dorénavant seulement gens de pouvoir*, ils ne pourront avoir aucun repos, (...).

Jeste, ona počinje osjećati da, sve dok je živa, oni, kao ljudi na vlasti, i *budući odsada samo ljudi na vlasti*, neće moći imati nimalo mira.

8. Peut-être que cette vie dite 'mauvaise', *parce que sans contrainte*, est moins grave qu'une vie de soumission à un mauvais époux.

Možda im je taj život, *budući bez prisile*, "nedoličan" i možda je lakši od života podređenog nevaljalom mužu.

9. Aïcha, 'mère des Croyants' *parce que première des rawiyates*.

Aiša, "Majka vjernika", *budući prva među ravijama*.

10. Aïcha, fille chérie de Abou Bekr depuis toujours, dorlotée tellement par sa mère *parce que la petite dernière*, (...).

Aiša, oduvijek Ebu Bekrova ljubimica, koju je majka *kao najmlađu* toliko mazila, (...).

11. Agar l'expulsée, *parce que la servante, parce que la première accouchée*.

Hadžera progonnica, *budući sluškinja, budući prva porodilja*.

Nakon ponovnog uvida u navedene primjere, uočavamo da je spomenuti tip predikatskog apozitiva s riječju *budući*, u odnosu na cjelovitu uzročnu rečenicu, precizniji prijevodni ekvivalent, odnosno da vjernije predočava eliptičnu strukturu *parce que / puisque + attribut* u francuskom jeziku. Kako vidimo, riječ *budući*, kao dio veznika (*budući da*), odgovara veznicima *parce que / puisque*. Pokazalo se naime da je samo u jednom primjeru (primjeru 10.) prihvatljivija upotreba riječi *kao*, u odnosu

na riječ *будући* te da je u dosta primjera podjednako moguća upotreba i jedne i druge riječi. Što se pak tiče leksičkog jezgra predikata, on odgovara francuskom atributu.

Prema tome, prilikom prevođenja spomenute eliptične strukture potrebno je imati u vidu mogućnost upotrebe predikatskog apozitiva kao preciznijeg prijevodnog ekvivalenta. To ne znači da je cjelovita zavisna uzročna rečenica neprihvatljiva prijevodna varijanta, nego da njena upotreba u kontekstu ovih konstrukcija ne bi trebala biti isključiva. Ukoliko se pisac već opredijelio za ovakve eliptične strukture (a mi smo ih zabilježili samo u jednom od dva odabrana romana), prirodno i logično se nameće potreba da se to opredjeljenje i ispoštuje, koliko je to naravno moguće, upotrebom što preciznijeg prijevodnog ekvivalenta.

KONSTRUKCIJE SA PARTICIPOM

Vežnici *parce que* i *puisque* se također mogu upotrijebiti sa glagolom u jednom od oblika participa (prezenta ili perfekta), što znači da je glagol kod ovog tipa rečenica prisutan ali ne u ličnom glagolskom obliku dok je subjekat ponovo izostavljen. Pokazalo se međutim da ovi primjeri u analiziranom korpusu nisu brojni u poređenju sa prethodnim tipom rečenica.⁸

12. „En somme, faire Fatima tellement fille de son père, c’est risquer de la rendre moins parfaite musulmane, puisque se soumettant mal au dessein d’Allah.“ (LM: 59-60)

„Ukratko, predstavljati Fatimu samo kao očevu kćer, znači izložiti se opasnosti i reći da ona nije tako dobra muslimanka, koja se ne potčinjava Allahovoj volji.“ (DOM: 62)

Ovdje je glagol *se soumettant* u obliku participa prezenta – *puisque [elle] se soumettant mal au dessein d’Allah* → *koja se ne potčinjava Allahovoj volji* / odnosno: (...), *pošto / jer se [ona] ne potčinjava Allahovoj volji* / – dok u prijevodu nalazimo relativnu rečenicu koja u ovom slučaju ima uzročnu vrijednost.⁹

13. » Il y a eu auparavant divergence des témoignages, sur l’appel à la prière dans les tribus : celui qui arrive chez les Beni Temim et n’entend pas le muezzin, parce qu’arrivé trop tôt ou trop tard (...). « (LM: 102)

⁸ Grevisse (1993: 1079b, 3o), u pogledu ove strukture, ne navodi niti jedan primjer sa uzročnim vežnicima.

⁹ Ova se rečenica u francuskom jeziku naziva eksplikativna ili apozitivna relativna rečenica / *proposition subordonnée relative appositive* (Varga 2005: 126). Naime, ove relativne rečenice često imaju adverbijalno značenje (temporalno, kauzalno, konsektivno, kondicionalno, koncesivno), koje dobijaju u određenom kontekstu (Seder 2012: 153).

“Prije toga svjedoci daju različite izjave o pozivu na molitvu u plemenima: jedan, koji dolazi kod Benu Temima i ne čuje mujezina, jer je stigao prerano ili prekasno, (...).“ (DOM: 104)

Ovdje je glagol *arrivé* u obliku participa perfekta, odnosno složenog participa perfekta (*participe passé composé*) ako se uzme u obzir elipsa pomoćnog glagola - *parce que [étant] arrivé trop tôt ou trop tard* → *jer je [on] stigao prerano ili prekasno*. Ovaj se particip perfekta sintaksički potpuno razlikuje od onih koje smo razmatrali u funkciji atributa gdje je izostavljeni glagol *être* bio kopulativni glagol dok je u ovom primjeru *être* pomoćni glagol neprelaznog glagola *arriver*.¹⁰

U okviru ove konstrukcije, zabilježili smo također jedan primjer sa uzročno upotrebljenim veznikom *comme*:¹¹

14. „Il y avait au couvent une vieille fille qui venait tous les mois, pendant huit jours, travailler à la lingerie. Protégée par l’archevêché comme appartenant à une ancienne famille de gentilshommes ruinés sous la Révolution, elle mangeait au réfectoire à la table des bonnes soeurs, et faisait avec elles, après le repas, un petit bout de causette avant de remonter à son ouvrage.“ (MB: 70)
„U samostanu je bila jedna starija djevojka, koja je dolazila svaki mjesec na osam dana da redi i krpa rublje. Budući da ju je zaštićivala nadbiskupija, jer je bila potomak jedne stare plemićke obitelji koja je propala za vrijeme Revolucije, ona je jela u blagovaonici za stolom časnih sestara i poslije jela čavrljala je malo s njima prije no što bi se vratila na svoj posao.“ (GB: 41)

U ovom je primjeru glagol *appartenant* u obliku participa prezenta – *comme [elle / la vieille fille] appartenant à une ancienne famille de gentilshommes ruinés sous la Révolution* → *jer je [ona / ta stara djevojka] bila potomak jedne stare plemićke obitelji koja je propala za vrijeme Revolucije...* – Cjelovita zavisna uzročna rečenica je, kako vidimo, prijevodni ekvivalent participskoj strukturi koju ovog puta uvodi uzročno upotrijebljeni veznik *comme*.

Vidimo da i ovakve eliptične strukture karakterizira prisustvo zajedničkog subjekta, odnosno da je njihov subjekat identičan subjektu glavnog glagola, osim u

¹⁰ Upor. sa primjerima 2 i 3 (struktura B) u kojima je particip perfekta upotrijebljen pridjevski.

¹¹ Za razliku od veznika *parce que* i *puisque*, veznik *comme* je kontekstualno uslovljen uzročni veznik, čija uzročna vrijednost dolazi do izražaja u određenim kontekstima. Riječ je o polisemičnom vezniku koji, u zavisnosti od konteksta, također može označavati vremenski odnos kao i poređenje. Popović (2016: 184) zapaža da je semantička vrijednost ovog veznika izuzetno kompleksna i da često predstavlja kombinaciju spomenutih adverbijalnih vrijednosti, pri čemu ove semantičke nijanse ne isključuju jedna drugu, već se obično međusobno prepliću. Detaljnije o semantičkim tipovima uzroka koji se iskazuju zavisnom rečenicom sa veznikom *comme* vidjeti u Tekešinović (2017).

12. primjeru gdje je vršilac radnje iskazane participom *se soumettant* [*elle/Fatima*] zapravo direktni objekat (*la*) glagola *rendre*. Također uočavamo da su prevodioci u gornjim primjerima s razlogom izbjegli doslovni prijevod oblika participa. Naime, doslovni prijevod participa prezenta *se soumettant* (primjer 12) bio bi *potčinjavajući*, participa perfekta *arrivé* (primjer 13) *stigavši*, a participa prezenta *appartenant* (primjer 14) *pripadajući*. Takvi bi oblici uz uzročni veznik predstavljali neuobičajenu konstrukciju za standardni bosanski jezik, pa je zato u ovom slučaju najadekvatniji prijevodni ekvivalent cjelovita zavisna uzročna rečenica.

ZAKLJUČAK

Kad su u pitanju rečenice sa elipsom glagola kopule, odnosno eliptične strukture tipa: *parce que / puisque + attribut*, konstatovali smo da se u poziciji, tj. funkciji atributa može nalaziti pridjev, particip perfekta (upotrebljen pridjevski) i imenica, odnosno imenska sintagma. Na osnovu analiziranih primjera zaključili smo da se u poziciji atributa najčešće pojavljuje imenica, odnosno imenska sintagma i to uglavnom bez determinanta ali da je njegova upotreba ipak moguća. Na osnovu prijevoda analiziranih primjera na bosanski jezik, ustanovili smo da se prevodilac svaki put služio istom konstrukcijom, tj. cjelovitom zavisnom uzročnom rečenicom koja se dakle pojavljuje kao jedini prijevodni ekvivalent ovim strukturama premda se pokazalo da konstrukcija predikatskog apozitiva s riječju *будуći* preciznije predočava spomenutu eliptičnu strukturu u francuskom jeziku. Naime, ustanovili smo da riječ *будуći*, kao dio veznika, gotovo u svim primjerima odgovara veznicama *parce que / puisque*, te da je uporedo sa njom u dosta primjera moguća i upotreba riječi *kao* dok leksičko jezgro predikata odgovara francuskom atributu. Iz toga smo zaključili da upotreba cjelovite zavisne uzročne rečenice prilikom prevođenja spomenute eliptične strukture ne bi trebala biti isključiva (kao što se pokazalo u prijevodu naših primjera) budući da postoji mogućnost upotrebe preciznijeg prijevodnog ekvivalenta.

Kad je pak riječ o konstrukciji sa participom prezenta ili perfekta u kombinaciji sa veznicama *parce que* i *puisque*, zabilježili smo svega dva primjera, kao i jedan primjer sa uzročno upotrijebljenim veznikom *comme*. Ustanovili smo (sa izuzetkom od jednog primjera) da ovakve eliptične strukture također karakterizira prisustvo zajedničkog subjekta kao i to da navedeni oblici participa s razlogom nisu doslovno prevedeni, tako da je najadekvatniji prijevodni ekvivalent ovakvim strukturama cjelovita zavisna uzročna rečenica.

LITERATURA

1. Brunot, Ferdinand (1926), *La Pensée et la langue, Méthode, principes et plan d'une théorie nouvelle du langage appliquée au français*, Masson et CIE, Editeurs, Paris
2. Grevisse, Maurice (1993), *Le Bon Usage*, 13ème édition par André Goosse, DeBoeck Duculot, Paris
3. Gross, Gaston, Adeline Nazarenko (2004), "Quand la langue cause: contribution de la linguistique à la définition de la causalité", *Intellectica*, 38/1, 15-41.
4. Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
5. Kovačević, Miloš (1988), *Uzročno semantičko polje*, Svjetlost, Sarajevo
6. Le Goffic, Pierre (1993), *Grammaire de la Phrase française*, Hachette, Paris
7. Nazarenko, Adeline (2000), *La cause et son expression en français*, Ophrys, Paris
8. Popović, Nataša (2016), *Izražavanje kauzalnosti u francuskom i srpskom jeziku*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Novi Sad
9. Riegel, Martin, Jean-Christophe Pellat, René Rioul (1999), *Grammaire méthodique du français*, P.U.F., Paris
10. Seder, Ružica (2012), "Neki od modaliteta za izražavanje koncesivnosti u francuskom i srpskom jeziku", Tematski zbornik *Jezič i kulture u vremenu i prostoru I*, Novi Sad, 145-155.
11. Seder, Ružica (2016), *Izražavanje koncesivnosti u francuskom, italijanskom i srpskom jeziku*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Novi Sad
12. Tekešinić, Lejla (2017), *Uzročna rečenica u savremenom francuskom i bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo
13. Varga, Dražen (2005), *Syntaxe du français*, FF press, Zagreb
14. Wilmet, Marc (1998), *Grammaire critique du français*, Duculot, Hachette, Paris, Bruxelles

RJEČNICI

1. Guilbert, Louis, René Lagane, Georges Niobey (1977), *Grand Larousse de la langue française en sept volumes*, Tome sixième, Librairie Larousse, Paris

IZVORI I SKRAĆENICE

1. MB – Flaubert, Gustave (1983), *Madame Bovary, Moeurs de province*, Librairie Générale Française
2. GB - Flaubert, Gustave (1983), *Gospođa Bovary* (s francuskog preveo Josip Matijaš), Logos, Split
3. LM – Djebbar, Assia (1991), *Loin de Médine, Filles d’Ismaël*, Éditions Albin Michel S. A.
4. DOM – Djebbar, Assia (2003), *Daleko od Medine, Ismailove kćeri* (s francuskog prevela Nermina Štraus), Sejtarija, Sarajevo
5. GL – Guilbert, Louis, René Lagane, Georges Niobey (1977), *Grand Larousse de la langue française en sept volumes*, Tome sixième, Librairie Larousse, Paris

INTERNETSKI IZVORI

1. <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/puisque/65020>
2. https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/parce_que/58074?q=parce+que# 57731
3. <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/8177/Disertacija9392.pdf>.
4. <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/8206/Disertacija9422.pdf>

FRENCH REASON CLAUSES WITHOUT A FINITE FORM OF THE VERB

Summary:

The paper discusses two elliptical constructions introduced by subordinators of reason. These structures lack some of the main sentential elements, which is why it is difficult to consider them complete subordinate reason clauses as they are usually translated into the Bosnian language. Therefore, while at the same time analyzing the examples of these constructions in the French language, the author is also considering their translation equivalents in Bosnian, proposing a possibility of resorting to more precise translation equivalents in terms of the elliptical structure *parce que / puisque + attribut*.

Keywords: reason clause; obligatory sentence nucleus; elliptical structure; „predicative appositive“; participle

Adresa autorice
Authors' address

Lejla Tekešinić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
ileila_23@yahoo.fr

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

OGLEDI IZ FILOZOFIJE

Kenan Čemo

SAVRŠENI ČOVJEK KAO KRUNOLIK SVEKOSMIČKOGA BITKA U
IBN 'ARABIJEVU MIŠLJENJU / THE PERFECT MAN AS THE CROWN
OF ALL-COSMIC EXISTENCE IN IBN 'ARABI'S THOUGHT..... 165

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.165

UDK 28-141.336

Primljeno: 19. 02. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Kenan Čemo

SAVRŠENI ČOVJEK KAO KRUNOLIK SVEKOSMIČKOGA BITKA U IBN 'ARABĪJEVU MIŠLJENJU

U sufijskom duhovnome geniju lik i djelo *tesawwufskoga* učitelja Muḥyid-dīn Ibn 'Arabīja (u. 1240.) uzima se kao stožerno. Pitanja i problemi duhovne antropologije kod njega su u centru pažnju. Ibn 'Arabī uči kako je uzrok sveg stvaranja Savršeni čovjek, ovozemno očitovanje (*mazhar*) metafizičke *muḥammadanske Zbilje* manifestirane *Dahom Svemilosnog* kojim je potekla rijeka Božijih očitovanja. Taj *Dah* bio je i jeste rezultat Božije ljubavi ili čežnje za viđenjem Sebe u drugom, što i jeste temeljni impuls svekolikog kosmičkog i metakosmičkoga gibanja. Savršeni čovjek u tome je ono savršeno uglačano *ogledalo*, u kojem se odražavaju božanska Imena i Atributi, i samo njime svijet i dalje optrajava, što će reći da u svakom vremenu moraju postojati savršeni ljudi. To su pitanja koja nas uvijek znova vraćaju i na Ibn 'Arabījev čuveni egzistencijalni teomonizam (*wahda al-wuḡūd*) ili jednoću Bitka. Teorija Savršenog čovjeka to jasno pokazuje. Upravo kroz nju u stanju smo predočiti tako bitan prijelaz transcendencije u imanenciju.

Ključne riječi: Ibn 'Arabī; Savršeni čovjek; *hayāl* (imaginacija); *wuḡūd* (bitak)

1. UVOD

Sržni stup duhovne antropologije u sufizmu kao islamskoj disciplini posebnoga pogleda na cjelokupnu stvarnost kroz razotkrivanje unutarnjih smislova te stvarnosti, ali, istovremeno i odgoja ljudske duše (*terbijetun-nefs*) ka doživljaju osvjedočenja

(*šuhūd*) u tu stvarnost, slobodno se može kazati, teorija o Savršenom čovjeku, uzroku sveg stvaranja, onom čija „uglačanost srca“ je uspjela primiti skupnost odsjaja božanskih Imena i Atributa. To učenje svoje izvorište pronalazi u samim temeljima islamskoga vjerovanja. Odmišljanjem stavaka iz konstitutivne tradicije, koji naznačuju narav čovjeka kao takvog, gdje ideja o Savršenom čovjeku predstavlja duhovnu okomicu tog nauka, porođena je najbremenitija literatura unutar muslimanskog interpretativnog genija. Iako se koncept „Savršenog čovjeka“ i prije mogao prepoznati u filozofsko-teološkim raspravama, prvi koji je sustavno počeo razvijati nauku o njemu bijaše Muḥyi-d-dīn Ibn ʿArabī, poznat i kao aš-Šayḥu-l-akbar (Najveći šejh, 560/1165 – 638/1240 u Damasku).

Jedan od pojmova koji Ibn ʿArabī, više usputice, razmatra uz govor o Savršenom čovjeku jeste i pojam „čovjeka životinje“, što se može prevesti i kao „životinjski čovjek“ (Ibn ʿArabī 1998: III 259, 260, 290; 1997: 37). Bilo bi prikladno osvrnuti ovdje u uvodu, bar u kratkim potezima, na tog pojavnog „dvojnika“ prepoznatog u naslovu „čovjeka životinje“, prije nego pristupimo razviđanju postavljene teme. Iako se čovjeku pririče savršeni lik njegovim *insāniyyatom* (ljudskošću kao takvom) kao takvim i zastupništvom podarenim od Boga, nije svaki čovjek Božiji zastupnik (*ḥalīfa*), tačnije kazano, taj zastupnik nije tzv. „čovjek životinja“. Drugim riječima, kad je svevišnji Bog zaželio da bude spoznat (što je aluzija na predaju *Kuntu kanzan mahfiyyan...* – „Bijah skrivenom riznicom“), spoznati Ga je mogao samo onaj ko je na Sliku Njegovu, a na Sliku Svoju Allah je stvorio samo Savršenog čovjeka, ali ne i „čovjeka životinju“, jer stvorena svojstva i prirodni niski nagoni koji su ga „zapljusnuli“ tokom silaska kroz egzistencijalne razine sprečavaju ga od potpunog očitovanja i zaklanjaju od ozbiljenja uzvišenosti božanskim Likom. Kad Poslanik, a. s., kaže: „Vjernik je ogledalo svoga brata“, „čovjek životinja“ nema takvog ogledala, iako po formi poprima njegov oblik. Njegovo ogledalo nema potrebne duhovne uglačanosti i caklila. Njega je prekrila hrđa i zahvatila poroznost.

Za razliku od njega, Savršeni čovjek je taj koji je u potpunosti prožet božanskim Imenima i Atributima, čiju snagu je on u cijelosti „upio“. On je istinski *rūḥ* (duh) univerzuma koji mu je potčinjen po „dužini i širini“ svojoj, u što se ubraja i „čovjek životinja“, koji u pojavnome liku sliči Savršenom čovjeku, ali ne i svojom nutrinom. Pa ipak, *in potentia* „čovjek životinja“ posjeduje snagu dosezanja savršenstva, jer njegova bit u krajnjoj liniji korijeni se u savršenstvu metafizičke *muḥammadanske Zbilje* kao prvostvorenoga u Dahu Svemilosnoga (*Nafas ar-Raḥmān*).

Odijeljenost između „čovjeka životinje“ i Savršenog čovjeka luči se i iz riječi Svevišnjega: „O čovječe, zašto te obmanjuje to što je Gospodar tvoj plemenit, koji te

je stvorio, pa učinio da si skladan i da si 'uspravan'/uravnotežen' (sura *al-Infīṭār*, ajeti 6, 7). Riječ je, naravno, o elementarnom, naravskom savršenstvu čovjekove konstitucije, da bi se potom kazalo: „I kakav je htio lik ti dao“ (sura *al-Infīṭār*, ajet 8); tj. lik savršenstva, čineći ga tako Svojim zastupnikom u svijetu, ili, pak, lik životinjski, a samo su savršeni ljudi, oni ozbiljeni znalci, istinski Allahovi robovi, oni koji Ga obožavaju s obzirom na Njegovu Ime Allāh, doživljavajući njegovu puninu cijelim svojim bićem.

2. SAVRŠENI ČOVJEK KAO „ODORA“ *ḤAQQA* (ISTINITOG)

Pošto je svevišnji Bog zaželio da bude spoznat, spoznati Ga je mogao samo onaj ko je na Sliku Njegovu, a na Sliku Svoju On je stvorio samo Savršenog čovjeka (*al-Insānu-l-Kāmil*). U jednoj Predaji stoji: „Allah je Ādama stvorio na Sliku Svoju“. To Ādamovo stvaranje, s upregnute obje Božije Ruke, izravno ukazuje na njegovo savršenstvo, kaže Ibn 'Arabī. Stoga je i prozvan *bašarom*, riječju koja i jezički aludira na Božije izravno uprezanje Svoje obje Ruke u stvaranju čovjekovu. Takvo što mu je onda priskrbilo snagu primanja svih Imena po čemu i biva Savršenim čovjekom (Ibn 'Arabī 1998: II 67, 70, III 259). Tako kad Allah kaže: „I Ādama je On podučio Imenima svim“ (sura *al-Baqara*, ajet 31.), naprosto se misli na božanska Imena usmjerena na stvaranje zbilja univerzuma (*ḥaqā'iqu-l-akwān*), a od njih jesu i Imena odgovorna za stvaranje meleka koji nisu imali znanja o njima. Božije obraćanje melekima riječima: „Obavijestite Me o Imenima ovim!“ (sura *al-Baqara*, ajet 31.) upućeno je, ustvari, nakon što je dragi Bog odredio nosioce tih Imena u formi božanskih očitovanja koja su Imenima ono što su tjelesne forme *rūhovima*. Međutim, meleki nisu znali Imena tražena, tj. forme u kojima se *Ḥaqq* razotkrio. Oni su nakon stvaranja Ādamova o njemu donijeli sud u smislu izvora svake smutnje (*al-fasād*) i raskola samo na osnovu njegove izvanjske konstitucije koja im se nadavala, zaključivši kako učinak elementarnih, naravnih suprotnosti, od kojih je sazdan, mora biti koban. Nisu spoznali njegovu nutrinu stvorenu na Sliku Božiju (Ibn 'Arabī 1998: II 68, 71).

Zemlja ne može biti bez Savršenog čovjeka. Drugim riječima, ni jedno vrijeme ne može optrajavati bez Savršenog čovjeka, Halife i Imama, bez očitovanja (*zuhūr*) božanskog Lika, kojeg prepoznaje sve stvoreno osim ljudi i džinna, a među njima samo malobrojni. U svetopovijesnom ciklusu poslanstva Savršeni čovjek biva poslanikom, dok završetkom tog ciklusa biva *wāriṭom* (dosl. nasljednikom, potpunim baštinikom poslaničke mudrosti), što će reći da kruna Savršenog čovjeka nije

pridržana samo za Božije vjerovjesnike kojih, prema Predaji, bijaše 124.000 (Ibn 'Arabī 1998, III 263; al-Ġīlī 1997: 24). On je poput dragulja u pečatu/prstenu, dragulja koji je lokus urezivanja prepoznatljiva znaka kojim kralj pečati svoje riznice. Tako je i Savršeni čovjek lokus „urezivanja“ božanskih Imena. Kao što se pečat koji čuva ono zapečaćeno ne može strgnuti bez izuna vladareva, tako je i svijet siguran sve dok je u njemu Savršeni čovjek. Kad vladar hoće sačuvati riznice u svome odsustvu, on na njih stavlja pečat. Tako i Allah u zakrivenosti Svojoj, kroz pojavnosti Imena i Atributa, čuva svijet Savršenim čovjekom. U jednom *qudsī hadisu* Allah, dž. š., veli: „Da nije tebe (Muḥammade, Savršeni čovječe) ne bih ni nebesa stvorio“. On je stup (عمود) kojim Allah podupire nebesa da se ne strovale, pa kad Savršeni Čovjek zamakne od ovog svijeta, tj. zemljom budu hodili samo „ljudi životinje“, nebesa će stropoštana biti. U tome i jeste smisao dizanja qur'anskoga Teksta, kaže Ibn 'Arabī, i njegove sadržine pred Sudnji dan, jer čud Savršenog čovjeka jeste Qur'an, kao što 'Ā'īša, r. a., kazuje za Muḥammada, a. s.: „Njegova čud bio je Qur'an“ (Qayṣarī 1375: 352, 358, 359, 362; Ibn 'Arabī 1998: III 406).

Savršeni čovjek podno ovog našeg Mjesečeva neba, kako to uči Ibn 'Arabī, nije drugo doli pojavni oblik (*mazhar*), metafizičke *muḥammadanske Zbilje*, svoga najuzvišenijeg metakosmičkog profila. Otud mu Ibn 'Arabī, na jednome mjestu u svom *al-Futūḥātu*, i pririče naslov *al-Ḥaqqu-l-mahlūq bih* (Istiniti stvoren po Onstvu), naslov primarno pridržan za *Prvotni Oblak* kao Dah Svemilosnog. Zato on i jeste „otvor“ kroz kojeg je svijet doveden u egzistenciju. Prva zemaljska konkretizacija te iskonske *muḥammadanske Zbilje* i zaglavni kamen svete povijesti smiren je u osobnosti našeg oca Ādama, a. s., koji bijaše nositelj izvanjskih formi božanskih Imena. Baštinik njihovih unutarnjih značenja bit će ovaploćen likom Muḥammada, a. s., zasvodnim kamenom i zenitom poslaničkoga ciklusa. Pošto je Muḥammad, a. s., zadobio uzvišeni stupanj dok je Ādam, a. s., još prebivao između vode i zemlje, biva nam jasno kako upravo on isijava snagu svakom savršenom čovjeku. Taj izljev savršenstva prvo se očitovao u Ādamu, a. s.. On je tako tek svojevrsni zastupnik ili halifa Muḥammada, a. s., preko kojeg je podučen Imenima svim. Lik Ādamov, a. s., samo je „kopija“ muḥammadanskog Lika, u jednom metafizičkome smislu, a on, Muḥammad, a. s., je na ovome svijetu naprosto Ādamova, a. s., nutrina (*bāṭin*), dok je Ādam, a. s., Muḥammadova, a. s., izvanjskost (*zāhir*). S obojicom se uputpunjuje i *bāṭin* i *zāhir*. Drugim riječima, svi savršeni ljudi svoje savršenstvo luče iz najsvršenijeg među njima, Muḥammada, a. s., koji je potpuni pojavni oblik Imena Allāh koje objedinjuje sva ostala Imena i Atribute. On je pol oko kojeg kruže sfere bitka u svome totalitetu.

U jednom zanimljivom kazivanju koje navodi i sam Ibn 'Arabī, k. s., po stvaranju Božijega Prijestolja melekima je bilo naređeno da ga ponesu, no nisu mogli to učiniti sve dok ne istupi jedan od meleka koji bijaše na sliku čovjekovu (praiskonski čovjek izrazito melekske naravi) i ne reče – „Nema snage niti moći osim s Allahom“. To i ostali meleki izgovoriše i tek tada Prijestolje uspješe podići. Lahko je zaključiti kako su meleki prvotno pokušali dići Prijestolje svojom snagom, nisu Mu bili čitavim svojim bićem okrenuti, nisu zaboravili na sebe. No, kad je stvorio Savršenog čovjeka, Allah je njegovo srce učinio baš poput Prijestolja. Božija Lijepa Imena to srce hodočaste kao što se meleki oko Prijestolja tiskaju. Njegovi nositelji ili duhovni *hamali* su božanski Atributi Života, Znanja, Govora/Moći i Volje, gdje upravo Atribut Života, iz kojeg se njedre i ostali Atributi, korespondira *hamalu* Prijestolja koji je na sliku čovjekovu. Kad je izgovorio riječi *lā ḥawla ...*, on je ustvari zaboravio na sebe, svoju egzistenciju i život u ime onog Božijeg. Tek tad je kroz njega počela da struji snaga Božija, da se očituje najviši princip, princip Jedinosti. Čovjek kao takav stoga je čitavu univerzumu poput *rūḥa* (duha) tijelu. Savršenstvo svijeta ostvaruje se tek čovjekovim bitkom, isto kao što se i tijelo upotpunjuje *rūḥom*, a osnovna karakteristika *Rūḥa/rūḥa* temeljno je svojstvo Života/života. Upravo stoga je Savršeni Čovjek taj iza kojeg se krije onaj mistični *Izvor Života* čije vode ko se napije, besmrtnost kuša i vječnu mladost doživljava, i u tome i leži mudrost iskaza Ibn 'Arabījeva učenika al-Qūnawīja, kako je od znakova Savršenoga Čovjeka to da „vlada“ snagom života, od mrtvoga čini živo (Ibn 'Arabī, II 68, IV 114; Qayṣarī 1375: 363; Āmulī 1969: 380, 381). Drugačije kazano, *Izvor Života* je nutrina (*bāṭin*) Božijeg Imena Živi (*al-Ḥayy*), kojeg ako čovjek navlastito ozbilji kuša vode sa *Izvora Života* i smrt nikad ne doživljava. On tada živi Životom *Ḥaqqā*, dok sve živo na svijetu živi životom/Životom tog Čovjeka, jer život njegov ustvari je Život *Ḥaqqā*. Upravo na vodu toga *Izvora* ukazuje i ajet: „I od vode smo sve živo stvorili“ (sura *al-Anbiyā'*, ajet 30.), a na nju upućuju i riječi Uzvišenog: „I Njegovo Prijestolje bijaše na vodi“ (sura *Hūd*, ajet 7.). To je *voda* koju će robovi Allahovi u Džennetu piti i tako vječno živjeti, jer bit i tajanstvo Savršenog čovjeka, onoga koji živi Životom *Ḥaqqā*, bit će tada u punini raskriveno (Āmulī 1969: 381). Otud Ibn 'Arabī i veli:

„Kad je u čovjeka udahnut Duh sveti on se priključio apsolutnom Bitku posvećenim, duhovnim priključivanjem što i jeste njegov udio u božanskosti. Zato je prema nama (sufijama) čovjek dvostruki egzemplar/kopija (nusha), izvanjska kopija (zāhira) i ona unutarnja (bāṭina). Prva oslikava cjelokupni svijet kroz sve njegove razine, dok ona potonja oslikava/naliči božanskom ḥadratu. Tako je čovjek apsolutno, zbiljski univerzalan, jer on je prijemčiv za čitav bitak, prvotni i novostvoreni, dok sve ostalo ne posjeduje tu prijemčivost.“ (Ibn 'Arabī 1997: 18, 19)

Stvorivši svijet, Allah ga je učinio poput neuglačana ogledala, a božanska odredba iziskivala je njegovu savršenu uglačanost, e kako bi moglo doći do očitovanja božanskih tajanstava, položenih u Imena i Atribute. Bit tog glačanja jeste Savršeni čovjek. On je Božiji odraz u svijetu, savršeno uglačano *ogledalo* u kojem *Ḥaqq* ogleda svoj Lik, no i svijet svoj odraz motri u njemu. Pod motrenjem Sopstvenog Lika u čovjeku misli se, ustvari, na sukus božanskih Imena u njemu. Allah se svijetu i očitovao preko njega, poput svjetlosnih zraka koje se odbijaju od ogledalo (Ibn 'Arabī 1998: II 386; al-Ġīlī 1997: 26).

Samo kod ozbiljenog Savršenog čovjeka pulsiraju sva tri stanja ili razine doživljavanja i proživljavanja božanskih Imena i Atributa (Izutsu 1995: 261, 263). Prva od njih je *at-taḥalluq*, što znači navlačenje na sebe božanskih Atributa, tj. iščezavanje ljudskih u Atributima Uzvišenog. Druga razina je oslovljena kao *at-taḥaqquq*, tj. potiranje vlastite biti u Biti Allahovoj. Konačno, treće stanje označeno je pojmom *at-ta'alluq*, stanje vječne opstojnosti (*al-baqā'*), koje slijedi iza „utrnuća“ (*al-fanā'*).¹

Ipak, rekli bismo kako je jedan od sržnih momenata koji nam raskriva istinsku narav Savršenog čovjeka, govor o njemu kao *odori Ḥaqq*. Takovrsnu interpretaciju pronalazimo u *al-Futūḥātu* na dva mjesta. Na prvom od njih čitamo Ibn 'Arabījev odgovor na 106. pitanje čuvenog sufiije at-Tirmidī al-Hakīma šta je to *ar-ridā'* (*odora*)? Ibn 'Arabī odgovara:

To je Savršeni Rob stvoren na Sliku Božiju, obujmljitelj svih mnoštvenih i božanskih zbilja, najsavršeniiji pojavni oblik od kojeg savršenijeg nema... Prozvao ga je odorom jer riječ *ar-ridā'* je izvedena iz riječi *ar-radā'* što znači biti uništen/inhaliran, jer on je u potpunosti utrnut u *Ḥaqqu*... (Ibn 'Arabī 1998: II 102)

U tome i leži pravo značenje ajeta: „... On (čovjek) bijaše nepravedan i neznalica“ (sura *al-Aḥzāb*, ajet 72). Hoće se reći kako je čovjek bio nepravedan (*ẓalūman*) prema sebi, umrtvljujući svoj *nafs* i gušeći svoju bit u Biti Uzvišenog, a neznalica (*ḡahūlan*) za sve drugo osim Njega (Qayṣarī 1375: 339).² Govoru o Savršenom čovjeku kao

¹ Svoju knjigu *Kašfu-l-ma'nā 'an sirr Asmā'illāhi-l-ḥusnā* (*Raskrivanje smisla tajne Božijih Lijepih Imena*) Ibn 'Arabī je posvetio razmatranju svakog od 99. Lijepih Božijih Imena s obzirom na stanja *ta'alluq*, *taḥaqquq* i *tahalluq* koja čovjek može doživjeti u odnosu na njih. Te tri razine on u uvodu definiše na sljedeći način: „*Atta'alluq* je tvoja apsolutna ovisnost o božanskim Imenima shodno njihovu upućivanju na Bit Božiju. *At-taḥaqquq* je spoznaja njihovih značenja/smislova u odnosu na Njega, Uzvišenog, i u odnosu na tebe, dočim je *at-tahalluq* tvoje kićenje Imenima onako kako tebi dolikuje, isto kao što se ona Njemu pripisuju onako kako samo Njemu dolikuje“ (Ibn 'Arabī, *Kašfu-l-ma'nā* ..., Qum, 1419. h., str. 26.).

² Slično uči i as-Sarhandī kad kaže kako je čovjek bio nasilnik prema sebi samo stoga što je brisao svoj bitak ne ostavljajući mu ni traga, a samo tako je i moguće ponijeti teret *amānata*. (Vidi as-Sarhandī, *al-Maktūbāt*, Istanbul, bez god. izdanja, tom II, str. 195.).

odori Ḥaqqā Ibn 'Arabī se ponovo vraća tek pred kraj svog al-Futūḥāta, u četvrtom tomu, razotkrivajući svu ljepotu koja se krije iza toga pojma unutar rasprave o ḥaḍratu božanske Uznositosti i Božijeg Imena al-Kabīr (Veliki). On nam tu kazuje:

„Uznositost (al-Kibriyā') je odora (ridā') Ḥaqqā³, a ona nije drugo doli ti, jer, Ḥaqq se zaogrće tobom koji si na Sliku Njegovu, jer odora odražava lik onoga koji se njome zaogrće. Zato se Allah i ne očituje osim tobom samim. U tom smislu i Poslanik, a. s., kaže: „Ko spozna sebe spoznao je Gospodara svoga“. Tako, onaj ko spozna odoru spoznao je i onoga ko je pod njom... Poslanik, a. s., dodaje kako će se Allah na ahiretu, mjestu znanom kao al-Katīb, razotkriti, no, preko njegova Lica bit će odora al-Kibriyā', a, a lice nečega je sama bit njegova. Tako će između tebe i Njega stajati zastor i pogledi neće doprijeti do Njega. Po tome su mu'tazile upravu⁴, jer pogledi će dosezati samo do odore koja jeste al-Kibriyā'. Allah ti se razotkriva kroz nas same. Pogledi, tako, do nas dosežu i za nas se vežu. Mi smo ta Uznositost... Kaže Allah: „... obujmiti Me može samo srce roba Moga“. Kad izokreneš Savršenog čovjeka ugledaš Ḥaqqā, no, odora nikada ne može biti izvrnuta u njena nositelja. Tu i leži smisao Božijeg Imena al-Kabīr (Veliki). On je Kabīr (po) Biti Svojoj, a al-Kibriyā' smo mi... Pošto smo mi bit Njegove Uznositosti koja zaklanja Lice Njegovo, a zastor svjedoči zastrtog, po tome je upravu al-Aš'arī i istinite su riječi Poslanikove, a. s.: „Gledaćete u Gospodara svoga...“ kao što su istinite i riječi Uzvišenog (upućene Mūsāu, a.s.): „Nećeš Me vidjeti!...“ (Ibn 'Arabī 1998: IV 246, 247)

Promišljanjem Savršenog čovjeka kao božanske *odore* naprosto se dodiruje sama srž duhovne antropologije. Od njega počinje Božiji čin uvođenja svijeta u egzistenciju i njime se završava. On je *Kruna Vladareva* i samo je on znak vladarski po kome se On poznaje (Ibn 'Arabī 1998: II 102). Konačno, ne bismo smjeli zaobići i jedan od krajnje značajnih pojmova Ibn 'Arabījeve terminologije, koji on katkad upotrebljava za Savršenog čovjeka. Riječ je o naslovu *aš-Šağara* (Drvo). U komentaru na svoj *at-Tağalliyātu-l-ilāhiyya* Ibn 'Arabī nam to ovako pojašnjava:

„Po svojoj univerzalnoj zbilji i obuhvatnom stupnju, on je Drvo sredine, niti istočno, nužno, niti zapadno, kontingentno, već između toga. Osnov mu je u crnini uronjen, uvijen nad tajnama, a grane u bjelini razgranate.“ (Ibn 'Arabī 2002: 178)

Ibn Sawdakīn u komentaru dodaje kako je osnov njegov zapad, a grane istok, što će reći da Drvo nije niti zapadno, niti istočno.⁵ Ovi simbolizmi jasno nam govore o

³ Misli se na Predaju prema kojoj će Božije Lice na Sudnjem danu biti zakriveno velom *al-Kibriyā'a*.

⁴ Misli se na njihovo učenje kako je nemoguće vidjeti Boga i na ovom i na onom svijetu.

⁵ Neposredno prije govora o Savršenom čovjeku kao *Drvetu* čitamo tri krajnje zanimljiva poglavlja koja Ibn

odnosu Savršenoga čovjeka spram bitka u njegovu totalitetu. Nije apsolutni, nužni Bitak, no nije ni relativna mogućnost koju nose ostala stvorenja. Crnina kao simbolizam apsolutne, zakrivene Božije Biti, u kojoj leži njegov osnov ili korijen, prema tome ukazuje na njegovu čvrstu i nepretrgnutu vezu sa svijetom Onostranog.

U suštini, ključna kategorija koja čini Savršenog čovjeka onim što on jeste predočena je duhovnim stupnjem *al-qurbata*, sedmim, zadnjim stupnjem na ljestvici kojom se, prema al-Ġīlījevu iskazu, klasificira Muḥammadov, a. s., ummet. Prvih šest se oslovljava kao *al-islām*, *al-īmān*, *aṣ-ṣalāh*, *al-iḥsān*, *aš-šahāda* i *aṣ-ṣiddīqiyya* (al-Ġīlī 1997: 264-277). Svaki viši stupanj podrazumijeva i kvalitete prethodnih razina. Posljednji, sedmi stupanj, je *al-qurba* (doslovno bliskost). Njega od prethodnih stupnjeva izdiže institucija *al-walāyata*, ili, bolje reći, *al-walāyatu-l-kubrā* (najuzvišenija prisnost Božija) koja nije drugo doli izraz za Božije očitovanje Svojih Imena i Atributa kroz čovjeka. To je oznaka za poseban odnos između roba i njegova Gospodara. *Al-walāyat* je čovjekov najuzvišeniji obzir i kvaliteta. Tako je *al-walāyat* vjerovjesnika vredniji i od samog njegova vjerovjesništva, no, *al-walāyat* je vredniji od *nubuwwata* (vjerovjesništva) apsolutno samo u jednoj osobi, tj. vjerovjesniku.

Al-walāyatu-l-kubrā čine četiri „prisutnosti“ (al-Ġīlī 1997: 264-266, 277-280). Prva od njih je „prisutnost“ ili *ḥaḍrat* „prijateljovanja“ (*al-ḥulla*), prožetost roba Istinitim, tako da se tragovi te prožetosti očituju kroz sve dijelove njegova tijela. Time njemu stvari bivaju potčinjene riječju: „Budi!“, „on liječi bolesti, rukom svojom proizvodi neproizvedeno, i nogama svojim kroz zrak hodi“. To i jeste smisao *qudsī hadisa* gdje Allah veli: „Rob Moj ne prestaje Mi se približavati nafilama sve dok ga ne zavolim, a kad ga zavolim bivam njegovim sluhom kojim sluša, vidom kojim gleda, jezikom kojim govori, rukom kojom hvata i nogom kojom korča.“ Tada rob postaje Božiji Prijatelj, tj. onaj koji biva prožet svjetlima Istinitog, onaj koji ima udjela u Ibrāhīmovu, a. s., *ḥullatu* (statusu Božijeg prijatelja), jer on i jeste primarno *maqām* poslanika Ibrāhīma, a. s., *maqām* u kojeg ko uđe biva sigurnim.

¹ Arabī naslovljava „očitovanje crvene svjetlosti“ (*taḡalli-n-nūri-l-aḥmar*), „očitovanje bijele svjetlosti“ (*taḡalli-n-nūri-l-abyaḍ*) i „očitovanje zelene svjetlosti“ (*taḡalli-n-nūri-l-aḡḍar*). Riječ je o duhovnom iskustvu u kojem Ibn 'Arabī doživljava, bolje reći uranja, u svjetlost jasno određene boje. U svijetu bijele svjetlosti on tako sreće Abū Bakra aṣ-Ṣiddīqa na stupnju najuzvišenijem kako gleda prema zapadu, simbolu apsolutnog, esencijalnoga Onstva. Bijela „boja“ uzeta je kao najsavršenija, s obzirom da u sebi sadrži sve druge boje. On potom silazi u očitovanje zelene svjetlosti, gdje sreće 'Umer ibnu-l-Haṭṭāba. Konačno, crvenom svjetlošću u punini vlada 'Alī ibn Abī Ṭālib. Tek ona ima snagu skupnosti (*al-ḡam'*) koja veže bijelu svjetlost, koja je „ispred“, i crnu, koja je „iza“. Ibn 'Arabī je i kročio prvo u svijet ovog *nūra*. U susretu sa h. 'Alījom postavlja mu i pitanje: „To je ovo?“ (أله وءه), ili „To je on?“, na što mu on odgovara: „To jeste ovo, i to nije ovo. Kao što sam ja ja i nisam ja, ...“ Pitanje istog značenja („Kako stvari stoje?“ – رءالاً فءىءك) postaviti će h. Abū Bakru i h. 'Umeru. (Vidi šire o tome Ibn 'Arabī, at-Taḡalliyāt..., str.171-177.).

Drugi *ḥaḍrat* ili „prisutnost“ je *ḥaḍrat* Ljubavi (*al-ḥubb*). Kraj *maqāma* Prijatelja je početak *maqāma* Voljenog/Miljenika, gdje se dvoje zaljubljenih u zanosu ljubavi očituju na lik i priliku onog drugog. Upravo na to ukazuju i riječi Svevišnjega: „Oni koji su ti se zakleli na vjernost – zakleli su se, doista, na vjernost samom Allahu“ (sura *al-Faṭḥ*, ajet 10.). Ovo je *maqām* na kojem se očitovao naslov najsavršenijeg od ljudi, Muḥammada, a. s., kao Miljenika Allahova.

Preostala dva *ḥaḍrata* samo su dočeci onog prethodnog. Treći od njih je *ḥaḍrat* konačnosti (*al-ḥitām*) što je izraz za ozbiljenje *ḥaqīqatom* (zbiljom) Veličanstvenog i Plemenitog. Kategorija *al-ḥitāma* (konačnosti) je u poslaničkom ciklusu pridržana za Muḥammada, a. s., dok će o njenim iznimno važnim tajanstvima unutar ciklusa *al-walāyata*, ako Bog da, biti govora kasnije. Četvrti, posljednji *ḥaḍrat*, oslovljen je kao *al-'ubūdiyya* (čisto robovanje), povratak roba sa božanskog stupnja stvorenoj prisutnosti. Na tom stupnju je Allah, dž. š., i prozvao Muḥammada, a. s., robom Svojim.⁶

3. SVIJET HAYĀLA KAO PARADIGMA ZA SAVRŠENOGA ČOVJEKA

Kraljevstvu *al-Ḥayāla* (*stvaralačke Imaginacije*) u kontekstu govora o Savršenom čovjeku ovdje posvećujemo posebnu pažnju.⁷ Svijet *stvaralačke Imaginacije* možemo osloviti svijetom „imaginalnog“, no, ne nikako imaginarnim, tj. nezbiljskim. On je itekako zbiljski, rekli bismo i zbiljskiji od ovog našeg dunjalučkog boravišta. No, za

⁶ I za pira Naḡmu-d-dīna Kubrā'a *al-walāyat* je posljednja, treća *daraḡa* (stupanj, stepenica) koju doseže *as-sayyār* (Naḡmu-d-dīnov pojam za *sālika*, duhovnog putnika) u svome uzdizanju, tj. stupanj na kojem se postaje Savršenim čovjekom. Prvi stupanj jeste *daraḡatu-t-talwīn* (dosl. obojenost, bojadisanje), drugi *daraḡatu-t-tamkīn* (postojanost, tj. „jednobožnost“), te treći *daraḡatu-t-takwīn* (stupanj u kojem se očituje stvaralačka snaga). Za ova tri stupnja Naḡmu-d-dīn donosi i mnoštvo drugih naziva, npr:

- *Mušāhadatu-š-šuwār* (motrenje formi, oblika), *mušāhadatu-l-ma'ānī* (motrenje značenja, smislova), *al-fanā' fil-ma'ānī* 'ani-l-ma'ānī (utrnuće u smislovima od smislova).
- *At-taḡrīd* („svlačenje“), *at-tafrīd* („odjedinjenje“), *at-tawḥīd* („jednota“).
- *Al-hawf war-raḡā'* (strah i nada), *al-qabḍ wal-baṣṭ* (duhovna stisnutost i razgala), *al-uns wal-hayba* (blaženstvo i megaveličanstvenost).
- *Al-'ibāda*, *al-'ubūdiyya*, *al-'ubūda*,
- *At-taḥallī*, *at-taḡallī*, *at-tawallī*, itd. (Usp. Kubrā, Naḡmu-d-dīn, *Fawā'ihū-l-ḡamāl wa fawātiḥū-l-ḡalāl*, al-Qāhira, 1993., str. 248-251.).

⁷ Kraljevstvo *stvaralačke Imaginacije* i u šiizmu zauzima upečatljivo mjesto. Kroz njega je moguće vizualizirati Imama u vremenu Zakrivenosti. Međutim, te vizije se ostvaruju samo na Imamov poticaj. Njenom snagom Imam trga zavjese svoga *Ġaybata* (Zakrivenosti) pred odabranim pojedincima svojih šiija, uvodeći ih u tajanstvenu zbilju *imāmata* kao takvog. Upravo ona je ta kojom Imam održava vezu sa svojim vjernim sljedbenicima. Vidi, u vezi s tim, četiri iskustvena kazivanja o: svetilištu Ġam-Karan, putavanju na Zeleni Otok usred Bijela Okeana, otocima s pet gradova i kazivanje o mističnom susretu u pustinja (Corbin 2001: IV, 343-395).

naš svijet on jeste imaginalan i dokučiv samo snagom imaginativne svijesti. Ulogu i značaj *stvaralačke Imaginacije* može se svjedočiti i kod govora o *Prvotnom Oblaku*, čiji jedan od naslova je i *Apsolutna Imaginacija*. Ona jeste *stvaralačka* jer uvodi u egzistenciju ono nepostojeće, budući se kroz nju raskrivaju forme svekolikoga bitka. Ako je *Prvotni Oblak* supstancija čitavog svijeta, onda se svijet nije pojavio negoli u *al-Hayālu*. Po tome, u suštini, sve osim Allaha optrajava imaginativnim bitkom, unutar *Imaginacije* koja čini život *rūḥa* univerzuma. Zato ona i jeste paradigma za Savršenog Čovjeka, jer od stvorenih stvari samo *al-Hayāl* može primiti Lik Božiji. Naprosto, u njemu se krije krajnja tajna Savršenog Čovjeka. *Al-Hayāl* je istinski *barzah* („međa“) koji odjeljuje poznato od nepoznatog, ništavost od Bitka/bitka. Poradi toga mu Ibn 'Arabī i pripisuje epitet najprostranijeg bića i najsavršenijeg bitka. Jednom riječju, govor o *al-Hayālu* je govor o kraljevstvu „s onu stranu“, kraljevstvu koje nepostojećem daruje egzistenciju, kraljevstvu koje čini nutrinu Savršenog Čovjeka. Onda nije ni čudno kad Ibn 'Arabī, k. s., za *ḥaḍrat-al-Hayāla* kaže da je *stjecište dva Mora* (*mağma 'u-l-baḥrayn*), mora mentalnih predodžbi i onog osjetilnog svijeta, a znamo kako je upravo na *stjecištu dva Mora* mjesto na kojem kulja *Izvor Života* (Ibn 'Arabī 1998: I 380, II 306, 308, 309, III 351).

Znanje o *stvaralačkoj Imaginaciji* Ibn 'Arabī ubraja u jednu, šestu po redu, od kategorija spoznaje (*al-ma'rifa*)⁸. To je znanje o *Imaginaciji* (*'ilmu-l-ḥayāl*) kojeg čini svijet „spojeni“ i „odvojeni“.⁹ To je znanje o *barzahu* („međi“), znanje o svijetu tjelesa u kojima se očituju duhovni oblici, znanje o „tržnici“ džennetskoj, znanje o božanskom raskrivanju na Kijametskom danu kroz forme različite, znanje o

⁸ Neki kažu, veli Ibn 'Arabi, kako *maqām ma'rifata* spada u kategoriju *rabbānī* (on sam mu dodaje i pridjeve *kayyānī* i *naḥsī*), dočim *maqām 'ilma* nosi kvalifikaciju *ilāhī*, s čime se i sam Ibn 'Arabī slaže. Ovakvom tumačenju priklanjaju se i Sahl at-Tustarī, Abū Yazīd al-Biṣṭāmī, Abū Madyan i drugi. Oslonac ovakvom tumačenju treba tražiti u ajetu: „Kada slušaju ono što se objavljuje Poslaniku, vidiš kako im liju suze iz očiju jer znaju ('*arafū*) da je to Istina (spoznali su od Istine – '*arafū mina-l-Ḥaqq*)“ (al-Mā'ida, 83). Allah je takve nazvao '*ārifima* a ne '*ālimima*. Nakon toga Allah spominje njihov zikir: „Oni govore: 'Gospodaru naš (*rabbānā*)!'“, a ne kažu „*ilāhana* (Bože naš)“. Dalje se u ajetu veli: „Mi vjerujemo (*āmannā*)“, a ne kažu „saznali smo“, ili pak „osvjedočili smo se“ ('*alimnā wa ṣāhadnā*). U ajetu se dalje veli kako oni kažu: „Pa upiši nas u one koji su posvjedočili!“, a ne kažu „Mi smo od onih koji svjedoče“. ... Oni potom vele: „... i čeznemo (*naṭma 'u*) da nas naš Gospodar uvede s ljudima dobrim (*aṣ-ṣāliḥīn*)“, a ne kažu umjesto *naṭma 'u* (čeznemo) „*naṭta 'u*“ (mi smo sigurni), niti kažu namjesto s ljudima dobrim samo s ljudima ili pak s robovima Tvojim dobrim kao što to vele vjerovjesnici.

⁹ Razlika između „spojenog“ i „odvojenog“ *al-hayāla* je u tome što prvi od njih iščezava iščezavanjem onoga koji se imaginacijom služi (*al-mutahayyil*), dočim je onaj potonji esencijalni *ḥaḍrat* (*ḥaḍra dātīyya*) kontinuirano prijemčiv za duhovna značenja i *rūhove*. Od njega i proizlazi *al-hayālu-l-muttaṣil*, koji se opet dijeli na dvoje: ono što nastaje pregnućem imaginacije i ono što nastaje bez svjesnog stvaranja predodžbi kao što su npr. snovi. (Vidi *al-Futūḥāt* ..., II, str. 307.). Već iz ovoga vidimo kako *Imaginacija/imaginacija* ima više svojih dimenzija.

pojavljivanju mentalnih predodžbi u otjelovljenom obliku poput smrti u liku ovna, znanje o onom što ljudi vide u snu, znanje o postojbini u kojoj će ljudi boraviti nakon smrti a prije proživljenja, ... Nakon znanja o božanskim Imenima i božanskog samoraskrivanja (*at-tağallī*) nema potpunijega temelja od ovoga, tj. *al-Hayāla*. Zato *Imaginacija* i jeste najprostraniji *ḥaḍrat* („prisutnost“) čijom snagom zbiljski vlada samo čovjek (Ibn 'Arabī 1998: II 305, III 43).

Moć *hayāla*, upozorava Ibn 'Arabī, ne treba miješati sa kojekakvom prirodnom magijom, jer koristiti se njome nalik je čovjeku koji jede ali glad ne utoljava. Sve što se njenim posredstvom vidi poput onog je što se vidi u snu. Kad se čovjek probudi sve iščezava. S druge strane, ako se u svijetu *al-Hayāla*, primjerice, zgrabi nešto od zlata, odjeće ili već nečeg drugog, to s čovjekom neizmijenjeno ostaje i kad se vrati u ovaj svijet. Otud i konstatacija kako *Imaginacija* ima apsolutnu moć proizvođenja (*al-īḡād*) osim sebe same (Ibn 'Arabī 1998: II 44). U konačnici, čitav svijet i jeste rezultat najvišeg obzira božanske *Imaginacije* kao takve čija snaga posredstvom *Svemilosnog Daha* pulsira nutrinom Savršenog Čovjeka. Biti Savršenim Čovjekom znači jasno poznavati *Izvor Života*.

4. ZAKLJUČNE MISLI

Tajanstvo čovjeka kao takvog zasigurno je temeljni predmet kako filozofskog promišljanja, gdje se *ratio* uzima kao neprikosnoveni kriterij, tako i onog „mističnog“, čisto duhovnog i od Boga iniciranog *kušanja*. Općenito, unutar ovog potonjeg, sufijskog miljea, lik Muḥyi-d-dīn Ibn 'Arabīja uzima se kao najplodotvorniji. Prebogati sadržaj njegovih djela čine sustavne analize svih značajnijih teoloških pitanja, pitanja bitka, spoznaje, itd., i to na način koji daleko prevazilazi suhoparni *kalām* klasičnih muslimanskih teologa. Rekli bismo kako govor o čovjeku i njegovoj krajnjoj zbilji dobiva svoju puninu tek u Ibn 'Arabījevu djelu. Početak i kraj toga govora, njegov sami vrhunac, ovaploćen je sintagmom o Savršenom čovjeku, tj. onim što se krije iza tog naslova, a iza njega se ne krije drugo doli tajna stvoriteljnog čina i sama bit života.

Ibn 'Arabī nas uči kako je Savršeni čovjek uzrok sveg stvaranja, zemaljsko očitovanje (*mazhar*) metafizičke *muḥammadanske Zbilje* kao prvostvorenog u krilu *Prvotnog Oblaka* božanskog *Svemilostivog Daha* kojim je potekla rijeka Božijih samo/očitovanja. Taj *Uzdah* ne bijaše doli rezultat Božije ljubavi ili čežnje za vide-njem Sebe u drugom, što i jeste temeljni impuls svekolikog kosmičkog gibanja.

Upravo je Savršeni čovjek, to savršeno uglačano *ogledalo*, u kojem se odražavaju božanska Imena i Atributi. Samo njime svijet i dalje optrajava, što će reći da u svakom vremenu moraju postojati savršeni ljudi, makar i ne bili priznati i prepoznati od većine svijeta.

U konačnici, to su pitanja koja nas nanovo vraćaju na Ibn 'Arabījev čuveni egzistencijalni teomonizam ili jednoću Bitka, sintagmu koju Ibn 'Arabī nikada nije izravno upotrijebio u svojim djelima, ali čiji sadržaj se jasno prepoznaje u njegovu učenju. I teorija Savršenog čovjeka to zorno pokazuje. Upravo kroz nju u stanju smo predočiti tako bitan prijelaz transcendencije u imanenciju.

Ono što ostaje nezamijećenim jeste impuls koji je dao novom zamahu šiijske misli koja je već do tada bila dobrano razvijena. U ovom radu pokazali smo, između ostalog, kako je učenje o Savršenom čovjeku u svojoj biti jedinstveno kako u sufizmu, tako i unutar šiijskog duhovnog genija. Da li su se ta dva osnovna ortodoksna toka muslimanskog misticizma razvijala neovisno jedan od drugog ili, pak, dijele istovjetnu povijest i zajedničke početke? Ova druga pretpostavka daleko je izglednija.

LITERATURA:

1. Āmulī, Ḥaydar (1969), *Ġāmi' u-l-asrār wa manba' u-l-anwār*, Centre de Publications Scientifiques et Culturales et Institut Français de Recherche en Iran, Tahrān – Paris
2. Corbin, Henry (2001), *Islam u Iranu* (preveo dr. Rešid Hafizović), Bemust, Sarajevo
3. al-Ġilī, 'Abdu-l-Karīm ibn Ibrāhīm (1997), *al-Insānu-l-Kāmilfī ma'rifati-l-awāḥir wal-awā'il*, Dāru-l-kutubi-l-'ilmiyya, Bayrūt
4. Ibn 'Arabī, Muḥyi-d-dīn Muḥammad ibn 'Alī aṭ-Ṭā'ī (1998), *al-Futūḥātu-l-makkiyya*, Dāru iḥyā' i-t-turāṭi-l-'arabī, Bayrūt
5. Ibnu-l-'Arabī, Muḥyi-d-dīn Muḥammad ibn 'Alī aṭ-Ṭā'ī (1997), *ar-Rasā'il*, Dāru Ṣādir, Bayrūt
6. Ibnu-l-'Arabī, Muḥyi-d-dīn Muḥammad ibn 'Alī aṭ-Ṭā'ī (1997), *Inšā' u-d-dawā'ir*, 'Ālamu-l-fikr, al-Qāhira
7. Ibnu-l-'Arabī, Muḥyi-d-dīn Muḥammad ibn 'Alī aṭ-Ṭā'ī (1997), *'Uqlatu-l-mustawfīz*, 'Ālamu-l-fikr, al-Qāhira
8. Ibnu-l-'Arabī, Muḥyi-d-dīn Muḥammad ibn 'Alī aṭ-Ṭā'ī (1419 h), *Kašfu-l-ma'nā 'an sirr Asmā' illāhi-l-ḥusnā*, Qum
9. Ibn 'Arabī, Muḥyi-d-dīn Muḥammad ibn 'Alī aṭ-Ṭā'ī (2002), *at-Taḡalliyātu-l-ilāhiyya*, Dāru-l-kutubi-l-'ilmiyya, Bayrūt
10. Kubrā, Naḡmu-d-dīn (1993), *Fawā'ihu-l-ḡamāl wa fawā'ihu-l-ḡalā*, Dāru sa'ādi-ṣ-ṣabāḥ, al-Qāhira
11. Qayṣarī, Muḥammad Dāwūd – Āštiyānī, Ġalālu-d-dīn (1375), *Šarḥu Fuṣūsi-l-ḥikam*, Tahrān
12. As-Sarhandī, Aḥmad al-Fārūqī (bez god. izdanja), *al-Maktūbāt*, Fazilet neşriyat, Istanbul

THE PERFECT MAN AS THE CROWN OF ALL-COSMIC EXISTENCE IN IBN 'ARABI'S THOUGHT

Summary:

In Sufism, the character and work of the Sufi master Muḥyid-dīn Ibn 'Arabī (d. 1240) is taken as pivotal. The questions and problems of spiritual anthropology are at the center of his attention. Ibn 'Arabī teaches that the cause of all creation is the Perfect Man, the earthly manifestation (maẓhar) of the metaphysical Muḥammadan Reality manifested by the Breath of the All-Merciful by which the river of God's manifestations originated. That Breath was nothing else but a result of Divine love or longing for seeing Self in the other, which is the basic impulse of the entire cosmic movement. It is the Perfect Man that is the perfect polished mirror, in which divine Names and Attributes are reflected. Only by it, the world continues its existence, which means that at any given moment there have to be perfect men. Finally, those are the questions that are bringing us back to Ibn 'Arabī's famous existential theomonism or singularity of the Being. Theory of the Perfect Man shows it as well. Exactly through it, we are capable to envisage such important transmission of the transcendence into immanent.

Keywords: Ibn 'Arabī; Perfect Man; hayāl (imagination); wuḡūd (being)

Adresa autora
Authors' address

Kenan Čemo
samostalni istraživač
kenan_cemo@yahoo.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRAVNA MISAO

Armina Čunjalo, Zlatan Omerspahić

SUDSKA KONTROLA U SPOROVIMA IZ ZAŠTITE LIČNIH PODATAKA
U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM I POREDBENOM ZAKONODAVSTVU
/ JUDICIAL REVIEW IN DATE PROTECTION CASES IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA AND COMPARATIVE JURISDICTIONS 181

Rijad Delić

POLITIČKO-USTAVNI POLOŽAJ I ORGANIZACIJA LOKALNE
SAMOUPRAVE U REPUBLICI KOSOVO / POLITICAL-CONSTITUTIONAL
POSITION AND ORGANIZATION OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN
THE REPUBLIC OF KOSOVO 207

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.181

UDK 342.72:343.43

Primljeno: 02. 03. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Armina Čunjalo, Zlatan Omerspahić

SUĐSKA KONTROLA U SPOROVIMA IZ ZAŠTITE LIČNIH PODATAKA U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM I POREDBENOM ZAKONODAVSTVU

U radu se razmatra problematika sudskog nadzora u postupcima iz zaštite ličnih podataka. Analiziraju se procesnopravna pitanja i druge posebnosti upravnog spora te se polemizira o standardu upravne zaštite u navedenim postupcima i ulozi Suda BiH. Provede se poredbenopravna analiza upravne zaštite u istim sporovima unutar Hrvatske i Slovenije te se analizira postojeći pravni okvir Evropske unije. Cilj poredbenopravne analize je da se utvrdi u kojoj su mjeri domaći model upravnosudske zaštite i pravni standardi sudske zaštite kompatibilni sa rješenjima usvojenim u poredbenim zakonodavstvima. Upozorava se na problematična i sporna rješenja domaćeg zakonodavstva. Zaključno se predlažu zakonodavne mjere koje treba poduzeti kako bi se unaprijedila kvaliteta sudskog nadzora u domaćem pravu.

Ključne riječi: pravo na privatnosti; pravo na zaštitu ličnih podataka; sudska kontrola; upravni spor; poredbeno pravo

1. UVODNE POSTAVKE

Zaštita privatnosti i zaštita ličnih podataka predstavljaju jednu od osnovnih ustavnih vrijednosti koje su zaštićene i međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima i slobodama. Tako je Konvencijom za zaštitu temeljnih prava i ljudskih sloboda (u daljem tekstu: EKLJP) propisano da svako ima pravo na poštovanje svog privatnog i porodičnog života, doma i prepiske.¹ Temeljni demokratski princip je da se pravo na

¹ Čl.8.st.1. EKLJP

privatnost može od strane javne vlasti ograničiti samo zakonom i to u iznimnim slučajevima.² Ovakvo ograničenje podrazumijeva i da se mediji i drugi subjekti mogu spriječiti da ugrožavaju nečije pravo na privatnost (Greer 2007: 14-18).

Pravo na zaštitu ličnih podataka novijeg je roda i na mnogo je načina povezano s razvojem savremene tehnologije s kojom je prikupljanje, pohranjivanje i obrada ličnih podataka postajala sve lakša, a samim tim je i rastao rizik od njegovog kršenja (Van der Sloot 2015: 39-40). Pravo na privatnost i pravo na zaštitu ličnih podataka se međusobno isprepliću.³ U tom smislu teško je govoriti o efikasnoj zaštiti privatnosti u nekom pravnom poretku ukoliko nije osigurana adekvatna zaštita prava na zaštitu ličnih podataka. Povelja Evropske unije o osnovnim pravima (u daljem tekstu: Povelja EU) garantuje i zaštitu privatnosti i zaštitu ličnih podataka.⁴ Pravo na privatnost i pravo na zaštitu ličnih podataka je zaštićeno i ustavima demokratskih država.⁵ Kako bi se aktivirala zaštita ličnih podataka pojedinca nije potrebno dokazivati povredu prava na privatnost i tu se ustvari najbolje oslikava isprepletenost ova dva prava, ali isto tako i njihova odvojenost i egzistiranje bez puke ovisnosti (Handbook on European data protection law 2018: 20).

Propisi o zaštiti prava na privatnost, odnosno zaštitu ličnih podataka imaju za cilj obezbijediti poštivanje navedenih ljudskih prava i sloboda na teritoriji na kojoj se ti propisi primjenjuju i to na način da se spriječi bilo kakav oblik kršenja, narušavanja ili ograničavanja propisa o zaštiti ličnih podataka.

Zadaća zaštite ličnih podataka u Bosni i Hercegovini povjerena je Agenciji za zaštitu ličnih podataka (u daljem tekstu: AZLP).⁶ U postupcima u vezi sa zaštitom ličnih podataka AZLP ima iznimno široke i brojne ovlasti, neuporedivo veće od uobičajenih ovlasti koje imaju javnopravna tijela. Tako AZLP ima ovlaštenje da putem inspekcijskog nadzora utvrdi da li se ispunjavaju obaveze propisane zakonom, zatim podnosi zahtjev za pokretanje prekršajnog postupka u skladu sa Zakonom o zaštiti ličnih podataka (u daljem tekstu: ZZLP), prima primjedbe i prigovore građana.⁷ AZLP može i da izvrši uvid u bilo koji dokument i evidenciju u kojima mogu da budu

² Čl. 8.st.2. EKLJP

³ Presuda Evropskog suda za ljudska prava *Satakunnan Markkinapörssi Oy and Satamedia Oy v. Finland*, § 134 u kojoj je utvrđeno da upotreba i objavljivanje informacija koje se odnose na privatni život pojedinca i koje su pohranjene u tajnom registru, nalazi se u dosegu članka 8, stav 1.

⁴ Čl. 7. i čl. 8. Povelje o osnovnim pravima Evropske unije

⁵ Čl. 36. Ustava Republike Hrvatske, "Narodne novine", br. 56/1990, 135/1997, 8/1998, 113/2000, 124/2000, 28/2001, 41/2001, 55/2001, 76/2010, 85/2010, 05/2014; čl. 3. tač. f) Ustava BiH

⁶ Zakon o zaštiti ličnih podataka (Sl. glasnik BiH", br. 49/2006, 76/2011 i 89/2011)

⁷ Čl.40. ZZLP

lični podaci.⁸ Nakon provedenog postupka, AZLP odlučuje i o postojanju povrede ZZLP. Naposljetku, AZLP ima i ovlaštenje da izriče kazne na temelju utvrđene povrede ZZLP, odnosno utvrđuje njihovu visinu i vrstu uz primjenu svih olakšavajućih i otežavajućih okolnosti.⁹

Toliki opseg ovlasti povjeren nekom javnopravnom tijelu nedvojbeno zahtijeva postojanje odgovarajućeg modela sudskog nadzora nad radom takvog tijela. U tom smislu, s ciljem adekvatne zaštite ličnih podataka nužno je osigurati da odluke AZLP budu podložne rigoroznoj sudskoj kontroli, što podrazumijeva pravo i obavezu sudova da u sudskom postupku, na temelju iscrpnih, objektivnih, potpunih i pouzdanih činjenica i dokaza, potvrde ili ospore odluku AZLP-a i tako budu osiguranje ostvarenja zaštite ličnih podataka.

Zadaća sudskog nadzora odluka AZLP povjerena je Sudu Bosne i Hercegovine.¹⁰ Povjeravanje zadaće ovom sudskom tijelu proističe iz složenog ustavnog uređenja i ustavne pozicije Suda BiH i AZLP, ali i odredaba Zakona o Sudu BiH u kojima je navedeno da Sud odlučuje po tužbama protiv konačnih upravnih akata, odnosno kada se radi o šutnji uprave, institucija Bosne i Hercegovine i njenih organa, javnih agencija, javnih korporacija, institucija Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine i drugih organizacija utvrđenih zakonom države Bosne i Hercegovine, donesenih u vršenju javnih ovlašćenja.¹¹ Odluka Suda BiH ne može se pobijati redovnim pravnim lijekom, nego se može pobijati samo vanrednim pravnim lijekom o kojem odlučuje upravno odjeljenje Suda Bosne i Hercegovine. Budući da je postupak pred Sudom BiH jedini redovni sudski postupak protiv odluka AZLP-a, predmetni postupak nedvosmisleno ima ključnu važnost u zaštiti prava stranaka pogođenih odlukom AZLP-a. Iz tog razloga je nužno na normativnom i izvršnom nivou osigurati da se barem u okviru tog prvostepenog postupka, ako već ne postoji pravo na redoviti pravni lijek protiv odluke donesene u prvom stepenu, poštuju najviši standardi upravnosudske zaštite.

U tom smislu cilj ovoga rada je da se analizom normativnog okvira i prakse ispita pruža li postojeći model upravnosudske zaštite u postupcima protiv odluka AZLP-a dovoljno osiguranja u zaštiti prava stranaka u postupku. Treba li Sud BiH u postupku sudskog nadzora odluka odlučivati u sporu pune jurisdikcije ili samo, u skladu sa dosadašnjom praksom, provoditi kontrolu "zakonitosti" odluka. U radu ćemo dati

⁸ Čl.41.st.2. ZZLP

⁹ Ibid.

¹⁰ Čl.30.st.3. ZZLP

¹¹ Čl.8. st.1. Zakona o Sudu BiH ("Službeni glasnik BiH", br. 49/2009 - prečišćen tekst, 74/2009 - ispravka 97/2009)

odgovor i na pitanje kakva su rješenja u komparativnim zakonodavstvima, a posebno u zakonodavstvu Republike Hrvatske i Republike Slovenije kao članica Europske Unije. Polazišna tačka istraživanja je opredjeljenje cjelokupnog ustavnog sistema Bosne i Hercegovine sadržano u načelu da jedino zaštita ljudskih prava i vladavina prava može pružiti osnovu za sigurnost i mir. U radu postavljamo sljedeće hipoteze:

1. Bosna i Hercegovina treba provesti sveobuhvatnu reformu upravnog sudovanja na državnom nivou odlučivanja jer postojeći model upravnopravne zaštite ne pruža dovoljno zaštite učesnicima postupka.
2. Sud Bosne i Hercegovine prilikom odlučivanja u postupcima iz zaštite ličnih podataka treba češće koristiti ovlaštenje da odlučuje u sporu pune jurisdikcije jer je takav sistem zaštite značajno kompatibilniji sa međunarodnim standardima.
3. Poredbeni pravni sistemi, koji su analizirani u radu, osiguravaju bolji sistem upravnosudske zaštite u sporovima iz zaštite ličnih podataka te se takva rješenja mogu preuzeti u nekoj budućoj reformi relevantnog zakonodavstva u Bosni i Hercegovini.

Pravni okvir za navedenu analizu u domaćem zakonodavstvu nalazimo u ZZLP te Zakonu u upravnom sporu Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: ZUS BiH), kao i Zakonu o Sudu BiH. Sud rješava spor presudom kojom tužbu uvažava ili odbija.

2. TEMELJNE ODREDNICE UPRAVNOG SPORA PRED SUDOM BIH U SPOROVIMA U VEZI SA ZAŠTITOM LIČNIH PODATAKA

Sudski nadzor u postupcima u vezi sa zaštitom ličnih podataka uvjetovan je složenim ustavnim uređenjem Bosne i Hercegovine, što uzrokuje da u pravnom okviru kojim je regulisano pitanje zaštite ličnih podataka postoje pravna rješenja kakva ne možemo naći u drugim demokratski uređenim državama (Ademović 2012). Drugi aspekt koji je uticao i koji utiče na razvoj zaštite ličnih podataka je intencija Bosne i Hercegovine da postane kandidat, a zatim i punopravni član Evropske unije. Pristupanje Evropskoj uniji je dugotrajan proces koji podrazumijeva i ispunjavanje neophodnih uslova kako bi država uspješno okončala svoj put priključenja i postala punopravna članica Evropske unije. Veliki iskorak ka članstvu napravljen je parafiranjem i potpisivanjem Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju (u daljem tekstu:

SSP), a koji je stupio na snagu 1. juna 2015. godine.¹² Za zaštitu ličnih podataka važne su odredbe SSP-a koje nameću obavezu Bosni i Hercegovini da svoje zakonodavstvo vezano za zaštitu ličnih podataka uskladi s pravom Unije i drugim evropskim i međunarodnim zakonodavstvom o privatnosti.¹³ Nadalje je navedeno da će Bosna i Hercegovina uspostaviti nezavisna regulatorna tijela sa dovoljnim finansijskim i organizacijskim kapacitetima da provode aktivnosti iz svoje nadležnosti.¹⁴

Kao što smo već naglasili, upravna organizacija koja je u Bosni i Hercegovini zadužena za zaštitu ličnih podataka je AZLP. Prema ZZLP, nezadovoljna stranka nema pravo žalbe, nego ima mogućnost pokretanja upravnog spora pred Sudom Bosne i Hercegovine.¹⁵ ZUS-om BiH propisano je da se konačni upravni akt može pobijati zbog: 1. neprimjene ili nepravilne primjene zakona Bosne i Hercegovine, odnosno propisa zasnovanog na zakonu ili općem aktu, pri vršenju dužnosti nadležnih institucija; 2. donošenja akta od strane nenadležne institucije Bosne i Hercegovine; 3. toga što u upravnom postupku koji je prethodio donošenju akata nije postupljeno po pravilima postupka, a naročito ako činjenično stanje nije potpuno i pravilno utvrđeno, ili ako je iz utvrđenih činjenica izveden nepravilan zaključak u pogledu činjeničnog stanja; 4. toga što je nadležna institucija rješavajući po slobodnoj ocjeni prekoračila granice ovlaštenja koja su joj data pravnim propisima i suprotno cilju u kojem joj je ovlaštenje dato.¹⁶

Na ovome mjestu treba naglasiti da Sud Bosne i Hercegovine nije najviša sudska instanca u Bosni i Hercegovini, kao što je to Visoki Upravni sud za upravno sudovanje u Hrvatskoj koji odlučuje kao posljednja instanca u Hrvatskoj u upravnim stvarima. Sud BiH rješava sporove iz nadležnosti institucija koje su osnovane na temelju isključivih nadležnosti¹⁷ koje su dodijeljene Bosni i Hercegovini Ustavom ali i iz nadležnosti koje su putem drugih ustavnopravnih rješenja prenesene u nadležnost institucija Bosne i Hercegovine (Ademović, Joseph, Marković 2015: 112). Ovakvo rješenje ne možemo pronaći u drugim pravnim porecima koje ćemo razmatrati u radu, a samo rješenje ima niz nedostataka o kojima ćemo govoriti na drugom mjestu u radu. Nastavno na ranije rečeno, u ovom odjeljku rada pokušat ćemo, analizom normativnog okvira i prakse ispitati postojeći model upravnopravne zaštite u smislu

¹² Tekst Sporazuma dostupan na: http://www.dei.gov.ba/dei/bih_eu/sporazum/default.aspx?id=9812&langTag=bs-BA (zadnja posjeta: 13. 02. 2021.)

¹³ Čl. 75. SSP-a

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Čl. 5. ZUS-a BiH, (Službeni glasnik 19/02, 88/07, 83/08 i 74/10)

¹⁶ Čl. 11. ZUS-a BiH

¹⁷ Čl. III st.1. Ustava BiH sadrži spisak nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine.

osiguranja zagaranovanih prava i sloboda. Jedno od pitanja na koja treba dati odgovor jeste da li upravni spor po tužbama iz zaštite ličnih podataka osigurava odlučivanje sudova u sporu pune jurisdikcije ili se vrši “samo” kontrola zakonitosti odluka AZLP-a?

2.1. Aktivna legitimacija u upravnom sporu povodom odluka Agencije za zaštitu ličnih podataka

Važno pitanje svakog sudskog nadzora jeste aktivna legitimacija stranaka, odnosno pitanje ko može pokrenuti postupak i samim time tražiti zaštitu protiv odluke kojom je kao stranka nezadovoljan. ZUS BiH definiše da tužilac u upravnom sporu može biti građanin, pravno lice, ali i druga lica definisana ZUS-om.¹⁸ ZUS BiH određuje da upravni spor mogu pokrenuti:

1. građanin ili pravno lice ako je konačnim upravnim aktom povrijeđeno neko njegovo pravo ili neposredni lični interes zasnovan na zakonu, 2. ako je konačnim upravnim aktom povrijeđen zakon na štetu Bosne i Hercegovine ili je povrijeđen zakon u korist pravnog lica ili građanina, upravni spor može pokrenuti Pravobranilac Bosne i Hercegovine, 3. državni službenici ako je konačnim upravnim aktom povrijeđeno njihovo pravo iz radnog odnosa; 4. grupe koje zastupaju kolektivne interese (udruženja i fondacije, korporacije, sindikati) ako su konačnim upravnim aktom povrijeđena njihova prava ili kolektivni interesi koje zastupaju, 5. organ uprave, služba za upravu, poslovna jedinica preduzeća (društva), naselje ili grupa lica i sl., iako nemaju svojstvo pravnog lica, mogu pokrenuti upravni spor, ako mogu biti nosioci prava i obaveza o kojima se rješavalo u upravnom postupku.¹⁹

Aktivnu legitimaciju u upravnom sporu koji se vodi povodom postupka u vezi sa zaštitom ličnih podataka treba shvatiti ekstenzivno.²⁰ U tom smislu, zaključak je da upravni spor protiv odluka AZLP mogu pokrenuti sva pravna i fizička lica o čijim

¹⁸ Čl. 14. ZUS-a BiH

¹⁹ Čl.2. ZUS-a BiH

²⁰ Vidjeti Presudu Suda BiH Uvp 13506/2015 od 27. 5. 2015. godine u kojoj je navedeno: „zakonom se traži da nepostojanje aktivne legitimacije bude očevidno. Otuda apelaciono upravno vijeće smatra da aktivna legitimacija u smislu odredbe člana 14, kao procesno pravni uslov, jeste samo u tome da je osporenim upravnim aktom rješavano o pravu, obavezi ili pravnom interesu pravnog subjekta koji podnosi tužbu. Aktivno je legitimisano u upravnom sporu svako lice o čijem je pravu rješavano u upravnom postupku. U upravnom sporu rješava se o zakonitosti osporenog rješenja, pa u slučaju da je isto doneseno po žalbi određenog lica ili ustanove, onda je to lice svakako legitimisano da pokrene upravni spor jer je osporenim rješenjem rješavano o njegovom pravu ili interesu. U konkretnom slučaju taj interes je neposredan, lični i zasnovan na zakonu”

pravima i interesima je odlučivano tokom postupka pred AZLP. Shodno navedenom, postavlja se pitanje da li lica koja nisu stranke u postupku, ali imaju pravni interes, mogu pokrenuti upravni spor pred Sudom BiH. U ZZLP decidno je navedeno da prigovor AZLP mogu podnijeti samo nositelji podataka i da se samo o njihovim pravima može odlučivati, što implicira zaključak da zainteresirana lica, koja imaju određeni interes ne mogu podnijeti prigovor, ukoliko to ne uradi nositelj ličnog podatka.²¹

2.2. Sadržaj tužbenog zahtjeva i odlučivanje Suda BiH po tužbi

Sadržaj i formulacija tužbenog zahtjeva predstavlja jedno od najznačajnijih pitanja svakog sudskog postupka, pa tako i upravnog spora. Od toga kako je formulisan tužbeni zahtjev i što se njime traži ovisi uspjeh u sporu, ali i postupanje Suda BiH. ZUS BiH nudi strankama nekoliko mogućnosti i odabira za formulacijom tužbenog zahtjeva. Stranka može tužbom zahtjevati da se tužba uvaži i da Sud BiH poništi osporavani upravni akt.²² Ukoliko Sud BiH poništava upravni akt, postupak može vratiti AZLP na ponovno odlučivanje²³ ili osporavano rješenje preinačiti²⁴ i sam na drugačiji način riješiti upravnu stvar.²⁵ Dakle, direktno od stranke ovisi da li će sud u konkretnom slučaju samo ispitivati zakonitost upravnog akta ili će raditi kontrolu tzv. pune jurisdikcije na način da meritorno odlučuje u postupku. Međutim, ukoliko su ispunjeni uslovi iz čl. 34. st. 3. ZUS-a BiH, onda je sud dužan preinačiti presudu i sam odlučiti o upravnoj stvari bez vraćanja AZLP na ponovni postupak, što implicira da brigu o ovim stvarima Sud BiH treba da vodi po službenoj dužnosti.

²¹ Čl. 26. ZZLP-a

²² Čl. 37. ZUS-a BiH

²³ U čl. 34. st. 2. propisano je da će sud postupak vratiti na ponovno odlučivanje ukoliko u spisu postoje činjenice na temelju koji se ne može raspraviti spor na pravilan način, odnosno ako postoji protivrječnost u spisima, zatim ukoliko je izveden nepravilan zaključak u pogledu činjeničnog stanja, ili ukoliko nađe da se u upravnom postupku nije vodilo računa o pravilima postupka koja bi bila od uticaja na rješavanje stvari. Ukoliko Sud BiH poništi upravni akt i vrati na ponovno odlučivanje, onda je institucija koja je donijela upravni akt, u ovom slučaju AZLP, dužna postupati po uputama suda i otkloniti nepravilnosti u upravnom postupku.

²⁴ U čl. 34. st. 3. određeno je da će sud preinačiti upravni akt i donijeti presudu „ako bi poništenje pobijanog upravnog akta po stavu 2. ovog člana i ponovno vođenje postupka kod nadležne institucije izazvalo za tužioca štetu koja bi se teško mogla popraviti, ili ako je na osnovu javnih isprava ili drugih dokaza u spisima predmeta očigledno da je činjenično stanje drugačije od onog utvrđenog u upravnom postupku, ili ako je u istom upravnom sporu već jednom poništen upravni akt, a posebno ako nadležna institucija nije u potpunosti postupila po presudi, Sud je u ovim slučajevima obavezan sam utvrditi činjenično stanje i na osnovu tako utvrđenog činjeničnog stanja riješiti upravnu stvar presudom, odnosno rješenjem.”

²⁵ Ibid.

Ukoliko sud odlučuje o sporu pune jurisdikcije to znači da treba da odlučuje o pravima i obavezama stranaka, a ne samo da svede ispitivanje akata na osporavanje njihove zakonitosti (Akšamović 2017: 406). Na ovom mjestu ćemo vidjeti iz dostupne sudske prakse koliko je Sud BiH do sada doista koristio ovlaštenja i odlučivao u sporovima pune jurisdikcije donoseći meritorno odluku, a koliko je puta “samo” ispitivao zakonitost upravnog akta. Nadalje, treba apostrofirati i da se u upravnom sporu pred Sudom BiH odlučuje na temelju činjenica utvrđenih u upravnom postupku.²⁶ To znači da se pravi prvostepeni postupak faktički odvija pred AZLP koja ima ulogu istražitelja, tužitelja i konačno suca. Kako redovnog žalbenog postupka nema, to znači da se nove činjenice ne mogu iznositi pred Sudom BiH, što u mnogome dovodi u pitanje učinkovitost postojećeg modela upravnopravne zaštite.

Sudsko vijeće se sastoji od troje sudija i odluka se donosi većinom glasova o čemu se sastavlja zapisnik.²⁷ Iz aktuelne sudske prakse Suda BiH koja se nalazi na *web* stranici AZLP vidljivo je da do sada postoji oko četrdesetak dostupnih presuda.²⁸ U samo jednoj presudi Sud BiH je poništio rješenje i vratio postupak na ponovno postupanje. Ovo može ukazivati da je rad AZLP učinkovit, da su rješenja zasnovana na zakonu te da Sud BiH nije imao razloga za poništavanje većeg broja rješenja. S druge strane, može se postaviti i pitanje koliko je zaista učinkovit sudski nadzor i da li je od strane Suda BiH posvećena dovoljna pažnja u sporovima iz ove oblasti. Isto tako, Sud BiH nije donio niti jednu presudu u kojoj je meritorno odlučivao u postupku na način da je rješenje AZLP preinačio i spor riješio na drugačiji način. Razlog tome leži u činjenici da tužitelji u tim postupcima nisu tužbeni zahtjev formulisali tako da od suda zahtijevaju preinačenje donesenog upravnog akta, nego su od Suda BiH tražili poništenje upravnog akta i vraćanje AZLP na ponovno odlučivanje.²⁹ Stvarni motivi za ovakvu strategiju tužitelja u postupcima mogu ležati u tome da je prema njihovoj procjeni veći rizik bilo formulisati tužbeni zahtjev koji bi išao na meritorno odlučivanje, nego na poništenje upravnog akta. Treba naglasiti da uvijek postoji mogućnost formulisanja alternativnog tužbenog zahtjeva koji bi imao formulaciju da se prvo od suda traži da preinači upravni akt u korist tužitelja ili u protivnom da upravni akt poništi i predmet vrati na ponovno odlučivanje, no na takvo pravno rješenje se tužitelji nisu odlučili. Istraživanjem provedenim na ovom broju presuda

²⁶ Čl. 34. st. 1. ZUS-a BiH

²⁷ Čl. 36. ZUS-a BiH

²⁸ Presude su dostupne na stranici: http://www.azlp.ba/upravni_sporovi/Default.aspx?id=257&langTag=bs-BA&template_id=149&pageIndex=1 (zadnje očitovanje: 14. 02. 2021.)

²⁹ O nedovoljnom korištenju normativnog okvira za odlučivanje u sporu pune jurisdikcije vidjeti Pobrić (2013) i Kulenović (2013).

nije moguće zaključiti da li bi upravno sudovanje na Sudu BiH rezultiralo meritornim odlučivanjima, odnosno upuštanjem u tumačenje i drugih aspekata upravnog akta AZLP, a ne samo njegove zakonitosti. Upravno odjeljenje Suda BiH, rješavajući upravne sporove pokrenute po tužbama protiv odluka AZLP, u obrazloženju svojih presuda navodi da pobijano rješenje ispituju u granicama koje su propisane čl. 35. ZUS-a BiH. Navedenim članom regulisano je da se zakonitost upravnog akta ispituje u granicama postavljenim u tužbi. Također, sud po službenoj dužnosti prati da li postoje razlozi za ništavost pobijanog upravnog akta. Ukoliko se utvrdi da razlozi postoje, upravni akt se poništava i vraća organu na ponovno odlučivanje.

Upravno odjeljenje Suda BiH sudi u prvom stepenu i vezano je za činjenice i dokaze koji su izneseni pred AZLP pa se postavlja pitanje da li je i na koji način osigurana adekvatna zaštita učesnika u postupku, u pogledu vlastite odbrane činjenica i dokaza. Problem se dodatno usložnjava ukoliko uzmemo u obzir pravno rješenje po kojem se protiv odluka upravnog odjeljenja Suda BiH ne može izjaviti žalba kao redovni pravni lijek. Naime, presuda Suda BiH je konačna.³⁰ Presuda Suda BiH u upravnom sporu se može pobijati samo vanrednim pravnim lijekovima. ZUS BiH je predvidio je mogućnost podnošenja četiri vanredna pravna lijeka i to: zahtjev za ponavljanje postupka, zahtjev za zaštitu zakonitosti, zahtjev za preispitivanje sudske odluke³¹ i zahtjev za ponavljanje postupka.³² S obzirom da je aktivno legitimisan za podnošenje zahtjeva za zaštitu zakonitosti samo pravobranilac Bosne i Hercegovine³³, strankama je na raspolaganju jedino zahtjev za preispitivanje sudske odluke i zahtjev za ponavljanje postupka.³⁴ Zahtjev za preispitivanje može se podnijeti zbog povrede zakona Bosne i Hercegovine ili zbog povrede pravila postupka koji je prethodio donošenju pobijane odluke.³⁵ U sistemu upravnog sudovanja pred Sudom BiH ne postoji mogućnost ulaganja žalbe na prvostepenu odluku. Zahtjev za preispitivanje sudske odluke je zahtjev koji se podnosi radi povrede zakona. To znači da se takav pravni lijek ne može koristiti kao pravno sredstvo u svrhu preispitivanja činjeničnog stanja utvrđenog u prethodnom upravnom sporu. Posebno treba imati u vidu da apelaciono odjeljenje Suda BiH koje odlučuje o vanrednim pravnim lijekovima nije nikakva druga sudijska instanca nego samo posebno odjeljenje istog suda tako da je

³⁰ Čl.39. ZUS-a BiH

³¹ Čl.40. ZUS-a BiH

³² Čl. 42. ZUS-a BiH

³³ Čl.55. st. 1. ZUS-a BiH

³⁴ Čl.49. ZUS-a BiH

³⁵ Čl.49. ZUS-a BiH

upitna njegova nezavisnost s obzirom da sudska vijeća koja preispituju sudske odluke jedni drugih se lokacijski nalaze u istoj zgradi. Posljedica ovakvog rješenja je specifična ustavna i zakonska pozicija Suda BiH i nepostojanje Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine kao najviše sudske instance.

Iz svega navedenog jasno je da postojeća pravna sredstava ne mogu nadomjestiti nedostatak žalbe kao pravnog lijeka koji se podnosi na prvostepenu sudsku odluku te bi se u postupku reforme pravnog okvira prava zaštite ličnih podataka u BiH svakako moralo povesti računa o kvalitetnijim rješenjima i unapređenjima postojećeg stanja. Potreba izmjene trenutnog stanja posebno dolazi do izražaja u koliko se uzme u obzir značaj djelotvornog pravnog lijeka u svakom pravnom poretku (Bubalović 2018: 3). Mnogi autori pravne lijekove (*eng. legal remedies, njem. Rechtsmittel, lat. remedia iuris*) različito definišu, određujući ih kao sredstvo za pobijanje nezakonitih odluka, ispravljanje grešaka u odlukama javne vlasti ili kao procesnu radnju kojom se pobijaju odluke donesene na štetu stranaka u postupku (Ibid.). Kada govorimo o Bosni i Hercegovini, trebamo imati na umu da je Ustavom BiH propisano da će Bosna i Hercegovina i oba entiteta osigurati najviši nivo međunarodno priznatih ljudskih prava i osnovnih sloboda.³⁶ Specifičnost ustavnog uređenja Bosne i Hercegovine ogleda se i u tome da je najvišim pravnim aktom propisano da se prava i slobode predviđeni u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i u njenim protokolima direktno primjenjuju u Bosni i Hercegovini. Ovi akti imaju prioritet nad svim ostalim zakonima.³⁷ Prema Evropskoj konvenciji o zaštiti temeljnih ljudskih prava i sloboda svako kome su povrijeđena prava i slobode predviđeni u ovoj Konvenciji ima pravo na djelotvoran pravni lijek pred nacionalnim vlastima, bez obzira na to jesu li povredu izvršila lica koja su postupala u službenom svojstvu.³⁸ Iako EKLJP ovom odredbom ne definiše izričito pravo na žalbu nego upotrebljava pojam djelotvornog pravnog lijeka, i takva formulacija je dovoljno obavezujuća da države unutar svojih nacionalnih propisa osiguraju efikasan sistem pravnih lijekova. Sličnu odredbu sadrži i Opća deklaracija o ljudskim pravima koja određuje da svako ima pravo na djelotvorno pravno sredstvo pred nadležnim domaćim sudovima zbog djela kojima su povrijeđena njegova temeljna prava zajamčena ustavom ili zakonom.³⁹ Sistem sudske zaštite postupaka koji nastaju povodom zaštite ličnih podataka, a koji ne garantuje mogućnost ulaganja žalbe kao pravnog lijeka, ne

³⁶ Čl. II tačka 2. Ustava BiH

³⁷ Čl.II. tačka 3. Ustava BiH

³⁸ Čl.13. EKLJP

³⁹ Čl.8. Opće konvencije o ljudskim pravima i slobodama

možemo okarakterisati kao sistem u kojem su ispunjeni kriteriji efikasnosti iz EKLJP i Opće deklaracije o ljudskim pravima i slobodama. Pitanje dobija na značaju ukoliko se uzme u obzir da EKLJP, ali i Opća deklaracija o ljudskim pravima, u bosanskohercegovačkom pravnom sistemu imaju neposrednu primjenu i prednost u odnosu na ostale zakonske propise, a da su pravo na privatnost i pravo na zaštitu ličnih prava demokratske vrednote svakog državnog poretka koji je zasnovan na poštivanju temeljnih ljudskih prava i sloboda.

Pored pitanja djelotvornosti pravnih lijekova, u postupku rješavanja sporova Sud BiH bi trebao koristiti mnogo češće mogućnost nadzora putem pune jurisdikcije. Suštinski smisao sudskog nadzora jeste kontrola upravnih akata putem pune jurisdikcije. ZUS BiH je propisao obavezu da sud riješi spor na način da preinači sudsku presudu. Međutim, s druge strane se postavlja pitanje koliko je ta odredba doista efikasna ukoliko se sudu ostavlja mogućnost da takvu presudu donose samo onda kada to tužitelj u tužbenom zahtjevu od njega zahtijeva (Rostaš-Beroš 2013: 479). U tom kontekstu, bilo bi potrebno dodatno izvršiti reformu upravnog sudovanja i odrediti situacije u kojima bi sud, bez obzira na postavljeni tužbeni zahtjev, spor mogao riješiti na način da donese meritornu presudu i preinači pobijani akt, posebno ukoliko je to neophodno radi zaštite osnovnih ciljeva postavljenih u ZUS BiH.

Sve navedeno ukazuje da Bosna i Hercegovina u oblasti zaštite ličnih podataka, a na temelju potpisanog SSP-a, mora što hitnije u svoje postojeće zakonodavstvo implementirati standarde zaštite ličnih podataka iz Opće uredbe o zaštiti podataka [Uredba (EU) 2016/679 Evropskog parlamenta i Vijeća od 27. aprila 2016. o zaštiti pojedinaca u vezi s obradom ličnih podataka i o slobodnom kretanju takvih podataka te stavljanju izvan snage Direktive 95/46/EC (u daljem tekstu: GDPR)].

3. SUDSKI NADZOR SPOROVA IZ ZAŠTITE LIČNIH PODATAKA U HRVATSKOJ

U ovom odjeljku rada analizirat ćemo obim upravnosudske zaštite u postupcima iz zaštite ličnih podataka u Hrvatskoj. Pitanje zaštite ličnih podataka u Hrvatskoj regulisano je Zakonom o provedbi Opće Uredbe o zaštiti podataka (u daljem tekstu: Zakon).⁴⁰ S obzirom da je Hrvatska članica Evropske unije, ovim Zakonom se osigurava provedba GDPR-a. Nadzorno tijelo nadležno za provedbu Zakona je Agencija za zaštitu osobnih podataka (u daljem tekstu: AZOP).⁴¹ Zakonom je

⁴⁰ Narodne novine 42/18 na snazi od 25. 05. 2018

⁴¹ Čl. 4. st.1. Zakona

propisano da je AZOP nezavisno tijelo koje za svoj rad odgovara Saboru.⁴² U pogledu ostvarivanja zadataka iz svoje nadležnosti AZOP ima široke ovlasti kakve ima rijetko koje javnopravno tijelo (možda samo Agencija za zaštitu tržišnog natjecanja). Nadležnosti se mogu podijeliti na istražne, korektivne i savjetodavne.⁴³ Čak je Zakonom predviđena mogućnost da AZOP može obavljati kako najavljeni, tako i nenajavljeni nadzor.⁴⁴ S obzirom na ovako široko postavljen krug ovlasti postavlja se pitanje da li je postojeći model upravnopravne zaštite dostatan da osigura kvalitetnu sudsku kontrolu odluka AZOP-a.

Postupak koji se vodi pred AZOP-om je klasični upravni postupak, a rješenje koje donosi AZOP je upravni akt koji je konačan.⁴⁵ Protiv rješenja AZOP-a žalba nije dopuštena, ali se tužbom može pokrenuti upravni spor pred nadležnim upravnim sudom.⁴⁶

3.1. Temeljne odrednice upravnog spora u vezi sa zaštitom ličnih podataka

Tužba je jedino pravno sredstvo kojim se mogu pobijati upravni akti AZOP-a. Tužbom se u upravnom sporu može zahtjevati:

1. poništavanje ili oglašavanje ništavom pojedinačne odluke, 2. donošenje pojedinačne odluke koja nije donesena u propisanom roku, 3. postupanje koje je tuženik sukladno propisima ili pojedinačnoj odluci obavezan izvršiti, 4. oglašavanje ništavnim upravnog ugovora ili izvršavanje obveze iz upravnog ugovora.⁴⁷

Tužba se podnosi mjesno nadležnom sudu čija se nadležnost određuje prema prebivalištu tuženog u upravnom sporu. U odnosu na sistem upravne zaštite koji je zastupljen u sporovima iz zaštite ličnih podataka, zakonska rješenja koja omogućavaju prvo podnošenje upravne tužbe nadležnom upravnom sudu, a tek onda žalbe Visokom upravnom sudu Hrvatske, svakako, u domenu zaštite ličnih podataka podrazumijevaju kvalitetniju upavnosudsku zaštitu. Dvostepeno upravno sudstvo u Hrvatskoj je na snazi od 2012. godine kada su na snagu stupila vrlo kvalitetna rješenja

⁴² Čl. 4. st. 2. Zakona

⁴³ Pravni okvir za definisanje ovlasti AZOP-a je čl. 57. I čl. 58. Uredbe, odnosno čl. 6. Zakona.

⁴⁴ Čl. 36. Zakona

⁴⁵ Čl. 34. Zakona

⁴⁶ Čl. 34. st. 4. Zakona

⁴⁷ Čl. 22. ZUS RH (NN, broj 20/10, 143/12, 152/14, 94/16 - OIRUSRH i 29/17)

u kojima se na odluku upravnog suda može izjaviti žalba Visokom upravnom sudu (Đerđa, Kryška 2018: 115).

3.2. Ovlaštenici za podnošenje tužbe

Pitanje aktivne legitimacije za pokretanje svakog sudskog spora je od izuzetnog značaja te stoga isti takav obim značaja ima i pitanje aktivne legitimacije povodom pokretanja upravnog spora u domenu zaštite ličnih podataka. Zakon o upravnom sporu Hrvatske (u daljem tekstu: ZUS RH) određuje da su za pokretanje upravnog spora ovlaštena pravna i fizička lica koja smatraju da su im prava i pravni interesi povrijeđeni pojedinačnom odlukom, postupanjem javnopravnog tijela, odnosno propuštanjem donošenja pojedinačne odluke ili postupanja javnopravnog tijela u zakonom propisanom roku ili sklapanjem, raskidom ili izvršavanjem upravnog ugovora.⁴⁸ Također, upravni spor može pokrenuti i zainteresirana osoba koja se određuje kao svaka osoba kojoj bi poništavanje, izmjena ili donošenje pojedinačne odluke, postupanje ili propuštanje postupanja javnopravnog tijela, odnosno sklapanje, raskid ili izvršavanje upravnog ugovora povrijedilo njezino pravo ili pravni interes.⁴⁹

3.3. Tužba, tužbeni zahtjev i odlučivanje po tužbi

Sadržaj tužbe i tužbenog zahtjeva predstavlja jedno od najvažnijih procesnih pitanja od kojih direktno zavisi uspjeh stranke u sporu, ali i postupanje suda, u ovom slučaju mjesno nadležnog Upravnog suda. ZUS RH je prepustio strankama da samostalno odlučuju u kojem smjeru će ići doseg pravne zaštite kroz mogućnost koncipiranja tužbenog zahtjeva na dva načina, i to prvog koji od suda traži da poništi ili oglasi ništavim pojedinačnu odluku, i drugog koji traži od suda da odlučuje o pravu, obavezi ili pravnom interesu stranke.⁵⁰

Dakle, stranka je ta koja određuje sudu da li će rješenje AZOP-a staviti van snage i postupak vratiti na ponovno odlučivanje ili će putem ovlaštenja da odlučuje u sporu pune jurisdikcije sud sam riješiti taj spor i preinačiti pobijani akt, a sve iz razloga što je upravni sud u odlučivanju vezan tužbenim zahtjevom.⁵¹ Međutim, da li je uvijek sud na ovaj način vezan tužbenim zahtjevom i može li postupiti i drugačije? U

⁴⁸ Čl. 16. ZUS-a RH

⁴⁹ Čl. 19. ZUS-a RH

⁵⁰ Čl. 22. ZUS-a RH

⁵¹ Čl. 31. ZUS-a RH

davanju odgovora na ovo pitanje prvo treba krenuti od jedne, u doktrini nesporne činjenice, a to je da je nakon reforme upravnog sudovanja u Hrvatskoj, tendencija da upravni sudovi meritono odlučuju o spornoj upravnoj stvari (Đerđa, Šikić 2010: 65-92). U prilog ovome ide i odredba ZUS-a RH kojom je definisano da će upravni sud, u slučaju da utvrdi da je pojedinačna odluka javnopravnog tijela nezakonita, presudom usvojiti tužbeni zahtjev, poništiti pobijanu odluku i sam riješiti upravnu stvar, osim ukoliko to ne može učiniti s obzirom na prirodu stvari ili je tuženi rješavao po slobodnoj ocjeni.⁵² Dakle, kao što vidimo u ZUS-u imamo suprotstavljene dvije odredbe i to onu koja nameće sudu obavezu da sudi u granicama postavljenog tužbenog zahtjeva i drugu koja ukazuje na obavezu suda, da, ukoliko može, spor riješi na način da preinači nezakonitu odluku.⁵³ Tako Koprić navodi:

„da je upravni je spor tako sveden na spor o zakonitosti upravnog akta, dok se spor pune jurisdikcije u kojem bi sud sam odlučivao o konkretnoj upravnoj stvari, a eventualno i sam utvrđivao činjenično stanje, gotovo i ne primjenjuje, osim kada je to po prirodi stvari nužno (donošenje odluke koja zamjenjuje upravni akt u slučaju šutnje administracije)“ (2014: 12-34).

O ovoj nedoumici u doktrini su se već postavljala pitanja je li sud vezan tužbenim zahtjevom i u načinu rješavanja spora ili se vezanost tužbenim zahtjevom odnosi samo na opseg traženog prava (odnosno osporavane obaveze) u materijalnom pravnom smislu (Vezmar Barlek 2012: 489). ZUS-om RH je propisano da je cilj upravnog spora osigurati zakonitost i sudsku zaštitu pravnih interesa fizičkih i pravnih lica i drugih stranaka kojima su povrijeđena prava u postupku.⁵⁴ Ostvarivanje ovog cilja je od suštinske važnosti za postojanje efikasne upravnosudske zaštite u pravnom poretku. Bez obzira kako bio formulisan tužbeni zahtjev, ukoliko sud iz stanja spisa zaključuje da bi odlukom kojom bi preinačio upravni akt zaštitio prava i interese stranaka u postupku u vezi sa pravima iz zaštite ličnih podataka, takvu bi odluku trebao i morao donijeti. Mnogo je važnija zaštita prava i interesa stranaka nego procesnopravno načelo vezanosti suda za tužbeni zahtjev postavljen od strane stranaka u postupku. Mnogi upravni postupci koji su nakon poništenja odluka ponovljeni, rezultirali su novom upravnom tužbom što dodatno ugrožava efikasnost i ekonomičnost postupaka, posebno postupaka koji se tiču temeljnih ljudskih prava i

⁵² Čl. 58. ZUS-a RH

⁵³ Koprić (2014) navodi da je upravni je spor tako sveden na spor o zakonitosti upravnog akta, dok se spor pune jurisdikcije u kojem bi sud sam odlučivao o konkretnoj upravnoj stvari, a eventualno i sam utvrđivao činjenično stanje, gotovo i ne primjenjuje, osim kada je to po prirodi stvari nužno (donošenje odluke koja zamjenjuje upravni akt u slučaju šutnje administracije).

⁵⁴ Čl.2. ZUS-a RH

sloboda kakva je zasigurno i zaštita ličnih podataka. Treba istaknuti da je ZUS RH u svojim odredbama ostavio mogućnost sudovima da, kada ne mogu donijeti odluku, to ne učine, a s obzirom na prirodu stvari o kojoj sude. U nekim drugim upravnim sporovima sudovi bi ovu odredbu obilatno koristili, posebno u sporovima u pravima iz zaštite ličnih podataka ali kada govorimo o sporovima iz područja zaštite ličnih podataka takvu situaciju ne možemo očekivati.⁵⁵

U tužbi stranke mogu predlagati nove činjenice i dokaze za koje sud nije vezan, odnosno na upravnom je sudu da odluči da li će takve dokaze i činjenice prihvatiti i uvažiti.⁵⁶ Ovo smatramo iznimno važnim jer u prvostepenom postupku u toku kojeg nema mogućnosti žalbe na odluke AZOP-a, nego stranke moraju pokrenuti upravni spor, sve ono što nisu uspjele navesti u toku ovog postupka mogu učiniti u upravnom sporu. S obzirom da prvostepeni postupak provodi AZOP koji vrši istragu, donosi prvostepenu odluku i izriče upravnu sankciju, ovo rješenje omogućava strankama da se zaštite od arbitrarnosti sudijskih odluka.

3.3.1. Žalba i vanredni pravni lijekovi u upravnom sporu u postupcima iz zaštite ličnih podataka

Odredbama ZUS-a RH propisano je da nezadovoljna stranka može podnijeti žalbu protiv presuda upravnog suda.⁵⁷ Odredbama istog zakona propisani su i žalbeni

⁵⁵ Pojam "priroda stvari" kao razlog vraćanja slučaja na ponovni postupak Visoki upravni sud je koristio u nekoliko slučajeva u sporovima iz tržišnog natjecanja, što se može smatrati sasvim opravdanim i razumljivim. Visoki upravni sud je u Presudi br. UsII-65/2014-9 od 16. 10. 2014. godine donio Presudu u sporu tužitelja H1 Telekoma i tužene AZTN tako što je pobijano Rješenje AZTN-a poništio i postupak vratio na ponovno odlučivanje. U obrazloženju Presude Visoki upravni sud navodi da je postupak vraćen na ponovno odlučivanje jer sud, s obzirom na prirodu stvari nije mogao sam odlučiti. Razlog ovakve odluke postupajućeg suda leži u činjenici da je u samom postupku utvrđeno da je AZTN nezakonito obustavila postupak utvrđivanja zloupotrebe vladajućeg položaja smatrajući da više ne postoje pravne pretpostavke za donošenje takve odluke. Kako razlozi za donošenje ove odluke AZTN, prema mišljenju suda nisu dostatno obrazloženi pitanje postojanja osnova za utvrđivanje zloupotrebe vladajućeg položaja mora biti ponovno provedeno. Kako to uključuje i analizu tržišta i druge aspekte raznih ekonomskih parametara sud je iskoristio mogućnost koja mu je dana ZUS-om RH i konstatovao da je priroda stvari takva da o tome ne može da se izjašnjava i odlučuje prije nego AZTN donese o tome novu odluku. Isto postupanje Visoki upravni sud je imao u predmetu tužitelja Ilirije d. d. za ugostiteljstvo i turizam i drugih, gdje je predmet vratio na ponovno odlučivanje AZTN iz razloga što je konstatovao da je osporeno rješenje zasnovano na nedovoljno utvrđenom činjeničnom stanju na koje je ukazano presudom slijedom čega se nije mogla preispitati ni pravilnost primjene materijalnog propisa. S obzirom da je utvrđivanje činjenica u konkretnom predmetu dio i ekonomske analize kao i u prethodno spomenutoj sudskoj odluci, sud je radi prirode stvari predmet vratio AZTN na ponovno odlučivanje.

⁵⁶ Čl. 33. ZUS-a RH

⁵⁷ Čl. 66. ZUS-a RH

razlozi i oni su: 1. bitna povreda pravila sudskog postupka, 2. pogrešno ili nepotpuno utvrđeno činjenično stanje u sporu, 3. pogrešno primjenjeno materijalno pravo.⁵⁸ O žalbi na odluku upravnog suda odlučuje Visoki upravni sud Hrvatske (u daljem tekstu: VUS).⁵⁹ Visoki upravni sud je najviši sud upravne instance i povjeravanje donošenja posljednje odluke po redovnom pravnom lijeku upravo ovom sudskom tijelu predstavlja kvalitetno pravno rješenje. Ovo je osobito važno jer je Ustavom RH zajamčeno pravo na žalbu protiv pojedinačnih pravnih akata donesenih u postupku prvog stepena pred sudom ili drugim ovlaštenim tijelom. Članom 18. Ustava RH propisuje se da pravo na žalbu može biti samo iznimno isključeno u slučajevima određenim zakonom i to ako je osigurana "druga pravna zaštita". S obzirom da je Zakonom onemogućena žalba protiv rješenja AZOP-a, onda možemo reći da je dozvolom da se protiv presuda upravnih sudova izjavi žalba VUS-u osiguran ovaj ustavni princip u ustavnom sistemu Hrvatske. Osim toga, pretpostavka je da upravo na ovom sudu rade najkvalitetnije upravne sudije koje su sposobne adekvatno odgovoriti značaju postupaka u vezi sa zaštitom ličnih podataka. U svom postupanju, VUS mora ispitivati žalbu u sklopu navoda koje su stranke navele u žalbi.⁶⁰ Dakle, pred VUS-om se uglavnom ponovno razmatraju one činjenice i dokazi koji su razmatrani u postupku pred AZOP-om i upravnim sudovima.

Vanredni pravni lijek koji se može podnijeti protiv odluke VUS-a je zahtjev za vanredno preispitivanje sudske odluke.⁶¹ U odnosu na neka komparativna zakonodavstva, Hrvatska ima interesantno pravno rješenje. Naime, zahtjev za vanredno preispitivanje sudske odluke ne mogu podnijeti stranke, nego to radi Državno odvjetništvo (u daljem tekstu: DORH).⁶² Stranke koje su nezadovoljne presudom VUS-a mogu samo inicirati i predlagati DORH-u pokretanje postupka po ovom vanrednom pravnom lijeku. Zahtjev za izvanredno preispitivanje zakonitosti novi je izvanredni pravni lijek u ZUS-u RH. Mora se podnijeti u roku od šest mjeseci od dana dostave pravomoćne sudske presude strankama. O Zahtjevu odlučuje Vrhovni sud u vijeću od petorice sudaca. Ako Vrhovni sud usvoji Zahtjev, može ukinuti osporavanu presudu i predmet vratiti na ponovno rješavanje ili može preinačiti presudu.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Čl. 71. St.5. ZUS-a RH

⁶⁰ Čl. 73. ZUS-a RH

⁶¹ Čl. 78. ZUS-a RH

⁶² Ibid, st.2.

4. SUDSKI NADZOR U SPOROVIMA ZA ZAŠTITU LIČNIH PODATAKA U SLOVENIJI

U Sloveniji je zadaća zaštite ličnih podataka povjerena slovenskoj Agenciji za zaštitu ličnih podataka.⁶³ Postupak pred slovenačkim nadzornim tijelom je, jednako kao i pred hrvatskim, upravni postupak. Ovlasti koje ima slovenačko nadzorno tijelo bitno se ne razlikuju od nadzornih tijela u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Kada je riječ o postupku sudskog nadzora protiv odluka slovenačkog nadzornog tijela, on je očekivano, u najvećoj mjeri (u odnosu na analizirana zakonodavstva) usporediv s modelom upravnosudske zaštite koji postoji u Hrvatskoj. Tako protiv odluka nadzornog tijela u Sloveniji, jednako kao i u Hrvatskoj i BiH, ne postoji pravo na žalbu. Nezadovoljna strana može tužbom pokrenuti upravni spor pred (jedinim) Upravnim sudom Republike Slovenije (u daljem tekstu: Upravni sud RS). Postupak je regulisan odredbama Zakona o upravnim sporovima Slovenije (u daljem tekstu: ZUS Slovenije).⁶⁴ Upravne sporove u drugom stepenu rješava Vrhovni sud Republike Slovenije (*slo.* Vrhovno sodišče Republike Slovenije) na kojem je ustrojen Upravni odjel.

Kada je riječ o razlozima za tužbu, oni su propisani odredbama Zakona o upravnim sporovima. Tužba se može podnijeti zbog pogrešne primjene materijalnog prava, zbog povrede odredbi o postupku i pogrešno ili nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja te nema suspenzivno dejstvo.⁶⁵ Upravni spor koji se vodi pred Upravnim sudom RS-a je spor o zakonitosti akta (Fatur, Podobnik, Vlahek 2016). U suštini, Upravni sud RS nema ovlaštenje da donese meritornu odluku i sam odluči o sporu. To može uraditi jedino ukoliko odlučuje ponovo o upravnoj stvari za koju je već ranije poništio rješenje tijela zbog kojeg je pokrenut upravni spor i to sve pod pretpostavkom da su stranke istakle takav zahtjev jer one isključivo disponiraju sa tužbenim zahtjevima u upravnom sporu u Sloveniji.

U upravnom sporu se uglavnom ne mogu iznositi nove činjenice i dokazi, odnosno mogu se iznositi samo pod uslovom da stranka dokaže da ih ne svojom krivnjom nije mogla iznijeti u prvosprenom postupku.⁶⁶ U Sloveniji, kao i u Njemačkoj stranke imaju pravo na žalbu u upravnom sporu. O žalbama protiv odluka Upravnog suda

⁶³ Državni nadzorni organ za varstvo osebnih podatkov

⁶⁴ Zakon o upravnem sporu (ZUS-1), Uradni list RS, br. 105/2006

⁶⁵ Čl. 27. ZUS-a Slovenije

⁶⁶ Čl. 52. ZUS-a Slovenije

RS odlučuje Vrhovni sud.⁶⁷ Razlozi za žalbu propisani su Zakonom o upravnim sporovima. Žalba se može podnijeti zbog pogrešne primjene materijalnog prava ili povrede procesnih prava stranaka, no ne i zbog pogrešno i nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja. Od vanrednih pravnih lijekova slovenačko pravo dozvoljava podnošenje revizije.⁶⁸ Revizija se može podnijeti zbog pogrešne primjene materijalnog prava i zbog bitne povrede odredaba postupka. Kao i drugim zakonodavstvima, što je i pravni standard, revizija se ne može podnijeti zbog pogrešno ili nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja. Reviziju mogu izjaviti stranke u postupku. Također, reviziju može tražiti i Ured državnog odvjetnika u sljedećim slučajevima: a) ako je riječ o pravnim pitanjima od posebne važnosti ili o pitanjima koja su važna za razvoj i/ili ujednačenu primjenu prava te b) ako je primjenom prava povrijeđen javni interes.

5. OSNOVNE ODREDNICE SUDSKE KONTROLE ODLUKA NADZORNOG TIJELA PREMA ODREDBAMA GDPR-A

Uredba (EU) 2016/679 Europskog parlamenta i vijeća od 27. 04. 2016. je Uredba o zaštiti pojedinaca u vezi sa obradom ličnih podataka i o slobodnom kretanju takvih podataka. Počela se primijenjivati 25. 05. 2018. godine, nakon što su protekle gotovo dvije godine u procesu prilagođavanja izmjenama koje će donijeti u odnosu na propis koji je tu materiju regulisao prije.⁶⁹ GDPR-om se štite temeljna prava i slobode pojedinaca, a posebno njihovo pravo na zaštitu ličnih podataka. Za razliku od Direktive koja je podrazumijevala postojanje raličitih nacionalnih propisa pa samim time i različitih standarda u zaštiti ličnih podataka unutar država članica Evropske Unije, stupanjem na snagu GDPR-a uvodi se unificirana zaštita kroz neposrednu primjenu GDPR-a u svim državama članicama. Pored zaštite prava i sloboda pojedinaca, GDPR nastoji da zaštiti i slobodan protok ličnih podataka kao važan segment funkcionisanja unutrašnjeg tržišta (Reichel, Slokenberga, Tzortzatou 2019: 22). Donošenje GDPR-a povezano je sa nezaustavljivim trendom razvoja informacijskog društva, unapređenjem kvalitete komunikacija, razvojem tehnologija, ali ima i važan zadatak – uspostavljanje modela zaštite podataka, posebno zaštite ličnih

⁶⁷ Čl. 73. ZUS-a Slovenije

⁶⁸ Čl.84. ZUS-a Slovenije

⁶⁹ Preteča GDPR-a je Direktiva o zaštiti podataka, usvojena 1995. godine na temelju prijedloga koji je izvorno Komisija podnijela 1990.

podataka, najvrijednijeg dijela osobnosti i koncepta individualnosti i nasuprot globalnoj univerzalnosti (Ćizmić, Boban 2018: 39).

Kako bi se osigurala dosljedna i efikasna primjena GDPR-a predviđeno je u svim nacionalnim državama formiranje jednog ili više nadzornih tijela koja bi trebala da primjene odredbe GDPR-a kako bi se zaštitila temeljna prava i slobode pojedinaca u pogledu obrade i olakšao slobodan protok ličnih podataka unutar Unije.⁷⁰ GDPR je propisao vrlo široke ovlasti nadzornim tijelima za provedbu svojih aktivnosti. Tako nadzorna tijela imaju, između ostalog, ovlasti: narediti voditelju obrade i izvršitelju obrade, a prema potrebi i predstavniku voditelja obrade ili izvršitelja obrade, da im pruže sve informacije potrebne za obavljanje svojih zadaća; provoditi istrage u obliku revizije zaštite podataka; obavijestiti voditelja obrade ili izvršitelja obrade o navodnom kršenju ove Uredbe; izricati kazne u skladu sa kaznenim odredbama u GDPR-u i dr. Dakle, radi se o širokom krugu ovlasti koja su dodijeljena nadzornim tijelima u državama članicama te se u obavljanju poslova iz svoje nadležnosti smatraju ombudsmanima, revizorima, savjetnicima, nastavniciima, savjetnicima za politiku, pregovaračima i izvršiteljima zakona (Lynskey 2017: 417). Stoga je potrebno osigurati opsežnu sudsku kontrolu akata koje donose nadzorna tijela prema GDPR-u, kako bi se osiguralo poštivanje svih prava u toku postupka.

5.1. Sudska kontrola akata nadzornih tijela prema GDPR-u

S obzirom na veliki značaj nadzornih tijela za osiguranje pune primjene GDPR-a, ali i širok krug ovlaštenja koja su data nadzornim tijelima za provedbu, donosioci GDPR-a su jasno apostrofirali da ovlasti i neovisnost nadzornih tijela ne bi trebale značiti da se nadzorna tijela ne smiju podvrgnuti mehanizmu nadzora ili praćenja u vezi s finansijskim izdacima ili sudskom preispitivanju.⁷¹ Pitanje koje se nameće je da li se odredbama GDPR-a uspostavio kvalitetan pravni okvir za efikasan sistem sudske kontrole akata nadzornih tijela?

Okvir unutar kojeg treba posmatrati stepen i efikasnost sudske kontrole odluka nadzornih tijela u sklopu GDPR-a uvjetovan je činjenicom da Evropska unija funkcioniše na principima vladavine prava. U sudskom predmetu *Les Verts v. Parliament*, Sud Evropske unije je naglasio da je Evropska zajednica konstituisana na ranije naglašenom principu vladavine prava (*rule of law*) i da svaka odluka sudskih

⁷⁰ Čl. 51. st.1. GDPR-a

⁷¹ Recital 118 GDPR-a

tijela treba biti revidirana putem sistema sudske kontrole.⁷² Dvije su osnovne vrste pravne zaštite propisane GDPR-om. Prva garantuje svim pojedincima koji smatraju da im je ugroženo pravo na zaštitu ličnog podatka da svoj prigovor podnesu nadležnom regulatornom tijelu.⁷³ Druga propisuje obavezu uspostavljanja djelotvornog pravnog lijeka protiv odluka nadzornih tijela. To podrazumijeva da svaka fizička ili pravna osoba ima pravo na pravni lijek protiv pravno obvezujuće odluke nekog nadzornog tijela koja se na nju odnosi. Za vođenje postupaka protiv nadzornih tijela nadležni su redovni sudovi država članica u kojima nadzorno tijelo djeluje. Na državama članicama je da osiguraju djelotvoran pravni lijek unutar nacionalnog prava protiv odluka nadzornog tijela. S obzirom da je u većini država ovaj postupak upravni postupak, moguće su situacije u kojima postoji u različitim državama članicama različit stepen sudske kontrole jer se pitanje djelotvornosti pravnog lijeka može tumačiti ekstenzivno. Treba imati na umu da djelotvoran pravni lijek ne podrazumijeva samo ostvarivanje pravnog sredstva putem kojeg nezadovoljna stranka može isticati prigovore na odluku nadzornog tijela, nego podrazumijeva i osiguravanje proceduralnih prava u toku postupka, poput prava na odbranu, prava na saslušanje, prava na završetak postupka u razumnom roku (Schwartz 2004: 91). Ovo pitanje posebno dobija na značaju u svjetlu činjenice da postoje različite koncepcije upravnog spora u različitim pravnim sistemima te samim time i stepeni moguće zaštite (Crnković 2015: 693-719).

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U radu je provedena komparativnopravna analiza sudske kontrole u sporovima iz zaštite ličnih podataka u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Sloveniji te kroz GDPR kao temeljni pravni okvir unutar EU. Predmetom analize su postojeći modeli upravnosudske zaštite te postojeći i očekivani standardi upravnosudske zaštite u navedenim vrstama sporova.

Istraživanje je potvrdilo je očekivanja i pokazalo da postoje značajne razlike u modelu upravnosudske zaštite u ovoj vrsti sporova u Bosni i Hercegovini, a nešto manje razlike u pravnim rješenjima Hrvatske i Slovenije. Jednako tako, istraživanje je pokazalo nejednaku zaštitu koju imaju stranke u upravnom sporu povodom zaštite ličnih podataka u Bosni i Hercegovini u odnosu na druge razmatrane pravne poretke. Propisi o upravnom sporu na nivou Bosne i Hercegovine sadrže odredbe koje

⁷² Presuda 294/83, *Les Verts v. Parliament*, 1986 E.C.R. 1357, para. 23

⁷³ Čl. 77. GDPR-a

onemogućavaju strankama iznošenje novih činjenica i dokaza, za razliku od Hrvatske gdje postoji dvostепенost u odlučivanju u upravnom sporu i gdje nakon odluke upravnog suda stranke mogu iznijeti nove činjenice i dokaze, a također mogu podnijeti i žalbu VUS-u. Nešto manje kvalitetna rješenja postoje u Sloveniji, gdje se nove činjenice i dokazi mogu iznijeti samo ako stranke, ne svojom krivicom, to nisu mogle učiniti u prvostепенom postupku pred Agencijom.

Kada govorimo o modelu upravnosudskog nadzora u BiH ne možemo biti zadovoljni trenutnim rješenjima. Sud BiH je nadležan za rješavanje u upravnom sporu u postupcima iz zaštite ličnih podataka. Za razliku od rješenja u Hrvatskoj i Sloveniji, ovo nije nikakav specijalizirani sud nego sudsko tijelo čije je postojanje posljedica složenog ustavnog uređenja i koje je nadležno da rješava sporove iz nadležnosti Bosne i Hercegovine. Provedena analiza pokazala je da u razmatranim zakonodavstvima, uključujući i slovensko, odluke tijela za zaštitu ličnih podataka podliježu dvostепенj sudskoj kontroli. Iako kod nas, gledano *stricto iure*, sudsku kontrolu provodi najprije Sud BiH kao prvostепенi sud, a zatim Upravno odjeljenje Suda BiH kao drugostепенi sud, to *de facto* i nije tako jer se odluke Suda BiH mogu pobijati samo vanrednim pravnim lijekom kroz Apelaciono odjeljenje Suda BiH. Pored toga, upitna je nezavisnost Suda BiH i Apelacionog odjeljenja budući da se radi o sudijama koje se lokacijski nalaze u istoj zgradi, i predstavljaju ustvari jednu instituciju. Ovakvo rješenje u pogledu sistema pravnih lijekova teško se može naći u komparativnom pravu.

Slijedom navedenoga, u cilju unapređenja postojeće razine upravnosudske zaštite i postizanja viših standarda u pravosuđenju u razmatranim vrstama sporova valjalo bi ponuditi novo pravno rješenje i novi pravni model upravnosudskog nadzora. U suštini rješenje bi bila upravnosudska zaštita koja bi osigurala drugostепенost. To bi podrazumijevalo osnivanje Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine koji bi, između ostalog, odlučivao o vanrednim pravnim lijekovima a dosadašnje Apelaciono odjeljenje bi odlučivalo po žalbi te bi se tako uvela dvostепенost i bolja sudska kontrola odluka iz zaštite ličnih podataka. Drugo potencijalno rješenje bi se zasnivalo na tome da prvostепенi sud na kojem bi se pokretao upravni spor bude jedan kantonalni i jedan okružni sud u oba entiteta (npr. Sarajevo i Banjaluka). U tim sudovima bi trebalo osigurati da određeni broj sudija bude zadužen za rješavanje predmete u vezi sa zaštitom ličnih podataka. Time bi se osigurala potrebna stručnost i specijalizacija sudaca za rješavanje navedenih predmeta, posebno ako uzmemo u obzir svakodnevni rast značaja zaštite ličnih podataka u pravnim porecima Evropske unije, a samim time i visine kazni koje se mogu izricati. U tom slučaju drugostепенi

sud bi bio Sud BiH i na tom sudu bi se mogla podnositi žalba protiv odluka gore dva pomenuta suda, a vanredni pravni lijek bi se opet mogao podnositi Apelacionom odjeljenju, ali bi u ovom slučaju to sve imalo više pravnog smisla jer smo već imali sud koji je rješavao u drugom stepenu po žalbi.

Također, nužno je da se unutar upravnog sudovanja na Sudu Bosne i Hercegovine više koristi ovlaštenje sudova da odlučuju u sporu pune jurisdikcije, osobito iz razloga što ovlaštenja sudova za odlučivanjem u takvoj vrsti sporova omogućavaju veću kompatibilnost standardima sa standardima čl. 6. EKLJP.

Naravno, ovakva rješenja podrazumijevaju, kada je u pitanju Bosna i Hercegovina, postojanje nužne političke volje premda predložena rješenja nisu na tragu političkih nego pravnih standarda. Definitivno, postojeći sistem sudske kontrole upravnog spora na nivou BiH u sporovima iz zaštite ličnih podataka nije usaglašen sa standardima Evropske unije.

LITERATURA:

1. Ademović, Nedim, Joseph Marko, Goran Marković (2012), *Ustavno pravo Bosne i Hercegovine*, Konrad Adenauer Stiftung, Sarajevo
2. Akšamović, Dubravka (2017), "Sudska kontrola u sporovima zbog povrede propisa o tržišnom natjecanju u hrvatskom i poredbenom pravu", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, br. 3-4, 405-438.
3. Bart van der Sloot (2015), "Privacy as Personality Right: Why the ECtHR's Focus on Ulterior Interests Might Prove Indispensable in the Age of «Big Data»", *Utrecht Journal of International and European Law*, 31(80), 25-50.
4. Bupalović, Tadija (2018), "Pravo na pravni lijek protiv odluka državne vlasti prema domaćem i međunarodnom pravu", *Zbornik sveučilišta Libertas*, br. 3, 265-291.
5. Crnković, Mateja (2015), "Konceptije o prirodi upravnog spora u hrvatskom i poredbenom pravu", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, br. 5, 693-179.
6. Čizmić, Jozo, Marija Boban (2018), "Impact of New EU General Data Protection Regulation 2016/679 (GDPR) on the Protection of Personal Data in the Republic of Croatia", *Zbornik Pravnog Fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, br. 1, 377-406.

7. Đerđa, Dario, David Kryška (2018), "Neka rješenja upravnog spora u usporednom pravu: kako unaprijediti hrvatski upravni spor", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, br. 1, 91-126
8. Đerđa, Dario, Marko Šikić (2010), "Neka pravna rješenja novog uređenja upravnog spora u Hrvatskoj", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, br. 1, 65-92.
9. Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda.
10. Fatur, Andrej, Klemen Podobnik, Ana Vlahek (2015), "Competition Law in Slovenia", *Yearbook of Antitrust and Regulatory Studies*, br. 8, 100-127.
11. Greer, Steven (1998), *The exceptions to Article 8 to 11 of the European Convention on Human Rights*, Human Rights Files, no. 15
12. http://www.azlp.ba/upravni_sporovi/Default.aspx?id=257&langTag=bs-BA&template_id=149&pageIndex=1 (pristupljeno: 12.02.2021.)
13. Koprić, Ivan (2014), *Evropski standardi i modernizacija upravnog sudovanja u Hrvatskoj*, Institut za javnu upravu, Zagreb
14. Kulenović, Zlatko (2013), "Karakteristike normativnog uređenja upravnog spora u BiH i uspostava upravnih sudova", Centar za javno pravo, dostupno na: http://www.fcjp.ba/templates/ja_avian_ii_d/images/green/Zlatko_Kulenovic.pdf (zadnje očitavanje 02. 02. 2021.)
15. Lynskey, Orla (2017), "The Europeanisation of Data Protection Law", *Cambridge Year Book European Legal Studies*, br. 19, 1-35.
16. Opća uredba o zaštiti podataka – Uredba (EU) 2016/679 Evropskog parlamenta i Vijeća od 27. aprila 2016. o zaštiti pojedinaca u vezi s obradom ličnih podataka i o slobodnom kretanju takvih podataka, te o stavljanju izvan snage Direktive 95/46/EC
17. Pabrić, Nurko (2013), *Upravni spor u Federaciji BiH – mogućnost odlučivanja u sporu pune jurisdikcije*, Centar za javno pravo
18. Povelja o osnovnim pravima Evropske unije
19. Presuda Suda BiH Uvp 13506/2015 od 27. 5. 2015.
20. Presuda Suda Evropske unije 294/83, Les Verts v. Parliament
21. Presuda Suda Evropske unije, *Satakunnan Markkinapörssi Oy and Satamedia Oy v. Finland*, § 134
22. Publications Office of the European Union (2018), *Handbook on European data protection law*, Luxembourg
23. Reichel, Jane (2021), "Allocation of Regulatory Responsibilities: Who Will Balance Individual Rights, the Public Interest and Biobank Research Under

- the GDPR?”, u: Reichel, Jane, Santa Slokenberga, Olga Tzortzatou (Eds.), *GDPR and Biobanking: Individual Rights, Public Interest and Research Regulation across Europe*, Springer International Publishing, 421-434.
24. Rostaš-Beroš, Lidija (2013), ”Dileme u primjeni novog zakona o upravnim sporovima”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, br. 2, 473-481.
 25. Schwarze, Jürgen (2004), ”Judicial review of European Administrative Procedure”, *Law and Contemporary Problem*, br. 1, 85-106.
 26. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju Bosne i Hercegovine sa Evropskom unijom, 16. 6. 2008. godine
 27. Ustav Bosne i Hercegovine
 28. Ustav Republike Hrvatske, *Narodne novine*, br. 56/1990, 135/1997, 8/1998, 113/2000, 124/2000, 28/2001, 41/2001, 55/2001, 76/2010, 85/2010, 05/2014
 29. Vezmar Barlek, Ivana (2012), ”Novo uređenje predmeta upravnog spora u Republici Hrvatskoj”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, br. 1, 485-504.
 30. Zakon o provedbi Opće Uredbe o zaštiti podataka, *Narodne novine* 42/18
 31. Zakon o Sudu BiH (“Službeni glasnik BiH”, br. 49/2009 - prečišćen tekst, 74/2009 - ispravka i 97/2009)
 32. Zakon o upravnom sporu (ZUS-1), *Uradni list RS*, br. 105/2006
 33. Zakon o upravnim sporovima Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik BiH* 19/02, 88/07, 83/08 i 74/1
 34. Zakon o upravnim sporovima Republike Hrvatske, *Narodne novine broj* 20/10, 143/12, 152/14, 94/16 - OjRUSRH i 29/17
 35. Zakon o zaštiti ličnih podataka (Sl. glasnik BiH, br. 49/2006, 76/2011 i 89/2011)

JUDICIAL REVIEW IN DATA PROTECTION CASES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND COMPARATIVE JURISDICTIONS

Summary

The paper analyses the issue of judicial review in personal data protection proceedings. The subject of analyses is a procedural safeguard and other peculiarities of the administrative dispute and the standard of administrative law protection in the mentioned proceedings and the role of the Court of BiH. A comparative legal analysis of administrative-legal protection in the same disputes within Croatia and Slovenia is conducted, together with the relevant legal framework of the European Union. The comparative legal analysis aims to determine the extent to which the domestic model of administrative-legal protection and legal standards of judicial protection is compatible with the solutions adopted across Europe. It draws attention to problematic and controversial solutions to domestic legislation. In conclusion, the authors propose several regulatory solutions which would bring improvements to the current system of judicial protection in domestic law.

Keywords: right to privacy; right to protection of personal data; judicial review; administrative dispute; comparative law

Adresa autora
Authors' address

Armina Čunjalo
Zlatan Omerspahić

Univerzitet u Zenici
Pravni fakultet

armina.cunjalo@gmail.com
zlatan.omerspahic@yahoo.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.207

UDK 342.2:352.07(497.115)

Primljeno: 10. 03. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Rijad Delić

POLITIČKO-USTAVNI POLOŽAJ I ORGANIZACIJA LOKALNE SAMOUPRAVE U REPUBLICI KOSOVO

Rad analizira organizaciju lokalne samouprave u Republici Kosovo kroz prizmu Ustava, Zakona o lokalnoj samoupravi i drugih zakona koji utiču na rad i funkcioniranje općina. U društvenom kontekstu lokalna samouprava je vrlo važna. Građani kroz nadležnosti lokalne samouprave ostvaruju većinu svojih prava. Evropskom poveljom o lokalnoj samoupravi Vijeće Evrope je postavilo standarde lokalne samouprave koje implementiraju njene članice. Kosovo nije članica Vijeća Evrope, ali kroz UNMIK uredbe, te svoje normative akte primjenjuje standarde Povelje. Republika Kosovo, uz pomoć međunarodne zajednice i nevladinih organizacija, teži postati moderna, demokratska država i članica Evropske unije. Na tom putu Kosovo provodi reforme potrebne za usaglašenost sa aktima EU. Namjera je da se ovim radom, pored predstavljanja organizacije lokalne samouprave na Kosovu, utvrdi u kojoj mjeri je Zakon o lokalnoj samoupravi usaglašen sa Evropskom poveljom o lokalnoj samoupravi.

Ključne riječi: Kosovo; ustav; lokalna samouprava; Evropska povelja o lokalnoj samoupravi; organizacija

UVOD

Porijeklo savremene lokalne samouprave vezuje se za nastanak „slobodnih evropskih gradova“ sa kojima se postepeno razvijaju ideje slobode, autonomije i civilnog društva. Naravno, ono svoj korijen nalazi još u grčkim polisima, malih unikatnih gra-

dova-država srodnika i prijatelja. Danas je lokalna samouprava u Evropi standardizirana Evropskom poveljom o lokalnoj samoupravi, koju kroz svoje zakonodavstvo implementiraju države potpisnice Povelje.

Tekstom Povelje određen je minimum obaveza koje države potpisnice moraju ispoštovati. To se prije svega odnosi na usaglašenost pozitivnih propisa o lokalnoj samoupravi države potpisnice sa Poveljom u kontekstu ustavnog i zakonskog osnova lokalne samouprave, koncepta lokalne samouprave, zaštite domena lokalne vlasti, uslova rada izabраних званиčnika, upravnog nadzora, izvora finansiranja te prava na udruživanje.

Namjera je da se ovim radom, uz korištenje metoda deskripcije, komparativne metode i metode analize potvrdi hipoteza o usaglašenosti Zakona o lokalnoj samoupravi na Kosovu sa Evropskom poveljom o lokalnoj samoupravi, te ukaže da on kao takav nije prepreka za rješavanje pitanja manjina na Kosovu.

Izuzimajući uvod i sažetak, rad je podijeljen u šest cjelina. U prvom dijelu analizirana je pozicija lokalne samouprave u Ustavu i Zakonu o lokalnoj samoupravi Republike Kosovo. U drugom dijelu, kroz prizmu Zakona o administrativnim granicama općina, predstavljena je teritorijalna organizacija lokalne samouprave na Kosovu. U trećem dijelu rada prikazane su nadležnosti lokalne samouprave. U četvrtom dijelu, sa pozicije Zakona o finansijama lokalne samouprave na Kosovu analizirani su izvori finansiranja općina. U petom dijelu opisano je učešće građana u odlučivanju u sistemu lokalne samouprave. Šesti dio donosi zaključna razmatranja.

Do sada ova tema na području Bosne i Hercegovine nije obrađivana. Literatura je oskudna, a za izradu ovog rada najviše su korišteni pozitivni propisi i zvanični izvještaji Kosova vezani za lokalnu samoupravu. Valja napomenuti da je u februaru 2008. godine Skupština Kosova proglasila Republiku Kosovo, koju je do kraja 2019. priznalo 96 od 193 države članice UN, te četiri nečlanice UN.¹ Glavni grad je Priština, površina je 10.908 km², a zvanična valuta je euro. Na Kosovu vlada parlamentarna demokratija. Predsjednik predstavlja vrhovnu vlast države i jedinstvo građana Republike Kosovo. Vlada Kosova sprovođi izvršnu vlast u skladu sa Ustavom i zakonima. Pravo glasanje ima svaki državljanin Kosova, bez obzira na vjeru, rasu ili nacionalnost, a koji je napunio 18 godina starosti (www.rks-gov.net).

¹ Suvereni malteški Vojni red, Tajvan (iako Kosovo nije priznalo Republiku Kinu-Tajvan), Cookovo Otočje i Niue.

1. USTAVNI I ZAKONSKI POLOŽAJ LOKALNE SAMOUPRAVE REPUBLIKE KOSOVO

Prije prikaza pozicije lokalne samouprave u Republici Kosovo potrebno je definirati lokalnu samoupravu iz sociološkog i pravnog ugla. Također, važno je utvrditi poziciju lokalne samouprave u evropskim aktima koji uređuju ovu oblast, kao što je Evropska povelja o lokalnoj samoupravi.

Kada se u jednoj lokalnoj zajednici, a to znači u jednom ili više povezanih naselja, obrazuje pravno-politička i sistemska institucija, onda ta zajednica stiče status lokalne samouprave. Lokalna samouprava ima dvije komponente: **sociološku** komponentu s obzirom na njen odnos spram lokalne zajednice i **pravnosistemsku** komponentu koja se odnosi na lokalnu samoupravu, a koja mora izričito biti dodijeljena lokalnoj zajednici uz odgovarajući akt države (Pejanović 2005: 188).

Pravo na lokalnu samoupravu smatra se bitnim obilježjem demokratskih društava. Stepem demokracije jedne države i društvene zajednice možemo mjeriti i prema širini i garancijama lokalne samouprave. To pravo dobija i međunarodni karakter i zaštitu te time postaje dio univerzalnih demokratskih vrijednosti, ponajviše zahvaljujući dokumentima kakav je Evropska povelja o lokalnoj samoupravi (European Charter of Local Self-Government ETS No. 122), koju je Vijeće Evrope usvojilo 15. 10. 1985. godine u formi konvencije (Mujakić 2016: 33).

Koncept lokalne samouprave podrazumijeva pravo i osposobljenost lokalnih vlasti da u granicama zakona regulišu i rukovode znatnim dijelom javnih poslova, na osnovu vlastite odgovornosti i u interesu lokalnog stanovništva (Evropska povelja o lokalnoj samoupravi, član 3.). Iz navedene definicije jasno se mogu izdvojiti bitni elementi lokalne samouprave kao što su: pravo i odgovornost lokalnih vlasti, osposobljenost lokalnih vlasti, poštivanje pravnog sistema, te interes lokalnog stanovništva koji se označava kao najvažniji. Da bi se obezbijedila funkcionalna lokalna samouprava potrebno je da se osigura odgovarajući normativni okvir.

1. 1. Pozicija lokalne samouprave u Ustavu Republike Kosovo

Ustav Republike Kosovo u poglavlju o lokalnoj samoupravi, u članu 123., postavlja načela koja utvrđuju konstrukciju lokalne samouprave na Kosovu. Članom 124. u stavu (1) utvrđeno je da su na Kosovu općine osnovne teritorijalne jedinice samoupravljanja. Ustav Republike Kosovo, kao akt najviše pravne snage, odredio je općinu kao osnovnu jedinicu lokalne samouprave. Nadalje, kroz tekst Ustava je naznačeno

da će dalje uređenje lokalne samouprave biti u skladu sa zakonima koje donese Skupština Republike Kosovo, kao zakonodavno i po Ustavu nadležno tijelo.

U členu 123., stav (1), Ustav definiše da se pravo na lokalnu samoupravu garantuje i reguliše zakonom. Ovaj stav zahtijeva da obaveze koje proizlaze iz prava lokalne samouprave na Kosovu treba urediti i istovremeno garantovati zakonom. Ustav u istom členu, u stavu (3), utvrđuje da djelatnost organa lokalne samouprave treba da se bazira na Ustavu i zakonima Republike i da poštuje Evropsku povelju o lokalnoj samoupravi onoliko koliko se to zahtijeva od jedne zemlje potpisnice Povelje. Republika Kosovo, međutim, nije potpisnik Evropske povelje o lokalnoj samoupravi pa se ista primjenjuje na osnovu UNMIK² uredbe 2000/45, zatim uredbe 2007/30., kojom je izmijenjena uredba 2000/45. Na osnovu navedenih uredbi, obaveza poštivanja Evropske povelje o lokalnoj samoupravi uvrštena je tekst Ustava, te u preambulu Zakona o lokalnoj samoupravi.

Članom 123., stav (4), Ustava utvrđeni su osnovni principi lokalne samouprave na Kosovu: *dobro upravljanje*³, *transparentnost*, *efikasnost i efektivnost u pružanju javnih usluga*, *pridajući posebnu pažnju potrebama zajednica koje nisu većinske i njihovih pripadnika*. Navedena načela su sastavni dio evropskog prava, koji se svakako ugrađuje u pravne sisteme država u tranziciji. Ova načela su sastavni dio pozitivnih propisa kako bi prava građana što brže i transparentnije bila ostvarena. Nadalje, ovim stavom data je mogućnost provođenja načela subsidiarnosti⁴ i decentralizacije državne vlasti. Također, pomenuti stav zahtijeva od organa lokalne samouprave da posvećuju posebnu pažnju zaštititi i ostvarivanju interesa nevećinskih grupa i njihovih pripadnika.

Ustav Republike Kosovo u členu 124. uređuje opća načela organiziranja i funkcioniranja lokalne samouprave na Kosovu, zatim utvrđivanje granica općina, nadležnosti, organizaciju općinskih budžeta, kao i njihovu odgovornost prema Ustavu i zakonima. Analizirajući članove 123., i 124. kojima je definisana lokalna samouprava, može se kazati da je kroz ove odredbe ispoštovan član 2. Evropske povelje o lokalnoj

² **United Nations Mission in Kosovo** – Privremena administrativna misija Ujedinjenih naroda na Kosovu. UNMIK je privremena civilna uprava na Kosovu pod vođstvom Ujedinjenih naroda. Misija je osnovana 10. 6. 1999. rezolucijom 1244 Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda.

³ Kada se govori o dobrom upravljanju, treba kazati da ono, između ostaloga, podrazumijeva ostvarivanje prava građana tako da oni učestvuju i da se konsultiraju u svim fazama kreiranja politike i odlučivanja, posebno u slučajevima kada pomenute odluke ili politike zadiru u neposredne interese građana. Također, koncept dobrog upravljanja podrazumijeva vršenje aktivnosti upravljanja prema i u okviru zakona, i uz puno poštovanje ljudskih sloboda i prava. Vidi više Hambleton (2000).

⁴ Načelo *subsidiarnosti* je uvršteno u *Ugovoru o Evropskoj uniji*, a označava određeni stupanj neovisnosti po-dređenog tijela u odnosu na višoj razini, odnosno lokalnog tijela u odnosu na centralnu vlast. Vidi više: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/7/nacelo-supsidijarnosti>. Očitanje 26. 03. 2021.

samoupravi, prema kojemu pitanje lokalne samouprave treba biti uređeno zakonom i Ustavom gdje je to moguće.

1.2. Zakon o lokalnoj samoupravi u Republici Kosovo

Skupština Republike Kosovo je usvojila Zakon o lokalnoj samoupravi kao osnovni zakon za organizaciju i funkcionisanje lokalne samouprave. Zakon utvrđuje norme i standarde lokalne samouprave koja je zasnovana na četiri glavna stuba:

- lokalna demokratija (izbor općinskih organa);
- vlast lokalnih autoriteta (lokalna autonomija);
- organizacija i funkcionisanje;
- nadzor nad lokalnim vlastima.

Zakon utvrđuje model proporcionalne političke zastupljenosti u donošenju odluka, kao princip lokalne demokratije. Ova zastupljenost sprovodi se neposredno od strane građana u dva glavna organa lokalne samouprave: *skupština općine i gradonačelnik* (ZLS član10.). Iako jednaka zastupljenost građana u donošenju odluka predstavlja osnovni princip lokalne samouprave, ovim zakonom i zakonom o lokalnim izborima, koji su utvrdili općinu kao jednu izbornu zonu, građanima se omogućava proporcionalna zastupljenost preko političkih partija i građanskih inicijativa. Zakon je kroz ovlaštenja, način rada i izvore finansiranja, normativno osigurao nesmetan rad izabраниh zvaničnika, što je svakako u skladu sa članom 7. stav (1) Evropske povelje o lokalnoj samoupravi.

Zakonom o lokalnoj samoupravi općinama su date tri vrste ovlaštenja: *samostalna ovlaštenja, delegirana ovlaštenja i proširena ovlaštenja* za nekoliko općina sa većinskim srpskim stanovništvom, koja nisu prenosiva na neki drugi subjekat (ZLS, članovi 17., 18. i 19.).

Kada se govori *odelegiranim ovlaštenjima*, tu spadaju državna ovlaštenja koja je država delegirala općinama, a ista im se mogu oduzeti ako se utvrdi da one nemaju kapacitete za njihovo kvalitetno izvršavanje. Zakon je odredio da Ministarstvo administracije i lokalne samouprave vrši nadzor nad radom općina. Nadgledanje djelovanja općina u oblastima izvornih i proširenih nadležnosti bit će ograničeno na nadgledanje zakonitosti. Administrativno nadgledanje djelovanja općina u oblastima prenesenih nadležnosti će biti ograničeno na nadgledanje zakonitosti i ekspeditivnosti djelovanja (ZLS član 79.). Također, kroz ova zakonska rješenja, Zakon je usaglašen sa članom 8. stav (2) Evropske povelje o lokalnoj samoupravi.

Zakonom su utvrđeni mehanizmi lokalne demokratije: *lokalni izbori, referendum, peticija, građanska inicijativa, konsultativni odbori, odbori naselja i sela, sastanci sa građanima, transparentnost i pozitivna diskriminacija za nevećinske zajednice* (ZLS, član 71.). Zakon o lokalnoj samoupravi određuje principe zakonskog okvira za organizaciju i funkcionisanje lokalne vlasti. Na osnovu toga, lokalna vlast može da se organizuje samo na nivou lokalne samouprave – općinskom nivou, kako je, između ostalog, naglašeno i u Ustavu Republike Kosovo.

Također, u skladu sa Zakonom je utvrđeno da općinska uprava treba da se organizuje u direkcijama, o čijem broju i vrsti mogu da odluče same općine, odnosno to je pravo predsjednika općine. Općine će te direkcije utvrditi svojim statutom kao osnovnim općinskim aktom o organizaciji i funkcionisanju (Ibid, član 35. i 36.).

U dostupnim analizama naznačeno je kako je ukupan broj direkcija 318, dok je prosjek direkcija po općini 9. Najviše direkcija imaju općine Mitrovica i Peć, po 14 direkcija; a najmanje imaju općine Klokot (5) i Mamuša (6). Također, iz analiza je vidljivo da se nazivi direkcija u općinama razlikuju, ali da većina općina ima iste nazive, npr: *direkcija za zdravstvo i socijalnu zaštitu, direkcija za obrazovanje, direkcija za kulturu i mlade, direkcija za inspeksijske poslove* i dr. (Zeneli 2013).

Normativni okvir daje pravo općinama da ostvaruju međuopćinsku i prekograničnu saradnju, ali nemaju pravo da formiraju neki drugi ili srednji nivo. Općini je omogućeno da uspostavi saradnju sa drugim općinama u svrhu bržeg lokalnog ekonomskog razvoja i efikasnosti, te efektivnosti pružanja usluga građanima i različitim interesnim grupama (ZLS, poglavlje V).

Nadalje, Zakon općinama daje pravo na osnivanje udruženja općina u svrhu zaštite i promovisanja njihovih zajedničkih interesa (ZLS, član 32.). Udruženja općina, kao i u međunarodnom pravnom sistemu, nemaju pravo da vrše nijednu vrstu vlasti. Udruženje općina ima ulogu posrednika relevantnog interesa udruženja i može da pruža usluge članovima udruženja, a ne nekom drugom javnom ili privatnom subjektu. Udruženje stvara okruženje i gradi svoje kapacitete za pružanje pomoći općinama da vrše svoja ovlaštenja na profesionalan način.

Međunarodna općinska saradnja ograničena je samo na administrativni i tehnički aspekt, sa izuzetkom srpske zajednice, koja ima pravo da saraduje sa Srbijom u važnim državnim oblastima. Tekstom Evropske povelje o lokalnoj samoupravi, u članu 10. stav (1) predviđeno je pravo na međusobnu saradnju i udruživanja lokalnih organa radi obavljanja poslova od zajedničkog interesa. Shodno tome možemo potvrditi da je poglavlje V Zakona o lokalnoj samoupravi Republike Kosovo, u kojem je definirana međuopćinska saradnja, usaglašeno sa tekstom Povelje.

Općina može da prenese mandat na drugu općinu za vršenje nekog izvornog ovlaštenja za koje nema kapacitet da ga sama izvršava, sa izuzetkom administrativnih poslova koji se odnose na funkcionisanje same općine, kao što su: donošenje budžeta, pravilnika i drugih općih akata, poslovnika, plana rada i sl. (ZLS, član 29.).

U cilju unapređenja i afirmisanja prava zajednica, zakonodavstvo predviđa dva službena jezika⁵, s tim što se na lokalnom nivou, pored službenih jezika, mogu koristiti u službenoj upotrebi i drugi jezici koje koriste manjinske zajednice, a koji se ne mogu susresti u drugim zemljama na ovom nivou. Zajednicama se zakonom priznaje pravo na zagarantovano mjesto potpredsjedavajućeg za zajednice u skupštini općine i potpredsjednika općine za zajednice u kojima njihovo stanovništvo iznosi 10 ili više procenata (Zeneli 2013:12).

2. TERITORIJALNA ORGANIZACIJA LOKALNE SAMOUPRAVE U REPUBLICI KOSOVO

2.1. Teritorijalna organizacija općina

Teritorijalna organizacija i administrativne granice općina, uređene su Zakonom o administrativnim granicama općina (ZAGO). Kosovo ima 38 općina⁶ sa 1.467 naseljenih mjesta, u kojima živi 1.739.825⁷ stanovnika, na ukupnoj površini od 10.896 km². Najveća općina je Priština sa 198.897 stanovnika, dok je najmanja općina Parteš sa 1.787 stanovnika. Općina sa najvećom površinom je Podujevo sa 633 km², dok je najmanja Sjeverna Mitrovica sa svega 5 km². Tokom perioda stvaranja državnosti, lokalnoj samoupravi na Kosovu je posvećana posebna pažnja koja je zagarantovana Ustavom Kosova i zakonima na snazi. Glavni organi općine su: *gradonačelnik općine i skupština općine*. Gradonačelnik i članovi skupštine općine biraju se na direktan način slobodnim demokratskim izborima na mandat od četiri godine.⁸

Status grada ima samo Priština, koja kao glavni grad Kosova funkcioniše u skladu sa članom 2. Zakona o lokalnoj samoupravi sve dok se ne donese Zakon o gradu Pri-

⁵ Ustav u članu 5. utvrđuje postojanje dva službena jezika: albanski i srpski. Dok turski, bosanski i romski imaju status službenih jezika na općinskom nivou ili će biti korišteni kao službeni na svim nivoima, u skladu sa zakonom.

⁶ Vidi više: *Zakon o administrativnim granicama općina*, Službeni list Republike Kosovo, Priština, Godina III Br. 26 / 02 JUNI 2008

⁷ Prema rezultatima službenog popisa iz 2011. godine, na Kosovu živi 1.739.825 stanovnika, od čega 92,93 posto čine Albanci, 1,58 % Bošnjaci, 1,47 % Srbi, a Turci čine 1,08 % Vidi: Kosovo/stanovništvo www.enciklopedija.hr. očitavanje 11. 03. 2021.

⁸ Vidi: <https://www.rks-gov.net/SR/f50/republika-kosovo/lokalna-uprava>, očitavanje: 11. 03. 2021.

štini, te Statut Grada Prištine. Na čelu Grada je gradonačelnik, dok je najviši organ skupština koja broji 51 zastupnika. Grad Priština trenutno ima 13 direkcija.⁹

Budući da zakonska rješenja u Republici Kosovo ostavljanju mogućnost osnivanja novih općina, zatim pomjeranja granica između općina i odvajanje ili spajanje njihovih teritorijalnih dijelova, potrebno je naglasiti da je u periodu od 2008. do 2012. godine u Republici Kosovo osnovano 7 novih općina. Odvajanjem teritorija postojećih općina i njihovim spajanjem osnovane su nove općine u Republici Kosovo: Gračanica, Parteš, Ranilug, Klokot, Đeneral Janković (Elez Han), Mamuša i Junik. Osnivanje novih općina izvršeno je na račun teritorija općina: Priština, Lipljan, Kosovo Polje, Kamenica, Novo Brdo, Gnjilane, Vitina, Kačanik, Prizren, Suva Reka, Orahovac, Dečani i Đakovica. Nove općine su dobile 265,4km² teritorije postojećih općina ili 2% teritorije Kosova (Zeneli 2013: 19).

Pitanje koje se nameće u vezi sa teritorijem općinaj este: kolika je pravna i politička mogućnost osnivanja novih općina sa većinskim nealbanskim stanovništvom? Zakon o administrativnim granicama općina u članu 9. je predvidio osnovne kriterijume za osnivanje novih općina ili reorganizaciju postojećih, a to su: konsultacija sa građanima, lakši pristup građana uslugama, ekonomska stabilnost, princip supsidijarnosti i vršenje ovlaštenja.

Nove općine osnovane su na temelju UNMIK-ove uredbe broj 2007/13, što je predstavljalo pilot projekat, nakon kojeg još nije dozvoljeno osnivanje novih općina. U okviru ovog projekta osnovane su općine sa većinskim srpskim stanovništvom i jedna općina sa većinskim turskim stanovništvom (Mamuša). U proteklom periodu Skupština Republike Kosovo zaprimila je ukupno 11 zahtjeva za osnivanje novih općina, među kojima su i tri zahtjeva Zajednice Bošnjaka na Kosovu. Kosovski Bošnjaci imaju dobre odnose sa većinskim zajednicama u općinama u kojima žive, bez obzira da li se radi o Albancima ili Srbima. Zajednica kosovskih Bošnjaka relativno je dobro integrisana u kosovsko društvo i učestvuje u čestom i otvorenom dijalogu sa svim zajednicama (Balje¹⁰).

Briselskim sporazumima o normalizaciji odnosa između Srbije i Kosova iz 2013. i 2015. godine predviđeno je osnivanje Zajednice srpskih općina na Kosovu, što se još nije desilo. Također, dogovorena je integracija srpskih policajaca, sudija i tužilaca u pravni sistem Republike Kosovo što je Vlada Srbije i učinila. Ukinuta je filijala

⁹ Vidi više: Portal Grada Prištine <https://www.prishtinaonline.com/sr/skupstina>, očitavanje: 29. 03. 2021.

¹⁰ Autor je obavio kraći intervju sa Mustafom Balje, jednim od predstavnika Bošnjaka na Kosovu 26. 03. 2021. godine.

Telekoma Srbije i osnovana „kćerka firma“ po kosovskom sistemu, a obje strane su se obavezale da neće blokirati jedna drugu na putu ka EU (Miletić¹¹).

Na kartama etničke pripadnosti može se vidjeti u kojim regijama Kosova su smješteni Bošnjaci, Goranci, Srbi te Albanci kao većinsko stanovništvo.

Karta 1. karta etničke pripadnosti¹²

Karta 2. srpske općine¹³

2.2. Regionalizacija i decentralizacija

Polazeći od člana 124. stav (3) Ustava Republike Kosovo, članova 19. i 20. Zakona o lokalnoj samoupravi, te Ahtisarijevog plana, na Kosovu je ostavljena mogućnost za decentralizaciju vlasti sa centralnih organa na organe lokalne samouprave, čak i po pitanjima koja su veća od nadležnosti i kapaciteta općina. Decentralizacija omogućava primjenu demokratskog sistema koji proističe iz glasova građana i funkcionira radi zadovoljenja njihovih svakodnevnih potreba.

U pravnoj i političkoj teoriji pojmovi *centralizacija* i *decentralizacija* upotrebljavaju se u različitim značenjima, a u užem smislu podrazumijevaju određeno stanje odnosa između centralnih i nižih organa vlasti u političkom sistemu jedne države. U širem značenju, pod decentralizacijom podrazumijevamo svako slabljenje uticaja određenog centra političke moći (Pejanović, Sadiković 2010: 22). Proces decentralizacije u Evropi otpočeo je polovinom XIX stoljeća (Francuska i Irska), kao rezultat

¹¹ Bivši potpredsjednik Skupštine Kosova Petar Miletić, intervju N1, 20. 10. 2020. <https://rs.n1info.com/vesti/a662644-miletic-zajednica-srpskih-opstina-uce-bit-formirana/>

¹² Preuzeto sa: Demografija Kosova, <https://www.wikiwand.com/sh/>, očitavanje: 31. 03. 2021.

¹³ Preuzeto sa: Zajednica srpskih općina na Kosovu, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1323212>, očitavanje: 31. 03. 2021.

kritike na račun centralne vlasti. Centralizacija ima nekoliko negativnih strana kao što su: birokratizovanje čitavog sistema države, zanemarivanje specifičnih potreba lokalnih sredina, gušenje lokalnih inicijativa, manja demokratičnost, ohrabrivanje autokratskih težnji i dr. (Milosavljević 2009: 6).

Decentralizacija moći, reforma lokalne uprave, stjecanje visokog stupnja autonomije u upravljanju općinama utjecalo je donekle na integraciju srpske zajednice i stvaranje sistema jedinstvene politike u zemlji. S tim u vezi proklamovana su tri glavna cilja: 1) uspostava države kroz stabilno multietničko društvo; 2) integracija zajednica (posebno srpske) u samoupravne institucije i 3) pružanje kvalitetnih usluga građanima (Mervet 2015: 665).

Da bismo u komparativnom kontekstu razumjeli stanje i procese kada je u pitanju ova problematika u Republici Kosovo, ovdje se ukratko osvrćemo na razvojne trendove upravljanja u svijetu, koji se razvijaju u dva različita pravca. S jedne strane, u vanjskom kontekstu, na djelu je globalizacija, dok se, na drugoj strani, unutrašnji tokovi kreću ka lokalizaciji ili jačanju lokalne samouprave, odnosno decentralizaciji (*Detalji* 2004).

U principu, razlikuju se tri osnovna koncepta decentralizacije i organizacije lokalne vlasti.

- *Prvi koncept* odnosi se na vrstu decentralizacije koja je usmjerena na uključivanje zajednica u upravljanje, i koja se naziva politička decentralizacija.
- *Drugi koncept* odnosi se na vrstu decentralizacije koja je usmjerena na pružanje kvalitetnih usluga građanima, i koja se naziva administrativna decentralizacija.
- *Treći koncept*, koji je spoj prva dva koncepta, i usmjeren je na uključivanje zajednica i pružanje kvalitetnih usluga.

Pokušaj primjene trećeg koncepta možemo uočiti na primjeru Kosova (Hambelton, 2000). Značajno je u tom smislu napomenuti da je, na inicijativu misije Evropske unije, na Kosovu osnovano pet regionalnih agencija, a to su: Regionalna razvojna agencija Centar (8 općina), Regionalna razvojna agencija Zapad (6 općina), Regionalna razvojna agencija Istok (11 općina), Regionalna razvojna agencija Jug (6 općina) i Regionalna razvojna agencija Sjever (4 općine) (Sadiković 2014: 276).

3. NADLEŽNOSTI

Zakon o lokalnoj samoupravi definisao je nadležnosti općina, koje obavljaju poslove iz svojih *izvornih, povjerenih i prenesenih* nadležnosti u skladu sa zakonom (ZLS, član 16.). U okviru svake od nadležnosti građanima se pruža veliki broj specifičnih usluga.

3.1. Izvorne nadležnosti

Općina ima potpunu i isključivu nadležnost u pogledu brige o lokalnim interesima, poštujući pri tom standarde predviđene važećim zakonodavstvom iz sljedećih oblasti:

- lokalno-ekonomski razvoj;
- urbano i ruralno planiranje;
- izgradnja i upotreba zemljišta;
- realizacija i primjena uredbi u pogledu izgradnje i kontrola građevinskih standarda;
- zaštita životne sredine na lokalnom nivou;
- pružanje komunalnih usluga, snabdijevanje vodom, održavanje kanizacionog sistema i drenaža, tretman otpadnih voda i otpadnog materijala, briga o lokalnim putevima, lokalnom prijevozu i lokalnom sistemu centralnog grijanja;
- vanredno stanje na lokalnom nivou;
- predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje, uključujući registrovanje i licenciranje obrazovnih ustanova, prijem radnika, isplata plata i obučavanje instruktora za obrazovanje i administratora;
- promocija i zaštita ljudskih prava;
- pružanje javne primarne zdravstvene zaštite;
- pružanje porodičnih i drugih socijalnih usluga kao što su: zaštita osjetljivih i nemoćnih osoba, porodična zaštita, zaštita djece, briga o starijima, uključujući registraciju i licenciranje ustanova koje vode brigu o njima, prijem radnika u radni odnos, isplata plata i obuka stručnih socijalnih radnika;
- javni smještaj;
- zdravstvena zaštita;
- izdavanje licenci za subjekte koje pružaju javne usluge, uključujući i one koje se odnose na zabavu, kulturne i slobodne aktivnosti, ishranu, smještaj, pijace, ulične prodavce, javni prevoz na lokalnom nivou i taksi službe;
- imenovanje puteva, ulica i ostalih javnih mjesta;
- pružanje i održavanje javnih parkova i mjesta;
- turizam;
- kulturne i slobodne aktivnosti;
- sva druga pitanja koja izričito nisu van nadležnosti općina i sva ona pitanja koja nisu isključivoj u nadležnosti drugih vlasti (ZLS, član 17.).

3.2. Povjerne nadležnosti

Određene usluge su u nadležnosti centralnog nivoa, ali se mogu delegirati lokalnim vlastima ako općina dokaže da može kvalitetno usluživati građane. Zakon je utvrdio šest vrsta nadležnosti koje bi trebalo da budu delegirane općinama: *katatarske usluge, civilna registracija, registracija birača, registracija biznisa i njihovo licenciranje, raspodjela naknada za socijalnu pomoć i zaštita šuma* (ZLS, član 18.).

Analizirajući dostupne izvještaje Ministarstva administracije i lokalne samouprave, može se zaključiti da sva navedena ovlaštenja nisu delegirana svim općinama. Razlozi koji se mogu uočiti su da neke od njih imaju problem sa delegiranjem (srpske općine), dok neke općine nemaju kapacitet da realiziraju dodijeljena ovlaštenja. Dakle, Vlada Kosova u ovom pogledu nastoji primjenjivati diferenciran i fleksibilan pristup.

3.3. Prenesene nadležnosti

Pojedinim specifičnim općinama sa većinskim srpskim stanovništvom, zbog složenosti političkih prilika, utvrđeno je pravo da pružaju određene usluge koje predstavljaju isključivu nadležnost centralnih vlasti, kao što su: *pružanje usluga sekundarne zdravstvene zaštite, pružanje usluga obrazovanja na univerzitetkom nivou, zaštita i promovisanje srpske kulturne i vjerske baštine i učešće u imenovanju komandira policije za srpsku zajednicu* (ZLS, članovi 20-23.).

Ove usluge postaju izvorne nadležnosti i ne mogu se povući bez političkih odluka. S obzirom da ove usluge nisu samo administrativne, općine na koje su prenesena još uvijek ne mogu da ih sprovedu u cijelosti zbog nedostatka kapaciteta i političkih problema (Zeneli 2013:45).

4. FINANSIRANJE

Evropska povelja o lokalnoj samoupravi u članu 9. definiše važnost vlastitih izvora finansiranja općina od lokalnih taksi i naknada. Prema Zakonu o finansijama lokalne samouprave na Kosovu (ZFLS) finansijski izvori jedne općine sastoje se iz: *vlastitih prihoda općine, operativnih grantova, grantova za proširene nadležnosti, transfera za delegirane nadležnosti, vanrednih grantova, finansijske pomoći od Republike Srbije (srpske općine) i prihoda od općinskog zaduženja* (ZFLS, član 7.). Shodno na-

vedenom možemo potvrditi da se dio Povelje koji se odnosi na finansiranje lokalne samouprave u zakonskim odredbama poštuje.

Općine na Kosovu imaju pravo na sopstvene finansijske izvore sa kojima mogu da slobodno raspoložu prilikom obavljanja svojih općinskih nadležnosti u skladu sa primjenjivim zakonima Kosova (Ibid, član 2.). U vlastite prihode općine ubrajaju se: (a) općinske takse, naknade, korisničke naplate/tarife, druga plaćanja za javne usluge koje su obezbijedene od strane općine, kao i regulatorne naplate i kazne koje su odobrene na osnovu ovog zakona; (b) prihodi od davanja u zakup nepokretne imovine koja je smještena u općini i koja se nalazi pod upravom ili je u vlasništvu općine; (c) prihodi od prodaje općinske aktive (imovine); (d) prihodi od preduzeća koja su u potpunosti ili djelimično u vlasništvu općine; (e) zajednička plaćanja od strane korisnika obrazovnih i zdravstvenih usluga koje pruža općina; (f) prihodi koji su ostvareni od bilo koje općinske agencije, odjeljenja (departmana) ili organizacije kao rezultat pružanja bilo kojih roba ili usluga; (g) kamata na općinske uloge, ako postoje; (h) grantovi i/ili donacije od stranih vlada (izuzev finansijske pomoći Republike Srbije) ili od stranih organizacija, uključujući vladine i nevladine organizacije i međunarodne i naddnacionalne institucije; (i) sve druge kategorije prihoda koji su određeni kao sopstveni općinski izvori prihoda na osnovu jednog zakona Republike Kosova (Ibid, član 8.).

Pored vlastitih prihoda, općine imaju pravo da prime jedan opći grant koji mogu da upotrijebe za obavljanje svojih općinskih nadležnosti u skladu sa primjenjivim zakonima Kosova. Iznos općeg granta je deset posto (10%) ukupnog prihoda koji je utvrđen u budžetu Vlade Republike Kosovo. Općine će primiti poseban grant za obrazovanje i poseban grant za zdravstvo. Također, kada su vladine nadležnosti delegirane na općinu, ta općina primit će finansijska sredstva od Vlade Republike Kosova putem transfera od odgovarajućih ministarstava radi izvršavanja njenih funkcija (ZFLS, članovi 23-25.).

5. UČEŠĆE GRAĐANA U ODLUČIVANJU

Zastupljenost građana u donošenju odluka predstavlja osnovni princip lokalne samouprave ustanovljen Zakonom o lokalnoj samoupravi i Zakonom o lokalnim izborima, koji su utvrdili općinu kao jednu izbornu zonu. Građanima se omogućava proporcionalna zastupljenost preko političkih partija (ZLS, članovi 69-71.). Također, građanima je omogućeno da učestvuju u donošenju odluka neposredno putem peticija, građanskih inicijativa i referenduma.

Građani mogu pokrenuti *inicijativu* da predlože uredbe u okviru nadležnosti općine i predati na usvajanje Skupštini ili uz pomoć glasova građana u skladu s primjenjivim pravom. Predlagači predaju nacrt prijedloga uredbe predsjedavajućem Skupštine općine. Nacrt predložene uredbe će potpisati 15% registrovanih birača i predati na razmatranje Skupštini općine. Skupština općine je obavezna razmotriti predloženu uredbu i preduzeti aktivnosti u vezi sa istom tokom 60 dana od dana prijema (Ibid, član 70.).

Građani mogu zahtijevati da odluka usvojena u Skupštini općine bude predata na potvrđivanje na referendumu. Zahtjev mora biti predat predsjedavajućem Skupštine općine u roku od 30 dana od datuma usvajanja uredbe i mora biti potpisan od strane 10% registrovanih birača. Skupština općine će razmatrati i djelovati po primanju zahtjeva tokom trideset dana po prijemu validne peticije u skladu s primjenjivim zakonom (Ibid, član 71.). Zakonom nije definirano u kojim oblastima će se referendum koristiti.

Pravo na referendum, utvrđeno članom 5. Evropske povelje o lokalnoj samoupravi nije utvrđeno kao kriterijum na Kosovu. Također, konsultacija nije pravi i realan oblik odlučivanja ili usaglašavanja o najvažnijim pitanjima kao što su: promjena granica općina i osnivanje novih općina.

6. ZAKLJUČAK

Kroz rad smo pokazali da ustavni poredak Republike Kosovo nudi jednu koherentnu strukturu za moguću izgradnju odnosa između građana i njegovih interesa, sa jedne, i vlasti, s druge strane. Model lokalne samouprave i teritorijalne organizacije na Kosovu uglavnom je baziran na načelu *devolucije*, što znači uspostavljanje lokalne samouprave s nekim nadležnostima koje su prema tradicionalnom sistemu državne organizacije izvršavane od organa centralne vlasti. U kosovskom ustavnom sistemu provedba načela supsidijarnosti nosi u sebi zahtjev za više samostalnosti u izgradnji i sprovođenju lokalnih politika.

Koristeći u uvodu spomenute metode, utvrdili smo da je Zakon o lokalnoj samoupravi u formalnom smislu usaglašen sa Evropskom poveljom o lokalnoj samoupravi i da kao takav nije prepreka za rješavanje pitanja manjina na Kosovu. Zakon o administrativnim granicama općina u Republici Kosovo ostavio je mogućnost i definirao korake kako se može osnovati nova općina. Kroz decentralizaciju su na Kosovu uspostavljene samo one općine sa većinskim srpskim stanovništvom, te jedna sa većinskim turskim stanovništvom. Prijedlog bošnjačke zajednice još nije prihvaćen, niti je osnovana Zajednica srpskih općina.

LITERATURA

Knjige i članci

1. Hambleton, Robin (2000), "Modernising Political Management in Local Governments", *Urban studies*, 37(5-6), 931-950.
2. Hasani, Enver, Ivan Čukalović (2013), *Komentar Ustava Republike Kosovo*, Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH, Priština
3. Milosavljević, Bogoljub (2009), *Sistem lokalne samouprave u Srbiji*, Stalna konferencija gradova i opština, Beograd
4. Mujakić, Muhamed I. (2016), *Lokalna samouprava u Bosni i Hercegovini*, drugo izmjenjeno izdanje, Udruženje Pravni institut u BiH, Sarajevo
5. Pejanović, Mirko (2005), *Politički razvitak BiH u postdejtonskom periodu*, TKD Šahinpašić, Sarajevo
6. Pejanović, Mirko, Elmir Sadiković (2010), *Lokalna i regionalna samouprava u BiH*, TKD Šahinpašić, Sarajevo
7. *Reforma lokalne uprave i decentralizacija Kosova* (2004), Časopis Misije OEBS *Detalji*, peto izdanje, br 1, Gaon, Nikola (ur.)
8. Sadiković, Elmir (2014), *Evropa regija – kohezijska politika Evropske unije i zapadni Balkan*, TKD Šahinpašić, Sarajevo
9. Shala, Mervete (2015), "Challenges for the Local Governance in the Republic of Kosovo", *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 4(3) S1, 661-671.

Normativni akti

1. Evropska povelja o lokalnoj samoupravi, Vijeće Evrope, novembar 2016. godine
2. Ustav Kosova, <http://www.kryeministri.ks.net/repository/docs/Ustav> (očitanje: 22. 03. 2021.)
3. Zakon o lokalnoj samoupravi, *Službeni list Republike Kosovo*, br. 28, Priština, 4. juni 2008.
4. Zakon o administrativnim granicama općina, *Službeni list Republike Kosovo*, Priština, godina III, br. 27, 3. juni 2008.
5. Zakon o finansijama lokalne samouprave, *Službeni list Republike Kosovo*, Priština, godina III, br. 26, 2. juni 2008.
6. UNMIK REGULATION 2007/30
https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2007regs/RE2007_30.pdf

Portali

1. Intervju, Petar Miletić Bivši potpredsednik Skupštine Kosova, N1, 20. 10. 2020. <https://rs.n1info.com/vesti/a662644-miletic-zajednica-srpskih-opstina-necebiti-formirana/> (očitanje: 31. 03. 2021.)
2. Republika Kosovo: <https://www.rks-gov.net/SR/f39/republika-kosovo/kosovo>, očitavanje 31. 03. 2021.
3. Lokalna uprava: <https://www.rks-gov.net/SR/f50/republika-kosovo/lokalna-uprava>, očitavanje 31. 03. 2021.
4. Demografija Kosova <https://www.wikiwand.com/sh/>, očitavanje 31. 03. 2021.
5. Zajednica srpskih općina na Kosovu, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1323212>, očitavanje 31. 03. 2021.
6. Načelo supsidijarnosti, <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/7/nacelo-supsidijarnosti>, očitavanje 26. 03. 2021.
7. Skupština Grada Priština, <https://www.prishtinaonline.com/sr/skupstina>, očitavanje 29. 03. 2021.
8. Kosovo, stanovništvo www.enciklopedija.hr. očitavanje 11. 03. 2021.

Intervju/razgovor

Mustafa Balje, razgovor obavljen 26. 03. 2021.

POLITICAL-CONSTITUTIONAL POSITION AND ORGANIZATION OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF KOSOVO

Summary:

The paper analyzes the organization of local self-government in the Republic of Kosovo through the prism of the Constitution, the Law on Local Self-Government, and other laws that affect the work and functioning of municipalities. In the social context, local self-government is very important. Citizens exercise most of their rights through the competencies of local self-government. With the European Charter of Local Self-Government, the Council of Europe has set the standards of local self-government that are implemented by its members. Kosovo is not a member of the Council of Europe, but through UNMIK regulations and its normative acts, it applies the standards of the Charter. The Republic of Kosovo, with the help of the international community and non-governmental organizations, strives to become a modern, democratic state and a member of the European Union. Along the way, Kosovo is implementing the reforms needed to comply with EU acts. In addition to presenting the organization of local self-government in Kosovo, this paper intends to determine the extent to which the Law on Local Self-Government is harmonized with the European Charter of Local Self-Government.

Keywords: Kosovo; constitution; local self-government; European Charter of Local Self-Government; organization.

Adresa autora

Authors' address

Rijad Delic

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini

Muftijstvo sarajevsko

delic_r@hotmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Nusreta Kepeš

UTJECAJ INTEGRIRANOG PREDŠKOLSKOG ADAPTIVNOG
KURIKULUMA NA ZRELOST DJECE ZA POLAZAK U ŠKOLU /
THE INFLUENCE OF THE INTEGRATED PRESCHOOL ADAPTIVE
CURRICULUM ON CHILDREN'S READINESS FOR FIRST-GRADE
REGISTRATION 227

Lejla Muratović, Amer Ćaro

ANALIZA MOGUĆNOSTI PROGRAMA INICIJALNOG OBRAZOVANJA
UČITELJA ZA RAZVOJ INKLUZIVNIH KOMPETENCIJA / ANALYSIS
OF THE POSSIBILITIES OF THE INITIAL TEACHERS EDUCATION
PROGRAMS FOR THE DEVELOPMENT OF INCLUSIVE
COMPETENCIES 251

Merjem Sušić

INFORMACIJSKO-KOMUNIKACIJSKE KOMPETENCIJE
NASTAVNIKA KAO ZAHTJEV SAVREMENE NASTAVE I
KONCEPTA CJELOŽIVOTNOG UČENJA / INFORMATION-
-COMMUNICATIONS COMPETENCIES OF TEACHERS AS
A REQUIREMENT OF CONTEMPORARY TEACHING AND
THE LIFELONG LEARNING CONCEPT 273

Džejla Idrizović

ŠKOLA O(NE)MOGUĆAVA RAZVOJ KREATIVNOSTI / PRO/CON:
ARE SCHOOLS LIMITING THE DEVELOPMENT OF CREATIVITY 299

Maja Žmukić

PRIMJENA LIKOVNE OBLASTI GRAFIKA U POČETNIM
RAZREDIMA DEVETOGODIŠNJEG OSNOVNOG OBRAZOVANJA
/ THE APPLICATION OF THE ART AREA OF GRAPHICS IN THE
INITIAL GRADES OF NINE-YEAR PRIMARY EDUCATION 317

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.227

UDK 371:373.2

Primljeno: 05. 02. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Nusreta Kepeš

UTJECAJ INTEGRIRANOG PREDŠKOLSKOG ADAPTIVNOG KURIKULUMA NA ZRELOST DJECE ZA POLAZAK U ŠKOLU

Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju u BiH usvojen 2007. godine nalaže svim predškolskim ustanovama da primjenjuju inkluziju kao i obavezno predškolsko obrazovanje djece u godini pred polazak u školu. U istom zakonu naglašeno je da djeca s razvojnim poteškoćama treba da budu uključena u predškolske ustanove prema programima koji su prilagođeni njihovim individualnim potrebama. Naime, cilj primjene inkuzije u vrtićima je usmjeren ka tome da se svakom djetetu da prilika i da napreduje u skladu sa svojim sposobnostima. U tom smislu, za realizaciju inkluzije potrebno je obezbijediti pretpostavke kao što su: kurikulum, metode rada, didaktička sredstva, stručno edukovan tim i personalne asistente u individualnoj pomoći. Djeca s poteškoćama u razvoju suočavaju se s dodatnom diskriminacijom jer većina predškolskih ustanova nema ove pretpostavke za rad i često bivaju isključena iz odgojno-obrazovnog procesa. U nastojanju iznalaženja rješenja za ovaj problem fokus ovog rada je usmjeren ka odabiru kurikulumuma koji će svakom djetetu pružiti jednaku životnu šansu. U tom kontekstu grupa eksperata, koja je završila Montessori specijalizaciju, kreirala je Integrirani predškolski adaptivni kurikulumuma (IPAK) koji je namijenjen inkluzivnim vrtićkim grupama. Osnova za njegovu izradu je bila kontekstualna i dinamička procjena sposobnosti, znanja i vještina djece koja su pohađala vrtić godinu dana ranije i radila po metodologiji Montessori pedagogije. U ovom radu namjera nam je predstaviti rezultate trogodišnje studije koja je bila bazirana na ispitivanju utjecaja Integriranog predškolskog adaptivnog kurikulumuma (IPAK) na spremnost djece za polazak u školu. Spremnost u ovom kontekstu podrazumijeva dostizanje određenog stupnja zrelosti u kognitivnom, socio-

emocionalnom i fizičkom razvoj kao i u specifičnim sposobnostima u domenu kulturnih, higijenskih i radnih navika.

Ključne riječi: dinamička i kontekstualna procjena; inkluzija; Integrirani predškolski adaptivni kurikulum (IPAK); integracija; individualizacija; individualno-edukcijski plan; Montessori pedagogija

UVOD

Diljem svijeta, posebno u industrijaliziranim zemljama, predškolski se odgoj vrlo brzo širi a paralelno s tim dolazi do rastuće potražnje za pružanjem kvalitetnog odgoja za djecu ranog uzrasta (Boocock 1991; Clinton 1996). Slično se dešava i na prostoru Balkana, iako prve naznake predškolskog odgoja i obrazovanja u BiH datiraju još iz perioda Osmanskog perioda (1463-1878) u formi sibjan mekteba. Ključni značaj za institucijski predškolski odgoj imao je Friedrich Fröbel, koji je 1837. godine osnovao ustanovu za predškolsku djecu. Njegove ideje su snažno utjecale na razvoj svjetskih vrtića (usp. Frabboni 1974; Morrison 1988; Zaninović 1988; Neaum i Tallack 1997; Lascardies i Hinitz 2000). Koncept dječjeg vrtića u svojim počecima je bio pozitivno percipiran te je ubrzo krenuo u osvajanje svijeta (usp. Engelbrecht 1986).

Kada se govori o vrtićima na području BiH, početni organizacioni oblici zabilježeni su u vrijeme prve Jugoslavije u periodu između 1918. do 1941. kada dolazi do osnivanja zabavišta u okviru religijskih zajednica. Poslije 1945. godine dolazi do značajnijeg razvoja predškolskih ustanova. Početkom 70-tih počinje postepeno i zakonski da se reguliše ova oblast u sklopu propisa o dječjoj zaštiti i predškolskom vaspitanju (Marendić 2011). Prvi predškolski kurikulum u BiH usvojen je 1971. godine pod nazivom *Program odgojno-obrazovnog rada u dječjem vrtiću* i donesen je kao državni dokument. Osnova izrade su bila odgojno-obrazovna područja iz oblasti materinjeg jezika, matematike, tjelesnog- zdravstvenog, likovnog i muzičkog odgoja. Program je normirao trajanje aktivnosti u zavisnosti od uzrasta djece. Godine 1977. dolazi do manjih izmjena u Programu koji dobija naziv *Program vaspitno-obrazovnog rada u predškolskim ustanovama i malim školama*. Nakon dvije godine dolazi do revidiranja Programa koji sada nosi naziv *Program vaspitno-obrazovnog rada u organizacijama udruženog rada za predškolsko vaspitanje i obrazovanje* (1979). U ovom programu dolazi do stepenovanja dobnih skupina, ali nije došlo do suštinske promjene u sadržaju i zadacima. Četiri godine poslije (1983), dolazi do izmjene i dopune i ovog programa pod utjecajem novih znanstvenih činjenica. "On

se može označiti kao druga etapa u razvoju predškolskih kurikulumu. Već sam njegov naziv, *Osnove programa za odgojno-obrazovni rad s djecom predškolskog uzrasta*, ukida tradicionalne podjele odgojno-obrazovnih sadržaja zasnovanih na izoliranim znanstvenim disciplinama te uvodi odgojno-obrazovne cjeline: Dijete i njegova okolina, Govor, izražavanje i stvaranje i Tjelesna i zdravstvena kultura” (Petrović-Sočo 2013: 11). U ovom programu prvi put se pojavio i program vaspitno-obrazovnog rada s djecom jasličkog uzrasta, koji čini njegov najkvalitetniji iskorak. Godine 1988. dolazi do korekcije naziva programa u *Program vaspitno-obrazovnog rada u organizacijama udruženog rada za predškolsko vaspitanje* koji suštinski ne donosi ništa novo.

Od početka rata u BiH do potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma predškolski odgoj i obrazovanje zahvaćeni su destrukcijom ustanova a programski sadržaji dobili su ideološku notu u zavisnosti o kojem dijelu BiH je riječ . “Dolaskom brojnih međunarodnih organizacija koje su pružale materijalnu i stručnu pomoć predškolskim ustanovama, dolazi i do iniciranja savremenog pristupa kurikulumu koji se postepeno se udaljavao od polazišta tradicionalnih programa koji su, još uvijek, bili jedini zvanični dokumenti te vrste” (Marendić 2011: 21). U pedagoškoj 1994/95. godini objavljene su *Osnove Programa odgojno-obrazovnog rada sa djecom predškolskog uzrasta*. Osnove programa su strukturirane prema tradicionalnom modelu podjele sadržaja programskih cjelina koji su slični predmetnoj podjeli u osnovnoj školi. Struktura predmeta je obuhvatala: razvoj govora, likovni odgoj i muzički odgoj, tjelesni i zdravstveni odgoj, upoznavanje okoline i razvoj početnih matematičkih pojmova. Naredna promjena se desila u 2000. godini na području Kantona Sarajevo kada se Primarni program odgojno-obrazovnog rada dopunjuje jednom stranicom koja dodaje zadatke i sadržaje kulturno-religijske tradicije, kao i zaštitu od neeksplozivnih ubojnih sredstava. Značajnija promjena se desila usvajanjem Okvirnog zakona o predškolskom odgoju i obrazovanju u BiH 2007. godine. Nakon njega uslijedila je i pojačana dinamika usvajanja entitetskih i kantonalnih zakona kontinuirano od 2008. do 2018. godine.

Predškolske ustanove prema Okvirnom zakonu primjenjuju sljedeće programe: Cjeloviti razvojni program, Specijalizirani razvojni program, Interventni, Kompenzacioni, Rehabilitacioni program, Program jačanja roditeljskih kompetencija i Program obaveznog predškolskog odgoja i obrazovanja. Bez obzira o kojem je programu riječ, svaki sadrži zajedničku jezgru koja je u skladu sa Sporazum o zajedničkoj jezgri cjelovitih razvojnih programa za rad u predškolskim ustanovama iz 2007. Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje je tek 2018. godine

definirala Zajedničku jezgru cjelovitih razvojnih programa za predškolski odgoj i obrazovanje koji su definisani ishodima. Ishodi učenja se prožimaju kroz pripadajuće sljedeće pokazatelje, a to su: tjelesno-zdravstvena kompetencija; matematička pismenost i kompetencija u nauci; pismenost – informaciona, medijska, tehnološka; učiti kako se uči; socijalna i građanska kompetencija; samoinicijativa i poduzetnička kompetencija stvaralaštva; inovativnost; spremnost djeteta na preuzimanje rizika, kulturna svijest i kulturno izražavanje i kreativno-produktivna kompetencija.

CJELOVITI RAZVOJNI PROGRAM

Cjelovitim razvojnim programom predškolskog odgoja i obrazovanja utvrđuju se opseg, oblici i metodologija odgojno-obrazovnog rada s djecom te su date didaktičko-metodičke upute za odgajatelje. On je osnova za izradu obaveznoga programa predškolskog odgoja i obrazovanja a kao polazište za njegovu izradu uzeta su razvojna područja: jezičko-komunikacijsko područje, matematičko, kroskurikularno i umjetničko područje. Sistem učećih aktivnosti integriran je mrežom potencijalnih ishoda: ishodi spoznajnog razvoja ličnosti, ishodi socijalno-emocionalnog razvoja ličnosti, ishodi razvoja govora i komunikacije i ishodi razvoja stvaralaštva. Ishodi su definirani, za svaku uzrasnu skupinu, prema pojedinim aspektima postignuća. U Cjelovitom razvojnom programu, ne postoji gotov propisan i strogo određen sadržaj koji odgajatelj mora djetetu isporučiti, niti se uspješnost rada u vrtiću mjeri prema stupnju ostvarenih ishoda. U njemu su navedene orijentacione aktivnosti u postizanju određenih ishoda.

INTEGRIRANI PREDŠKOLSKI KURIKULUM

Nasuprot Cjelovitom razvojnom programu koji se primjenjuje u BiH, u zemljama evropske unije kao i u razvijenim zemljama u svijetu se već duže vrijeme u predškolstvu primjenjuje integrirani predškolski kurikulum. Ideje o integrisanom pristupu u radu s djecom predškolskog uzrasta javile su se početkom XX vijeka kada počinje da se razvija projektno planiranje i ideja ravnopravnog sudjelovanja svih sudionika u odgojno-obrazovnom procesu (Pavlovski 1993). Kurikulum ima šire značenje od programa jer obuhvata odgojnu filozofiju, vrijednosti, ciljeve, organizacione strukture, materije, obrazovne strategije, dječja iskustva, mjerenje rezultata i odgojno-obrazovne efekte (Fullan prema Husén, I'ostlethwaite 1985). Različiti modeli integriranog kurikulumu u novijoj se literaturi pojavljuju pod

različitim imenima kao npr. rad na projektu (Katz, Chard 1989), integrirano učenje (New 1992), Reggio concept (Loris Malaguzzi 1920-1994), koncept tematskog kurikulumu (Seefeldt prema Wishon, Crabtree, Jones 1998) itd. Svi ovi modeli imaju istu svrhu, a to je da pruži odgoj i obrazovanje koje je cjelovito i odgovara potrebama djece, a istovremeno je relevantno za svakodnevno životno iskustvo. Izrada integriranog predškolski kurikulumu temelji se na inkluzivnim principima, koji podrazumijevaju jednake prilike za svako dijete, kvalitetan odgoj i obrazovanje za djecu s razvojnim poteškoćama u skladu s njihovim mogućnostima, interesovanjima i potrebama. Grgurić i Jakubin (1996) navode sljedeća načela koja se koriste u izradi integriranog kurikulumu za oblast likovnog odgoja: načelo igre; oslobođenost od uzora; prožimanje intrinzične i ekstrinzične motivacije i načelo individualizacije.

O prednostima integriranog kurikulumu i njegovim efektima na djecu pisali su mnogi autori. Prema ovim istraživanjima djeca koja su pohađala i pratila integrirane predškolske kurikulumu znatno nadmašuju drugu djecu koja nisu pohađala predškolski program. Veća vjerovatnoća uspjeha se ogleda u sljedećem:

- redovno praćenje nastavnog procesa, rjeđe ponavljanje razreda, bolji odnos prema školi, postizanje boljih rezultata u određenim predmetnim oblastima (Berrueta-Clement, et al. 1985; Gray, et al. 1982; Irvine 1982; Lazar, Darlington 1982; Schweinhart 1985; Stallings, Stipek 1986; Powell 1986).
- veća socijalna i emocionalna zrelost, bolje samopoštovanje i veći unutrašnji lokus kontrole (Consortium for Longitudinal Studies 1983; Featherstone 1986; Illinois State Board of Education 1985; Miller, Dyer 1975).

U nastojanju da se iznađe rješenje da sva djeca bez obzira na individualne razlike budu uključena u odgojno-obrazovni program te da se na taj način pruži jednaka životna šansa svoj djeci, grupa eksperata koja je završila Montessori specijalizaciju kreirala je Integrirani predškolski adaptivni kurikulumu (IPAK) koji je namijenjen inkluzivnim vrtićkim grupama. Osnova za njegovu izradu je bila kontekstulana i dinamička procjena sposobnosti, znanja i vještina djece koja se ranijih godina radila po metodologiji Montessori pedagogije.

INTEGRIRANI PREDŠKOLSKI ADAPTIVNI KURIKULUM (IPAK)

Integrirani predškolski adaptivni kurikulum (IPAK) polazi od potrebe, interesa i mogućnosti svakog djeteta da dosegne puni potencijal u kognitivnom, socio-emocionalnom i tjelesnom razvoju. Integrirani predškolski adaptivni kurikulum

(IPAK) tretira djecu sa poteškoćama u razvoju kao potpuno ravnopravne sudionike u odgojno-obrazovnom procesu. U tematskom smislu on kombinira više razvojnih područja koja izravno djeluju na svrsishodno razumijevanje, trajnost i praktičnu primjenu znanja u realnom životu. Integracija sadržaja prepoznaje međusobnu povezanost i takve veze čine znanje smislenijim. U izradi Integriranog predškolskog adaptivnog kurikulumu (IPAK) vodilo se računa u sljedećem:

- kurikulum nije izrađen kao doslovni, unaprijed definiran plan, nego je dat samo kao okvir gdje odgajatelji i djeca timski rade na njegovom kreiranju;
- (IPAK) integrira sadržaje iz pet različitih područja (jezik, matematika, sensorika, kosmički odgoj i praktični život) i za svako područje su urađeni prioriteti po temama.
- rad se odvija u skupinama djece različite dobi koja odstupa + ili – 6 mjeseci;
- Pripremljena sredina za učenje – okruženje za učenje je stimulativno, poticajno i zanimljivo kako bi djecu motiviralo na samostalni rad;
- svi sadržaji su povezani sa praksom i realnim životom a njihova realizacija je fleksibilna u vremenu i rasporedu rada.

Ovaj model integriranog kurikulumu je veoma sličan modelu čiji su zagovornici Fogarty (1993), Erickson (1995) i Drake (1998), a osnova za njegovu izradu je tematski pristup.

Integrirani kurikulum pripada savremenom, humanističko-razvojnom tipu kurikulumu u kome se ne propisuje stroga struktura koju treba izravno i doslovno primijeniti. Petrović-Sočo (2007, 2009) navode da je integrirani kurikulum nasuprot Programu iz 1971. godine fleksibilno usmjeren na razvoj kvalitetnog okruženja u kojemu će dijete moći, htjeti i imati mnogo prilika učiti i živjeti u zajednici s drugom djecom i odraslima. Integrirani kurikulum je veoma značajan za rad odgajatelja jer je isti posrednik između obrazovnih sadržaja i djeteta. U saradnji sa mobilnim timom odgajatelj radi na kontekstualnoj i dinamičnoj procjeni djece koja će im pomoći u kreiranju IPAK-a. Kontekstualnom procjenom djeteta procjenjuje se kapacitet vrtića, porodice, programi i njihove veze. Cilj je kreirati polazne tačke za učenje koje su pogodne za svu djecu (Bigge, Stump, Silberman 1999). U centru kontekstualne procjene nalazi se dijete iz koga se protežu 'konteksti' ili sistemi (Bronfenbrenner 1998) u kojima dijete živi, uči i igra, njegova porodica, vrtić i šira zajednica. Širina socijalnog, kulturnog i subkulturnog konteksta ima znatan utjecaj na pozitivne ili negativne ishode u njegovom učenju i ponašanju. Paralelno sa kontekstualnom procjenom obavezno se radi i na dinamičnoj procjeni djeteta kako bi se identifikovala

djetetova percepcija, nivo zapamćivanja, razmišljanja i načini rješavanja zadataka. Kontekstualna i dinamična procjena ima za cilj uspješno kreiranje plana i programa koji u osnovi ima dobro poznavanje djetetovih potencijala ali i ograničenja. Da bi se uradio individualni prilagođeni program za specifičnu djecu važno je prethodno definisati odgojno-obrazovni status djeteta, i na osnovu toga utvrditi njegove prioritete potrebe. Individualni programi zahtijevaju i individualni rad s djecom, koji se ponekad u literaturi naziva vođenjem (tutoring). “Taj tip pomoći važan je dio djelotvornog poučavanja, ne samo zbog stručne pomoći, nego i zbog osobnog i prisnog kontakta između odgajatelja i djeteta. Vođenje je dobra prilika da se pokaže briga i podrška djetetovom napretku i da se ocjeni njegova sposobnost, motivacija i uoče posebne potrebe” (Kyriacou 1993: 70). Iz navedenih razloga cilj ovog istraživanja ide u smjeru sagledavanja mogućnost primjene Integriranog predškolskog adaptivnog kurikulumu u inkluzivnim vrtićima, te da se ispita njegova učinkovitost na razvoj djece, bilo da se radi o djeci urednog razvoja, djeci darovitoj ili djeci koja imaju razvojne poteškoće.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja

Cilj ove studije je usmjeren ka ispitivanju učinkovitosti Integriranog predškolskog adaptivnog kurikulumu (IPAK) na razvoj djece u odnosu na klasični Cjeloviti razvojni program (CRP) koji se primjenjuje u predškolskom odgoju i obrazovanju.

Uzorak

Empirijsko-eksperimentalni (survey) metod je korišten u ovom istraživanju na izabranom uzorku od 200 ispitanika uzrasta od 5,5-6 godina sa područja grada Zenice. Eksperimentalnoj skupini je pripadalo 102 a kontrolnoj 92 ispitanika. U eksperimentu s paralelnim grupama formirane su dvije grupe, od kojih je svaka nosilac svog eksperimentalnog faktora. Kontrolna grupa primjenjuje Cjeloviti razvojni program (CRP) a eksperimentalna grupa Integrirani predškolski adaptivni kurikulum (IPAK) čiji je rad baziran na Montessori pedagogiji. Istraživanje je provedeno u PU “Dječija Montessori kuća” u Zenici koja gravitaciono pokriva 10 prigradskih i gradskih sredina. U cilju ekvivalencije grupa iste su bile ujednačene prema unaprijed utvrđenim kriterijima (spol, predznanje, školska sprema roditelja). U svakoj odgojnoj grupi integrirano je od 3 do 5 djece iz osjetljivih kategorija (djeca bez roditeljskog

staranja, djeca sa poteškoćama u razvoju, djeca, djeca iz domskog smještaja, djeca iz romskih porodica, djeca iz socijalno ekonomski ugroženih porodica).

Instrumenti

Za procjenu zrelosti djece za polazak u školu kombinirana su dva testa i to: test autora Vlahović-Štetić, Vizek-Vidović, Arambašić, Miharija (1994) i test autora Josipa Markovca, koji se vodi kao Obr. D-222/3, u izdanju Zavoda za unapređenje osnovnog obrazovanja SR Hrvatske 1967. Baterija je sastavljena od četiri subtesta koji su primjenjivi za djecu u dobi od 5,5 do 6 godina. Ispitavanje učinka primjene (IPAK) je obuhvatilo četiri subtesta: subtest predčitalačkih vještina, subtest predmatematičkih sposobnosti, subtest procjene znanja iz okoline djeteta i subtest perceptivnih i grafomotiričkih sposobnosti.

Način provođenja istraživanja i postupak prikupljanja podataka

U eksperimentalnoj skupini odgajatelji su prošli obuku za primjenu (IPAK) kroz Montessori treninge. U kontrolnoj skupini odgajatelji su radili po Cjelovitom razvojnom programu. Istraživanje je realizovano u periodu 2017-2020. godina kroz Program obaveznog predškolskog odgoja i obrazovanja koji je implementiran u trajanju od 180 sati za svaku godinu istraživanja. Istraživanje je provedeno u skladu načelima etičkog kodeksa u znanstvenim istraživanjima s djecom. Od roditelja je dobijena saglasnost za sudjelovanje djece u procesu istraživanja.

Postupak obrade podataka

Obrada podataka je rađena kvantitativnom analizom odnosno primjenom postupaka statističke analize putem programskog paketa SPSS verzija 25 i MS Office Excela. Za analizu prikupljenih podataka koristila se deskriptivna statistička mjera, korelaciona analiza, Mann Whitney U test i Kruskal-Wallis test, bivarijatne (t-test, korelacija) statističke analize. U statističkoj analizi korištena je metoda usporedbe dviju varijabli. Usporedbe su provedene t-test procedurom kojom se provjeravalo postoji li statistički značajna razlika između promatranih varijabli. Korelacija je korištena kako bi se ispitala povezanost varijabli, utvrdila razina značajnosti (p-vrijednost) i odredio smjer intenziteta povezanosti (koeficijent Pearsonove korelacije).

Hipoteze istraživanja

Shodno metodološkoj koncepciji istraživanja i temeljem glavnoga cilja definisana je centralna hipoteza:

H1 Postoje statistički značajne razlike između eksperimentalne i kontrolne skupine u procjeni učinka djelovanja Integriranog predškolskog adaptivnog kurikuluma (IPAK) u odnosu na primjenu Cjelovitog razvojnog programa (CRP). Očekuje se bolji rezultati u eksperimentalnoj grupi za 40 % u odnosu na kontrolnu skupinu. Na osnovu postavljene glavne hipoteze izvedene su i sljedeće pothipoteze:

h1 Primjena IPAK ima veći utjecaj na razvoj predmatematičkih sposobnosti;

h2 IPAK u svojoj primjeni ima veći učinak u odnosu na primjenu CRP u dimenziji poznavanja predčitalačkih znanja.

h3 Dodatna treća istraživačka hipoteza pretpostavlja da će rezultati testa iz poznavanja okoline djeteta u eksperimentalnoj grupi koja radi po IPAK biti bolji u odnosu na kontrolnu grupu koja radi po Cjelovitom razvojnem programu.

h4 Pretpostavlja se da postoji statistički značajna razlika u perceptivnim i grafomotoričkim vještinama u korist djece koja pohađaju IPAK.

REZULTATI I RASPRAVA

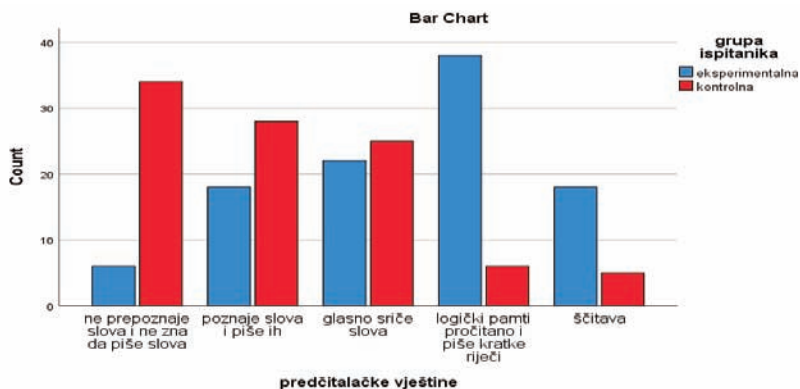
Istraživanje je obuhvatilo uzorak od 200 ispitanika od čega je 95 muškog i 105 ženskog pola (tab.1). Prema mjestu prebivališta 25 % ispitanika je pripadalo prigradskom mjestu dok je 75 % iz gradske zone. Klaster uzorak je reprezentativan na nivou grada Zenice. Djeca koja su bila obuhvaćena ispitivanjem ispunjavala su zakonske uvjete za polazak u školu i svakom od njih je data šansa da bude dio istraživačkog procesa. U vrijeme provođenja istraživanja djeca su bila hronološke dobi između 67 i 77 mjeseci (\pm 6 mjeseci). Na ovaj način, rezultati su pouzdano projicirani sa uzorka na populaciju, s poznatim nivoima pouzdanosti.

Tab. br. 1. Ujednačenost uzorka u odnosu na spol ispitanika

			pol ispitanika		Total
			dječaci	djevojčice	
grupa ispitanika	kontrolna	Count	46	52	98
		% of Total	23.0%	26.0%	49.0%
	eksperimentalna	Count	49	53	102
		% of Total	24.5%	26.5%	51.0%
Total	Count	95	105	200	
	% of Total	47.5%	52.5%	100.0%	

Rezultati iz predčitalačkih vještina

U ispitivanju prve hipoteze u pogledu znanja predčitalačkih sposobnosti ispitanici iz eksperimentalne grupe imaju povoljnije rezultate aritmetičke sredine ($M = 3,43$) u odnosu na kontrolnu skupinu koja ima manju vrijednost ($M = 2,29$). Možemo zaključiti da je razlika između aritmetičkih sredina statistički značajna ($t = 6,24$, $df = 198$, $p = 0,000$). Prema prvoj pothipotezi istraživanja, djeca iz eksperimentalne grupe imaju bolju prosječnu ocjenu iz testa predčitalačkih vještina čiji je raspon bodova bio 80-100 bodova.

Grafikon 1. prikazuje skorove prema postignutim bodovima na testu predčitalačkih vještina

Na razini značajnosti od 5 % ne odbacuje se prva postavljena hipoteza koja tvrdi da ispitanici koji pohađaju IPAK postižu bolje rezultate do ispitanika koji rade po CRP: Pearsonov koeficijent korelacije je 0,406 što se smatra umjerenom korelacijom odnosno ukupan rezultat predčitalačkih varijabli bitno je povezan s boljom prosječnom ocjenom u odnosu na kontrolnu skupinu.

Tablica 2. Korelacijska analiza ukupnog rezultata predčitalačkih vještina

Correlations			
		predčitalačke vještine	grupa ispitanika
predčitalačke vještine	Pearson Correlation	1	-.406**
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	200	200
grupa ispitanika	Pearson Correlation	-.406**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	200	200

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Primjena IPK imala je posebno pozitivan učinak na djecu s poteškoćama u razvoju. Evo nekoliko komentara od strane roditelja koji su uočili napredak kod svoje djece:

Nakon tri mjeseca boravka u vašem vrtiću i novog programa, kod svog djeteta sam uočila da je više koncentrisan na rad i da mu je pažnja puno bolja nego kada je radio u klasičnom vrtiću.

Majka dječaka koji ima ADHD- sindrom

Ono što smo primijetili kod naše djevojčice nakon šestomjesečnog rada jeste govor koji je znatno poboljššan kako je sudjelovala u vašem programu.

Otac djevojčice koja ima dijagnosticiran autizam

Donosimo kratak opis projekta *Market* koji je u eksperimentalnoj grupi realizovan kroz integrativno planiranje, a ima za cilj razvoj komunikacije, jezika i govora djece.

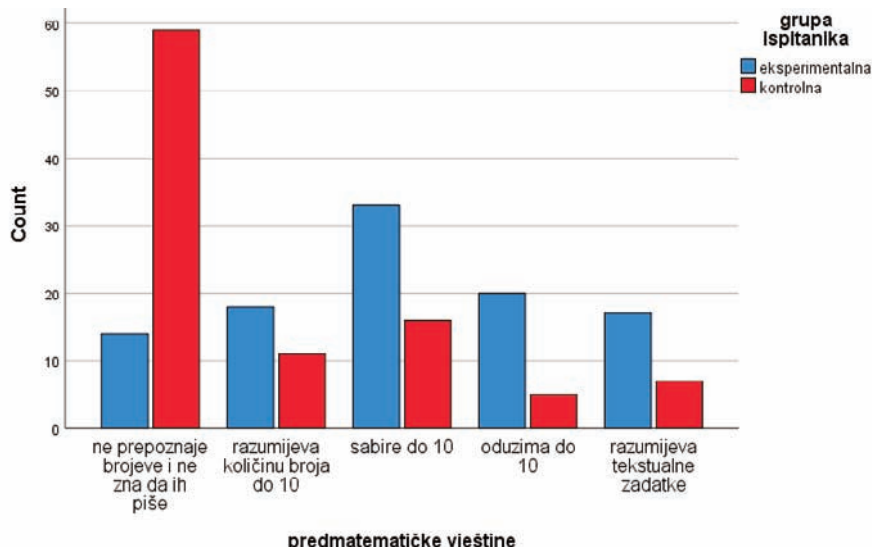
Prije ulaska u market odgajatelj postavlja pravila: poštovanje distance, strpljivo čekanje u redu, poštovanje drugih i podsjeća na učtive fraze (molim, hvala i izvoli).

- Na svakom artiklu ispisane su cijene do 10 KM. Svako dijete dobija improvizovanu novčanicu od 10 KM i može kupiti onoliko artikala koliko može pokriti taj iznos.
- Ispod svakog artikla je napisan naziv artikla velikim štampanim slovima, što omogućava djeci da prepoznaju slova u nazivu kratkih riječi.
- U igru su uključeni i odgajatelji, oni mališane pitaju zbog čega im koji artikl treba, šta namjeravaju s njim, pomažu im u čitanju naziva koji su napisani na karticama.
- Vaganje, mjerenje i prebrojavanje integriraju elemente matematičkih radnji koje doprinose razvoju matematičke svjesnosti o količini i broju.

Primjer br. 1 Prilagođeni integrirani kurikulum, učenje kroz igru

Postignuća iz matematičkih vještina

Druga hipoteza odnosi se na postignuća iz matematičkih vještina. U tablici 3 prikazan je broj djece koja su postigla više od 80 % na Upitniku iz govorno-jezičnog razvoja (N = 28) i onih koji su postigli 80 % ili manje (N = 32). Prikazana je i aritmetička sredina (M), standardna devijacija te je napravljena provjera nul-hipoteze (t-test).

Grafikon 2. prikazuje skorove prema postignutim bodovima na testu predmatematičkih vještina

U cilju ispitivanja efikasnosti primjene IPAK tj. da li postoji njegovo djelovanje na uspješnost u predmatematičkim vještinama izračunali smo razliku aritmetičkih sredina i dobili standardnu devijaciju, te napravili provjeru nul-hipoteze. ($t = 8,43$, $df = 1989$, $p = 0,000$). Pri testiranju odbacili smo nultu hipotezu jer je t-test statistički značajan tako da možemo tvrditi da postoji efekt primjene IPAK.

Tablica 3. Korelacijska analiza ukupnog rezultata predmatematičkih vještina

			predčitalačke vještine	predmatematičke vještine
Spearman's rho	predčitalačke vještine	Correlation Coefficient	1.000	.275**
		Sig. (2-tailed)		0.000
		N	200	200
	predmatematičke vještine	Correlation Coefficient	.275**	1.000
		Sig. (2-tailed)	0.000	
		N	200	200

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

U tablici 4 prikazan je Spearmanov koeficijent korelacije varijable predčitalačke vještine i varijable predmatematičke vještine ($r=0,275$). Nakon provedene analize, zaključuje se da su navedene varijable blago pozitivno korelirane tj. bodovi ostvareni na području predčitalačkih vještina su povezani sa znanjem predmatematičkih sposobnosti. Varijable se kreću u istom smjeru što znači da je korelacija pozitivna i statistički značajna ($p < 0,01$). Dobijeni rezultati potvrđuju ranija istraživanja pozitivnih efekata integriranog kurikulumu u domenu matematike. Rezultati potvrđuju Charlesworth (1997) i Lind (1997) koji uočavaju pozitivne prednosti integriranja različitih znanosti i matematike u predškolski kurikulum.

Primjena Integriranog predškolskog kurikulumu ima poseban utjecaj na motivaciju djece da uče matematiku i da steknu ljubav prema matematici. Evo i nekih zapažanja roditelja:

*Ja kao i uvijek moram biti iskrena. U početku sam bila malo skeptična što se tiče novog Integriranog programa, što je i prirodno jer nam treba vremena da se naviknemo na novine. Sada mi jedino preostaje da se zahvalim vrtiću, divnim tetama jer Lana nikada do sad nije bila sretnija i zadovoljnija odlaskom u vrtić. Posebno me fascinira njena ljubav prema matematici, stalno nešto zbraja, dodaje, dijeli.. nećete vjerovati s kojom ljubavlju priča o aktivnostima matematike. Sada imamo problem kad dođe vikend hoće u vrtić. **Majka djevojčice, 5 god.***

Aktivnosti iz matematike obavezno integriraju tematsku priču koju djeca kroz igru realizuju. Evo i jednog primjera interaktivne igre:

IGRE BANKARA – FINASIJSKA PISMENOST

Novac je svuda oko nas i ni jednom djetetu nije nepoznanica. Često ga dobijaju za praznike, blagdane, rođendane a da pri tome ne znaju njegovu vrijednost. Mališani su u improvizovanom prostoru banke, upoznati sa različitim kovanicama i različitim valutama. Djeca su za samo jedan susret uspjela da razlikuju novčanice po crtežu, kovanice po obliku i boji. Poteškoću nije predstavljalo ni izračunavanje koliko je to 5 KM u apoenima od 1KM a koliko od 50 F.

Primjer br. 2 Tematsko planiranje “Škola malog bankarstva”

Rezultati iz poznavanja okoline djeteta

Testiranjem treće hipoteze i distribucije vjerovatnoća dviju kategoričkih varijabla, djeca koja su pohađala IPAK u eksperimentalnoj skupini su postigla bolje rezultate od ispitanika iz kontrolne skupine. Izračunata vrijednost Pearsonovog Chi-Square je $\chi^2= 27.201$, a broj stepeni $df =4$. Dobijena vjerovatnoća od $Sig= 0.000$ predstavlja statistički značajan rezultat na razini značajnosti od 5 %. Testirana hipoteza na osnovu

ishoda hi kvadrat testa je potvrđena te glasi da su rezultati testa iz poznavanja okoline djeteta u eksperimentalnoj grupi koja radi po IPAK bili bolji u odnosu na kontrolnu grupu koja radi po CRP.

Tablica 4. Rezultati Chi-Square testa značajnosti

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	27.201 ^a	4	0.000
Likelihood Ratio	29.280	4	0.000
Linear-by-Linear Association	26.203	1	0.000
N of Valid Cases	200		

a. 0 cells (0.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 6.37.

U programu *Moje okoline* integrirani su sadržaji životnih vještina. Jedna od tematskih cjelina je povezana sa općom kulturom u saobraćaju. Vještine stečene u ovoj aktivnosti imale su za cilj razviti osjećaj odgovornosti za vlastitu sigurnost. U primjeru eksperimentalne grupe mališani su tokom aktivnosti naučili osnovne saobraćajne znakove i signalizaciju, nakon čega je uslijedila i praktična demonstracija na simuliranom kružnom toku. Evo i pitanja gdje je 95 % djece nakon realizovane aktivnosti dalo tačne odgovore:

- *Zbog čega ne prelazimo ulicu kada je crveno svjetlo?*
- *Zbog čega nam je potreba kaciga kada vozimo biciklo?*
- *Kako preći ulicu na kružnom toku?*
- *Kako preći ulicu kada nema semafora?*
- *Za što nam služe pojasevi u autu?*
- *Zašto moramo sjediti u auto-sjedalicama?*
- *Na koji način preći zebri?*
- *Kako preći preko ulice ako nema zebre?*
- *Na koji način provjeravamo da li je sigurno preći preko ulice?*
- *Zbog čega je opasno pretrčavati ispred nailazećih vozila?*
- *Kojom stranom idemo ako su auta u suprotnom smjeru?*

Primjer br. 3. Integrirani kurikulum - sadržaj koji ima za cilj da kod djece razvije svjesnost o opasnosti saobraćaja te da nauče kako sebe i druge zaštititi od nezgode

Rezultati istraživanja senzornog i motoričkog razvoja

U ispitivanju varijable perceptivnih osjetila, veoma je važno istaknuti razdoblja posebne osjetljivosti za poboljšanje osjetilnih sposobnosti. Montessori ističe kako se osjetila počinju razvijati i prije djetetovog rođenja, ali se posebno usavršavaju u razdoblju od druge do četvrte godine (Philipps 2003). U ovom periodu također dolazi usvajanje spretnosti u kretanju, korištenje ruke u svrhu fine i krupne motorike, spretnosti i vizualno motorne koordinacije koje se mogu podijeliti u u 7 faza: faza refleksnih pokreta, faza spontanih pokreta, faza osnovnih pokreta i kretnji, faza osnovne senzomotorike, faza osnovnih gibanja, faza preciznije motorike, faza lateralizacije (Neljak 2009).

U ispitivanju utjecaja IPAK na stepen perceptivne i grafomotoričke sposobnosti na rezultatima koji su dobijeni analizom varijanse gdje je prethodno urađena homogenost varijansi vrijednost F statistike ($F=1.419$) je veća od vrijednosti jedan, pa možemo zaključiti da primjena IPAK više utječe na perceptivne i grafomotoričke sposobnosti kod djece nego primjena CRP. Ove vrijednosti potvrđuje i t-test ($t= 5.480$, $df = 1989$ $p = 0.000$). U analizi pojedinačnih ajtema, možemo zaključiti da su dobijeni postoci u rezultatima znanja u četiri od pet ajtema veći u eksperimentalnoj skupini u odnosu na kontrolnu. Najveća razlika je zabilježena u procjeni crteža koji se odnosi na likove u pokretu (Tab. br.5). “Crtaње uključuje razvijene i integrirane perceptivne, kognitivne i motoričke vještine kao što su: hvat, kontrola pokreta, pamćenje, vještine motoričkog planiranja i organizacije, vizualna percepcija, vizuo-motorička kontrola, sposobnost reprezentacije, usmjeravanje pažnje i znanje o onome što se crta“ (Braswell i sur. 2007; Del Giudicea i sur. 2000).

Tablica 5. Pojedinačni rezultati varijabli na testu perceptivnih i grafomotoričkih sposobnosti

test perceptivnih i grafomotoričkih sposobnosti * grupa ispitanika Crosstabulation				
		grupa ispitanika		Total
		eksperimentalna	kontrolna	
test perceptivnih i grafomotoričkih sposobnosti	ne može precrtavati geometrijske oblike	27.8%	72.2%	100.0%
	precrtava geometrijske oblike	37.3%	62.7%	100.0%
	razlikuje osnovne i izvedene boje	58.1%	41.9%	100.0%
	samostalno crta ljudsku figuru	67.3%	32.7%	100.0%
	crta likove u pokretu iz priče	92.3%	7.7%	100.0%

Za testiranje naše glavne hipoteze H1, kojom je izraženo očekivanje o postojanju razlika u stepenu znanja i vještina između ispitanika u eksperimentalnoj skupini koja radi po IPAK i ispitanika koji rade u kontrolnoj skupini po CRP, korištena je analiza varijance (ANOVA)

Tablica 6. Ukupni rezultati aritmetičkih sredina sve četiri varijable

ANOVA						
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
okolina djeteta	Between Groups	15.675	1	15.675	9.256	0.003
	Within Groups	335.320	198	1.694		
	Total	350.995	199			
predčitalačke vještine	Between Groups	77.807	1	77.807	59.778	0.000

Ako je F omjer statistički značajan (signifikantnost $p < ,001$; $p = < ,050$) kao u ovom slučaju, postoje statistički značajne razlike između dviju skupina, tj. ekperimentalne i kontrolne skupine s obzirom na razinu znanja i stepen sposobnosti iz ispitivanih varijabli. Rezultati analize varijance (Tablica 6) izraženih u standardiziranim vrijednostima za svaku sumarnu varijablu pokazali su kako je statistički značajna razlika vidljiva na gotovo svim česticama te se može zaključiti da su djeca u eksperimentalnim grupama u odnosu na djecu u kontrolnim skupinama na procjenama znanja i sposobnosti pokazala bolji prosječan rezultat i to u svim ispitivanim varijablama. Ovi rezultati potvrđuju navode Bushnell i Boudreau (1993) kako je motorički razvoj izuzetno važan za kognitivni razvoj jer djeca samim kretanjem stupaju u interakciju s okolinom koja ih okružuje, od nje uče te na taj način dolazi do kognitivnog napretka.

- *Discovery igre: otkrivamo predmete u pijesku, imenujemo ih i opišemo njihovu funkciju;*
- *Igre za razvoj fine i krupne motorike: manipulacija s pijeskom, gnječenje, sipanje, presipanje, kritičko promišljanje o promjeni oblika pijeska u odnosu na oblik posude;*
- *Konstruktivne igre: Izgradnja autoputa, lokalne ceste, mostova, nadvožnjaka, tunela – djeca imaju ulogu inženjera ili su sami svoji majstori sa zadatkom da mjere dužinu, visinu, težinu;*
- *Matematičke igre u pijesku: presipaju iz jedne velike posude u više manjih, vagaju, broje i utvrđuju količine;*
- *Vježbe pisanja u pijesku: različiti oblici linija, slova i brojevi.*

Primjer br. 4. Senzorno-motoričke aktivnosti sa kinetičkim pijeskom, koje su planirane integriranim kurikulumom

Primjena IPAK u eksperimentalnoj skupini, prema provedenim analizama razlike u eksperimentalnoj i kontrolnoj skupini, odrazila se na bolje rezultate iz testa predmatematičkih, predčitalačkih sposobnosti, poznavanja moje okoline i perceptivno-grafomotoričkih vještina.

Tablica 7: Spearmanove korelacije četiri varijable u odnosu na kontrolnu i eksperimentalnu skupinu

Correlations							
			predčitalačke vještine	predmatematičke vještine	test perceptivnih i grafomotoričkih sposobnosti	okolina djeteta	grupa ispitanika
Spearman	predčitalačke vještine	Correlation Coeffi	1	.275**	.236**	.171*	-.487**
		Sig. (2-tailed)	.	0	0.001	0.016	0
		N	200	200	200	200	200
	predmatematičke vještine	Correlation Coeffi	.275**	1	.222**	.620**	-.454**
		Sig. (2-tailed)	0	.	0.002	0	0
		N	200	200	200	200	200
	test perceptivnih i grafomotoričkih sposobnosti	Correlation Coeffi	.236**	.222**	1	0.111	-.360**
		Sig. (2-tailed)	0.001	0.002	.	0.118	0
		N	200	200	200	200	200
	okolina djeteta	Correlation Coeffi	.171*	.620**	0.111	1	-.214**
		Sig. (2-tailed)	0.016	0	0.118	.	0.002
		N	200	200	200	200	200
	grupa ispitanika	Correlation Coeffi	-.487**	-.454**	-.360**	-.214**	1
		Sig. (2-tailed)	0	0	0	0.002	.
		N	200	200	200	200	200
** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).							
* Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).							

Prema rezultatima u tablici 7 vidljivo je da postoji visoka pozitivna povezanost između svih iskazanih varijabli. Ovo dokazuje da učenje ne treba biti izdvojeno po predmetima, već je neophodno raditi na njihovoj integraciji, tj. učenje se javlja istovremeno i povezano, što potvrđuju i istraživanja (Hansen, Kaufmann, Walsh 2006). Razlike u dobijenim rezultatima inicijalnog i finalnog testa kao i rezultati regresijske analize potvrđuju glavnu hipotezu da su prediktorske varijable statistički značajno utjecale na kriterijsku varijablu kako na razini značajnosti od 0.00 tako i na nivou od 0.005. Naime, rezultati su pokazali da djeca u ekperimentalnoj grupi imaju bolje rezultate u ispitivanim varijablama, što se može dovesti u vezu sa doprinosom primjene IPAK u inkluzivnim predškolskim grupama.

Kako bismo saznali prediktivni doprinos ključnih varijabli, pristupili smo linearnoj regresijskoj analizi u kojoj je bio kriterij djeca s teškoćama u razvoju, a prostor

predikcije odgajatelj u grupi. U tom smislu rezultati našeg istraživanja sugeriraju potrebu uvažavanja odgajateljevih zapažanja a posebno informacija od strane roditelja, stručnih saradnika i personalnih asistenata. Generalno gledajući, kurikulum koji uzima u obzir sadržaje i strategije koje će odgovarati potrebama djece u procesu učenja i sticanja vještina polučuje uspješne rezultate i postignuća primjenjiva u životnim okolnostima. Ovo je posebno značajno jer odgajatelji jasno znaju koja su prioritetna područja koja će obrađivati. „Naime, sadržaji programa su integrirani u cjeline prema prioritetnim temama ili projektima koji se planiraju, ali ni jedna tema ili projekat nije obavezan da se obradi, niti je svako dijete dužno da ostvaruje iste ishode sa istim ciljem i u istom obimu” (Kamenov 2008). Odabir ili odlučivanje o temi ili tematskoj cjelini je vezano za različita područja koja su djeci zanimljiva. Teme služe kao fokus poučavanja i učenja u određenom razdoblju i vremenom se mijenjaju. Na ovaj način se djetetu osiguravaju različiti izbori te se osnažuje samoorganizacijski potencijal njegovih aktivnosti kao i neovisnost i samostalnost u aktivnostima (Slunjski 2011).

Analiza najvećih razlika u procjenama znanja na sumarnim varijablama predmatematičkih i predčitalačkih sposobnosti pokazuje da se kurikulum treba stalno podešavati i fino usklađivati s interesima, potrebama i mogućnostima djece. „Integrirani kurikulum je pogodan u radu sa djecom koja imaju različite preferencije, djecom s različitim stilovima učenja i različitim uvjetima učenja“ (Fogarty 1993).

ZAKLJUČAK

Teorijska pozadina i svrha istraživanja orijentirane su na ispitivanje učinaka primjene Integrativnog predškolskog adaptivnog kurikulumu (IPAK) u radu sa djecom koja pohađaju inkluzivne vrtiće ili predškolske ustanove u čijim su grupama integrirana djeca sa teškoćama u razvoju. Teorijska podloga ukazala je da postoji mnogo međusobno povezanih faktora koji utječu na kvalitetnu inkluziju u predškolskim ustanovama, a jedan od značajnih je svakako primjena adekvatnog kurikulumu.

Istraživanje je dalo očekivane rezultate, odnosno glavna i sve četiri pothipoteze su potvrđene a rezultati istraživanja su pokazali povezanost primjene IPAK sa kvalitetom predčitalačkih, predmatematičkih i znanja iz Moje okoline. Potvrđena je i hipoteza da djeca koja pohađaju IPAK ostvaruju razliku u stepenu znanja i sposobnosti ali ne u omjeru kako je dato u glavnoj hipotezi. Razlika je znatno

manja i odnosi se na bolju učinkovitost IPAK za 30% u odnosu na postavljenu hipotezu koja je pretpostavljala razliku od 40 % u korist eksperimentalne varijable.

Imajući u vidu da predčitalačke i predmatematičke sposobnosti spadaju u kognitivnu spremnost djeteta koja je najvažniji aspekt njegove ukupne spremnosti za školu, dobijeni rezultati ukazuju da su ovim sposobnostima obuhvaćene ključne funkcije koje su nužne za uspješno školsko učenje.

Osim učinka na predmatematička i predčitalačka znanja IPAK je imao i značajan učinak na perceptivno-grafomotoričke sposobnosti. Stoga izdvajamo i ključne korake u dizajniranju Integriranog kurikulumu koji se u ovom istraživanju pokazao učinkovit i primjenjiv u inkluzivnim vrtićima:

1. odabir tema ili tematskih oblasti prema primjerenosti, zanimljivosti i interesu djece;
2. selekcija tematskih oblasti, koje su predmet interesa djece, podjela oblasti prema Montessori pedagogiji: matematika, jezik, kosmički odgoj (moja okolina, science), senzomotorika i praktični život;
3. planiranje različitih interaktivnih aktivnosti koje su povezane s temom na mreži kurikulumu i stvarnim životom;
4. selekcija strategija poučavanja i didaktičkih materijala koji imaju autentično ili stvarno porijeklo;
5. raščlanjivanje tema na manje jedinice učenja na nivou mjeseca, sedmice i dana;
6. uvođenje dječijeg portfolija koji omogućava unos zapažanja učinka i ponašanja svakog djeteta tokom realizacije usmjerene aktivnosti, a koji je osnova za individualni edukacijski plan u radu s djecom koja imaju teškoće u razvoju kao i u planiranju rada s darovitom djecom.

Na izradu ovog modela IPAK baziranog na tematskom planiranju, snažno su utjecali zagovornici integriranog kurikulumu poput Fogarty (1993), Erickson (1995) i Drake (1998).

Iako se radi o prikazu boljih rezultata u korist eksperimentalnog faktora, postoje statistički značajne razlike na ekstrahiranim diskriminacijskim varijablama između djece s teškoćama u razvoju koja su pohađala IPAK i djece koja su pohađala CRP. Ono što želimo poentirati kao bitno a nije evidentirano kvantitativnim rezultatima, jeste da veliki doprinos u postizanju rezultata imaju odgajatelji. Osim stručnih kompetencija koje moraju imati nakon završenog

studija, generičke kompetecije su nešto što im je dodatno potrebno da bi kvalitetno radili sa porodicama i sa djecom koja imaju specifičnosti u razvoju.

Inovativni IPAK se pokazao iznimno dobrim u ostvarivanju ishoda, međutim, nije poželjno da se u potpunosti odbaci tradicionalni program kako ne bi došlo do rasplinjavanja ili pak pretjerane slobode u odabiru i kreiranju pojedinačnih tema. Rezultati do kojih smo došli predstavljaju samo jedno od mogućih polazišta u procesu unapređivanja rada inkluzivnih vrtića ali ne i njegovo sistemsko rješenje.

Uvođenje integriranog kurikulumu u predškolske ustanove je od izuzetne važnosti jer su odgoj i obrazovanje usko povezani s načinom na koji djeca uče i konstruiraju znanje. Ovaj dizajn kurikulumu također omogućava integraciju različitih koncepata i vještina koje su zanimljive i važne za djecu ranog uzrasta. Spoznaje proizašle iz ovog istraživanja mogu koristiti i praktičarima u svakodnevnom odgojno-obrazovnom procesu te prije svega u planiranju i programiranju plana aktivnosti na nivou godišnjeg programa rada vrtića.

LITERATURA

1. Berrueta-Clement, John R., Lawrehce J. Schweinhart, W. Steven Barnett, Ann S. Epstein, David P. Weikart (1985), "Changed Lives; The Effects of the Perry Preschool Program on Youths Through Age 19", HIGH/SCOPE EDUCATIONAL RESEARCH FOUNDATION, Ypsilanti, Michigan
2. Bronfenbrenner, Urie, Pamela A. Morris (1998), "The ecology of developmental processes", In: W. Damon & R. M. Lerner (eds.), *Handbook of child psychology*, Vol. 1: Theoretical models of human development (5thed.), John Wiley and Sons, Inc, New York, 993-1023.
3. Bushnell, Emily W., Paul. J. Boudreau (1993), "Motor Development and the Mind: The Potential Role of Motor Abilities as a Determinant of Aspects of Perceptual Development", *Child Development*, 64(4), 1005-1021.
4. Braswell, Gregory S., Karl S. Rosengren, Sophia L. Pierroutsakos (2007), "Task Constraints on preschool Children's Grip Configuration during Drawing", *Developmental Psychobiology*, 49(2), 216-225.
5. Charlesworth, Rosalind (1997.), "Mathematics in the Developmentally Appropriate Integrated Curriculum", In: Craig H. Hart, Diane C. Burts, and Rosalind Charlesworth (eds.), *Integrated curriculum and developmentally appropriate practice: Birth to age eight*, State University of New York Press, N. Y., 51-71.
6. Clinton, Hillary R. (1996), *It takes a village and other lessons that children teach us*, Simon and Schuster Paperbacks, New York
7. Consortium for Longitudinal Studies (1983), *As the Twig is Bent... Lasting Effects of Preschool Programs*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ
8. Gray, Susan W., Barbara K. Ramsey, Rupert A. Klaus (1982) *From 3 to 20: The Early Training Project*, University Park Press, Baltimore, MD
9. Featherstone, Helen (1986), "Preschool: It Does Make a Difference", *Principal*, 65, 16-17.
10. Fogarty, Robin (1993), *Integrating the curricula: A collection*, IRI/Sky Light Training Publishing, Inc., Illinois
11. Frabboni, Franco (1974), *La scuola dell' infanzia*, La nuova Italia, Firenze
12. Erickson, H. Lynn (1998), *Conceptbased curriculum and instruction. Teaching beyond the facts*, Corwin Press, INC., Thousand Oaks, California
13. Pawilen, Greg Tabios, Jaeson P. Arre, Eloida F. Lindo (2010), Designing an Integrated Curriculum for Preschool, *Asia-Pacific journal of research in early childhood education*, 4, 57-76.

14. Grgurić, Nada, Marijan Jakubin (1996), *Vizualno-likovni odgoj i obrazovanje: metodički priručnik*, Eduka, Zagreb
15. Hansen, Kirsten A., Roxane K. Kaufmann, Kate Burke Walsh (2006), *Kurikulum za vrtiće: razvojno primjereni program za djecu od 3 do 6 godina*, Pučko otvoreno učilište Korak po korak, Zagreb
16. Illinois State Board of Education (1985), *Effectiveness of Early Childhood Education Programs: A Review of Research*, Department of Planning, Research, and Evaluation, Springfield, IL
17. Irvine, David J. (1982), *Evaluation of the New York State Experimental Prekindergarten Program*, New York State Department of Education, Albany, NY
18. Bigge, June L., Colleen Shea Stump, Michael Edward Spagna, Rosanne K. Silberman (1999) *Curriculum, Assessment, and Instruction for Students with Disabilities*, Wadsworth Pub
19. Kamenov, Emil (2008), *Obrazovanje predškolske dece*, Zavod za udžbenike, Beograd
20. Katz, Lilian G., Sylvia C. Chard (1989), *Engaging Children's Minds: The Project Approach*, ERIC/EECE, Urbana, Pennsylvania
21. Kyriacou, Chric, Michael Wilkins (1993) "The impact of the national curriculum on teaching-methods at a secondary-school", *Educational Research*, 35(3), 270-276.
22. Lascarides, Celia, Blythe F. Hinitz (2000), *History of Early Childhood Education*, Falmer press, New York & London
23. Lazar, Irving, Richard Darlington (1982), "Lasting Effects of Early Education: A Report from the Consortium for Longitudinal Studies", *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 47, 2-3, 1-151.
24. Lind, Karen K. (1997), "Science in the Developmentally Appropriate Integrated Curriculum", In: Craig H. Hart, Diane C. Burts, and Rosalind Charlesworth (eds.), *Integrated curriculum and developmentally appropriate practice: Birth to age eight*, State University of New York Press, N. Y. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED418777.pdf>
25. Marendić, Zora (2011), "Predškolski programi između tradicionalnog i savremenog", u: *Kvalitet predškolskog odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini*, APOSO, Sarajevo, 21-33.
26. Marsh, Colin J. (1992), *Kurikulum – temeljni pojmovi*, Educa, Zagreb

27. Miller, Louise B., Jean L. Dyer (1975), "Four Preschool Programs: Their Dimensions and Effects", *Monographs of the Society for Research in Child Development*, No. 162, Vol. 40, Nos. 5-6, 1-170.
28. Morisson, George S. (1988), *Early Childhood Education today*, Merrill Publishing Company, Toronto - London - Melbourne
29. Neaum, Sally, Jill Tallack (1997), *Good Practice in Implementing the Preschool Curriculum*, Nelson Thornes Ltd
30. Neljak, Boris (2009), *Kineziološka metodika u predškolskom odgoju*, Kineziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
31. Pavlovski, Tatjana (1993), "Tematsko planiranje vaspitno-obrazovnog rada u dječjim vrtićima", *Nastava i vaspitanje*, 1-2, 94-103.
32. Petrović-Sočo Biserka (2007), *Kontekst ustanove za rani odgoj i obrazovanje – holistički pristup*, Mali profesor, Zagreb
33. Petrović-Sočo Biserka (2009), "Značajke suvremenog naspram tradicionalnog kurikulumu ranog odgoja", *Pedagogijska istraživanja*, Vol. 6, No. 1-2, 123-136.
34. Petrović-Sočo, Biserka (2013), *Razvoj modela kurikulumu ranoga odgoja i obrazovanja*, Učiteljski fakultet, Zagreb
35. Philipps, Silvija (2003), *Montessori priprema za život – odgoj neovisnosti i odgovornosti*, Naklada Slap, Jastrebarsko
36. Powell, Douglas R. (1986), "Effects of program models and teaching practices", *Young Children*, 41(6), 60–67.
37. Schweinhart, Lawrence J. (1985), *The Preschool Challenge*, High/Scope Early Childhood Policy Papers, No. 4. High/Scope Educational Research Foundation, Ypsilanti, MI
38. Slunjski, Edita (2011), "Različiti pristupi istraživanju i tvorbi kurikulumu", u: Maleš, Dubravka (ur.), *Nove paradigme ranoga odgoja*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za pedagogiju, Zagreb, 179-208
39. Slunjski, Edita (2016), *Izvan okvira II, promjena od kompetentnog pojedinca dokompetentne ustanove zajednice učenja*, Školska knjiga, Zagreb
40. Stallings, J., Deborah Stipek (1986), "Research on early childhood and elementary school programs", In: M. Wittrock (ed.), *Handbook of research on teaching - 3rd ed*, American Educational Research Association, 727-753.
41. Zaninović, Mate (1988), *Opća povijest pedagogije*, Školska knjiga, Zagreb

THE INFLUENCE OF THE INTEGRATED PRESCHOOL ADAPTIVE CURRICULUM ON CHILDREN'S READINESS FOR FIRST-GRADE REGISTRATION

Summary:

A framework law on preschool education in Bosnia and Herzegovina from 2007 requires all preschool institutions to apply and practice inclusion as well as the compulsory preschool education in a year before children start school. The same law emphasizes that children with developmental disabilities should be included in preschool institutions according to programs adapted to their individual needs. Namely, the goal of applying inclusion in kindergartens is directed towards giving every child the opportunity to progress following their abilities. In that sense, to realize inclusion it is necessary to provide important preassumptions such as curriculum, methods of work, didactic tools, professionally educated team, and permanent assistants in individual assistance. Children with developmental difficulties deal with additional discrimination because most preschool institutions do not have the above-mentioned preassumptions for work and they are often excluded from the educational process. To find the solution to this problem, the focus of this paper is aimed at choosing a curriculum that will enable each child with an equal opportunity in life. In this context, a group of experts who completed the Montessori specialization have created the Integrated Preschool Adaptive Curriculum (IPAC) that is intended for inclusive kindergarten groups. The basis for its development was the contextual and dynamic assessment of abilities, knowledge, and skills of children who attended kindergarten a year earlier and worked according to the methodology of Montessori teaching and techniques. In this paper, we intend to present the results of a three-year study that was based on examining the impact of the Integrated Preschool Adaptive Curriculum (IPAC) on children's readiness to go to school. Readiness in this context considers reaching a certain degree of maturity in cognitive, socio-emotional, and physical development as well as in specific abilities in the cultural, hygienic, and work habits domain.

Keywords: dynamic and contextual assessment; inclusion; Integrated; Preschool Adaptive Curriculum (IPAC); integration; individualization; an individual education plan; Montessori pedagogy

Adresa autorice
Author's address

Nusreta Kepeš
Univerzitet u Bihaću
Islamski pedagoški fakultet
nusretakepes@yahoo.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.251

UDK 371.13

Primljeno: 15. 03. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Lejla Muratović, Amer Ćaro

ANALIZA MOGUĆNOSTI PROGRAMA INICIJALNOG OBRAZOVANJA UČITELJA ZA RAZVOJ INKLUZIVNIH KOMPETENCIJA

Sprovedba inkluzivnog obrazovanja u praksi rezultira većom složenošću učiteljske uloge, a pred profesionalno osposobljavanje učitelja¹ nameće nove pristupe, vrijednosti i očekivanja. Inicijalno obrazovanje učitelja je prva stepenica njihovog profesionalnog osposobljavanja. Osposobljavanje budućih učitelja za kompetentno djelovanje u području inkluzivne prakse treba biti jedan je od prioriteta pri izradi nastavnih planova i programa inicijalnog obrazovanja učitelja. Cilj ovog istraživanja bio je utvrditi mogućnosti programa inicijalnog obrazovanja učitelja za sticanje i razvoj inkluzivnih kompetencija. Da bismo došli do potrebnih podataka koristili smo postupak analize dokumentacije. Analizirali smo programe inicijalnog obrazovanja učitelja na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru, Univerzitetu u Tuzli i Univerzitetu u Zenici. Analiza programa inicijalnog obrazovanja učitelja pokazala je neusaglašenost u broju i zastupljenosti predmeta relevantnih za inkluzivno obrazovanje na tri bosanskohercegovačka univerziteta, nepostojanje kroskurikularnog pristupa inkluzivnom obrazovanju, kao i odsustvo integracije teorijskog i praktičnog udjela u programima nastavnih predmeta namijenjenih razvoju inkluzivnih kompetencija. Dobijeni rezultati impliciraju smjer promjena u okviru programa inicijalnog obrazovanja učitelja koje bi vodile efikasnijem sticanju inkluzivnih kompetencija budućih učitelja.

Ključne riječi: inkluzivno obrazovanje; kompetencije za inkluzivno obrazovanje; inicijalno obrazovanje učitelja; programi inicijalnog obrazovanja učitelja

¹ U ovom radu pojam "učitelj" odnosi se dosljedno na muški i ženski rod.

UVOD

Imperativ vremena u kojem živimo jeste stvoriti uslove koji će svakom pojedincu omogućiti dostupnost i visok kvalitet obrazovanja. U fokusu obrazovnih politika mnogih zemalja svijeta i međunarodnih obrazovnih organizacija jeste pitanje profesionalnog formiranja i kontinuiranog stručnog usavršavanja učitelja. Aktualna strateška i politička rješenja u oblasti obrazovanja usmjerena su ka razradi i primjeni modela obrazovanja usmjerenog na kompetencije, s jedne strane, i ostvarenje inkluzivnog obrazovanja u praksi, s druge strane (Ratković i Hebib 2018). Inkluzivni odgoj i obrazovanje predstavlja važnu pedagošku i društvenu temu i sastavni je dio svih savremenih obrazovnih politika u svijetu. Podrazumijeva neprekidan proces promjene, učenje, učešće i postignuće svakog djeteta u zajednici (Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje 2020). Značaj inkluzivnog obrazovanja i uticaj koji ima na širi društveni kontekst prepoznat je od strane obrazovnih sistema razvijenih zemalja (Karamatić Brčić 2012, prema Martan 2018), a praktična primjena inkluzivnog obrazovanja jedan je od osnovnih ciljeva i sadržaja aktuelnih reformi školskih sistema (Hebib i sar. 2019).

Prva stepenica profesionalnog osposobljavanja učitelja svakako je njihovo inicijalno obrazovanje. Promjene obrazovne politike imaju implikacije na inicijalno obrazovanje učitelja koje se smatra važnim faktorom za razvoj inkluzivnog obrazovanja (Macura Milovanović i sar. 2011). Buduće učitelje treba obrazovati da proaktivno preuzimaju profesionalna zaduženja i stalno promišljaju prirodu sistema obrazovanja, kako bi i sami doprinosili promjenama profesionalnog konteksta (Velkovski, Kirandžiska 2013). Svijest o sve većoj složenosti učiteljske uloge urodila je brojnim analizama postojećeg stanja i prepoznavanja novih potreba u sistemu obrazovanja učitelja, pri čemu je od posebne važnosti kontinuirani profesionalni razvoj i cjeloživotno učenje (Vizek Vidović 2005).

Svjesni aktuelnosti naznačenih aspekata obrazovnih reformi koje se sprovode kako na globalnom, tako i na nacionalnom nivou, nametnula se potreba za detaljnijim razmatranjem pitanja značaja kompetencija učitelja za sprovedbu inkluzivnog obrazovanja u praksi, kao i za analizom potencijala inicijalnog obrazovanja učitelja za razvoj kompetencija za inkluzivno obrazovanje. Sprovedena analiza može poslužiti u redizajniranju nastavnih planova i programa i boljoj inicijalnoj pripremi budućih učitelja za područje inkluzivne prakse.

TEORIJSKO RAZMATRANJE PROBLEMA

Uže određenje inkluzivnog obrazovanja podrazumijeva uključivanje u redovan sistem školovanja i pružanje adekvatne obrazovne podrške djeci sa teškoćama u razvoju (Hebib i sar. 2019), dok se šira definicija inkluzivnog obrazovanja fokusira na smanjivanje prepreka za učenje i učešće svih učenika, ne samo onih sa teškoćama u razvoju (Booth & Ainscow 2002). Uzevši u obzir šire određenje inkluzivnog obrazovanja Macura Milovanović i sar. (2011) ističu da, pored učenika s teškoćama u razvoju, dodatnu podršku za kvalitetan pristup obrazovanju trebaju dobiti i daroviti učenici; djeca koja odrastaju u uslovima ekstremnog siromaštva ili žive u socijalno, ekonomski i jezički nestimulativnim sredinama; djeca čiji maternji jezik nije jezik nastave; djeca koja dugotrajno borave u zdravstvenim, odnosno socijalnim ustanovama; “djeca ulice”, djeca izbjeglih i raseljenih lica i mnoga druga djeca. U kontekstu ovakvog shvatanja inkluzivnog obrazovanja, Cerić (2018) ističe da “posebna potreba” može biti razvojna, obrazovna, jezička, religijska, socijalna, emocionalna. Koncept inkluzivnog obrazovanja temelji se na komponentama koje će osigurati djeci s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama pristup kvalitetnom obrazovanju, aktivno sudjelovanje u okruženju za učenje, te adekvatnu stručnu i infrastrukturnu podršku (DEC/NAEYC 2009, prema Ketenoğlu Kayabaşı 2020). Inkluzivni odgoj i obrazovanje akcentat stavlja na razvoj pozitivnih uvjerenja, otklanjanje stereotipa i predrasuda, korištenje različitih strategija podučavanja i razumijevanja djeteta u okruženju u kojem vršnjaci imaju važnu ulogu (Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje 2020). Zasniva se na pravu svakog djeteta na obrazovanje, bez obzira na spol, uzrast, rasnu, etničku i religijsku pripadnost, mjesto življenja i imovinsko stanje, sposobnosti i zdravstveni status (Kovač-Cerović 2004).

Inkluzivno obrazovanje, dakle, bazira se na pravima i polazi od potreba, međutim, na nivou obrazovne prakse počiva na mogućnostima individualiziranog pristupa koji podrazumijeva usmjerenost prema djetetu i mogućnost praćenja njegovih potreba, jasne ciljeve i evaluaciju ishoda učenja, kao i metodičku fleksibilnost učitelja (Đorđević i Đorđević 2014). Pri tome je od izuzetne važnosti da škole odgovore na potrebe svih učenika i obezbijede resurse za unapređivanje jednakih mogućnosti za sve. Brojni autori (Ainscow et al 2016; Arnaiz 2011; Escudero 2006; Varcoe & Boyle 2014; prema Sánchez et al. 2019) ukazuju na važnost sprovedbe inkluzivnog obrazovanja koja će osigurati ostvarenje prava svih učenika na kvalitetno obrazovanje i aktivno učešće i doprinos zajednici. Inkluzivno obrazovanje teži ka tome da lične i društvene okolnosti ne budu prepreka potpunom ostvarivanju obrazovnih potencijala,

orijentisano je na potrebe i razvoj svih pojedinaca pa ga možemo povezati sa konceptom kvalitetnog obrazovanja za sve (Kostović i sar. 2011, prema Hebib i sar. 2019).

U Bosni i Hercegovini koncept inkluzivnog obrazovanja počeo se sprovesti 2004. godine. Tome je prethodilo donošenje *Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju* 2003. godine, koji članom 19. određuje da djeca i mladi s posebnim obrazovnim potrebama stižu obrazovanje u redovnim školama prema programima prilagođenim njihovim individualnim potrebama. Međutim, da bi inkluzivno obrazovanje ostvarilo svoju suštinsku svrhu u praksi, nije dovoljno samo zakonskim i podzakonskim aktima regulisati njegovu provedbu, već je neophodno osigurati optimalne uslove za razvoj inkluzivne prakse. Kako navodi Martan (2018), to se ponajprije odnosi na kompetentne i osposobljene učitelje koji će se znati nositi s izazovima inkluzije, ali i na različite oblike profesionalne i metodičko-didaktičke podrške, kao i potrebne materijalne resurse. Inkluzivna praksa je kontinuirani proces reorganizacije i restrukturiranja škole u pravcu jačanja različitih oblika participacije učenika, nastavnika, roditelja i članova lokalne zajednice u školskom radu (Stojić 2007, prema Ratković i sar. 2017). Kao neke od uslova za razvoj inkluzivne prakse Bouillet (2010) navodi nužnost izmjena u programima nastavnog rada, prilagođavanje metodičkih pristupa specifičnostima i mogućnostima učenika, ostvarivanje i razvijanje saradničkih odnosa i timskog rada u školi, aktivno učešće i participaciju svih aktera školskog rada prilikom pružanja dodatne podrške učenicima, razvijanje servisa stručne pomoći i podrške školama i nastavnicima, osiguranje materijalno-tehničkih uslova za uspješan nastavni i školski rad, kao i adekvatnu pripremu učitelja za uspješno djelovanje u novim uslovima.

Složenost i odgovornost učiteljskog poziva, kao i značaj učitelja za razvoj pojedinca i društva ogleda se u osposobljenosti za mobilizaciju, upotrebu i integraciju postojećih, ali i u sticanju i usavršavanju novih kompetencija (Jurčić 2014). Znanja, vještine, uvjerenja i stavovi učitelja bitna su pretpostavka uspjeha inkluzije u školama (Beacham & Rouse 2012; Forlin & Chambers 2011; Savolainen et al 2012; prema Knežević-Florić i sar. 2018). Proces inkluzivnog obrazovanja je, više nego ijedna druga novina, pred učitelja nametnuo obavezu da napusti paradigmu u kojoj je nastava prenošenje informacija sadržanih u udžbeniku, nastavnom programu ili nekom drugom izvoru (Savić, Bošković 2014). Sa fokusa šta predaje, učiteljeva pažnja je na kvalitetu učenja onih koji uče. Pretpostavka tome je da učitelj dobro poznaje učenike sa kojima radi te iznalazi metodička rješenja s ciljem unapređenja učenikovih mogućnosti i potencijala.

Postoje brojni izazovi funkcionalnog sprovođenja inkluzivnog obrazovanja u praksi. Jedan od tih izazova, kako je naglašeno u Smjernicama za inkluzivni odgoj i obrazovanje (2020), odnosi se na područje unapređenja inicijalnog obrazovanja učitelja. U ovom dokumentu naglašeno je da „svi budući stručnjaci uposleni u odgojno-obrazovnim ustanovama trebaju steći kompetencije za diferencirani pristup odgojno-obrazovnom procesu, gdje će osnovna smjernica biti potencijali, sposobnosti, potrebe i interesi djeteta/učenika“ (Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje 2020: 31). Za sprovedbu inkluzivnog obrazovanja u praksi učitelji trebaju posjedovati specifična znanja, vještine i kompetencije, a nedovoljno razvijene kompetencije za inkluzivno obrazovanje studenata i učitelja identificiraju se kao najznačajnije prepreke inkluzivnom obrazovanju (Martan 2018). Inicijalno obrazovanje učitelja predstavlja sistemsku, konceptualnu i razvojnu aktivnost za izgradnju kvalitetnog obrazovanja, za razliku od svih ostalih aktivnosti profesionalnog usavršavanja i razvoja kojima inicijalno obrazovanje predstavlja temelj za daljnju gradnju (Feden i sar. 2018). Obrazovanje učitelja neophodno je nastaviti kontinuiranim profesionalnim usavršavanjem tokom kojeg učitelji mogu steći dodatne kompetencije za inkluzivnu praksu u skladu sa novim spoznajama iz ove oblasti, ali i potrebama učenika sa kojima rade. Usljed povećane heterogenosti sastava učenika u odjeljenjima, pred učitelje se postavljaju novi zahtjevi i izazovi. Rad učitelja u praksi inkluzivnog obrazovanja podrazumijeva širok spektar njegovih profesionalnih zadataka i odgovornosti (Rouse 2008 prema Ratković i Hebib 2018), ali je od posebne važnosti praćenje rada i razvoja učenika kao i pružanje dodatne podrške u učenju i primjena adekvatnih pristupa u procesu podučavanja.

Da bi se adekvatno odgovorilo zahtjevima koje nameće rad u inkluzivnim odjeljenjima Kafedžić (2015) ukazuje na važnost sljedećih kompetencija učitelja: prilagodljivost, rad u timu, vještine komunikacije, didaktičko oblikovanje i priprema nastave, kreativnost, upravljanje odjeljenjem, interkulturalni odgoj i obrazovanje. Florian i Rouse (2009, prema Macura Milovanović i sar. 2011) navode da kompetencije učitelja za inkluzivno obrazovanje uključuju razumijevanje sociokulturnih faktora koji proizvode individualne razlike, svijest o obrazovnim i socijalnim problemima koji utiču na učenje, “višeslojnu pedagogiju” koja uvažava individualne karakteristike učenika, znanja stečena izvan školskog konteksta, individualna i kulturalna iskustva i interesovanja učenika. Uzevši u obzir važnost naznačene problematike, Evropska agencija (2012, prema Kafedžić 2015) ukazala je na četiri temeljne vrijednosti koje se odnose na nastavu i učenje kao osnovu za rad svih nastavnika u inkluzivnom odgoju i obrazovanju: 1) vrednovanje različitosti svih

učenika, pri čemu je razlike među učenicima nužno posmatrati kao resurse i sredstva u obrazovanju; 2) pružanje podrške svim učenicima (promocija akademskog, praktičnog, socijalnog i emocionalnog učenja i učešća svih učenika i efikasan pristup nastavi u heterogenim odjeljenjima); 3) saradnja i timski rad s roditeljima i obitelji i rad s drugim stručnjacima i 4) kontinuirani profesionalni razvoj i preuzimanje odgovornosti za vlastito cjeloživotno učenje. U istraživanju koje je sprovedla Blažević (2016) utvrđeno je da učitelji upravo kompetencije za rad s djecom s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama navode kao područje od izuzetne važnosti za rad u odgojno-obrazovnoj praksi, ali i istakli važnost svog daljeg osnaživanja u ovom području. Učitelji u inkluzivnoj sredini treba da pruže svojim učenicima razvojno adekvatne sadržaje i priliku da uče gradivo odgovarajućeg nivoa težine.

Sprovedba inkluzivnog obrazovanja u praksi predstavlja izazov i za visokoškolske institucije odgovorne za inicijalno obrazovanje učitelja. S obzirom na to da se pripremljenost učitelja posmatra kao ključna determinanta uspješnog sprovođenja inkluzivnog obrazovanja (Blanton et al. 2011; Forlin & Sin 2010; prema Ratković i Hebib 2018), osposobljavanje za kompetentno djelovanje u području inkluzivne pedagoške prakse treba biti jedan je od prioriteta pri redizajniranju nastavnih planova i programa inicijalnog obrazovanja učitelja. Od izuzetne važnosti je da programi inicijalnog obrazovanja osiguraju učiteljima sticanje znanja i vještina potrebnih za procjenu, odabir i sprovedbu pedagoških strategija koje će zadovoljiti specifične potrebe svih učenika u odjeljenju (Marsh & Farrell 2015; prema Slanda & Little 2020). Zbog toga, kako ističu Macura Milovanović i sar. (2011), inicijalno obrazovanje učitelja treba biti usklađeno sa koncepcijom inkluzivnog obrazovanja, kako bi se izgradili kapaciteti učitelja neophodni za prihvatanje i poštovanje prava na različitosti. Sve ovo nameće potrebu da se ispita adekvatnost pripreme učitelja za sprovedbu inkluzivnog obrazovanja u okviru programa njihovog inicijalnog obrazovanja.

Unatoč široko prihvaćenoj ideji inkluzije, mnoge zemlje se suočavaju sa teškoćama i izazovima u ostvarivanju inkluzivnog obrazovanja (Forlin 2013, prema Spasenović i Matović 2015), što se može pripisati i neadekvatnoj pripremljenosti budućih učitelja za područje inkluzivne prakse. Istraživanja su pokazala da inicijalno obrazovanje učitelja i nastavnika nije u skladu sa potrebama inkluzivne pedagoške prakse. U istraživanju koje je sprovedla Kafedžić (2009, prema Kafedžić 2015) utvrđeno je da nastavnici nisu dovoljno osposobljeni za sprovedbu inkluzivnog obrazovanja u toku inicijalnog obrazovanja, te im je neophodno kontinuirano stručno usavršavanje iz ove oblasti. Istraživanje Macure Milovanović i sar. (2011) pokazalo je da inicijalno obrazovanje učitelja ne doprinosi njihovoj pripremljenosti za

inkluzivno obrazovanje, te da nisu dovoljno zastupljeni predmeti koji bi omogućili razvoj kompetencija za inkluzivno obrazovanje. Istražujući doprinos inicijalnog obrazovanja osposobljavanju učitelja za rad s djecom sa smetnjama u razvoju Spasenović i Matović (2015) su došle do rezultata koji su im omogućili izvođenje zaključka da su neophodne promjene inicijalnog obrazovanja učitelja u pogledu veće zastupljenosti problematike inkluzivnog obrazovanja u programima inicijalnog obrazovanja učitelja. Ispitujući uvjerenja studenata Učiteljskog fakulteta u Zagrebu o ulozi učitelja u inkluzivnom obrazovanju Domović i sar. (2016) utvrdile su da studenti, budući učitelji, iskazuju sumnju u vlastite sposobnosti kod podučavanja učenika s teškoćama u razvoju kao i nedostatak samopouzdanja da zadovolje buduću ulogu inkluzivnog učitelja. Knežević-Florić i sar. (2018) došle su do rezultata da nastavnici svoje inicijalno obrazovanje ocjenjuju kao irelevantno za implementaciju inkluzije, te vjeruju da njihovo neadekvatno inicijalno obrazovanje predstavlja najznačajniju barijeru kvalitetnoj inkluzivnoj praksi u školama. Kako bi budući učitelji stekli potrebna znanja i iskustva, bili pripremljeni i s osjećajem sigurnosti započeli svoju karijeru u učiteljskoj profesiji, postoji velika potreba za osiguranjem kvalitetnijih programa obrazovanja učitelja. Ovi programi bi trebali uključivati više nastavnih predmeta koji doprinose sticanju kompetencija za inkluzivno obrazovanje, te više praktičnog rada. U nastojanju da utvrde doprinos inicijalnog obrazovanja učitelja razvoju specifičnih kompetencija za rad s učenicima s ADHD-om, Vukelić i sar. (2020) su sproveli opsežnu analizu studijskih programa za obrazovanje učitelja koji se realiziraju na državnim univerzitetima u Republici Hrvatskoj. Rezultati do kojih su došli omogućili su im izvođenje zaključka da je neophodno unaprijediti studijske programe učitelja uvođenjem novih kolegija koji bi za cilj imali sticanje inkluzivnih kompetencija. Baš kao istraživanja u našoj zemlji i regionu, i istraživanje sprovedeno na četiri najveća kanadska univerziteta pokazalo je da programi inicijalnog obrazovanja učitelja sadrže mali broj nastavnih predmeta posvećenih inkluzivnom obrazovanju, te da niti jedan od tih programa ne pruža prilike za iskustveno učenje (McCrimmon 2015). S ciljem utvrđivanja kompetentnosti nastavnika za rad u inkluzivnoj praksi sprovedena su brojna istraživanja (Zrilić i Brzoja 2013; Bouillet i Bukvić 2015; Kranjčec Mlinarić i sar. 2016; prema Šimek i sar. 2020) koja su pokazala da se nastavnici najčešće ne osjećaju dovoljno spremnima za inkluzivnu praksu te da im inicijalno obrazovanje nije u dovoljnoj mjeri pružilo mogućnost razvoja inkluzivnih kompetencija.

Ispitujući percepciju studenata razredne nastave sa tuzlanskog, zeničkog i mostarskog univerziteta o kompetencijama neophodnim za kvalitetno obavljanje

učiteljske profesije Muratović i Ćaro (2020) su došli do rezultata da studenti razredne nastave sa ova tri bosanskohercegovačka fakulteta izuzetnu važnost u radu učitelja pridaju specifičnim kompetencijama za rad s djecom s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama. Također, istraživanje je pokazalo da studenti ovaj set kompetencija učitelja rangiraju po važnosti na visoko drugo mjesto, odmah iza didaktičko-metodičkih kompetencija. Navedeno istraživanje bilo nam je polazna osnova da napravimo analizu programa obrazovanja učitelja na ova tri fakulteta i ispitamo njihov doprinos u jačanju inkluzivnih kompetencija budućih učitelja. Analiza potencijala inicijalnog obrazovanja učitelja iz ove oblasti predstavlja važnu pretpostavku za uvođenje odgovarajućih promjena u oblast obrazovanja budućih učitelja i bolju inicijalnu pripremu za područje inkluzivne prakse.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Cilj našeg istraživanja odnosio se na utvrđivanje mogućnosti programa inicijalnog obrazovanja učitelja za razvoj inkluzivnih kompetencija. U skladu sa ciljem, postavili smo zadatke istraživanja:

1. Utvrditi zastupljenost predmeta i stručne prakse namijenjenih pripremi budućih učitelja za inkluzivno obrazovanje.
2. Analizirati programsku strukturu predmeta koji doprinose razvoju i jačanju inkluzivnih kompetencija budućih učitelja.

Da bismo došli do potrebnih podataka koristili smo istraživačku tehniku analize dokumentacije, koja je obuhvatila programe inicijalnog obrazovanja učitelja na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru (NPP ažuriran 2015. godine), Univerzitetu u Tuzli (NPP u primjeni od akademske 2014/15.godine), Univerzitetu u Zenici (NPP ažuriran 2015. godine). Pošli smo od analize planske strukture programa inicijalnog obrazovanja učitelja, s ciljem sagledavanja broja predmeta namijenjenih razvoju inkluzivnih kompetencija budućih učitelja, statusa predmeta u nastavnim planovima (obavezni ili izborni), broja ECTS kredita dodijeljenih predmetima, te ukupnog fonda sati (predavanja i vježbe) za naznačene predmete. Kada je u pitanju programska struktura predmeta namijenjenih razvoju inkluzivnih kompetencija budućih učitelja analizirali smo postavljeni cilj predmeta, definirane ishode učenja, tematske oblasti koje se izučavaju, te predloženu literaturu. Osim toga, nastojali smo utvrditi da li u programima nastavnih predmeta namijenjenih razvoju inkluzivnih kompetencija postoji integracija teorijskog i praktičnog udjela. U istraživanju smo pošli od hipoteze

kojom smo pretpostavili da programi inicijalnog obrazovanja učitelja ne doprinose u dovoljnoj mjeri njihovom osposobljavanju za potrebe inkluzivne pedagoške prakse. Analiza nastavnih planova i programa za obrazovanje učitelja izvršena je u periodu od septembra do decembra 2020. godine.

REZULTATI I INTERPRETACIJA

Jedan od najsloženih zadataka koji se postavlja pred fakultete koji obrazuju buduće učitelje jeste kako studente pripremiti za rad s djecom s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama, tj. kako razviti njihove inkluzivne kompetencije. S obzirom na sve veću heterogenost sastava učenika u odjeljenjima u osnovnim školama, važno je osmisliti dobre nastavne planove i programe koji će omogućiti razvoj inkluzivnih kompetencija budućih učitelja. Shodno tome postavljen je i prvi zadatak našeg istraživanja kojim smo nastojali utvrditi zastupljenost predmeta i stručne prakse namijenjenih pripremi budućih učitelja za inkluzivno obrazovanje. Pristupilo se analizi programa inicijalnog obrazovanja učitelja na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru, Univerzitetu u Tuzli i Univerzitetu u Zenici. S obzirom da se inicijalna faza obrazovanja učitelja odvija na ova tri univerziteta tokom stupnjevitog petogodišnjeg preddiplomskog i diplomskog studija (4+1 godina), analizom su obuhvaćeni programi prvog i drugog ciklusa studija.

Analizom nastavnog plana prvog ciklusa studija iz 2015. na Odsjeku za razrednu nastavu na Nastavničkom fakultetu Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru utvrđeno je da nije zastupljen niti jedan predmet koji u fokus stavlja razvoj inkluzivnih kompetencija budućih učitelja. Nastavni plan za drugi ciklus studija na ovom fakultetu sadrži obavezni nastavni predmet *Inkluzivna nastava*.

Tabela 1. Analiza planske strukture na Odsjeku za razrednu nastavu na Nastavničkom fakultetu Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru

Predmet	Ciklus studija	Status predmeta	Semestar	Fond sati	ECTS krediti	Praksa
Inkluzivna nastava	II	Obavezni	2	1+2	4	Nema

Iz Tabele 1 možemo uočiti nedovoljan broj ECTS kredita (4) i sati nastave (45) namijenjenih razvoju inkluzivnih kompetencija budućih učitelja. Nastavni predmet *Inkluzivna nastava* ne predviđa praktični aspekt nastave koji bi dodatno osnažio inkluzivne kompetencije budućih učitelja.

Kada je u pitanju programska struktura predmeta analiziran je postavljeni cilj predmeta, ishodi učenja, tematske oblasti koje se izučavaju, te predložena literatura. Kako je naznačeno u silabusu, cilj nastavnog predmeta *Inkluzivna nastava* jeste osposobiti profesore razredne nastave savremenog profila da kvalifikovano, kreativno i dosljedno obavljaju stručne pedagoške poslove u okviru radnog mjesta u školama, ali i šire, na brojnim radnim mjestima izvan odgojno-obrazovnog procesa, u uslovima preduzetništva i tržišta rada, u javnom i privatnom sektoru. Ovakva formulacija više bi odgovarala općem cilju studijskog programa razredne nastave i ne nudi naznake tendencije nastavnog predmeta za doprinos razvoju inkluzivnih kompetencija budućih učitelja. Analizom definiranih ishoda učenja utvrđeno je da isti ne doprinose razvoju specifičnih kompetencija za inkluzivno obrazovanje. Kada je u pitanju okvirni sadržaj nastavnog predmeta navode se teme poput pojmovnog određenja i osnovnih odrednica inkluzije, inkluzivne nastave, integrisane nastave; globalno-strateški, normativno-pravni okviri inkluzivne nastave; učesnici inkluzivne nastave; didaktički modeli inkluzivne nastave; kriteriji inkluzivnosti; evaluacija inkluzivne nastave; efekti inkluzivne nastave itd. Indikativni nastavni sadržaj predmeta primjeren je razvoju inkluzivnih kompetencija budućih učitelja, ali neusklađenost sadržajnog aspekta sa ciljem studijskog predmeta i definiranim ishodima učenja ne nudi potencijal za razvoj kompetencija potrebnih učiteljima za rad u području inkluzivne prakse. Istraživanja (Avramidis i Norwich 2002; De Boer i sar. 2011; Sosu i sar. 2010; prema Martan, 2018) su potvrdila da stepen spremnosti učitelja za prihvatanjem inkluzije zavisi od nekoliko faktora, među kojima izuzetnu važnost zauzima adekvatnost njihovog inicijalnog obrazovanja. Stoga je od izuzetne važnosti izvršiti redizajniranje postojećeg programa inicijalnog obrazovanja učitelja i približiti ga zahtjevima inkluzivne prakse i obrazovnim potrebama budućih učitelja.

Anlizom nastavnog plana prvog ciklusa studija na Odsjeku za razrednu nastavu Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli iz 2014/15. i nastavnog plana drugog ciklusa studija iz 2020/21. godine uočili smo ukupno četiri nastavna predmeta koji doprinose razvoju inkluzivnih kompetencija budućih učitelja.

Iz *Tabele 2* možemo primijetiti da na Odsjeku za razrednu nastavu Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli studenti slušaju četiri nastavna predmeta (tri obavezna i jedan izborni) koji imaju za cilj razvoj i jačanje inkluzivnih kompetencija budućih učitelja. Predmeti se slušaju na drugoj i trećoj godini prvog ciklusa studija, te tokom prvog semestra drugog ciklusa studija. Ukupan broj sati koji je predviđen za razvoj inkluzivnih kompetencija prvog i drugog ciklusa studija je 195, a broj ECTS kredita za ove predmete je 17. Niti jednim nastavnim predmetom nije predviđena stručna praksa

Tabela 2. Analiza planske strukture na Odsjeku za razrednu nastavu Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli

Predmet	Ciklus studija	Status predmeta	Semestar	Fond sati	ECTS krediti	Praksa
Integrativna pedagogija	I	Obavezni	4	3+1	5	Nema
Psihološke osnove problema u učenju i ponašanju	I	Obavezni	6	3+2	6	Nema
Psihologija obrazovanja darovite i kreativne djece	I	Izborni	6	2+0	2	Nema
Didaktičko-metodički aspekti rada s učenicima s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama	II	Obavezni	1	2+0	4	Nema

u realnom školskom kontekstu i prilika studentima da kroz neposredan rad sa učenicima steknu inkluzivne kompetencije. Nastavni predmet *Integrativna pedagogija*, prema Nastavnom planu i programu koji je u primjeni od akademske 2014/15. na Odsjeku za razrednu nastavu Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, ima za cilj upoznavanje studenta sa naučno utemeljenim postavkama odgoja i obrazovanja djece s poteškoćama u razvoju, kao i specifičnostima pristupa djeci s poteškoćama u razvoju. Cilj nastavnog predmeta, definirani ishodi učenja, teme koje se izučavaju u okviru ovog predmeta (npr. određenje poteškoća u razvoju, osobine razvoja djece s mentalnom retardacijom, motoričkim ostećenjima, kombinovanim smetnjama, poremećaji u ponašanju, društvena uvjetovanost odnosa prema osobama s teškoćama u razvoju), kao i navedena literatura u silabusu predmeta (npr. naslov udžbenika kao što je *Djeca s teškoćama u razvoju u vrtiću i školi*) ukazuje na uže poimanje inkluzivnog obrazovanja i defektološki pristup problematici.

Sasvim je jasno da unapređenje sistema obrazovanja podrazumijeva poboljšanje učiteljskih kompetencija. Rad učitelja mora biti temeljen na vrijednostima društvene uključenosti i njegovanja potencijala svih učenika, kako bi postali aktivni članovi društva, spremni na sudjelovanje u zajednici (European Commission 2005, prema Lončarić i Pejić Papak 2009). Stoga je od izuzetne važnosti programsku strukturu nastavnih predmeta koji doprinose razvoju inkluzivnih kompetencija budućih učitelja temeljiti na širem kontekstu shvatanja inkluzivnog obrazovanja.

Nastavni predmet *Psihološke osnove problema u učenju i ponašanju* ima za cilj upoznati studente razredne nastave sa osnovnim teorijama i modelima, vrstama poremećaja učenja i ponašanja, aspektima tretmana u radu sa djecom koja ispoljavaju neke od poremećaja u ponašanju, te mogućnostima prevencije. Kako je navedeno u

silabusu ovog predmeta, nakon odslušanog kolegija studenti će moći: prepoznati i razlikovati specifične poremećaje učenja i ponašanja kod učenika, upoznati se sa faktorima koji utiču na razvoj poremećaja učenja i ponašanja, upoznati studente sa mogućnošću primjene različitih principa tretmana i prevencije u radu s učenicima koji imaju neke od poremećaja učenja i ponašanja. Kroz 15 sedmica studenti će izučavati teme poput: razvojni pristup, normalan razvoj, most prema psihopatologiji, poremećaji nedovoljno kontroliranog ponašanja, poremećaji dovoljno kontroliranog ponašanja, teškoće u učenju, agresivnost u dječijoj dobi, autizam, psihološka procjena, liječenje i prevencija razvojnih poremećaja. Na osnovu postavljenog cilja, definiranih ishoda učenja, preporučene literature, te indikativnog sadržaja nastavnog predmeta nameće se zaključak da razmatrani nastavni predmet osposobljava studenata za rad s učenicima s problemima u oblasti učenja i ponašanja, te doprinosi razvoju složenih inkluzivnih kompetencija budućih učitelja. Uvođenje ovakvog i sličnih nastavnih predmeta u programe inicijalnog obrazovanja sugerira nam na adekvatno shvatanje složenosti učiteljske uloge i prepoznavanje novih potreba u sistemu obrazovanja budućih učitelja.

Psihologija obrazovanja darovite i kreativne djece je izborni predmet prema Nastavnom planu i programu koji je u primjeni od akademske 2014/15. na Odsjeku za razrednu nastavu Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Ima za cilj upoznati studente sa teorijama, modelima i suštinskim odrednicama darovitosti i kreativnosti, pojavnim oblicima darovitosti, kao i metodama i tehnikama prepoznavanja i identificiranja darovitih pojedinaca. Kako je navedeno u ishodima učenja za ovaj nastavni predmet, nakon odslušanog kolegija student će moći: razumijeti i razlikovati pojavne oblike darovitosti, razumijeti i razlikovati pojavne oblike kreativnosti, koristiti metode i tehnike prepoznavanja i identificiranja darovitih i kreativnih pojedinaca. Indikativni sadržaj nastavnog predmeta obuhvata teme poput: historijski pregled, pregled važnijih longitudinalnih istraživanja nadarenosti, različita shvatanja darovitosti, psihološki konstrukt nadarenosti, prepoznavanje i identificiranje darovitih, područja specifične darovitosti, osnovni vidovi rada sa darovitim i kreativnim. Uvidom u cilj, ishode učenja, preporučenu literaturu, kao i sadržaj nastavnog predmeta jasno je da navedeni predmet razvija specifične kompetencije potrebne za profesionalno prilagođavanje i rad budućih učitelja s darovitim i talentiranom djecom.

Inkluzivno obrazovanje je koncept koji podrazumijeva uključenost djece i mladih u sistem obrazovanja, bez obzira na razlike i specifičnosti. S obzirom na specifičnost obrazovnih, emocionalnih i socijalnih potreba darovite djece, od izuzetne važnosti je

da budući učitelji steknu znanja, vještine i sposobnosti koja će im omogućiti prilagodbu pristupa i načina u radu s njima.

Nastavni predmet *Didaktičko-metodički aspekti rada s učenicima s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama* izučava se od akademske 2020/21. godine na drugom ciklusu studija na Odsjeku za razrednu nastavu Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Cilj nastavnog predmeta je ukazati na posebnost odgojno-obrazovnih potreba darovitih učenika i učenika sa teškoćama u razvoju, te osposobiti studente za planiranje i provođenje uspješnog odgojno-obrazovnog rada s darovitim učenicima i učenicima s teškoćama u razvoju. Kako je definirano ishodišta učenja, nakon odslušanog nastavnog predmeta student će moći klasificirati i opisati razvojne teškoće kod učenika, navesti i opisati znakove potencijalne darovitosti kod učenika, klasificirati i objasniti nastavne metode i oblike nastavnog rada sa darovitim učenicima i učenicima s teškoćama u razvoju, navesti i opisati oblike odgojno-obrazovne podrške potencijalima darovitih učenika i učenika s teškoćama u razvoju, biti osposobljen da izradi obogaćeni program za darovite učenike, kao i individualni pedagoško-rehabilitacijski program za djecu s teškoćama u razvoju, samostalno izraditi prilagođena didaktičkih sredstava i pomagala za rad sa darovitim učenicima i učenicima s teškoćama u razvoju. Predmet sadrži teme značajne za inkluzivno obrazovanje, kao što su metodički pristup otkrivanju i identifikaciji darovitih učenika i učenika s teškoćama u razvoju, didaktička efikasnost u radu sa darovitim učenicima i učenicima s teškoćama u razvoju, oblici odgojno-obrazovne podrške potencijalima darovitih učenika, obogaćeni programi za rad sa darovitim učenicima, individualni prilagođeni programi, saradnja sa roditeljima i stručnim timom.

Analizom programske strukture utvrđeno je da nastavni predmeti u svom cilju naglasak stavljaju na razvoj inkluzivnih kompetencija, da su ishodi učenja i indikativni sadržaji nastavnih predmeta usklađeni i doprinose određenim aspektima profesionalnog osposobljavanja učitelja za rad u uslovima inkluzivne prakse. Ti aspekti usmjereni su na profesionalno osposobljavanje budućih učitelja za rad s učenicima s teškoćama u razvoju i darovitim učenicima, dok je aspekt pripreme budućih učitelja za rad s djecom čiji maternji jezik nije jezik nastave, djecom koja odrastaju u uslovima ekstremnog siromaštva ili žive u socijalno, ekonomski i jezički nestimulativnim sredinama, djecom koja dugotrajno borave u zdravstvenim, odnosno socijalnim ustanovama, djecom izbjeglih i raseljenih lica i ostalih, djecom pripadnicima nacionalnih manjina, izostavljen.

Tabela 3 daje nam uvid u nastavni plan Odsjeka za razrednu nastavu na Filozofskom fakultetu u Univerziteta u Zenici iz 2015. godine.

Tabela 3. Analiza planske strukture na Odsjeku za razrednu nastavu Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici

Predmet	Ciklus studija	Status predmeta	Semestar	Fond sati	ECTS krediti	Praksa
Specijalna pedagogija	I	Obavezni	6	2+1	4	Nema
Prevenција poremećaja u ponašanju	I	Izborni	6	2+1	4	Nema
Inkluzivno obrazovanje	I	Obavezni	7	2+2	4,5	Nema
Metodika rada s darovitom djecom	I	Izborni	7	2+2	4	Nema

Iz *Tabele 3* je vidljivo da budući učitelji na Odsjeku za razrednu nastavu Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici prema nastavnom planu iz 2015. godine imaju priliku slušati dva obavezna i tri izborna predmeta namijenjena pripremi za inkluzivno obrazovanje. Predmeti su predviđeni za realizaciju u trećoj i četvrtoj godini studija i planirano je 270 sati edukacije koja ima za cilj razvoj inkluzivnih kompetencija. Pri tome je dodjeljeno 20,5 ECTS kredita. Kako je naznačeno u *Tabeli 3* niti jedan od predmeta ne predviđa praktični aspekt pripreme budućih učitelja za rad s djecom s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama. Analizom je utvrđeno da nastavni plan drugog ciklusa studija Odsjeka za razrednu nastavu Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici ne sadrži niti jedan predmet koji za cilj ima razvoj inkluzivnih kompetencija učitelja.

Kako je naznačeno u silabusu, cilj nastavnog predmeta *Specijalna pedagogija* je upoznati studente sa osnovnim zakonitostima i principima obrazovanja djece sa poteškoćama u razvoju, sa specifičnostima različitih oblika poteškoća, kao i metodama, oblicima i sredstvima rada s djecom s teškoćama u razvoju. Definiranim ishodom učenja kod studenata se potencira razvoj sposobnosti kreiranja pedagoški osmišljenih aktivnosti u radu s djecom s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama. Teme koje se navode u programskoj strukturi su: teorijske osnove specijalne pedagogije; uža područja i grane specijalne pedagogije; posebne potrebe djece i mladeži s intelektualnim teškoćama; oštećenje vida, sluha, disleksija, disgrafija, diskalkulija; osnovne karakteristike darovite djece, metode specijalne pedagogije. Iz postavljenog cilja, definiranih ishoda učenja, kao i indikativnog sadržaja jasna je tendencija nastavnog predmeta ka razvoju inkluzivnih kompetencija budućih učitelja, sa fokusom na pripremu studenata za rad s djecom s teškoćama u razvoju. Iako se inkluzivno obrazovanje odnosi na svu djecu i učenike koja su u riziku od isključivanja, Ratković i Hebib (2018) ističu da je u praksi najveća pažnja usmjerena na obrazovanje učenika sa teškoćama u razvoju u redovnim školama. Razloge za to

treba tražiti u činjenici da je rad s učenicima sa teškoćama u razvoju jedan od velikih izazova za učitelje, što je najvjerojatnije bila polazna perspektiva pri izradi programske koncepcije ovog nastavnog predmeta.

Izborni nastavni predmet *Prevenција poremećaja u ponašanju* ima za cilj doprinijeti razumijevanju sadržaja prevencije poremećaja u ponašanju, modela i preventivskih koncepata i programa. Neki od definiranih ishoda učenja ukazuju da će nakon odslušanog nastavnog predmeta student razumijeti prevenciju kao dinamičnu znanost koja odgovara na potrebe pojedinca i sistema, razumijeti teorije/koncepte na kojima se temelji preventivska znanost i sl. Tematske oblasti koje se izučavaju u okviru ovog predmeta su: djeca i mladi u riziku za razvoj poremećaja u ponašanju i rizičnih ponašanja; teorijski okvir poremećaja u ponašanju i rizičnih ponašanja; uvod u konceptualne osnove preventivske znanosti; koncepti/modeli preventivske znanosti, koncept otpornosti, koncept razvojnih prednosti, preventivski pragmatični temelji itd. Naznačeni cilj, definirani ishodi učenja, kao i sadržajni aspekt nastavnog predmeta ukazuje na doprinos navedenog predmeta razvoju inkluzivnih kompetencija budućih učitelja.

Jedan od obaveznih predmeta koji se izučava na četvrtoj godini prvog ciklusa studija Razredna nastava na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Zenici je *Inkluzivno obrazovanje*. Cilj ovog nastavnog predmeta jeste upoznati studente sa novim tendencijama i suvremenim saznanjima vezanim za odgoj djece s posebnim potrebama. Nakon odslušanog predmeta student će posjedovati temeljna znanja o inkluzivnom obrazovanju, razumijeti različite oblike posebnih potreba, te biti sposoban procijeniti utjecaj različitog socijalnog okruženja na različite oblike posebnih potreba kod djece. U okviru navedenog predmeta obrađuju se teme značajne za inkluzivno obrazovanje, kao što su polazišta inkluzivnog obrazovanja utemeljena na historijskim saznanjima i iskustvima, stvaranje kulture inkluzivnog obrazovanje, uspostavljanje partnerskih odnosa s porodicom i sl. Adekvatno su postavljeni, ciljevi, ishodi kao i teme koje mogu biti u funkciji razvoja inkluzivnih kompetencija budućih učitelja. Od izuzetne je važnosti što nastavni predmet pokazuje tendenciju ka osposobljavanju budućih učitelja za uspostavljanje partnerskih odnosa sa roditeljima djece sa posebnim odgojno-obrazovnim potrebama. Za implementaciju inkluzije u obrazovanju neophodno je da učitelji uspostave odnos saradnje i međusobne podrške sa roditeljima. Roditelji učenika s teškoćama u razvoju važan su izvor informacija o učenicima (Konza 2008, prema Ratković i Hebib 2018), mogu učiteljima ukazati na prirodu djetetove teškoće, ali i pomoći im u osmišljavanju i prilagođavanju nastavnog i školskog rada specifičnim potrebama djeteta. Zato ih je neophodno uključiti u proces

izrade prilagođenih programa, kako bi učeniku s teškoćama u razvoju omogućili dostizanje individualnog maksimuma.

Izborni predmeti na četvrtoj godini studija *Metodika rada s djecom s posebnim potrebama* i *Metodika rada s darovitom djecom* svojim ciljem, definiranim ishodima učenja, indikativnim sadržajem i predloženom literaturom ukazuju na doprinos razvoju kompetencija kompetencija budućih učitelja za sprovedbu inkluzivnog obrazovanja. Integriranje praktičnog i teorijskog aspekta pripreme budućih učitelja od izuzetne je važnosti, pa bi uvođenje prakse u ove predmete doprinijelo boljej pripremi studenata za rad s učenicima s posebnim potrebama, razvoju stručnih vještina planiranja, vođenja i evaluacije odgojno-obrazovnog procesa.

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Analiza planske strukture u programima inicijalnog obrazovanja učitelja na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru, Univerzitetu u Tuzli i Univerzitetu u Zenici pokazala je neujednačenost programa po pitanju broja predmeta namijenjenih razvoju inkluzivnih kompetencija budućih učitelja, statusa predmeta u nastavnim planovima (obavezni ili izborni), broja ECTS kredita dodijeljenih predmetima, te ukupnog fonda sati (predavanja i vježbe) za naznačene predmete. Razloge ovakvog stanja stvari možemo tražiti u decentraliziranosti i fragmentiranosti visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Prema broju predmeta, ukupnom fondu sati, te dodijeljenom broju ECTS kredita za predmete koji doprinose razvoju inkluzivnih kompetencija, prednjači program inicijalnog obrazovanja učitelja koji se realizira na Odsjeku za razrednu nastavu Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici.

Analizirajući programsku strukturu predmeta namijenjenih razvoju inkluzivnih kompetencija sadržanih u programima inicijalnog obrazovanja učitelja na tri bosanskohercegovačka univerziteta primijećeno je da isti, u manjoj ili većoj mjeri, nude potencijal za adekvatnu pripremu studenata za područje inkluzivne pedagoške prakse. Međutim, u programima inicijalnog obrazovanja učitelja primijećena je nefunkcionalnost određenih nastavnih predmeta sa prenatlašenom defektološkom orijentacijom na nastavnu praksu, kao i nepostojanje kroskurikularnog pristupa inkluzivnom obrazovanju koji bi omogućio razvoj kompetencija za inkluzivno obrazovanje shvaćenih u širem smislu. Data analiza pokazala je da silabusima nastavnih predmeta namijenjenih razvoju inkluzivnih kompetencija nije predviđena stručna praksa u realnom školskom kontekstu i prilika da studenti kroz neposredan rad sa učenicima steknu potrebna iskustva i vještine. Sprovedenim istraživanjem

identifikovali smo neke od problema inicijalnog obrazovanja učitelja koji nas navode na zaključak da je neophodno sadržajno i strukturalno redizajniranje programa inicijalnog obrazovanja učitelja u odnosu na potrebe inkluzivne pedagoške prakse koja se sprovodi u školama.

Prikazani rezultati mogu poslužiti kao vrijedan izvor podataka o mogućnostima unapređivanja programa inicijalnog obrazovanja budućih učitelja, od kojih izdvajamo:

- nužnost usklađivanja i postizanja kompatibilnosti programa inicijalnog obrazovanja učitelja u zemlji i regionu;
- redizajniranje nastavnih planova s ciljem uvođenja većeg broja nastavnih predmeta, sati nastave i ECTS kredita namijenjenih pripremanju studenata za područje inkluzivne pedagoške prakse;
- restrukturiranje programske strukture nastavnih predmeta namijenjenih razvoju inkluzivnih kompetencija budućih učitelja s fokusom na povezanost sadržaja, ciljeva i ishoda učenja s realnim potrebama prakse;
- kroskurikularni pristup inkluzivnom obrazovanju kroz uvođenje sadržaja o inkluzivnom obrazovanju u predmetne metodike, pedagoško-psihološke i općeobrazovne predmete;
- sistematično i organizirano povezivanje praktičnih i teorijskih znanja i umijeća u okviru nastavnih predmeta koji doprinose inkluzivnim kompetencijama budućih učitelja.

Da bi profesionalno odgovorili zahtjevima inkluzivne pedagoške prakse, učitelji moraju biti adekvatno pripremljeni. Uloga fakulteta u osposobljavanju učitelja izrazito je odgovorna i traži kreiranje i sprovedbu nastavnih programa koji će im omogućiti sticanje potrebnih kompetencija.

LITERATURA:

1. Booth, Tony, Mel Ainscow (2002), *Index for inclusion: developng learning and participaiton in schools*, Centre for Studies on Inclusive Education, Bristol
2. Bouillet, Dajana (2010), *Izazovi integriranog odgoja i obrazovanja*, Školska knjiga, Zagreb
3. Blažević, Ines (2016), "Suvremeni kurikulum i kompetencijski profil učitelja", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, br. 6-7, 189-210.
4. Cerić, Haris (2018), "Inkluzivno obrazovanje u Bosni i Hercegovini: utopija ili put do humanijeg društva?" *Muallim*, 19(73), 23-26.
5. Domović, Vlatka, Vlasta Vidović Vizek, Dajana Bouillet (2016), "Student teachers' beliefs about the teacher's role in inclusive education", *European Journal of Special Needs Education*, 32(2), 175-190.
6. Đorđević, Srboljub, Lucija Đorđević (2014), "Teorija i praksa inkluzivnog obrazovanja", *Godišnjak Učiteljskog fakulteta u Vranju*, 5, 115-125.
7. *Elaborat o društveno-ekonomskoj opravdanosti inoviranja nastavnog plana i programa prvog ciklusa studija*, Odsjek Razredna nastava (2015), Filozofski fakultet u Zenici
8. Feden, Preston D., Dženana Husremović, Larisa Kasumagić-Kafedžić, F. Joseph Merlino, Michele Oswald, Ivana Zečević (2018), *Standard kvalifikacije za pedagoško-psihološko-didaktičko-metodičko obrazovanje nastavnika na univerzitetima u BiH*. Save the Children International, Sarajevo
9. Hebib, Emina, Radovan Antonijević, Marija Ratković (2019), "Odlike i pretpostavke razvoja školske inkluzivne prakse", *Nastava i vaspitanje*, 68(3), 315-329.
10. *Inovirani Nastavni plan i program odsjeka Razredna nastava* (2015), Nastavnički fakultet Univerziteta "Džemal Bijedić", Mostar
11. Jurčić, Marko (2014), "Kompetentnost nastavnika – pedagoške i didaktičke dimenzije", *Pedagogijska istraživanja*, 11(1), 77-93.
12. Kafedžić, Lejla (2015), "Stručno usavršavanje nastavnika za odgojno-obrazovni rad u inkluzivnim odjeljenjima", u: *Publikacija stručnih radova i izlaganja sa stručnog simpozijuma: Unapređenje obrazovnog sistema u oblasti primjene inkluzivnih principa podučavanja*, Save the Children, Sarajevo, 9-21.

13. Kovač-Cerović, Tinde i sar. (2004), *Kvalitetno obrazovanje za sve. Izazovi reforme obrazovanja u Srbiji*, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije - Sektor za razvoj obrazovanja i međunarodnu prosvetnu saradnju - Odeljenje za strateški razvoj obrazovanja, Beograd
14. Ketenoğlu Kayabaşı, Z. Esra (2020), "Teachers' Opinions on Inclusive Education", *International Journal of Psychology and Educational Studies*, 7(4), 27-36.
15. Knežević-Florić, Olivera, Stefan Ninković, Nataša Tančić (2018), "Inkluzivno obrazovanje iz perspektive nastavnika – uloge, kompetencije i barijere", *Nastava i vaspitanje*, 67(1), 7-22.
16. Lončarić, Darko, Petra Pejić Papak (2009), "Profiliranje učiteljskih kompetencija", *Odgovorne znanosti*, 11(2), 479-497.
17. Macura Milovanović, Sunčica, Ibolya Gera, Mirjana Kovačević (2011) "Priprema budućih učitelja za inkluzivno obrazovanje u Srbiji: trenutno stanje i potrebe", *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 43(6), 208-222.
18. Martan, Valentina (2018), "Pregled istraživanja inkluzivnog odgoja i obrazovanja iz perspektive učitelja i studenata", *Školski vjesnik*, 67(2), 265-285.
19. McCrimmon, Adam W. (2015), "Inclusive Education in Canada: Issues in Teacher Preparation", *Intervention in School and Clinic*, 50 (4), 234-237.
20. Muratović, Lejla, Amer Ćaro (2020), "Kompetencije učitelja iz perspektive studenata razredne nastave" *SaZnanje*, 2, 380-395.
21. Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini (2003), „Službeni glasnik BiH“, br. 18/03, Sarajevo
22. Ratković, Marija, Emina Hebib, Zorica Šaljić (2017), "Inkluzija u obrazovanju kao cilj i sadržaj reformi savremenih školskih sistema", *Nastava i vaspitanje*, 66(3), 437-450.
23. Ratković, Marija, Emina Hebib (2018), "Inkluzivno obrazovanje kao okvir za promene u radu nastavnika", *Inovacije u nastavi – časopis za savremenu nastavu*, 31(3), 20-36.
24. Savić, Marinko, T. Bošković (2014), *Podrška inkluziji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo
25. Sánchez, Pilar Arnaiz , Remedios de Haro Rodríguez, Rosa María Maldonado Martínez (2019), "Barriers to Student Learning and Participation in an Inclusive School as Perceived by Future Education Professionals", *Journal of New Approaches in Educational Research*, 8(1),18-24.

26. Spasenović, Vera, Nataša Matović (2015), "Pripremljenost nastavnika razredne i predmetne nastave za rad s djecom sa smetnama u razvoju", *Nastava i vaspitanje*, 64(2), 207-222.
27. Slanda, Dena D., Mary E. Little (2020), "Enhancing Teacher Preparation for Inclusive Programming", *SRATE Journal*, 29 (2), 1-8. <http://www.srate.org/journal.html> (datum 9. 1. 2021.)
28. Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje (2020), Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje. Vijeće ministara Bosne i Hercegovine. <https://aposo.gov.ba/sadržaj/uploads/Smjernice-inkluzija.pdf>
29. *Studijski program prvog ciklusa studija Razredna nastava s primjenom od akademske 2014/2015. godine* (2014) Filozofski fakultet u Tuzli
30. Šimek, Lucija, Jasminka Ledić, Tamara Martinac Dorčić (2020), "Kompetencije pedagoga za inkluzivnu praksu", *Napredak*, 161(3-4), 291-314
31. Velkovski, Zoran, Suzana Kirandžiska (2013), "Osnove razvoja Nacionalnog okvira nastavničkih kvalifikacija – Makedonija", u: Vlasta Vizek Vidović, Zoran Velkovski (ur.), *Nastavnička profesija za 21. vijek*, Centar za obrazovne politike, Beograd, 49-59.
32. Vizek Vidović, Vlasta (2005), "Obrazovanje učitelja i nastavnika u Evropi iz perspektive cjeloživotnog učenja", u: Vlasta Vizek Vidović (ur.), *Cjeloživotno obrazovanje učitelja i nastavnika: višestruke perspektive*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb. 5-63.
33. Vukelić, Davor, Anita Zovko, Nataša Vlah (2020), "Izvedbeni planovi i programi studija u Hrvatskoj koji obrazuju učitelje za rad s učenicima s ADHD-om", *Društvene i humanističke studije*, 4(13), 431-462.

ANALYSIS OF THE POSSIBILITIES OF THE INITIAL TEACHERS EDUCATION PROGRAMS FOR THE DEVELOPMENT OF INCLUSIVE COMPETENCIES

Summary

The implementation of inclusive education in practice results in greater complexity of the teacher's role, and pre-professional teacher's training imposes new approaches, values and expectations. The initial education is the first step in teachers' professional training. Training of future teachers for competent performance in the field of inclusive practice should be one of the priorities in the development of curricula and programs of initial teacher's education. The aim of this research was to determine the possibilities of initial teacher's education for the acquisition and development of inclusive competencies. To obtain the necessary data, we used the documentation analysis procedure. We analyzed the initial teacher's education programs at the University "Džemal Bijedić" of Mostar, the University of Tuzla and the University of Zenica. The analysis of initial teacher's education programs showed inconsistencies in the number and representation of subjects relevant to inclusive education at three universities in Bosnia and Herzegovina, lack of cross-curricular approach to inclusive education, and lack of integration of theoretical and practical participation in curricula intended for the development of inclusive competencies. The obtained results imply the direction of changes within the initial teacher education program that would lead to more efficient acquisition of inclusive competencies of future teachers.

Keywords: inclusive education; competencies for inclusive education; initial teacher's education; initial teacher's education programs

Adresa autora

Authors' address

Lejla Muratović
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
lejlamuratovic81@gmail.com

Amer Ćaro
Univerzitet u Zenici
Filozofski fakultet
amer.caro@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.273

UDK 37.018.43:004.738.5

Primljeno: 24. 12. 2020.

Pregledni rad
Review paper

Merjem Sušić

INFORMACIJSKO-KOMUNIKACIJSKE KOMPETENCIJE NASTAVNIKA KAO ZAHTJEV SAVREMENE NASTAVE I KONCEPTA CJELOŽIVOTNOG UČENJA

Cilj ovog članka bio je napraviti teorijski osvrt na važnost informacijsko-komunikacijskog obrazovanja nastavnika u službi pripreme za efikasnije obavljanje poslova koje im nalaže njihova profesija u kontekstu opštih globalizacijskih promjena kojima su izloženi. U tom smislu, prikazan je osvrt na prednosti korištenja informacijsko-komunikacijskih tehnologija, te na zahtjeve cjeloživotnog učenja koje kao imperativ postavlja informatičke vještine, naglašavajući ulogu nastavnika, jer nalaže kako rad na vlastitom usavršavanju, tako i usmjeravanje drugih ka kompetentnoj, kritički sagledanoj i svrsishodnoj primjeni savremenih tehnoloških dostignuća. Predočeni su i neki od prioriteta za razvoj visokog obrazovanja u BiH, gdje se u kontekstu naučno-istraživačke djelatnosti za period 2016-2026 planira sve javne visokoškolske ustanove opskrbiti IKT opremom, što upućuje na to da i nastavnici koji rade na ovim ustanovama moraju posjedovati kompetencije za njihovo korištenje, osobito stoga što su visokoškolske ustanove te koje bi trebalo da igraju ulogu jednog od glavnih promotora cjeloživotnog učenja.

Ključne riječi: cjeloživotno učenje; informacijsko-komunikacijske kompetencije nastavnika; digitalna kompetencija; e-učenje i poučavanje; strategije podsticanja nastavnika na korištenje informacijsko-komunikacijskih tehnologija

1. UVOD

U djelu *Svijet je ravna ploča: Kratka povijest XXI stoljeća* Thomas L. Friedman navodi kako se ulaskom u dvadeset i prvi vijek, čovječanstvo našlo u novoj, trećoj fazi globalizacije, u kojoj je svijet postao „plošnijim”, i to zahvaljujući usavršavanju sredstava i upotrebe informacijsko-komunikacijskih tehnologija. Spomenuta metaforička plošnost, utemeljena na općoj umreženosti, stvorila je ekonomski kontekst u kojem je moguće ostati kompetitivan na svjetskom tržištu, unatoč geografskim barijerama i historijskim razlikama, uz uvjet kontinuiranog usavršavanja kompetencija radne snage, sa akcentom na informacijsko-komunikacijskim kompetencijama, kao nezaobilaznim za sve (Friedman 2006).

Ogroman uticaj informacijsko-komunikacijskih tehnologija na život i djelovanje ljudi, snažno se odrazio i na obrazovni proces. Ove tehnologije ne podupiru samo sticanje osnovnih, već i kompleksnih vještina, te obogaćuju i olakšavaju proces cjeloživotnog učenja. Otvaraju se brojne nove perspektive i mogućnosti zahvaljujući internetu, koji se već dokazao kao izuzetno sredstvo u obrazovanju i znanosti. Raznovrsnost i zornost internet sadržaja pruža ogroman potencijal za poticanje i zadovoljavajnje čovjekove prirodne znatiželje i želje za znanjem.

U uslovima savremene nastave, informacione tehnologije postale su nezaobilazne, a glavna zadaća za istraživače i nastavnike svodi se na iznalaženje optimalnih rješenja u primjeni aktuelnih tehnoloških dostignuća unutar različitih predmetnih oblasti (Marinković 2004). Savremene komunikacione tehnologije doprinose kvalitetu poučavanja, jer omogućavaju nastavniku da obogaćuje svoja saznanja, odnosno da se detaljnije i temeljitije pripremi za nastavu. Pored toga, moguće je pospješiti i proces učenja, razvijajući kod učenika istraživački duh, tako što će ih se vješto koncipiranim zadacima usmjeravati i motivisati da tragaju za odgovarajućim informacijama, referišući i raspravljajući potom o njima na času, kako bi se išlo ka njihovom boljem razumijevanju, preciznijoj analizi i interpretaciji (Dryden i Vos 2001). Na ovaj način spomenuta znanja bivaju organizovana u smislenu cjelinu, koja tek na temelju vlastite koherencije i međusobne uvezanosti postaju osnova za praktičnu i kreativnu primjenu (Marinković 2004).

Tradicionalnu nastavu karakteriše nedovoljna interakcija nastavnika sa učenicima, kao i nedostatak očiglednosti, čime je umanjena retencija stečenog znanja i njegova praktična vrijednost, a primjena informacijsko-komunikacijskih tehnologija u nastavi upravo bi mogla da bude rješenje za ove nedostatke. Melmed navodi kako združivanje PC-a i širokopojasnih komunikacija, zajedno sa odgovarajućom programskom

podrškom, donosi brojne nove oblike saradnje, zahvaljujući opciji prenosa ogromnog broja podataka sa jednog računara na drugi, potičući time umreženost i saradnju. Sve to, naravno, ima i neporeciv uticaj na obrazovanje, pri čemu spomenuti autor zaključuje:

„Revolucionarne promjene u obrazovanju ne donose samo nove tehnologije, već na prvome mjestu novi oblici, kao što su e-učenje i cjeloživotno učenje.

Nameće se pitanje: Koje je danas pravo i najprikladnije obrazovanje? Čini se da je najvažnija sposobnost „naučiti kako učiti”. Jer, ono što znamo danas, biti će zastarjelo mnogo prije nego što očekujemo. Moramo pronalaziti nove puteve da radimo stare stvari i nove puteve da radimo nove stvari” (Melmed 1995; prema Hutinski i Aurer 2009: 265).

Kompetentnim korištenjem informacionih tehnologija u nastavi, nastavni proces kreće se u pravcu modela poznatog kao aktivna nastava. Ovim vidom nastave nastoji se podići njen kvalitet oslanjajući se na nove metode, i to takve koje mogu da se nose sa izazovima današnjice, primjenom pomagala, adekvatnih za različita područja (Marinković 2004). To, naravno, ne podrazumijeva potpuno ukidanje provođenja nastave na klasičan način. Naprotiv, optimalna osnova za realizaciju aktivne nastave, čije ključne odlike su naglašena participativnost i angažman onih koje se poučava, počiva tek na uspješnoj integraciji i kongruenciji starijih, oprobanih sistema sa novim nastavnim sistemima.

2. DEFINISANJE INFORMACIJSKO-KOMUNIKACIJSKIH TEHNOLOGIJA

Združivanjem mikroelektronike, računarske tehnologije i komunikacija izrodila su se dva zajednička pojma, od kojih jedan nosi naziv informacijska tehnologija ili skraćeno IT (engl. Information Technology), dok je drugi informacijska i komunikacijska tehnologija, odnosno IKT ili ICT (engl. Information and Communications Technology), od kojih je potonji više karakterističan za područje Evrope (Delić 2008). Kako navodi Sotirović: „Informacione tehnologije je zajednički izraz za izučavanje sredstava, postupaka i metoda za upravljanje, čuvanje, obradu, prenos i prezentaciju podataka i informacija” (Sotirović 2004; prema Delić 2008: 6).

Delić daje sljedeću definiciju komunikacionih tehnologija:

„Komunikaciona tehnologija (CT) je pojam kojim opisujemo dijelove (hardversku opremu) i programe (softver) koji nam omogućavaju pristupanje, preuzimanje, organizovanje,

manipuliranje i predstavljanje informacija elektronskim putem. Naprimjer: računari, skeneri, baze podataka, ekspertni sistemi..." (2008: 7).

„Digitalni sadržaji, obrazovni portali, online usluge, računarske mreže, digitalna televizija, hipermedijalni programi, programske podrške i usluge, mobilna telefonija i drugi sadržaji pripadaju današnjici i dio su informacijskog društva. Sve gore nabrojano zajedno se naziva informacijskim i komunikacijskim tehnologijama“ (2008: 6).

3. ULOGA NASTAVNIKA U PROCESU SAVREMENOG OBRAZOVANJA

Mnogo je definicija pojma nastavnik, a jedna od njih glasi:

„Nastavnik je osoba čija profesionalna aktivnost uključuje planiranje, organizovanje i rukovođenje grupnim aktivnostima da bi se razvijali znanje, vještine i stavovi učenika kako je predviđeno obrazovnim programom. Nastavnici mogu raditi sa učenicima kao cijelim razredom, u malim grupama ili jedan na jedan, unutar ili izvan redovnih učionica“ (OECD 2005).

U periodu od 2002. do 2004. godine OECD je sproveo istraživanje u saradnji sa 25 država svijeta, a koje se ticalo osnovnih pitanja vezanih za učiteljsku profesiju, kao što su privlačenje, usavšavanje i zadržavanje učinkovitih učitelja u školama. U izvještaju temeljenom na ovom istraživanju, iznosi se sljedeće:

„Zahtjevi prema školama i nastavnicima postaju sve kompleksniji. Društvo sada očekuje da se škole učinkovito nose sa različitim jezicima i porijeklom učenika, da budu osjetljivi na kulturu i pitanja roda, da promovišu toleranciju i socijalnu koheziju, da učinkovito odgovaraju na učenike koji su u nepovoljnom položaju, te učenike koji imaju probleme u učenju i ponašanju, da koriste nove tehnologije, i da drže korak sa područjima znanja koja se brzo razvijaju i pristupima procjene učenika. Nastavnici treba da budu sposobni da pripremaju učenike za društvo i ekonomiju u kojoj će se od njih očekivati da uče prema vlastitom usmjerenju, sposobni i motivirani da nastavljaju da uče tokom životnog vijeka!“ (OECD 2005: 2).

U izvještaju se, u dijelu koji se odnosi na uloge nastavnika prema različitim nivoima, navodi, između ostalog, kako se danas od nastavnika očekuje da primjenjuje informacijsko-komunikacijske tehnologije u nastavi, a u saradnji sa roditeljima i širom zajednicom naglašava se odgovornost nastavnika u procesu izgradnje partnerstva sa zajednicom, u svrhu učenja. Sve navedeno upućuje na to da se razvojem informacijsko-komunikacijskih tehnologija, te uspostavljanjem koncepta cjelo-

životnog učenja, uloga nastavnika izmijenila, namećući potrebu za širenjem polja njegovog djelovanja, a time i potrebu za konstantnim radom prvenstveno na kompetencijama samih nastavnika.

4. IKT KAO FAKTOR UČENJA I POUČAVANJA

4.1. *Elektroničko ili e-učenje*

Smiljčić, Livaja i Acalin obrazlažu pojam elektroničkog učenja na sljedeći način:

„Elektroničko učenje ili e-učenje (engl. e-learning) definira se kao korištenje novih multimedijalnih tehnologija i Interneta kako bi svakoj osobi edukacija bila dostupna i izvan dometa obrazovnih ustanova. E-učenje se sastoji od svih formi učenja i/ili prenošenja znanja koja se baziraju na elektroničkim tehnologijama. Ovaj pojam ne podrazumijeva učenje i/ili prenošenje znanja „klasičnim” putem, tj. direktan kontakt učitelj – učenik već korištenjem ICT tehnologija. Prednosti e-učenja poklapaju se s učenjem poput knjiga s tom razlikom da knjige dolaze isključivo u tekstualnom i slikovnom obliku na papiru, dok materijali za e-učenje imaju multimedijalne mogućnosti i mogućnost praćenja predavanja na daljinu u stvarnome vremenu“ (2017: 161).

Isti autori dalje elaboriraju:

„S obzirom na intenzitet i način korištenja IKT-a u obrazovanju, razlikuju se sljedeći oblici e-učenja:

- klasična nastava – nastava u učionici u kojoj se samo nastavnik koristi računalom, kako bi nastavu popratio slajdovima koji prezentiraju obrazovni sadržaj (f2f - face to face);
- nastava uz pomoć ICT-a (ICT supported teaching and learning) – najčešće u računalnim učionicama, gdje nastavnik uz pomoć elektroničke ploče i računalnih ekrana ispred svojih učenika drži nastavu, obavlja ispite, zadaje zadatke te nadgleda i pomaže učenicima putem mreže računala;
- hibridna ili mješovita nastava (hybrid, mixed mode ili blended learning) – dijelom se odvija u pravoj učionici, a dijelom učenici participiraju u nastavi „od kuće” učeći iz obrazovnih materijala koji se računalnom mrežom distribuiraju – naziva se još i virtualnom učionicom;
- online nastava ili tzv. čisto e-učenje (fully online) – nastava je uz pomoć ICT-a u potpunosti organizirana na daljinu; odvija se isključivo putem elektroničke tehnologije, računalnih i inih telekomunikacijskih mreža, računala, mobitela i sl.

Naravno, ovi različiti oblici e-učenja iziskuju i različite tehnologije, pa u klasičnoj nastavi nastavnici najčešće koriste Word, Power Point (Microsoft Office) ili Writer i Impress (Open Office), kao i multimedijalne aplikacije na CD, DVD ili Blue-Ray diskovima i sl. U nastavi uz pomoć IKT-a koriste se razne multimedijalne aplikacije, aplikacije za provedbu testova, simulacija i sl., dok, hibridna nastava i „čisto” e-učenje koriste od Web-a, raznih browsera, pa do različitih internetskih servisa i aplikacija (2017: 163).

5. PREDNOSTI E-UČENJA I POUČAVANJA

Neupitna je i prednost koju je e-sistem učenja pružio kao supstitut učioničkoj nastavi u doba COVID-19 pandemije i njome nametnutih epidemioloških mjera. Kako navode Relan i Gillani (1997), online nastava može da se odvija u učionici, kod kuće, na poslu, te potiče eksperimentalni metod učenja, koji je integrisan sa stvarnim svijetom. Učenici imaju slobodu da biraju sadržaje, vrijeme, izvore, povratne informacije, te mnoštvo medija kako bi izrazili svoja shvatanja (Rellan & Gillani 1997). Uzimajući u obzir perspektivu onoga koji uči, Evans i Fay (2001; prema O’Donoghue, Singh i Green 2004) naglašavaju da su osnovne prednosti online učenja to što imaju fleksibilan okvir mjesta i vremena učenja, te pružaju mogućnost individualizacije tempa samog procesa učenja. Osim toga, Shaba (2000; prema O’Donoghue, Singh i Green 2004) smatra da osobama koje se osjećaju sputanim i nesamopouzdanim u učioničkom okruženju, ovakav način učenja pruža olakšicu, jer podiže njihovo samopouzdanje i potiče ih na viši stepen interakcije u nastavi i slobodnije iznošenje vlastitih stavova.

Govoreći o mogućnostima informacijsko-komunikacijskih tehnologija, Bakić-Tomić i Dumančić konstatuju:

“Računari se mogu uklopiti u svakodnevnu nastavu i upotrijebiti kao alati za unapređivanje gotovo svih nastavnih predmeta. Lingvistički predmeti razvili bi bolje shvaćanje nastajanja govornog jezika, razvoj komunikacije, stvaranja raznih priča i slično. Likovni predmet unio bi kreiranje i animiranje likova s prijelazom u 3D prostor. U glazbenom predmetu učenici bi mogli sami stvarati glazbu, u matematici bi stekli specifičan način razmišljanja kod vlastitog zadavanja i rješavanja matematičkih problema (pomoću vizualizacija). Povijest bi sadržavala realne situacije i životne priče iz prošlosti koje bi učenici mogli proživjeti i primiti činjenice na dubljoj razini, a ne samo kao informaciju. U geografiji učenici bi proučavali različita područja planeta i svemira putem stvarnih 3D slika, proučavali bi klimu i njen utjecaj, sastav tla, itd. U kemiji i biologiji kroz 3D animacije stvorile bi se bolji opis kemijskih i bioloških procesa, kao što je spajanje atoma, kretanje ptice u zraku na principu uzgona, itd.” (2012: 132).

Izvorna stvarnost nije nam uvijek dostupna u nastavi, no princip očiglednosti mogao bi se ispoštovati oslanjanjem na virtuelnu stvarnost. Ovakav vid učenja Poljak (1991) smatra korisnim i u svrhu razvijanja logičko-matematičkih, jezičkih i muzičkih sposobnosti učenika, jer bi time nastavno gradivo postalo interesantnije i više nalik realitetu, doprinoseći tako kvalitetnijoj realizaciji nastave.

Online učenje bi takođe trebalo da unapređuje dinamičnu interakciju između učenika i učitelja, te time potiče istinsko saradničko učenje putem tekstualne komunikacije, prijateljsku i promišljenu razmjenu (Harasim 1999). Jedna od najvećih koristi online učenja je poticanje samousmjerenih oblika učenja putem kojih pojedinac može da preuzme inicijativu u identifikaciji svojih obrazovnih potreba i izvora učenja (Joliffe, Ritter & Stevens 2001), što je od osobitog značaja za cjelokupnu realizaciju koncepta cjeloživotnog učenja.

5.1. Asistivna tehnologija

Svjetska zdravstvena organizacija definiše asistivnu tehnologiju na sljedeći način:

“Asistivna tehnologija je zajednički naziv za bilo koju napravu ili sistem koji pojedincima olakšava izvođenje zadataka koje inače ne bi mogli izvesti ili povećava lakoću i sigurnost izvođenja zadataka” (WHO 2004; Federici, Borsci & Mele 2013: 204).

Kako je dato u obrazloženju Akta o obrazovanju osoba sa invaliditetom:

“Termin ‘sredstvo asistivne tehnologije’ znači bilo koji predmet, dio opreme ili proizvodni sistem, bilo da je kupljen gotov, prepravljani ili prilagođavan, a koji se koristi za povećanje, održavanje ili unapređivanje funkcionalnih mogućnosti pojedinaca sa invaliditetom” (IDEA 2019).

Govoreći o podjeli asistivne tehnologije, Lazor, Isakov i Ivković predlažu:

Asistivnu tehnologiju je najkorisnije klasifikovati prema zadatku u čijem izvršenju pomaže:

- stabilnost, sedenje i pokretljivost
- radno mesto
- komunikacija
- pristup računarima
- motorički aspekti pisanja
- pisanje teksta
- teškoće u učenju
- vid
- sluh
- svakodnevne životne aktivnosti i upravljanje aparatima (2012: 16).

S obzirom na to da se dio asistivne tehnologije zasniva na informacijsko-komunikacijskim tehnologijama, zaključuje se koliko je u radu sa osobama sa posebnim potrebama, te onima sa teškoćama u razvoju, nužno kontinuirano usvajanje informacijsko-komunikacijskih kompetencija, dovodeći to u vezu sa imperativom cjeloživotnog učenja.

5.2. IKT u radu sa osobama sa posebnim potrebama

Stearns objašnjava značaj računara na sljedeći način:

„Uloga računala je značajna jer pružaju velik broj i raznolikost problema na primjeru niza demonstracija i modela. Za razliku od učitelja koji se mora posvetiti nekoliko učenika, računalo pruža trenutnu povratnu informaciju. Tako je naglašena kompatibilnost računala s postojećom praksom rada s učenicima s posebnim potrebama, te se naglašava kako su prednosti takvoga rada pažljivo određeni slijed aktivnosti, prilagodljivost težine zadataka i nadzor povratnih informacija“ (Stearns 2001; prema Livazović 2008: 82).

„Kim i sur. (2006) navode kako je digitalno potpomognuta nastava pomno osmišljena kako bi razvila strategije koje omogućavaju nastavnicima i rehabilitatorima raznovrsniju ponudu nastavnih metoda učenicima koji imaju različite potrebe. Sve promjene rezultat su nastojanja društvene te posebno odgojno-obrazovne zajednice s ciljevima što uspješnije inkluzije učenika u redovni školski sustav. Jedan od problema uspješne implementacije svakako je i činjenica da se samo ograničen broj učitelja i odgojitelja služi računalnom tehnologijom. Naime, u mnogim školama postoji primjerena oprema za učinkovitiji i lakši rad u odgoju i obrazovanju djece s posebnim potrebama, međutim, zbog manjka stručnoga kadra koji bi se tehnologijom mogao dovoljno kvalitetno služiti, njezini potencijali ostaju neizraženi“ (Kim, Woodruff, Klein & Vaughn; prema Livazović 2008: 82).

Kako je istaknuto u hrvatskom Pravilniku o osnovnoškolskom i srednjoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju (NN 24/2015): „Učenike sa posebnim potrebama dijelimo na one sa poteškoćama u razvoju, te darovite učenike“ (Carnet 2018: 6).

„Prema Pravilniku o osnovnoškolskom i srednjoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju (NN 24/2015) (dalje u tekstu Pravilnik) učenik s teškoćama u razvoju je učenik čije sposobnosti u međudjelovanju s čimbenicima iz okoline ograničavaju njegovo puno, učinkovito i ravnopravno sudjelovanje u odgojno-obrazovnom procesu s ostalim učenicima, a

proizlaze iz: tjelesnih, mentalnih, intelektualnih, osjetilnih oštećenja i poremećaja funkcija ili kombinacije više vrsta gore navedenih oštećenja i poremećaja.

Prema Pravilniku postoji sedam skupina vrsta teškoća, za svaku skupinu određene su podgrupe teškoća, a stručni tim koji procjenjuje učenika temeljem ovog Pravilnika sastavlja cjelovitu dokumentaciju korištenu u postupku utvrđivanja psihofizičkog stanja učenika te ono treba biti polazna točka u utvrđivanju smjernica primjene IKT-a u aktivnostima učenja i poučavanja:

1. Oštećenja vida, 2. Oštećenja sluha, 3. Oštećenja jezično-govorne-glasovne komunikacije i specifične teškoće u učenju, 4. Oštećenja organa i organskih sustava, 5. Intelektualne teškoće, 6. Poremećaji u ponašanju i oštećenja mentalnog zdravlja, 7. Postojanje više vrsta teškoća u psihofizičkom razvoju” (Carnet 2018: 7).

Neke važne karakteristike darovitih učenika su:

- Uče brzo, lako i efikasno.
- Imaju širok raspon interesovanja.
- Dobri su u donošenju zaključaka i postavljaju hipoteze.
- Neke predmete vole da uče više nego druge,
- Imaju širok raspon pažnje u područjima znanja.
- Imaju kreativno mišljenje.
- Imaju mišljenje za rješavanje problema.
- Pružaju višestruka rješenja ili odgovore na probleme.
- Postižu dobre ocjene u većini predmeta.
- Koncentrišu se na zadatak.
- Postavljaju više pitanja.
- Znatizeljni su i imaju neobične ideje.
- Radije rade samostalno.
- Iznalaze nova rješenja.
- Navikli su da podržavaju vlastite ideje. (Trna 2014; prema Kontostavlou i Drigas 2019: 61).

U radu sa učenicima sa oštećenjima vida, od informacijsko-komunikacijskih tehnologija kao sredstava koja koristi nastavnik, od izuzetnog su značaja zvučni zapisi, zapisi čije taktilne značajke su prilagođene ovim učenicima, te programi i oprema koji reaguju na glas. Za učenike oštećenoga sluha, preporučuje se korištenje FM sistema, kao i da se obezbijedi osoba koja će u stvarnom vremenu pisati ono što se govori, kako bi to učenik mogao čitati na svom ekranu, a tu su i softveri za prepoznavanje govora, kao i oni koji pisani tekst pretvaraju u govor. Učenicima sa oštećenjima jezičko-govorno-glasovne komunikacije i specifičnim teškoćama u

učenju dobro bi bilo unaprijed slati nastavne materijale korištenjem interneta, e-maila i sl. Sa učenicima koji imaju oštećenja organa i organskih sistema, i koji na duže vrijeme nisu sposobni pohađati nastavu, sugerira se nastava na daljinu, te slanje digitalnih ili audio materijala sa nastave, ukoliko učenik ne uspijeva voditi bilješke na predavanjima. Video zapisi su korisni u radu sa učenicima sa intelektualnim poteškoćama, a kad je riječ o učenicima sa poremećajima u ponašanju i oštećenjima mentalnog zdravlja, unaprijed slanje nastavnih materijala učenicima koji imaju ADHD, te upotreba alata six, ICT-AAC aplikacije ili nekog drugog komunikatora, umnogome doprinosi njihovom školskom napredovanju, kao i korištenje Edmodo ili Loomen aplikacija, ukoliko je učenik sklon individualnom radu (Carnet 2018).

Kada su posrijedi nadareni učenici, mobilno učenje, koje se oslanja na mogućnosti bežične prenosne tehnologije, digitalna učionica koja ne zahtijeva fizičko prisustvo učenika, online diskusije u kojima nadareni učenici mogu da razgovaraju sa drugim nadarenim učenicima, primjeri su poticajnih vidova primjene IKT-a u nastavi. Od osobite je važnosti pravovremeno prepoznavanje učenika koji su nadareni upravo za rad sa savremenim informacijsko-komunikacijskim tehnologijama, kako bi im se kroz obrazovni sistem pružila podrška i smjernice za razvoj njihovih talenata (Trna 2014; prema: Kontostavlou & Drigas 2019).

Informacijsko-komunikacijske tehnologije imaju mnoštvo prednosti, ali u radu sa djecom s poteškoćama u razvoju, njihova upotreba podrazumijeva postojanje posrednika, koji je kompetentan za rad sa savremenom tehnologijom, na šta upravo skreću pažnju autori Pedrotty Bryant, Erin, Lock, Allan i Resta (1998), ističući pritom značaj tehnoloških kompetencija nastavnika u procesu inkluzije. S obzirom na to da se informacijsko-komunikacijske tehnologije konstantno transformišu idući ka sve većoj složenosti, njihova upotreba u pedagoškom kontekstu iziskuje neprekidno sticanje novih znanja i kompetencija od strane onih koji primarno poučavaju i odgajaju, čime se iznova potvrđuje značaj cjeloživotnog učenja.

6. INFORMACIJSKO-KOMUNIKACIJSKE KOMPETENCIJE NASTAVNIKA U KONTEKSTU CJELOŽIVOTNOG UČENJA

6.1. Definicija pojma cjeloživotnog učenja

Analizirajući genealogiju koncepta cjeloživotnog učenja, Anita Lukenda iznosi sljedeće:

“U proteklih nekoliko desetljeća pojam cjeloživotnog učenja je jedan od najčešće korištenih termina ne samo u teoriji, politici i praksi odgoja i obrazovanja nego i u svakidašnjem govoru. Sama ideja da bi čovjek treba učiti dok je živ stara je gotovo kao i ljudska vrsta, no cjeloživotno učenje kao obrazovno-politički koncept nastao je relativno nedavno, šezdesetih godina dvadesetog stoljeća, kada su ga stvorile dvije međunarodne i jedna europska vladina organizacija: UNESCO, OECD i Vijeće Europe.” (Lukenda 2017)

Definicija cjeloživotnog učenja koju daje Evropska komisija glasi:

“Cjeloživotno učenje su sve aktivnosti učenja koje se preduzimaju tokom života sa ciljem unapređivanja znanja, vještina i kompetencija unutar lične, građanske, društvene i/ili perspektive vezane za zaposlenje” (European Commission 2001: 9).

Favorizirajući opis cjeloživotnog učenja koji je dao UNESCO-ov ekspert R. H. Dave, Lukenda navodi:

„Dakle, ključne karakteristike koncepta cjeloživotnog obrazovanja, odnosno cjeloživotnog učenja po R. H. Daveu (1973) su sljedeće: tri temeljna termina na kojima se zasniva značenje koncepta su „život”, „cijeli” te „obrazovanje”; obuhvaća i ujedinjuje sve etape obrazovanja i ono nakon toga; uključuje planirano i neplanirano učenje; obrazovanje i učenje se odvija u obitelji, zajednici, obrazovnim institucijama poput škola, sveučilišta i centara za izobrazbu kao i drugim obrazovnim institucijama u društvu; ono je protiv elitističkog oblika obrazovanja, a za demokratizaciju obrazovanja. Nadalje, obilježja su mu fleksibilnost i raznovrsnost sadržaja, načina i tehnika učenja te vremena učenja kao i dinamički pristup obrazovanju; sadrži dvije široke komponente – opću i profesionalnu, povezane i u međusobnoj interakciji; ima adaptivnu, inovativnu i korektivnu funkciju; konačni mu je cilj poboljšati i očuvati kvalitetu života; tri glavna preduvjeta cjeloživotnog obrazovanja su obrazovne šanse, motivacija i sposobnost za obrazovanje i, konačno, cjeloživotno obrazovanje je organizirajuće načelo cjelokupnog obrazovanja” (2017: 136).

Elaborirajući pojam cjeloživotnog učenja, Ala-Mutka zaključuje:

“U današnje doba ekonomskih i socijalnih promjena i brze tranzicije društva u „društvo znanja” te demografske situacije prema kojoj populacija u Europi postaje sve starija, javljaju se izazovi za novim pristupom obrazovanju i učenju. Zbog toga se sve više raspravlja o tzv. cjeloživotnom učenju, odnosno o aktivnosti učenja tokom života, s ciljem unapređivanja znanja, vještina i sposobnosti unutar lične, građanske, društvene i poslovne perspektive. Obrazovanje, kao temeljni kapital suvremenog društva, postalo je ključni čimbenik ekonomskog razvoja” (Ala-Mutka 2008; prema Maravić 2003).

6.2. Cjeloživotno učenje i informacijsko-komunikacijske kompetencije

Značaj cjeloživotnog učenja istaknut je u mnoštvu dokumenata i zvaničnih proglašavanja kojima se nastoje unaprijediti evropski sistem obrazovanja i ekonomija. Jedan takav dokument je Lisabonska strategija, kojom se u martu 2000. godine Vijeće Evrope obratilo zemljama članicama. Na zasjedanju u Lisabonu doneseni su zvanični zaključci, odakle je prenesen tekst koji slijedi:

„Vijeće Evrope dosljedno poziva države članice, u skladu sa njihovim državnim pravilima, Vijeće i Komisiju da preduzmu nužne korake unutar područja njihove kompetencije, kako bi se postigli sljedeći ciljevi:

- znatno godišnje povećanje ulaganja u ljudske resurse po glavi stanovnika;
- broj 18 do 24-godišnjaka sa dva razreda srednje škole koji nisu u daljnjoj edukaciji ili obuci bi trebalo da se prepolovi do 2010;
- škole i centri obuke, svi povezani na internet, trebalo bi da se razviju u višenamjenske lokalne centre učenja dostupne svima, koristeći najprikladnije metode kako bi se obratilo većem opsegu ciljnih skupina; učeća partnerstva bi trebalo da se uspostavljaju među školama, centrima obuke, preduzećima i istraživačkim centrima na njihovu obostranu dobit;
- Evropski okvir bi trebalo da definiše nove osnovne vještine koje bi trebalo priskrbiti putem cjeloživotnog učenja; IT vještine, strani jezici, tehnološka kultura, poduzetništvo i socijalne vještine; evropska diploma za osnovne IT vještine, sa decentraliziranim procedurama certificiranja bi trebalo da se uvedu kako bi se unaprijedila digitalna pismenost diljem unije;
- odrediti do kraja 2000. sredstva za podsticanje mobilnosti učenika, učitelja i nastavnog i istraživačkog kadra, putem najpogodnije upotrebe postojećih programa zajednice (Socrates, Leonardo, Youth), uklanjanjem prepreka i putem veće transparentnosti u priznavanju kvalifikacija i perioda sticanja znanja i obuke; preduzeti korake kako bi se uklonile prepreke učiteljskoj mobilnosti do 2002. i privući visokokvalitetne učitelje.
- trebalo bi izraditi zajednički evropski format za kratke biografije koje bi se koristile na dobrovoljnoj osnovi, kako bi se olakšala mobilnost pomažući procjenu znanja koje je stečeno, i od strane obrazovnih i ustanova za obuku, i od strane poslodavaca“ (European Parliament 2000).

Evidentno je da se Lisabonskom strategijom na nivou EU još prije više od dvadeset godina nastojalo naglasiti povezivanje svih škola i centara obuke na internet, kako bi se transformisali u višenamjenske centre učenja dostupne svima, a ne samo

njihovim direktnim korisnicima, otvarajući time puteve ka učenju u bilo kojoj životnoj dobi. Most kojim bi se transcendirale moguće barijere, počiva upravo na prednostima informacijsko-komunikacijskih tehnologija, što navodi na zaključak da posjedovanje ove vrste kompetencija kod nastavnika dolazi na prvom mjestu kao preduvjet otvaranju spomenutih ustanova namijenjenih obrazovanju i obuci prema lokalnoj zajednici, u svrhu pružanja obrazovnih usluga. U okviru spomenutih ciljeva, prvo mjesto na listi vještina koje bi trebalo priskrbiti putem cjeloživotnog učenja zauzimaju upravo IT vještine, nakon čega slijede strani jezici i tehnološke vještine, a kako bi se unaprijedila digitalna pismenost širom Evrope predloženo je i uvođenje evropske diplome za osnovne IT vještine, sa decentralizovanim procedurama certificiranja. Kako poziv nastavnika nameće potrebu intenziviranog cjeloživotnog učenja i stalno iznalaženje sve efikasnijih puteva za prenošenje znanja, jasno je da bi nastavni kadar, u svjetlu Lisabonske deklaracije, trebalo da prednjači u stjecanju informacijsko-komunikacijskih vještina.

7. INFORMACIJSKO-KOMUNIKACIJSKE KOMPETENCIJE NASTAVNIKA U SAVREMENOM OBRAZOVANJU

7.1. Definisanje informacijsko-komunikacijskih kompetencija nastavnika

Kako navodi Batarelo:

„U kontekstu društva znanja upravo se nastavničke kompetencije za učinkovitu uporabu informacijsko-komunikacijske tehnologije u procesima učenja i poučavanja ističu kao jedne od najspominjanijih, ali ujedno i najsloženijih“ (Batarelo 2007; prema Vrkić Dimić 2013: 55).

Husain je oblikovao model IKT kompetencija za nastavnike, pri čemu naglašava:

„Za uspješnu upotrebu IKT-a, potrebne su četiri kompetencije:

- **Tehnološke ICT kompetencije:** Ove kompetencije odnose na nastavničko znanje i tehničku obuku za korištenje i održavanje ICT opreme i softvera. Ove kompetencije obuhvataju vještine upravljanja modernim tehnologijama kao što su kompjuter, internet itd,
- **Pedagoške ICT kompetencije:** Pedagoške kompetencije se odnose na nastavničku instruktorsku praksu i poznavanje kurikuluma, i iziskuju od njih da razvijaju aplikacije u okviru svojih disciplina koje učinkovito koriste ICT kako bi se podržalo i proširilo poučavanje i učenje. Ovo je generička forma znanja koja je uključena je u sva pitanja učeničkog učenja, upravljanja razredom, razvoja i primjene nastavnog plana i vrednovanja učenika.

- Didaktičke ICT kompetencije: Ove kompetencije se odnose na predmetno znanje nastavnika koje bi trebalo naučiti ili podučiti. Nastavnici moraju znati i razumjeti predmet koji predaju, uključujući znanje osnovnih činjenica, koncepata, teorija i procedura unutar date oblasti, poznavanje eksplanatornih okvira koji organizuju i povezuju ideje i znanje o pravilima dokaza i pokusa... Nastavnici, takođe, moraju razumjeti prirodu znanja i traganje u različitim poljima.
- Socijalne ICT kompetencije: Socijalne kompetencije se odnose na poimanje društvenih i etičkih pitanja koja okružuju ICT i primjenjuju to poimanje u svojoj praksi“ (2010: 2-4).

Slično tome, Witfelt (2000) tvrdi:

„Kako bi učinkovito integrirali suvremenu tehnologiju u nastavu, nastavnicima su potrebne dvije vrste kompetencija

- osnovna računalna/informatička pismenost koja se odnosi na nastavničke kompetencije za korištenje IKT-a na korisničkoj razini, npr. upravljanje multimedijima, korištenje pretraživačkih mogućnosti, pomoćnih funkcija i sl. te
- multimedijske didaktičke kompetencije koje se odnose na razvijene metode rada s IKT-om u nastavi i raznovrsne „spasonosne strategije“ rješavanja specifičnih problema. Te se strategije mogu odnositi na manje probleme koji se često pojavljuju tijekom rada s tehnologijom, npr. brisanje neaktivnih aplikacija, uključivanje pisača on-line, restartanje računala i sl. Ipak, nastavnik ne treba biti tehničar, pa mu je kod većih problema potrebna adekvatna institucionalna tehnička podrška. Osim navedenih postoje i određene didaktičke spasonosne strategije korisne u situacijama kada nastavnik ne može samostalno riješiti problem koji se pojavio. Tada može, npr. uputiti učenike da rade zajedno ili ih poticati da pokušaju pronaći adekvatne alternativne putove za izvršavanje zadataka (npr. u slučaju kada je onemogućen pristup internetu, pa www nije dostupan, učenici mogu koristiti elektroničke enciklopedije pohranjene na CD-ROM-ovima i sl.)“ (2000; prema Vrkić Dimić 2014: 57).

Spomenute kompetencije trebalo bi razvijati kroz obrazovanje učitelja tako da se, uz tehnološke vještine gradi i kritički odnos prema tim tehnologijama. Razvijanje IK kompetencija kod nastavnika za cilj ima postizanje naobrazbe u skladu s vremenom u kojem žive, ali i poučavanje koje omogućuje razvijanje takvih kompetencija kod njihovih učenika. Pravilno slijedenje savremenih pedagoških i didaktičkih načela prilikom upotrebe IKT-a omogućava nastavnicima da pospješe učenje, potaknu razvoj viših razina mišljenja, te otvore mogućnost učenicima da konstruiraju znanja u informacijskom okruženju (Vrkić Dimić 2013). Informacijsko-komunikacijske

kompetencije nastavnika, tek sagledane u cjelini potrebnih tehnoloških vještina, postavljenog referentnog okvira za kritičko promišljanje, te kreativnog pristupa stečenim znanjima, postaju ispravna osnova cjeloživotnog učenja.

7.2. Digitalna kompetencija

Digitalna kompetencija odnosi se na „pouzdanu i ključnu upotrebu cjelokupnog raspona digitalnih tehnologija za informacije, komunikaciju i rješavanje osnovnih problema u svim aspektima života” (School Education Gateway2020). Definišući kompetencije kao „kombinaciju znanja, vještina i stavova koje odgovaraju kontekstu”, Evropski parlament i Vijeće Evropske unije uvrstili su digitalnu kompetenciju među osam ključnih kompetencija cjeloživotnog učenja, odnosno, među kompetencije koje su neophodne za lični razvoj, aktivno učešće u građanskim dužnostima, te procesu društvene inkluzije, uzimajući ih sve podjednako važnima (EUR-Lex 2006).

Evropski referentni okvir navodi sljedećih osam ključnih kompetencija:

- Komunikacija na maternjem jeziku;
- Komunikacija na stranim jezicima;
- Matematička kompetencija i bazične kompetencije u nauci i tehnologiji;
- Digitalna kompetencija;
- Učenje učenja;
- Društvene i građanske kompetencije;
- Osjećaj za inicijativu i poduzetništvo;
- Kulturna svijest i izražavanje (EUR-Lex 2006).

Digitalna kompetencija podrazumijeva „sigurno i kritičko korištenje informacijsko komunikacijske tehnologije (ICT) na poslu, prilikom učenja, usavršavanja i socijalizacije” (Evropski parlament i Vijeće 2006; prema Ala-Mutka, Punie & Redecker 2008: 4). „Ova široka definicija digitalne kompetencije priskrbljuje potreban kontekst (odnosno, znanja, vještine i stavove) za rad, život i učenje u društvu znanja” (Ala-Mutka, Punie & Redecker 2008: 4).

Kako tvrde Marcetić, Krstanović i Uzelac (2010):

“Vještine koje pretpostavlja informacijska i informatička kompetencija prikazuju se u slijedećim tačkama:

- sposobnost pretraživanja, prikupljanja i procesiranja (stvaranje, organizovanje, razlikovanje važnog od nevažnog, subjektivno od objektivnog, stvarno od virtuelnog) elektronskih informacija, podataka i koncepata i njihovo sistematično korištenje;
- sposobnost korištenja primjerenih pomoćnih sredstava (prezentacija, grafikona, dijagrama, karata) da bi se pribavile, predstavile i razumjele složenije informacije;
- mogućnost pristupa i pretraživanja internet stranica i korištenje internet usluga kao što su debatan forumi i elektronska pošta;
- sposobnost korištenja IKT-a kao potpore kritičkom razmišljanju;
- kreativnost i inovativnost u raznim kontekstima kod kuće, u slobodno vrijeme i na poslu;
- sklonost korištenju IKT-a u svrhu samostalnog rada i rada u timovima, kritički i misaoni stav pri ocjenjivanju raspoloživih informacija;
- pozitivan stav i osjetljivost za sigurnu i odgovornu upotrebu interneta, uključujući pitanja privatnosti i kulturnih razlika;
- interes za korištenje IKT-a da bi se proširili horizonti učestvovanjem u zajednici i mrežama u kulturne, društvene i profesionalne svrhe” (prema Dedić Bukvić 2016: 79-80).

Može se zaključiti kako digitalna kompetencija uključuje pouzdanu i kritičku upotrebu IKT-a za zapošljavanje, učenje, samorazvoj i sudjelovanje u društvu. Ova široka definicija digitalne kompetencije osigurava potreban kontekst (tj. znanje, vještine i stavove) za obradu podataka, život i učenje u društvu znanja.

7.3. Značaj IK kompetencija za nastavnike

Sticanje tehnoloških znanja i vještina od strane nastavnika mora biti povezano sa razvojem šireg raspona kompetencija. Rani pokušaji da se razviju tehnološki standardi za nastavnike bili su izolovani od širih nastavničkih kompetencija i bili su fokusirani primarno na tehnološke vještine. Posljedično, IKT kompetencije su bile uveliko ignorisane od strane ustanova za obrazovanje nastavnika. Tipično, nastavničkim fakultetima bio je potreban samo jedan kolegij posvećen upotrebi IKT-a kako bi zadovoljili akreditacijske zahtjeve. Vrlo često fakulteti su pokazivali otpor prema uvođenju još jednog kolegija u ionako preopterećene kurikulume.

Međunarodno društvo za tehnologiju i obrazovanje (International Society for Technology and Education - ISTE) veliku je pažnju posvetilo spomenutom problemu i izdalo skup tehnoloških standarda za učitelje. Razvijen putem rigoroznog procesa

u kojem su zajedno participirali eksperti i laici, projekat NETS-T (National Educational Technology Standards for Teachers) donosi eksplicitan opis onoga što bi nastavnici trebalo da posjeduju u kontekstu širih nastavničkih kompetencija. NETS-ovi standardi su kategorisani na sljedeći način:

1. tehnološke operacije i koncepti,
2. planiranje i dizajniranje okruženja i iskustava za učenje,
3. poučavanje, učenje i kurikulum,
4. procjena i vrednovanje,
5. produktivnost i profesionalna praksa,
6. društvena, etička, pravna i ljudska pitanja (NETS 2002).

Osvrtom na navedene kategorije da se vidjeti kako su tehnološke operacije i koncepti navedeni kao nužni standardi u definisanju kompetentnog nastavnika današnjice. S obzirom na to da samo kompetentan nastavnik može biti aktivan agens u procesu podsticanja cjeloživotnog učenja kod sebe i drugih, nameće se zaključak kako informacijsko-komunikacijske kompetencije nastavnika ne bi smjele biti olako shvaćene kad je posrijedi planiranje i realizacija procesa obrazovanja nastavnog kadra.

U dokumentu izdatom od strane Centra za politike i upravljanje, naslovljenom kao Inicijalno obrazovanje nastavnika u BiH, iznosi se kako je informatička i tehnološka pismenost jedan od važnijih obrazovnih ciljeva za 21. stoljeće, kako na studijima koji obrazuju nastavnike prirodnih nauka, tako i na drugim nastavnim smjerovima, poput jezičkih i umjetničkih (Abadžija 2015). Međutim, kako se navodi u istom dokumentu:

“Ovi smjerovi takve predmete ne nude u okviru fakultetskog plana i programa, a mogući su razlozi, pored neprepoznavanja važnosti, slaba opremljenost sala na fakultetima, a i školskih prostorija u većini bh. škola, te nedostatak kadra iz ovog područja” (Abadžija 2015: 19).

Iz navedenog se da zaključiti kako je mnogo toga u pogledu sticanja informacijsko-komunikacijskih kompetencija nastavnika prepušteno neformalnim i informalnim vidovima njihovog obrazovanja, kako bi išli u korak sa uvijek novim izazovima svoje profesionalne prakse, a kojima je nemoguće odgovoriti bez ozbiljnog shvatanja značaja cjeloživotnog učenja. Diskrepanca između onoga što nastavnički studiji pružaju svojim polaznicima, te onoga što se od njih traži u praksi u smislu informacijsko-komunikacijskih kompetencija, evidentna je i kada se osvrnemo na dokumente poput *Standarda i normativa za obavljanje djelatnosti visokog*

obrazovanja na području Kantona Sarajevo. U ovom dokumentu, Članom 16 (Minimalni standardi za studij na daljinu) navodi se kako slijedi:

- Visokoškolska ustanova koja realizuje studij na daljinu mora osigurati stalnu internet konekciju i odgovarajuću računarsku opremu potrebnu za realizaciju nastavnog procesa.
- Visokoškolska ustanova je obavezna osigurati virtualno okruženje za više kategorija korisnika u kojem će se izvoditi nastava u formi softverskih platformi koje služe za administriranje, praćenje, dokumentovanje, izvještavanje i razmjenu digitalnih nastavnih materijala.
- Nastavnicima, saradnicima i studentima koji su učesnici u realizaciji on-line nastave potrebno je osigurati odgovarajuće korisničke račune na softverskoj platformi za učenje, kao i pojedinačne korisničke e-mail adrese visokoškolske ustanove/organizacione jedinice.
- Polaznicima studija je potrebno osigurati mogućnost on-line pretraživanja elektronskog i fizičkog knjižnog fonda visokoškolske ustanove/organizacione jedinice koja organizira studij na daljinu.
- Visokoškolska ustanova je obavezna osigurati da je kompletan nastavni materijal (najmanje za prvu studijsku godinu) unaprijed pripremljen u elektronskom obliku (Službene novine Kantona Sarajevo 2019: 7).

7.2. Strategije podsticanja nastavnika na korištenje IKT-a

U pogledu načina podsticanja nastavnika da razvijaju svoje informacijsko-komunikacijske kompetencije, Merriam i Caffarella upućuju sljedeće prijedloge kreatorima obrazovnih politika:

Podsticanje nastavnika da stiču neophodna umijeća: Mnogi nastavnici smatraju IKT za nešto što im nije od koristi, štaviše, doživljavaju ga kao nepotreban teret, koji ne znaju da koriste, dok se neki, pak raduju prilici da o njoj uče i da je koriste u svom radu. U tom smislu potrebno je izdvojiti novčane investicije, ali i osmisliti planove profesionalnog razvoja za nastavnike.

Obezbeđivanje kontinuirane podrške korištenju tehnologija od strane nastavnika: Tehnološka infrastruktura podliježe stalnoj mijeni, te unaprijed treba isplanirati način pribavljanja sredstava kako bi se nastavnike podržalo u korištenju savremenih tehnologija.

Evaluacija nastavnika u upotrebi tehnologija: Premda mnogi smatraju da u današnje vrijeme nije moguće napredovati bez poznavanja IKT-a, postoje i oni koji nastupaju kao antagonisti ovakvom stavu. Uzevši ovo u obzir, od presudnog značaja

bilo bi sprovođenje analize korelacije između uspjeha u poučavanju koji nastavnici postižu, i njihovih IK kompetencija.

Nažalost, kako se navodi u Pregledu efikasnosti usluga u preduniverzitetskom obrazovanju u BiH iz 2019. godine:

“Nastavnici su ključni resurs, na koji otpada većina potrošnje u sektoru, ipak, postojeće strukture nisu dobro dizajnirane za podržavanje ili unapređenje učinka nastavnika. Nastavnici su plaćeni više od prosjeka u privatnom sektoru, a u nivou s javnim sektorom u BiH, što doprinosi privlačnosti te profesije, međutim plate nisu vezane za učinak, koji se, inače ni ne mjeri” (World Bank Group 2019: 6).

7.5. Plan Evropske komisije u pravcu razvoja digitalnih kompetencija

Još odranije se zalažući za razvoj digitalnih kompetencija učenika i nastavnog kadra, a usmjerena imperativima koje je obrazovnim sistemima na svjetskoj razini nametnula pandemija COVID-19, u svom Akcionom planu digitalne komunikacije za period od 2021-2027, Evropska komisija decidno naglašava da namjerava učiniti sljedeće:

- usvojiti **zajedničke smjernice za nastavnike i obrazovni kadar, kako bi njegovali digitalnu pismenost i savladali dezinformacije**, putem obrazovanja i obuke. Raditi sa civilnim društvom, evropskim tehnološkim kompanijama i nosiocima, emiterima, novinarima, Media Literacy Expert grupom, Digital Media Observatory, državnim nadležnim organima, roditeljima, učenicima i mladim ljudima
- ažurirati **Okvir evropske digitalne kompetencije** kako bi se uključile AI i vještine vezane sa podacima i podržao razvoj **izvora AI učenja** za škole, organizacije za profesionalno obrazovanje i obuku (VET), te druge davatelje obrazovnih usluga
- izraditi **Certifikat digitalnih vještina (EDSC)** koji je prepoznat i prihvaćen od strane vlada, poslodavaca i drugih širom Evrope
- predložiti **Preporuku Vijeća o poboljšanju pribavljanja digitalnih vještina u obrazovanju i obuci**. Ovo bi uključilo korištenje EU alata kako bi se investiralo u profesionalni razvoj učitelja, objavljivati najbolje postupke iz nastavnih metoda u visokokvalitetnom računarskom obrazovanju i marljivo raditi kako bi se identifikovale i ažurirale potrebe za vještinama kako iskrsavaju
- podsticati više učesnika u Međunarodnoj studiji računarske i informacijske pismenosti (ICILS), koja prikuplja međunarodne podatke o digitalnim kompetencijama učenika i uvesti **Evropski cilj za digitalne kompetencije učenika** ispod 15% do 2030. za učenike uzrasta 13,14 godina koji zaostaju u računarskoj i informatičkoj pismenosti

- usmjeravati razvoj naprednih digitalnih vještina putem koraka kao što je proširivanje **Pripravničkog staža digitalnih prilika** na VET učenika, instruktora i drugog obrazovnog kadra
- podsticati **učestće žena u STEM-u** (nauka, tehnologija, inženjering i matematika) sa Evropskim institutom za inovacije i tehnologiju (EIT) i podržati **EU STEM koaliciju** kako bi se razvili nastavni planovi i programi višeg obrazovanja koji privlače žene ka inženjeringu i ICT-u, zasnovano na „STEAM” (nauka, tehnologija, inženjering, umjetnost i matematika) pristupu (European Commission 2020).

8. PRIORITETI ZA RAZVOJ VISOKOG OBRAZOVANJA U BIH

U saradnji Evropske unije sa Vijećem Evrope izrađen je dokument pod nazivom Prioriteti za razvoj visokog obrazovanja u BiH za period 2016-2026, u kojem su položene smjernice za proces unapređivanja bosanskohercegovačkog obrazovanja na visokoškolskim ustanovama u skladu sa evropskim standardima. Pored isticanja potrebe da se na svim visokoškolskim ustanovama u BiH izrade programi cjeloživotnog učenja, u prikazu navedenih prioriteta koje ističe spomenuti dokument, kada je u pitanju usavršavanje djelatnosti naučno-istraživačkog rada, navodi se sljedeće:

“Povećati investicije za naučno-istraživački rad; dodijeliti posebne stavke budžeta za podršku naučno-istraživačkom radu na svim javnim VŠU, npr. finansiranje za publikacije, pristup elektronskim časopisima, kofinansiranje međunarodne saradnje i umrežavanja, inovacija istraživačkog rada vezanih za Horizon 2020, nabavke ICT opreme i novih laboratorija na svim javnim VŠU” (Council of Europe 2015: 15-16).

U nastavku istog dokumenta, također u vezi sa naučno-istraživačkim radom, potencira se izrada programa za usavršavanje osoblja na institucionalnom nivou, te razmatranje sprovođenja stručnog usavršavanja osoblja na nivou sektora.

Uzme li se u obzir i da je u dokumentu pod nazivom *Standardi i normativi za visoko obrazovanje u FBiH* još 2010. godine istaknuto kako slijedi:

“Visokoškolske ustanove su mjesto cjeloživotnog učenja, i u tom pogledu moraju prednjačiti u kontinuiranom praćenju razvoja tehnike i tehnologije i biti spremne pružati usluge ove vrste” (Čuljak 2010),

zaključuje se u kojoj mjeri je značajna uloga nastavnika na visokoškolskim ustanovama kad je posrijedi realizacija koncepta cjeloživotnog učenja, i koliko je bitno da nadležne institucije investiraju upravo u razvoj njihovih informacijsko-komunikacijskih kompetencija.

ZAKLJUČAK

Ustanove namijenjene obrazovanju nastavnika bi morale da se usmjere ka vlastitoj transformaciji, ili im prijeti zaostajanje za kovitlacem brzih tehnoloških promjena. Ovu činjenicu dramatično je potvrdila i globalna epidemiološka situacija 2020. Godine uzrokovana pandemijom COVID-19, kada se od nastavnika promptno zahtijevalo da nastavu realizuju online putem. Informacijsko-komunikacijske kompetencije nastavnika bi trebalo da budu promovisane putem njihovog formalnog, neformalnog i informalnog obrazovanja, pripremajući ih za upotrebu IKT-a, kako u aktuelnom nastavnom kontekstu, tako i u kontekstu poticanja cjeloživotnog učenja. Potrebno je odlučno pristupiti prihvatanju digitalne komunikacije u obrazovnom sistemu, dajući pri tome učenicima dobro osmišljene smjernice kako bi od toga uistinu imali koristi, osobito s obzirom na svijest o rizicima koji prate upotrebu informacijsko-komunikacijskih tehnologija, a koji iziskuju oprez i kritički pristup.

Kako bi obrazovanje ostvarilo optimalnu korist od korištenja IKT-a u učenju, ključno je da nastavnici, kako tokom dodiplomskog studija, tako i nakon sticanja diplome, usvajaju osnovne informacijsko-komunikacijske kompetencije. Pored osnovnih IKT kompetencija, iznimno je važno uputiti nastavnike u najbolje načine upotrebe novih tehnologija u kontekstu potreba društva i ekonomskih uslova. Da bi se ovo ostvarilo, nastavnički fakulteti bi trebalo da usko sarađuju sa svim agencijama, organizacijama i sindikatima namijenjenim obrazovanju, poslovnim i društvenim organizacijama, te političkim i drugim važnim instancama u obrazovnom sistemu. Ustanove usmjerene na obrazovanje nastavnika bi morale razviti planove za poboljšanje procesa učenja i poučavanja unutar svojih programa i osigurati da svi nastavnici budu pripremljeni za korištenje novih oruđa za učenje. Ujedno je izuzetno važno pronaći strategije, intervencije, iskustva i izvore koji imaju najveći uticaj kada je u pitanju podsticanje nastavnika u korištenju IKT-a.

LITERATURA

1. Abadžija, Maja (2015), *Inicijalno obrazovanje predmetnih nastavnika u BiH*, Centar za politike i upravljanje. Preuzeto 21. 2. 2021. sa www.cpu.org.ba
2. Ala-Mutka, Kirsti, Yves Punie, Christine Redecker (2008), *Digital Competence for Lifelong Learning: Policy Brief*, European Commission, Preuzeto 15. 12. 2020. sa www.researchgate.net
3. Bakić-Tomić, Ljubica, Mario Dumančić (2012), *Odabrana poglavlja iz metodike nastave informatike*, 2. izd., Učiteljski fakultet u Zagrebu, Zagreb
4. Carnet – Hrvatska akademska i istraživačka mreža (2018), *Smjernice za primjenu informacijsko-komunikacijskih tehnologija u radu s učenicima s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama*. Preuzeto 27. 2. 2021. sa www-e-skole.hr
5. Council of Europe (2015), *Prioriteti za razvoj visokog obrazovanja u BiH za period 2016.– 2026*. Joint EU/CoE Project; Strategic Development of Higher Education and Qualification Standards. Preuzeto 21. 2. 2021. sa mcp.gov.ba
6. Čuljak, Ivan (2020), *Standardi i normativi za visoko obrazovanje u Federaciji BiH*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke BiH. Preuzeto 21. 2. 2021. sa www.heg.gov.ba
7. Dedić Bukvić, Emina (2016), “Zastupljenost informacijske i informatičke kompetencije na studijskim programima izobrazbe nastavnika na Univerzitetu u Sarajevu”, *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*, 16 (2), 73-96.
8. Delić, Nedim (2008), *Informaciono-komunikacione tehnologije u obrazovanju*, Panevropski univerzitet, Banja Luka; Preuzeto 26. 2. 2021. sa ape.ironrsrbija.edu.rs
9. Dryden, Gordon, Jeanette Vos (2001), *Revolucija u učenju: kako promijeniti način na koji svijet uči*, Educa, Zagreb
10. Elder, Linda, Richard Paul (1994), “Critical thinking: Why we must transform our teaching”, *Journal of Developmental Education*, 18(1), 34-35.
11. European Commission (2001), *Making a European Area of Lifelong Learning a Reality*, COM Brussels. Commission of European Communities. Preuzeto 3. 10. 2020. sa viaa.gov.lv
12. European Commission (2020), *Digital Education Action Plan (2021-2027): Resetting education and training for the digital age*. Preuzeto 10. 12. 2020. sa ec.europa.eu

13. European Parliament (2000), *Lisbon European Council 23 and 24 March 2000: Presidency Conclusions*. Preuzeto 1. 12. 2020. sa www.europarl.europa.eu
14. European Parliament and the Council (2006), "Recommendation of the European Parliament and the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning", *Official Journal of the European Union*, L394/10-18. Preuzeto 2. 11. 2020. sa eur-lex.europa.eu
15. Federici, Stefano, Simone Borsci, Maria Laura Mele (2013), "Environmental Evaluation of a Rehabilitation Aid Interaction under the Framework of the Ideal Model of Assistive Technology Assessment Process", In: Masaaki Kurosu (Ed.), *Human Computer-Interaction. Human-Centred Design Approaches, Methods, Tools, and Environments*, Part I, HCI: International Conference on Human-Computer Interaction, Las Vegas, 203-210.
16. Friedman, Thomas Loren (2010), *Svijet je ravna ploča: Globalizirani svijet u XXI stoljeću*, Algoritam, Zagreb
17. Harassim, Linda Marie (1990), "Online education: An environment for collaboration and intellectual amplification", In L. M. Harasim (Ed.), *Online Education: Perspectives on a New Environment*, Praeger, New York, 39-66.
18. Husain, Noushad (2010). *Teacher Competencies for the Use of Information Communication Technology*. Preuzeto 14. 2. 2021. sa https://www.researchgate.net/publication/273063487_Teacher_Competencies_for_the_Use_of_Information_Communication_Technology
19. IDEA (2019), *Individuals with Disabilities Education Act*, 1401(1), Preuzeto 28. 2. 2021. sa sites.ed.gov
20. Jolliffe, Alan, Jonathan Ritter, David Stevens (2001), *The online learning handbook: Developing and using web based learning*, Kogan page, London
21. Kontostavlou, Erini-Zoi, Anastasios Drigas (2019), "The Use of Information and Communications Technology (I.C.T.) in Gifted Students", *International Journal of Recent Contributions from Engineering Science & IT (iJES)*, 7(2), 60-67.
22. Lazor, Mirjana, Mirjana Isakov, Nevena Ivković (2012), *Asistivna tehnologija u školi*, Škola za osnovno i srednje obrazovanje „Milan Petrović”, Novi Sad:
23. Lewin, Cathy, Diane Mavers, Bridget Somekh (2003), "Broadening access to the curriculum through using technology to link home and school: A critical analysis of reforms intended to improve student's educational attainment", *The Curriculum Journal*, 14(1), 23-53.

24. Livazović, Goran (2008), "Primjena računalne tehnologije u odgoju i obrazovanju djece sa posebnim potrebama", *Život i škola*, Vol. LIV, br. 19, 79-86.
25. Lukenda, Anita (2017), "Genealogija koncepta cjeloživotnog učenja", *Acta Iadertina*, Vol. 14, No. 1, 131-147.
26. Maravić, Jasminka (2003), "Cjeloživotno učenje", *Časopis Edupoint*, III/17, 34-38.
27. Marinković, Renata (2004), *Inteligentni sustavi za poučavanje*, Hrvatska zajednica tehničke kulture, Zagreb
28. Hutinski, Željko, Boris Aurer (2009) "Informacijska i komunikacijska tehnologija u obrazovanju: Stanje i perspektive", *Informatologia*, Vol. 42, No. 4., 265-272.
29. Merriam, Sharan B., Rosemary Caffarella, Lisa M. Baumgartner (1999), *Learning in adulthood: A comprehensive guide*, Jossey-Bass, San Francisco
30. ISTE (2002), *National Educational Technology Standards for Teachers*. Preuzeto 26. 2. 2021. sa core-docs.s3.amazonaws.com
31. O'Donoghue, John, Sinh Gurmak Singh, Charmaine Green (2004), "A comparison of the advantages and disadvantages of IT based education and the implications upon students", *Interactive Educational Multimedia*, 9, 63-76.
- OECD (2005), *Teachers Matter: Attracting, Developing and Retaining Effective Teachers. Education and training Policy*. Preuzeto 26. 2. 2021. sa www.oecd.org
32. OECD (2018), *Teachers* (indicator). Preuzeto 26. 2. 2021. sa <https://data.oecd.org>
33. Pedrotty Bryant, Diane, Jane Erin, Robin Lock, James M. Allan, Paul E. Resta (1998), "Infusing a teacher preparation program in learning disabilities with assistive technology", *Journal of learning disabilities*, 31(1), 55-66.
34. Poljak, Vladimir (1991), *Didaktika*, 9. izd., Školska knjiga, Zagreb
35. Relan, Anju, Bijan B. Gillani (1997), "Web-based instruction and the traditional classroom: Similarities and differences", in: B. Khan (Ed.), *Web-based instruction*, Educational Technology Publications, NJ, 25-37.
36. School Education Gateway (2020), *Digitalna kompetencija: ključna vještina nastavnika i učenika u 21. stoljeću*. Preuzeto 10. 2. 2021. sa <https://www.schooleducationgateway.eu/hr/pub/resources/tutorials/digital-competence-the-vital-.htm>
37. Selvi, Kiyet (2010), "Teachers Competencies", *Cultura – International Journal of Philosophy of Culture and Axiology*, 7(1), 167-175.

38. Smiljčić, Ivana, Ivan Livaja, Jerko Acalin (2017), "ICT u obrazovanju", *Zbornik radova Veleučilišta u Šibeniku*, No. 3-4, 157-170.
39. Standardi i normativi za obavljanje djelatnosti visokog obrazovanja na području Kantona Sarajevo (2019), *Službene novine Kantona Sarajevo broj 33/17*. Preuzeto 21. 2. 2021. sa www.unsa.ba
40. Vrkić Dimić, Jasmina (2013), "Kompetencije učenika i nastavnika za 21. stoljeće", *Acta Iadertina*, Vol. 10, No. 1, 49-60.
41. World Bank Group (2019), *Bosna i Hercegovina: Pregled efikasnosti usluga u pred-univerzitetkom obrazovanju, Faza I: Pregled stanja*. Preuzeto 21. 2. 2021. sa documents.worldbank.org

INFORMATION-COMMUNICATIONS COMPETENCIES OF TEACHERS AS A REQUIREMENT OF CONTEMPORARY TEACHING AND THE LIFELONG LEARNING CONCEPT

Summary:

This article aimed to make a theoretical review of the importance of ICT education of teachers in service of preparation for more efficient performances required by their profession in the context of general globalization changes they are exposed to. In that sense, a review of the advantages of ICT utilization and the requirements of lifelong learning which sets informatical skills as an imperative had been presented, emphasizing the role of teachers, since it requires working on self-improvement, as well as directing others towards competent, critically observed and purposeful usage of modern technological achievements. Some of the priorities for the development of higher education in B&H have been presented, where in the context of scientific-research work for the 2016-2026 period, providing all of the public higher education institutions with ICT equipment is planned, which indicates that the teachers working in these institutions must possess the competencies for their utilization, especially because institutions of higher education should play the role of one of the main promoters of lifelong learning.

Keywords: information-communication competencies of teachers; lifelong learning; digital competence; e-learning and teaching; strategies of inciting teachers to use information communication technologies

Adresa autorice
Authors' address

Merjem Sušić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
merjemsusic19@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.299

UDK 37.036:271.385

Primljeno: 10. 02. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Džejla Idrizović

ŠKOLA O(NE)MOGUĆAVA RAZVOJ KREATIVNOSTI

Fenomen kreativnosti je zbog svoje sveobuhvatnosti i izrazite kompleksnosti oduvijek privlačio pozornost istraživača, ali tek sa naglim razvojem nauke, tehnike i tehnologije, početkom devedesetih godina prošlog stoljeća počinju njegova intenzivnija proučavanja. Na značaj kreativnosti ukazuju brojni teoretičari ističući važnost ovog fenomena kako na individualnoj, društvenoj, tako i na globalnoj razini. Kreativnost ima veliku ulogu u kreiranju značajnih djela koja doprinose širem društvenom napretku. Brzi napredak nauke i tehnologije iziskuje nove, neobične i neuobičajene reakcije, te shodno tome moderno društvo traži mlade inspirativne, nadarene, nadahnute, kreativne i inovativne ljude koji će uspjeti odgovoriti na izazove koji se svakodnevno postavljaju pred njih. Obrazovanje ima ključnu ulogu u njihovom osposobljavanju za život u savremenom društvu, ali kritičari modernog obrazovanja dovode u pitanje ulogu škole u poticanju i razvijanju kreativnosti. S jedne strane, škola je ustanova koja gaji stvaralaštvo i stvaralačke aktivnosti, ali s druge strane, kako kažu mnogi, škola ubija i guši ono što bi mladi ljudi imali i mogli pokazati. U ovom radu se razmatra pojam kreativnosti, kao i uloga obrazovanja, škole i učitelja¹ u poticanju i buđenju kreativnosti kod mladih ljudi. Analizom relevantne i recentne pedagoške literature nastoji se odgovoriti na pitanje da li i na koji način škola o(ne)mogućava razvoj kreativnosti, koje su to prepreke i blokatori kreativnosti u školi i na koji način ih eliminirati.

Ključne riječi: kreativnost; poticanje i sputavanje kreativnosti; kreativna škola; kreativni učitelj

¹ U radu ćemo se koristiti terminom učitelj time podrazumijevajući stručnjake koji rade u svim odgojno-obrazovnim sredinama (razredna, predmetna i univerzitetska nastava)

UVOD

Dinamične promjene koje se dešavaju u savremenom društvu uvjetuju potrebu za stalnim inoviranjem znanja i stjecanjem novih radnih vještina. Za razliku od društva prošlosti, današnji svijet je svijet brzih promjena, naučnih i informacijskih dostignuća, vrijeme koje traži kritičko razmišljanje, razvoj kreativnosti i inovativnosti, ovladavanje vještinama upravljanja novim tehnologijama, razvoj i poticanje radnih navika i poduzetničkog duha. Sve te vještine pripremaju za život u društvu znanja. Kao glavna pokretačka sila za stjecanje znanja, te društvenog i gospodarskog napretka ističu se kreativne i stvaralačke vještine. Obrazovanje za 21. stoljeće sve više naglašava važnost razvijanja, poticanja, prepoznavanja, njegovanja i korištenja ovih vještina u svakodnevnom životu.

Fenomen kreativnosti je oduvijek intrigirao znanstvenike, ali prva značajnija istraživanja ovog pojma javljaju se sredinom dvadesetog stoljeća pod vodstvom psihologa J. P. Guilforda, a kasnije, nakon pedesetih godina prošlog stoljeća pojam kreativnosti se promiče kroz različite teorije i reforme školstva, sve do kraja osamdesetih i početkom devedesetih godina kada sa intenzivnim razvojem nauke, tehnike i tehnologije izučavanje ovog pojma postaje imperativ u unapređenju kvalitete obrazovanja. Kreativnost postaje jednom od ključnih kompetencija potrebnih za djelovanje u društvu znanja. To je prepoznala i Evropska Unija, te je godinu 2009. bila proglasila godinom kreativnosti i inovativnosti i na njihov značaj ukazala nizom dokumenata². Kultura, kreativnost i inovativnost su vitalni za konkurentnost i razvoj europskih ekonomija i europskih društava u vremenima stalnih promjena i ozbiljnih izazova (OECD 2011).

U narednim desetljećima, promjene koje danas doživljavamo – političke, gospodarske, tehnološke – postat će još izraženije. Kreativno razmišljanje ne samo da poboljšava sposobnost prilagođavanja okruženju i okolnostima, nego omogućava i utjecaj pojedinca na njihovu transformaciju. Iako učitelji i kreatori obrazovne politike smatraju kreativnost i kritičko razmišljanje važnim ciljevima učenja, na što ukazuju i navedeni dokumenti, mnogima je još uvijek nejasno što znači razvijati ove vještine u školskom okruženju. Od mladih ljudi se u budućnosti očekuje spremnost na nova iskustva u kontekstu složenih odnosa i zahtjeva radnog mjesta. Stoga, škole imaju

² - Vijeće Europske unije – Vijeće za obrazovanje, mlade, kulturu i sport: *Kulturne i kreativne kompetencije i njihova uloga u izgradnji intelektualnog kapitala Europe*, Bruxelles, 28. i 29. studeni 2011.
- Vijeće Europske unije: Preporuka Europskog parlamenta i Vijeća o ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje (Recommendation 2006/962/EC of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning, *Official Journal L* 394 of 30. 12. 2006.)

društvenu odgovornost osposobiti članove društva potrebnim vještinama kako bi im se osiguralo lakše snalaženje u svakodnevnim životnim situacijama, u odnosima sa drugima, u informacijskim tehnologijama, u kontaktu sa raznolikim kulturnim identitetima. Kreativnost je danas definitivno prepoznata kao ključni element za opstanak i razvoj pojedinca i društva.

ŠTA JE „KREATIVNOST“?

Sam pojam „kreativnost“ je složen i kompleksan, ne može se jednodimenzionalno definirati, pa stoga i ne postoji jedna jedinstvena definicija ovog pojma. Kako navode Arar i Rački (2003) prijelomna tačka za sustavnije istraživanje kreativnosti bilo je čuveno predavanje Joy Paul Guilforda na Pennsylvania State Collegeu, 5. 9. 1950., pod naslovom “Creativity”. U tom je predavanju istaknuto kako se mjere postignuća (prvenstveno školski testovi) zasnivaju na pitanjima koja usmjeravaju mišljenje prema jednom prethodno određenom tačnom odgovoru. Kao kontrapunkt takvom, konvergentnom mišljenju, pažnja se počela usmjeravati na do tada zanemareno divergentno mišljenje. Psihologija se upustila u traženje odgovora na pitanja o razumijevanju, upotrebi i razvoju ljudskih kreativnih potencijala.

Divergentno mišljenje karakterizira sposobnost stvaranja višestrukih odgovora vezanih uz jedan problem i stoga ono predstavlja jednu od najvažnijih karakteristika kreativnosti. Prema Stojakoviću (2002) divergentno mišljenje i učenje su osnova kreativnosti čiju sadržinu čini proizvođenje što većeg broja novih i različitih činjenica i ideja na osnovu datih (poznatih) podataka pri čemu se naglašavaju različitosti i originalnost. Isti autor dalje navodi da se divergentnim pitanjima i zadacima potiče razmišljanje, povećava motivacija i aktivnost učenika, te razvija njegova mašta i istraživački duh. Koludrović, Reić Ercegovac (2010) navode da divergentna pitanja pružaju mogućnost davanja neobičnih i raznolikih odgovora, gdje je tačnost subjektivno određena s obzirom na znanje, kreativnost i sposobnosti učenika, a cilj im je stimulirati kreativno mišljenje.

B. Bognar (2010: 2) objašnjava kako je „savremena riječ kreativnost nastala temeljem riječi kreirati, koja je pak nastala od latinske riječi creare što znači stvarati ili proizvoditi stvari koje prije nisu postojale. Stoga, riječ kreativnost upućuje na moć stvaranja, izumljivanje ili proizvodnju; umjetničko stvaralaštvo i sudjelovanje u nečemu korisnom ili vrijednom (konstruktivnom, svrhovitom)“. Sreća kreativnost opisuje kao proces generiranja ideja, nastojeći pri tom biti što originalniji:

„Pet je temeljnih principa pomoću kojih se može slikovito objasniti kreativnost, odnosno stvaranje ideja: mentalne kutije, šifre, kopče, asocijacije, pitanja. Zamislimo da je naš mozak veliko skladište u kojemu se nalaze brojne kutije pune informacija. Šifre nam služe da otvorimo svaku pojedinu kutiju i nađemo njezin sadržaj. Kopče nam pomažu da povežemo sadržaje dviju ili više kutija zajedno. Kad nas sadržaj jedne kutije podsjeti na sadržaje nekih drugih kutija, to nazivamo asocijacijom. Pitanja služe kako bismo osmislili cijeli proces traženja i stvaranja ideja. Koju ćemo kutiju otvoriti, koje ćemo ideje uzajamno povezati, kako ćemo potražiti neku pravu i poticajnu asocijaciju, u tome nam pomažu dobro postavljena pitanja (...) Stvaralačko razmišljanje temelji se na neobičnim asocijacijama koje nam zatim omogućuju da otvorimo neočekivane kutije ili kopčama povežemo ono što uobičajeno ne ide jedno uz drugo“ (1992: 14).

U mnogim teorijama i istraživanjima kreativnosti (Sternberg, Lubart 1991; Sternberg 1996; Arar, Rački 2003; Pušina 2020) ističe se da mora postojati preklapanje dosta komponenata kako bi se javila kreativnost. Konfluentna (integrativna) teorija Sternberga i Lubarta (1991) kao važne komponente kreativnosti navodi inteligenciju, znanje, stilove mišljenja, ličnost, motivaciju i okolinu. Prema Sternbergu (1996) jedan od faktora koji determiniraju kreativnost je izuzetno visoka motivacija za kreativnošću. I prema dva empirijska istraživanja u BiH koje je proveo Pušina (2019) dobijeni su rezultati o *motivaciji* kao najznačajnije rangiranom resursu za poticanje kreativnosti u školskim uslovima (Pušina 2020a). Kao ostale faktore Sternberg navodi neusklađenost u kršenju bilo kakvih konvencija koje bi mogle kočiti kreativni rad, predanost u održavanju standarda izvrsnosti i samodiscipline vezane uz kreativni rad, duboku vjeru u vrijednost kreativnog djela kao i spremnost da se djelo kritizira i poboljša, pažljiv izbor problema ili predmeta na koje će usmjeriti kreativnu pažnju. I Sternberg kao i drugi autori (Stojaković 2002; Koludrović, Reić Ercegovac 2010) navodi da su kreativni procesi karakterizirani divergentnim razmišljanjem, te kao značajan faktor u determiniranju kreativnosti navodi preuzimanje rizika (Sternberg 1996; Bognar 2010; Sahlberg 2011). Kako navode Arar i Rački (2003) „jedna od sposobnosti koje su važne za kreativnost po integrativnom pristupu kreativnosti uključuje i praktičnu sposobnost “prodavanja” vlastitog rada, odnosno sposobnost uvjeravanja publike u vlastitu kreativnost i vrijednost. Kako bi se javila kreativnost, kognitivne, motivacijske i okolinske komponente moraju zajednički, interaktivno djelovati“ (Arar, Rački 2003: 5).

U svojoj definiciji Runco (2004) navodi kako se kreativnost manifestira kroz namjeru i motivaciju za transformacijom stvarnog svijeta pri tome stvarajući

originalne interpretacije. Uz stvaranje takvih interpretacija dodaje i vještinu odlučivanja o njihovoj korisnosti tj. evaluaciju ideja. No i sam je pisao kako je vjerojatno jedina stvar oko koje se slažu brojni stručnjaci ta da kreativnost nužno uključuje originalnost. Temeljem toga možemo slobodno sve ostale komponente staviti na stranu i reći kako je za definiranje kreativnosti ključna originalnost. Ona je čvrsto vezana uz kreativnost i njihova je veza neraskidiva.

Pušina (2020a: 2) navodi kako je „ljudska kreativnost potreba za stvaranjem, duboko ukorijenjena u ljudskoj tragalačkoj prirodi/radoznalosti“. Autor naglašava da termin „ljudska kreativnost“ upućuje kako postoje i druge kreativnosti, npr. kreativnost životinja, te je prema njegovom mišljenju pojam kreativnosti, kao i inteligencija, vrlo često pogrešno promatran isključivo antropocentrično. U svojoj definiciji kreativnosti naglašava kreacijsku etičku komponentu:

„Ljudska kreativnost doista je kompleksan, inter i transdisciplinarni (i) psihologijski (disciplinarni) i psihološki (istraživački/iskustveni) fenomen. Kazao bih kako je ljudska kreativnost sazvučje multipotencijala čovjek/okolina: ljudske sposobnosti (ne samo intelektualne, mada je naglasak poglavito na njima), raznolike dimenzije ličnosti (naročito motivacijsko-emocionalni i ponašajni sklop) te osobito intelektualni stilovi kao integrirajuće i posredujuće varijable, u jednom podr(a)žavajućem socio/kulturalnom kontekstu-okružju trebali bi „porađati“ ideje/stvari – kreacijske „produkte“, kako na raznoliku ličnu tako i društvenu dobrobit. Etiku/etičnost u stvaranju/koristi smatram temeljnim polazištem i kriterijem kreacijskih procesa/produkata“ (Pušina 2020a: 15).

Ljudsku kreativnost autor promatra kroz sadejstvo tri komponente:

„Srce ljudske kreativnosti po mome mišljenju je potreba za stvaranjem, gdje se ogleda dominantno motivacijska (radoznalost) ali i afektivna komponenta. Zatim je to zapitanost o sebi i svijetu. To je dominantno razumska, spoznajna, kognitivna komponenta, koja može biti itekako motivacijska sama po sebi. Na kraju, ali možda i najvažnija komponenta (sadejstva) je način ili stil, na koji ljudi žive u svijetu „sebe“ i svijetu „izvan sebe“, pomirujući srce i razum u procesu stvaranja onoga što je novo, korisno i etički prihvatljivo, kako na individualnoj, tako i društvenoj razini“ (Pušina 2020a: 16).

Somolanji i Bognar (2008: 3) su niz definicija različitih autora, koji pod pojmom kreativnosti podrazumijevaju novinu, originalnost, motivaciju, proces, sposobnost, urođenost, kritičko mišljenje i interakciju s okolinom, sintetizirali u jednu zajedničku po kojoj je „kreativnost urođena sposobnost svakog pojedinca da proizvodi određenu novinu na već postojeće stanje, bilo u materijalnoj, bilo u duhovnoj sferi (rješenja,

ideje, umjetnički oblici, teorije ili proizvodi), da je ta novina originalna, ekonomična i primjenjiva unutar određenog socijalnog konteksta, te da je pozitivno usmjerena“.

Shodno prethodno navedenom, priklanjamo se mišljenju da se svaki čovjek rađa sa kreativnim potencijalom i da je kreativnost urođena sposobnost svakog pojedinca da na nov i originalan način, na temelju prethodnih spoznaja i činjenica o onome što je predmetom njegovog interesovanja, donese vlastite ideje i rješenja. Može se reći da u zavisnosti od intrinzičnih i okolinskih podražaja ti kreativni potencijali bivaju ispoljeni ili ostaju duboko zatumljeni u osobnosti pojedinca.

ŠKOLA O(NE)MOGUĆAVA RAZVOJ KREATIVNOSTI

Riječ kreativnost se vrlo često pominje u školi. Brojna su pitanja koja oduvijek intrigiraju sve sudionike odgojno-obrazovnog procesa: Šta je kreativnost? Koju ulogu ima škola u poticanju ili obeshrabrivanju razvoja kreativnosti? Da li su svi učenici kreativni ili samo oni “posebni”? Koji uvjeti ili okolnosti dozvoljavaju pojedincima da ispolje svoju kreativnost? Jedan od vodećih svjetskih stručnjaka u polju kreativnosti i obrazovanja, britanski govornik, kritičar i reformator obrazovanja sir Ken Robinson (2009) ukazuje na značaj kreativnosti u obrazovanju i navodi kako škole „ubijaju“ kreativnost kod mladih ljudi. Cilj obrazovanja treba da bude razvijanje i buđenje, a ne potiskivanje kreativnosti. Prema Robinsonovom (2009) shvatanju mnogi visoko talentovani, briljantni, kreativni ljudi misle da nisu vrijedni – zato što te njihove vrijednosti obrazovni sistem ne cijeni i gleda na njih sa predrasudama. I drugi autori (Amabile 1989; Sternberg 1996; Somolanji i Bogнар 2008; Sahlberg 2011; Dias i Barroso 2020) smatraju da u pogledu kreativnosti formalno obrazovanje ima dvojaku ulogu: istovremeno ga ubija i gaji.

Prema Sahlbergu (2011) postoji mnogo načina da se inhibira kreativnost. Kao glavne faktore koji utječu na razvoj kreativnosti u školi, Sahlberg (2011) navodi tri prepreke čije bi otklanjanje moglo pomoći u preoblikovanju nastave i učenja u inovacijskom društvu:

1. Konkurencija kao glavni pokretač poboljšanja obrazovanja – konkurencija među školama dovodi do boljih rezultata za učenike. Da bi se škole mogle natjecati, potrebno je da pojedinačne škole imaju mnogo više autonomije. Konkurencija zahtijeva od škola i nastavnika da traže nove aspekte u svom radu i samim tim obrazovni sistemi stječu prednost u odnosu na druge u trci za najboljim učenicima, resursima i javnom reputacijom.

2. Standardizacija nastave i učenja – Globalizacija je povećala konkurenciju, ali i saradnju. I jedno i drugo dovodi do koordinacije i usklađivanja struktura i procesa. U obrazovanju je to značilo uvođenje standarda za nastavu, kurikulum, očekivani ishodi učenja, školske ustanove, tehnologije i tako dalje. Standardizacija nastave i učenja kroz fiksne nastavne šeme i unaprijed određene ishodi učenja, međutim, najveći je neprijatelj kreativnosti. Kada nastavnici predaju slijedeći nastavne standarde izvana i imaju za cilj uska akademska postignuća učenika, oni obično ne riskiraju, ne pokušavaju primijeniti nove načine podučavanja i tako biti kreativniji. Dobar primjer negativne posljedice standardizacije nastave je sve manja uloga suradnje u školi. Individualizirano testiranje kao element standardizacije stavlja lični učinak ispred kolektivnog postignuća pa smanjuje osjećaj međuovisnosti i brige u školama.
3. Jača odgovornost zasnovana na testu – Ključni kriterij u ovom procesu odgovornosti su rezultati ispitivanja određeni eksternim standardiziranim testovima. Prema novim dokazima, ovo dovodi do suženog kurikuluma, poučavanja usmjerenog na nastavnika i učenja napamet među studentima, pa čak i zloupotrebe i korupciju.

Kako bi se otklonile navedene barijere, Sahlberg (2011) navodi sljedeće eliminatore ovih prepreka razvoju kreativnosti u školi, a to su:

1. Saradnja u školi i kooperativno učenje u razredu – Rijetko koji pojedinac može iznijeti originalne ideje koje jesu vrijednost bez interakcije i utjecaja drugih ljudi. Stoga je jedan od ključnih uslova za kreativnije škole više kolaborativne kulture što uključuje profesionalnu kolegijalnost između nastavnika i zajedničko učenje među učenicima. Saradnja u školi gradi jaču zajednicu koja može osnažiti povjerenje, omogućiti obogaćivanje interakcije između nastavnika i učenika i dovesti do obogaćivanja zajednica ili okruženja u kojem će svaki pojedinac kroz interakciju s drugima stvoriti više novina nego pojedinačno.
2. Preuzimanje rizika u učionici – Kreativnost zahtijeva preuzimanje rizika i nema inovacija bez kreativnosti. Stoga je preuzimanje rizika važno u školama. Otvorenost prema isprobavanju novih ili alternativni pristupi starim sadržajima i metodama je nešto što treba započeti od učitelja. Ako se nastavnici ne osjećaju slobodno i sigurno da riskiraju u svom poslu, neće biti u stanju riskirati ni kada podučavaju svoje studente. To je moguće samo u okruženju koje se temelji na uzajamnom povjerenju, poštovanju i poštenju. Kad povjerenje nestane, strah

postaje dominantno ozračje škola. Stoga, 'ponovno uzgajanje' postaje važan dio unapređenja škole za kreativnije podučavanje i učenje.

3. Učenje iz pogrešaka – Biti u pravu cilj je obrazovanja, ali to nije dovoljno za uspjeh u nepredvidivom i složenom svijetu. Kreativnost je često blokirana strahom da ne izgleda neobično ili pogrešno. Spremnost na pogrešku važan je dio bića kreativne i originalne ideje koja ima vrijednost. Okruženje za učenje oslobođeno straha od pogreške uspostavlja povjerenje koje je presudan uvjet za procvat kreativnosti. Komunikacija, saradnja i poštovanje drugih su najefikasnije sredstvo za izgradnju povjerenja u zajednici. Nagrađivanje truda i ideja, ne samo nagrađivanje tačnih odgovora, također je neophodno za promociju kreativnosti i inovacija.

Somolanji i Bognar (2008: 7) navode da se u školskom okruženju sputavanje kreativnosti često očituje u inzistiranju na samo jednom ispravnom odgovoru, načinu, metodi, netoleranciji učenikovih/učiteljevih pogrešaka, ignoriranju učenikovih/učiteljevih ideja, novih rješenja, autoritarnom stavu učitelja/ravnatelja/suradnika, učiteljevom naglasku na nastavni program, nedostatku vremena za učenike. Kao objektivni razlog sputavanja kreativnosti također navode i preveliki broj učenika u jednom odjeljenju, neadekvatno razrađen nastavni plan i program, nestručne učitelje, vremensko, prostorno, materijalno ograničenje rada i još mnogo drugih razloga.

Amabile (1989) navodi „četiri metode za ubijanje dječje kreativnosti“: evaluaciju, nagradu, natjecanje i ograničenje izbora. Naime, prema jednom od istraživanja pokazalo se kako samo očekivanje ocjenjivanja sputava dječju kreativnost. U tom istraživanju dječacima i djevojčicama je bilo rečeno da nešto naslikaju, a nakon toga izrade i kolaž. Pola dječaka i djevojčica odradili su zadatke bez prekida. Drugoj su polovici prvi rad ocijenili prije nego su krenuli s izradom kolaža. Kasnije ocjene umjetnika pokazale su kako su kolaži neocijenjene djece bili mnogo kreativniji nego oni ocijenjene djece, što potvrđuje raniju tvrdnju. Nagrađivanje djece također može biti štetno za kreativnost. Ako djetetu nudimo nagradu, ono će se usredotočiti na nju, ali ne i na rješavanje postavljenog problema. Tako nagrada predstavlja distrakciju koja, prema Amabile, uništava intrinzičnu motivaciju. Natjecanje, kao treća metoda za ubijanje kreativnosti, predstavlja objedinjenje evaluacije i nagrade. Ono se često sreće u nastavi i potrebno ga je izbjegavati. Posljednja „ubojita metoda“ je ograničenje izbora. Amabile (1989) smatra kako moramo postaviti određena ograničenja da bismo djeci pružili osjećaj stabilnosti i predvidljivosti, ali ne toliko da djeca nešto rade samo zato što moraju. U svakom slučaju potrebno je postaviti granice dječjem ponašanju,

ali tako da „održavaju njihovu intrinzičnu motivaciju“. Nadalje, tvrdi kako nije toliko važno jesu li djeca dobila neka ograničenja, već način na koji su ih dobila. „Ako djeca osjete da ih netko želi kontrolirati, motivacija i kreativnost će patiti. Ukoliko su ograničenja djeci dana na takav način da imaju pravo izbora hoće li se ponašati primjereno, destruktivni utjecaji na motivaciju i kreativnost bit će minimalni“ (Amabile 1989: 81). Dakle, mogućnost je izbora ključna.

Postoji doista mnoštvo faktora koji mogu loše utjecati na razvoj dječje kreativnosti. Prema Stevanoviću (2003), kreativnost sputavaju tradicionalna nastava, preopširni programi, kao i autoritativni i *laisser-faire* tipovi učitelja. Na učiteljima je da pokušaju barem dio tih faktora otkloniti ili ih svesti na nižu razinu. To zahtijeva puno truda, promišljanja o nastavi, o nastavnim metodama i sredstvima pri izvođenju nastavnog procesa, te vrijednostima o kojima komuniciraju sa svojim učenicima.

Međutim, postoje i oprečna stajišta, ona koja ukazuju na to da škola ipak putem različitih aktivnosti i kreiranjem pozitivne atmosfere u razredu potiče i razvija kreativnost učenika. Bognar (2004) naglašava kako je iznimno važno poticati kreativnost u osnovnoškolskim uvjetima kako bi se o kreativnosti, kroz sustav odgoja i obrazovanja, vodila sustavna briga o prisustvu divergentnog mišljenja na svim razinama odgoja i obrazovanja, ali i iz razloga da prethodna školovanja stvore poticaj i temelj daljnjem obrazovanju koje ih slijedi, a u kojemu će kreativnost imati sveprisutnu ulogu. Kreativnost u nastavi je moguće poticati, a idućih pet principa potiče kreativnost kod učenika: uvažavati neobična pitanja, uvažavati maštovite i neobične ideje, pokazati djeci da njihove ideje imaju vrijednost, osigurati vrijeme u kojem se ne vrednuje, spojiti evaluaciju s uzrocima i posljedicama (Torrance 1965, prema Bognar 2012). Najbolji način poticanja kreativnosti jeste kroz stvaralačku igru karakterističnu za razdoblje djetinjstva. Nola (1987) razlikuje nekoliko vrsta stvaralačkih igara u kojima se može potaknuti kreativnost. To su dramske ige, igre riječima, glazbene i likovne igre, igre pokretom tijela, te matematičke igre. Nola navodi kako je u stvaralačkoj igri bitno da dijete ima osobnu slobodu i da ima mogućnost traženja svog vlastitog puta do željenog cilja. Ističe kako svako uplitanje i nametanje uništava stvaralačku igru te tako prekida zaokupljenost i angažiranost djece. Naglašava kako je bitna karakteristika stvaralačke igre to da je ona uvijek nova, svježija i neponovljiva i da je kao takva stalan izvor pokretačke snage. Ona navodi djecu na nove pokušaje, traganja i rješenja, zaokuplja ih i uvijek ih može iznova zainteresirati i intelektualno angažirati.

Dryden i Vos (2001: 184) ističu kako se u većini škola ne poučava najvažniji od svih 'predmeta': kako smisliti vlastitu budućnost i nove ideje. Za poučavanje ovoga

„predmeta“ potrebno je njegovanje kreativnosti u školama, za koju su, kako navodi Bognar (2004) posebno važne kreativne tehnike. Clegg i Birch (2007) tvrde kako je ideja kreativnih tehnika da vas pomakne s dobro poznatih „staza“. Oni kažu kako tehnike „prisiljavaju“ osobu da napravi nešto što inače ne bi napravila, a s ciljem formiranja drugačijeg pogleda na stvari. One nas guraju na drugačiju polazišnu točku kako bismo probleme sagledavali iz nešto drugačije perspektive, stvarali nove asocijacije i veze, da bismo ih u konačnici što originalnije riješili. Postoji mnoštvo kreativnih ili inovativnih tehnika koje su primjenjive u odgojno-obrazovnom procesu. Neke od najpoznatijih su: šest univerzalnih pitanja, tehnika slučajnih pojmova, oluja ideja, oluja crteža, šest šešira, provokacija, vođena fantazija, umne karte, četiri puta zašto itd. Budući da ih doista postoji velik broj, s razlogom se možemo zapitati zašto se te tehnike ne koriste u školama, a o tome pišu Dryden i Vos:

„Zapanjujuća je činjenica to što se te (inovativne) tehnike ne poučavaju u većini škola, premda su one na više načina naš ključ za budućnost. Štoviše, još gore: školski se testovi temelje na načelu prema kojemu svako pitanje ima samo jedan točan odgovor. Najveća otkrića u životu dolaze, međutim, iz potpuno novih odgovora. Ona se rađaju iz osporavanja statusa quo, a ne iz njegovog prihvatanja.“ (2001: 187)

Bognar (2004) tvrdi kako razlog njihovog nedovoljnog korištenja ili potpunog nekorištenja u nastavi leži, prije svega, u nedovoljnoj osposobljenosti učitelja za njihovu primjenu. Upravo je iz tog razloga potrebno poraditi na boljoj i kvalitetnijoj edukaciji budućih učitelja kako bi ih se u konačnici osposobilo za ispunjavanje zahtjeva suvremene škole. Također, važno je istaknuti i značaj cjeloživotnog učenja i trajnog unapređivanja u čijoj svrhovitosti sadašnji, ali i budući učitelji, trebaju naći svoju motivaciju.

Veliki je broj primjera i u našem obrazovnom sistemu koji kazuju o tome da učitelji još uvijek preferiraju tradicionalni frontalni oblik nastave, a u samom procesu evaluacije znanja učenika, posebno u slučaju korištenja testova znanja i nizova zadataka objektivnog tipa, krajnja je svrha tek puko reproduciranje znanja i provjeravanje memoriranih činjenica, pojmova, pravila i teorija. Zbog toga se nadareni, vrlo inteligentni i kreativni mladi ljudi često osjećaju neshvaćeno i neprihvaćeno i a učitelji u školama ih nerijetko kažnjavaju za nedisciplinu, ne prihvataju ih kao djecu kojoj treba prilagoditi nastavni rad, dati više slobode, dodatne zadatke i u svakom slučaju poštovati i podsticati njihovu radoznalost. Često se zanemaruje činjenica da su i nadarena ili vrlo inteligentna i kreativna djeca, također djeca s posebnim potrebama. Kao što Robinson (2009) smatra, mnogi visoko

talentovani, briljantni, kreativni ljudi misle da nisu vrijedni zato što te njihove vrijednosti obrazovni sistem ne prepoznaje, ne cijeni ili na njih gleda sa predrasudama. Štaviše, dešava se i to da ih se svrstava u djecu prikraćenu u razvoju ili u djecu sa ADHD, a na to ne pristaju ni roditelji ni učitelji.

ULOGA UČITELJA U BUĐENJU I POTICANJU KREATIVNOSTI

Ključnu ulogu u poticanju i buđenju kreativnosti imaju učitelji (Bognar 2004; Zaclona 2009; Stevanović 2003). Mnogi roditelji žele da učitelji budu inspirativne individue koji će omogućiti da djeca dobiju najbolje moguće obrazovanje, probuditi njihovu kreativnost, stimulirati ljubav prema znanju. U procesu rješavanja problema uloga učitelja je ohrabrivati učenike da ustraju u prikupljanju informacija i pomagati im pri odabiru onih hipoteza koje im se čine značajnima. Pri tome je veoma važna i formulacija pitanja kojima će učitelji poticati učenike na kreativno promišljanje. Ukoliko učitelj zna kojim i kakvim pitanjima i zadacima potaknuti divergentno mišljenje, moći će usmjeravati učenike na kreativno rješavanje problema. I zaista, mnogi će se složiti da je kvalitet učitelja osnovna pretpostavka za kvalitetno obrazovanje u cjelini. Način na koji se obrazuju učitelji u mnogome determinira njihov budući rad i karijeru (OECD 2011).

Bognar (2004: 280) ističe kako „klasična nastava u kojoj dominira uloga učitelja svakako ne može doprinijeti stvaranju kreativnog ozračja. Premda učitelji ne mogu stvoriti kreativnost kod učenika, oni mogu otkloniti prepreke i stvoriti preduvjete za njezino oslobađanje jer se izvor kreativnosti nalazi u djeci“. Uloga učitelja u poticanju dječje kreativnosti nedvojbeno je od velike važnosti. Zaclona (2009) tvrdi kako je ključna zadaća savremenog odgoja i obrazovanja promicanje aktivnih stavova i kognitivne dječje kreativnosti, te kako je samo kreativan učitelj spreman suočiti se s takvim zahtjevima. Prema Stevanoviću (2003) u skladu sa zahtjevima suvremene škole učitelji trebaju promijeniti svoje uloge – više nisu učitelji predavači, već trebaju postati učitelji motivatori, organizatori, te inspiratori za stvaralaštvo.

Kako navode Bognar i Bognar (2007) u analizi slučajeva tajvanski istraživači došli su do zanimljivih rezultata kako na kreativnost učitelja utječe niz čimbenika. Tu su ubrojene osobine kao što su „samopouzdanje, otvorenost za nove ideje, spremnost nošenja s teškoćama, naglašenost želje za novim i drugačijim, smisao za humor. Osim toga, važnu ulogu imaju obiteljske okolnosti u kojima je osoba odrasla, podrška koju je dobila kada je pokazivala kreativna ponašanja, te kažnjavanje ili nekažnjavanje zbog vlastitih pogrešaka. Nadalje, sljedeći čimbenik je posvećenost osmišljanju,

pripremanju i uspješnom provođenju kreativne nastave, te intrinzična motivacija učitelja za takvom nastavom, kako bi u konačnici stvorio ugodno i poticajno okruženje koje otvara vrata kreativnosti“ (Bognar, Bognar 2007: 424).

O ulozi i odgovornosti učitelja u promoviranju kreativnog izražavanja Bognar (2010) navodi kako „učitelji trebaju omogućiti djeci okolinu u kojoj će se ona osjećati sigurnom, slobodnom i socijalno prihvaćenom. U kreativnim razredima učitelji ohrabruju učenike na preuzimanje rizika. Učitelji trebaju potpuno razumjeti kreativnu aktivnost i svojom kreativnošću ne bi trebali gušiti kreativnost djece. Učitelji trebaju u svojim komentarima biti promišljeni i senzibilni i nastojati da što manje prosuđuju“ (Bognar 2010: 6). I Stevanović (2003) piše o odrednicama koje profiliraju kreativnog učitelja:

„Kreativan učitelj bi trebao biti: inspirator učenika; stalno u pokretu tj. stremi novom i suvremenijem, ima svoje ideale i sam je idol za svoje učenike; efektno pronalazi situacije i sredstva putem kojih učenike potiče da tragaju za nepoznatim i da u vezi s tim postavljaju pitanja; od učenika traži što više povratnih informacija (da uče istražujući, pitajući, odgonetajući) u raznovrsnim izražajnim formama (usmeno, pisano, grafički); učenike potiče da pitaju, diskutiraju, razmišljaju, mijenjaju mišljenja (kada to problemska situacija zahtijeva), da pronalaze proturječnosti, da tragaju za nepoznatim, da sami formuliraju probleme i hipoteze; stalno je otvoren za nova kreativna iskustva; koristi svoj potencijal za stvaralaštvo; svjestan je drugih ljudi i pozitivno reagira na njihove potrebe, ideje i događaje; ima osjećaj sigurnosti u neizvjesnosti i tolerira dvosmislenost; ima jasnu koncepciju cilja i bira realistička sredstva kako ga postići itd“ (Stevanović 2003: 49).

Dryden i Vos (2001: 209) tvrde kako je u svrhu opuštanja djece korisno upotrijebiti glazbu ili prirodu (npr. šetnje u prirodi), te namjerno angažirati sva njihova osjetila. Ističu i kako je jako poželjno na nastavi kombinirati zabavu i humor jer „zabavom ispunjeno ozračje može dovesti do velike kreativnosti“.

Na pitanje kakvo je stanje u našem odgojno-obrazovnom sistemu, da li naša škola razvija ili „ubija“ kreativnost ne možemo u potpunosti odgovoriti bez preciznijih istraživanja. Međutim, rezultati međunarodnih istraživanja kao što su TIMSS ili PISA u kojima su kreativnost, inovativnost i kritičko razmišljanje neki od ključnih segmenata vrednovanja, ukazuju na velike nedostatke u funkcionalnoj pismenosti naših učenika. A upravo je kreativno znanje temeljni uvjet funkcionalnoj pismenosti (Pušina 2020b). Ono što možemo sa sigurnošću tvrditi jeste da je obrazovanje ključno u razvoju i poticanju kreativnosti. Ali obrazovanje koje nudi kalup, šemu, zadaje okvir, a ne otvara nova pitanja i ne budi interese, neće voditi ka kreativnosti,

originalnosti, niti će buditi želju za istraživanjima i novim otkrićima. A samo tako obrazovani pojedinci vode društvo u progres. Tako na primjer, obrazovanje u Finskoj fascinira sve stručnjake svijeta jer učenici ove zemlje već godinama postižu vrhunske rezultate u PISA testiranju, a nerijetko su i prvi u svijetu. Jedno od temeljnih obrazovnih načela finskog obrazovnog sistema jeste uvođenje inovativnih metoda i oblika rada u nastavi za stvaranje poticajnog okruženja za učenje, a profesija učitelja je visoko vrednovana djelatnost u finskom društvu (OECD 2009).

Obrazovni sistem treba mijenjati, unaprijediti, otvoriti vrata slobodi mišljenja, govora, djelovanja. U većini evropskih zemalja se danas znatno više nego ranije učenici potiču da izražavaju svoje mišljenje, svoj stav, da više borave u prirodi ili da istražuju u školskim laboratorijama, da istražuju na internetu, da mapiraju svoje misli, da sami rješavaju probleme u svakodnevnom životu, da koriste nove tehnologije da saznaju što više o nekoj osobi, nekom pojmu, problemu, fenomenu. U našim školama to još uvijek zavisi od samog učitelja i njegove kreativnosti, inovativnosti i smjelosti da odstupi od propisanog nastavnog plana i programa. Kako navodi Pušina „nema sumnje da je potreban sistematski edukativni pristup ukoliko se želi imati kreativne učitelje na svim nivoima školovanja i njihove kreacijske kompetencije trebale bi biti sastavni dio certificiranja za učiteljski poziv“ (Pušina 2020b: 112).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U posljednjih nekoliko decenija kreativnost je prepoznata kao ključna kompetencija i životna vještina potrebna za aktivno sudjelovanje u društvu koje se svakodnevno mijenja. Ona omogućava da se snalazimo u novim, nepoznatim situacijama, ali nažalost, tokom školovanja ova se vještina gotovo uopće ne razvija i ne vježba, upravo suprotno – zanemaruje se i u nekim slučajevima aktivno guši. Mnogi ljudi u odrasloj dobi često sebe ne smatraju kreativnima (Robinson, Aronica 2009). No razmišljati o sebi kao o nekreativnoj osobi je pogrešno, jer niko u konačnici nije nekreativan. Svaki čovjek se može truditi razmišljati na kreativniji način i tako postati učinkovitiji i uspješniji. Kreativnost otvara vrata prema mogućnostima koje u ovom trenutku nismo u stanju vidjeti. Upravo kvalitetno obrazovanje ima ključnu ulogu u poticanju i aktivnom buđenju kreativnosti.

Uvažavajući vrijedna polazišta uspješnih obrazovnih sistema, može se izvesti nekoliko ideja i smjernica koje bi bilo poželjno implementirati u našim školama, a kako bi se omogućilo više slobode i veći poticaj kreativnosti:

- aktivno učenje tokom školovanja i poticanje učenika na poboljšanje vlastitog uspjeha; treba se bazirati na uvođenje aktivnog i kontinuiranog praćenja napretka i uspjeha učenika u učenju i ponašanju, u školskim i izvanškolskim aktivnostima, širokim spektrom dijagnostičkih, formativnih i sumativnih postupaka;
- stvoriti visoko kvalificirane učitelje uz visok stupanj autonomije i osobne odgovornosti;
- razvijati kulturu povjerenja u školi i promicati ideju partnerskog i interaktivnog načina rada na svim nivoima i sa svim sudionicima obrazovnog procesa;
- pružiti pomoć učenicima u kreiranju osobnih planova učenja i poticati stvaranje individualiziranih kurikuluma;
- organizirati dopunske i dodatne sate rada sa učenicima u zavisnosti od rezultata u učenju;
- alocirati učenje izvan prostorija učionice, što otvara mogućnosti učenicima za razvoj kritičkog mišljenja i vještina potrebnih za rješavanje problema, razvoj interpersonalnih vještina, kao i razvoj i poticanje kreativnosti i inovativnosti.

Danas, kada su pred nama izazovi od veće važnosti nego ikada prije, ključno pitanje je kako prepoznati, razumjeti, poticati i razvijati kreativnost koju pojedinci već posjeduju. Ukoliko želimo osposobiti buduće znanstvenike, umjetnike, inženjere i inovativne mlade ljude, stručnjake u svojoj oblasti, potrebno je razumjeti i njegovati njihov kreativni potencijal jer upravo je on temelj razvoja znanosti, umjetnosti, filozofije i tehnologije. Bez kreativnih i inovativnih ideja društvo bi stagniralo.

LITERATURA:

1. Amabile, Teresa M. (1989), *Growing up creative*, Crown Publishers, New York
2. Arar, Ljiljana, Željko Rački (2003), "Priroda kreativnosti", *Psihologijske teme*. Vol. 12, No. 1, 3-22.
3. Bogнар, Branko (2004), "Poticanje kreativnosti u školskim uvjetima", *Napredak : časopis za pedagoški teoriju i praksu*, 145(3), 269-283.
4. Bogнар, Ladislav, Branko Bogнар (2007), "Kreativnost učitelja kao značajna kompetencija nastavničke profesije", u: Nada, B., *Kompetencije i kompetentnost učitelja*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Učiteljski fakultet u Osijeku, Hrvatska, Kherson State University Kherson, Ukraine, 421-428
5. Bogнар, Branko (2010), "Škola koja razvija kreativnost" (online), dostupno na: https://rc.gradjanske.org/wp-content/uploads/2019/09/Skola_koja_razvija_kreativnost.pdf (21. 09. 2020.)
6. Bogнар, Ladislav (2012), "Kreativnost u nastavi", *Napredak*, 153(1), 9-20.
7. Clegg, Brian, Paul Birch (2007), *Instant creativity: Simple Techniques to ignite innovation and problem solving*, Kogan Page, London, UK
8. Dias, Diana, Raquel Barroso (2020), "Do schools really "kill creativity"? Children's perception about their classroom as a creativity promoter/detractor", In: *Inted2020 Proceedings of 14th Int. Technology, Education and Development Conference*, 2415-2423.
9. Dryden, Gordon, Jeannette Vos (2001), *Revolucija u učenju: kako promijeniti načina na koji svijet uči*, Educa, Zagreb
10. Koludrović, Morana, Ina Reić Ercegovac (2010), "Poticanje učenika na kreativno mišljenje u suvremenoj nastavi" *Odgojne znanosti*, Vol. 12, No. 2(20), 427-439.
11. Nola, Danica (1987), "Stvaralačke igre", u: Kroflin, L.; Nola D.; Posilović, A.; Supek, R. (ur.), *Dijete i kreativnost*, Globus, Zagreb, 105-160.
12. Pušina, Amir (2020a), *Ljudska kreativnost: Psihologijski modeli*, (El. knjiga), Filozofski fakultet Sarajevo, dostupno na <http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/LJUDSKA-KREATIVNOST-PSIHOLOGIJSKI-MODELI.pdf> (26. 09. 2020.)
13. Pušina, A. (2020b), *Navođenje na kreativnost: Psihologijski fundamenti*, (El. knjiga). Filozofski fakultet Sarajevo. Dostupno na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/NAVODJENJE-NA-KREATIVNOST_PSIHOLOGIJSKI-FUNDAMENTI.pdf (10. 10. 2020.)
14. Robinson, Ken, Lou Aronica (2009), *The element: how finding your passion changes everything*, Viking Penguin, London

15. Runco, Mark A. (2004), "Everyone has creative potential", u: R. J. Sternberg, E. L. Grigorenko, J. L. Singer, *Creativity: From potential to realization*, American Psychological Association, Washington, 21-30
16. Sahlberg, Pasi (2009), "The role of education in promoting creativity: Potential barriers and enabling factors", In: E. Villalba (Ed.), *Measuring Creativity*, OPOCE, Luxemburg, 337-344
17. Srića, Velimir (1992), *Upravljanje kreativnošću*, Školska knjiga, Zagreb
18. Sternberg, Robert J. (1996), *Cognitive psychology*, Harcourt Brace & Company, Fort Worth, dostupno na: http://cs.um.ac.ir/images/87/books/Cognitive%20Psychology_Strenberg%206th%20.pdf (10. 10. 2020.)
18. Stevanović, Marko (2003), *Nastavnik, odgajatelj, umjetnik*, Tonimir, Varaždinske Toplice:
19. Stojaković, Petar (2002), *Psihologija za nastavnike*, Media centar Prelom, Banja Luka
20. Somolanji, Ida, Ladislav Bogнар (2008), "Kreativnost u osnovnoškolskim uvjetima" *Život i škola*, Vol. LIV, No. 19, 87-94.
21. Zaclona, Zdzisława (2009), "Creative approach towards teacher training", U: L. Bogнар, J. Whitehead, B. Bogнар, M. Perić Kraljik, K. Munk (ur.), *Poticanje stvaralaštva u odgoju i obrazovanju: Knjiga radova - Priručnik za sadašnje i buduće učiteljice i učitelje*. Profil, Zagreb, 61-68.

Internet linkovi:

1. <http://www.oecd.org/>
2. <https://www.oecd.org/education/cei/50153675.pdf>
3. https://read.oecd-ilibrary.org/education/fostering-students-creativity-and-critical-thinking_62212c37-en#page1
4. https://www.ted.com/talks/sir_ken_robinson_do_schools_kill_creativity?language=hr
5. <https://www.pdfdrive.com/the-element-how-finding-your-passion-changes-everything-d189990333.html>
6. http://pedagogija.net/kreativnost/knjiga/Encouraging_creativity_in_education_book.pdf
7. <http://golshanlc.com/wp-content/uploads/2019/08/Creativity-in-the-Classroom.pdf>
7. <https://www.youtube.com/watch?v=ZfKMq-rYtnc>

PRO/CON: ARE SCHOOLS LIMITING THE DEVELOPMENT OF CREATIVITY

Summary

Due to its comprehensiveness and extreme complexity, the phenomenon of creativity has always attracted the attention of researchers, but only with the rapid development of science, technique, and technology, more intensive studies of this phenomenon began in the early 1990s. The importance of creativity is pointed out by numerous theorists, emphasizing the importance of this phenomenon on an individual, social and global level. Creativity plays a major role in creating individual meaningful works that contribute to wider social progress. The rapid progress of science and technology requires new and unusual reactions, and consequently, modern society is looking for young inspiring, talented, inspired, creative and innovative people who will be able to respond to the challenges they face every day. Education plays a key role in preparing them for life in modern society, but critics of modern education question the role of the school in encouraging and developing creativity. On the one hand, the school is an institution that cultivates creativity and creative activities, but on the other hand, as many say, the school kills and suffocates everything that young people would have and could show. This paper discusses the concept of creativity, as well as the role of education, school, and teachers in encouraging and awakening creativity in young people. The analysis of relevant and recent pedagogical literature seeks to answer the question of whether and in what way the school is limiting the development of creativity, what are the obstacles and blockers of creativity in school, and how to eliminate them.

Keywords: creativity; encouraging and restraining creativity; creative school; creative teacher

Adresa autorice

Authors' address

Džejla Idrizović

Univerzitet u Sarajevu

Prirodno-matematički fakultet

dz_idrizovic@pmf.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.317

UDK 371.3:76

Primljeno: 05. 03. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Maja Žmukić

PRIMJENA LIKOVNE OBLASTI GRAFIKA U POČETNIM RAZREDIMA DEVETOGODIŠNJEG OSNOVNOG ODGOJA I OBRAZOVANJA

Cilj ovoga istraživanja je ispitati i utvrditi da li se nastava likovne kulture realizuje prema važećem nastavnom planu i programu u III i IV razredu devetogodišnje škole. Uzorak se sastoji od 214 učenika i 10 nastavnika. Odabir istraživačkih metoda za izvođenje relevantnih zaključaka su: deskriptivna metoda, metoda teorijske analize, historijska metoda i metoda eksperimenta. Dobiveni rezultati putem anketnog upitnika koji se odnosio na nastavnike pokazuju da su likovne oblasti podjednako zastupljene 100%, te je i većina učenika (96,26%) odgovorila potvrdno na isto pitanje. Za vrijeme izvođenja eksperimenta 80% učenika prvi put se susrela sa grafikom tako da se u ovome slučaju odgovori u prvoj anketi za nastavnike i učenike ne podudaraju sa zatečenim stanjem u školi. U rezultatima o tome šta se najčešće radi na času likovne kulture, većina učenika (82,71%), odgovorila je crtanje, dok je preostalih 18,69% odgovorilo da najčešće slikaju. Po stavovima učenika likovne oblasti nisu jednako zastupljene u nastavi, kao što to pokazuju rezultati ankete provedene među nastavnicima. Ovim radom utvrđeno je da u nastavi likovne kulture početnih razreda osnovnog obrazovanja likovne oblasti nisu podjednako zastupljene odnosno i unutar njih ne ispunjavaju broj sati predviđen nastavnim planom i programom za oblast grafike.

Ključne riječi: obrazovanje i odgoj; likovna umjetnost; likovna kultura; likovne oblasti; grafika

UVOD

Predmet likovna kultura zauzima značajno mjesto u školskom sistemu, a njegova obaveza je da njeguje, realizuje, oplemenjuje jezikom univerzalnosti, jezikom umjetnosti život svakog učenika. Osnovni razlog zašto se umjetnički odgoj treba smatrati važnim i zapravo obaveznim dijelom odgoja i obrazovanja u svakoj zemlji proističe iz međunarodne povelje o ljudskim pravima Ujedinjenih naroda. O ciljevima umjetničkog odgoja u tekstu "Obrazovanje za sve iz 2006., UNESCO" navedeno je sljedeće: "Kultura i umjetnost bitne su sastavnice općeg odgoja i obrazovanja koje pridonose punom razvoju pojedinca. Prema tome, umjetnički odgoj je općeljudsko pravo, za sve koji se obrazuju, uključujući i one koji često bivaju isključeni iz obrazovnog procesa, poput doseljenika, kulturnih manjina i osoba s poteškoćama u razvoju." Cilj nastave likovne kulture u početnoj nastavi osnovnog obrazovanja jeste postepeno uvođenje u kompleksan svijet likovne umjetnosti, koji teži ka osposobljavanju učenika za vizuelnu komunikaciju i likovnu pismenost. U sklopu ovih ciljeva nalaze se i posebni ciljevi kao što su sticanje trajnih i upotrebljivih znanja, razvijanje sposobnosti i vještina u likovnom izražavanju, razvijanje i formiranje kreativnog mišljenja, odnosno razvijanje i učenje koje vodi prema sopstvenoj emancipaciji i kulturi rada. Likovno stvaralaštvo i njegov značajan doprinos učeničkim postignućima, direktno je povezan sa školskim uspjehom u drugim nastavnim predmetima (Branković, Cajvert i Puhalić 2019; Smith 2011; Smithrim & Upitis 2005). Zadaci nastave likovne kulture su slojeviti procesi usvajanja znanja kroz teorijski i praktični oblik rada, gdje se stiču znanja o likovnoj umjetnosti, a pored učenja o likovnom jeziku ona podrazumijeva upoznavanje sa historijom umjetnosti, njenim razvojem, predstavnicima, karakteristikama, analize umjetničkih djela, kako sopstvenih tako i tuđih. Da bi jedno umjetničko djelo bilo kao takvo prepoznato, ono treba da bude oblikovano prema konvencijski utvrđenim kriterijima na osnovu kojih se sprovodi diferencijacija umjetničke od neumjetničke prakse. Tek putem određenja osnovnih teorijskih načela, umjetnička produkcija sebi obezbjeđuje okvir unutar kojeg može biti sagledavana (Milutinović 2019). U nastavi likovne kulture, prema nastavnom programu i planu, cilj je uvođenje učenika u svijet umjetnosti i vizuelne komunikacije kroz opažanja i percepciju, preko čega se razvija izražavanje kreativnog, stvaralačkog mišljenja praktikovanog unutar nekoliko likovnih oblasti. Takvim pristupom i realizacijom ovakve nastave učenik savladava likovne elemente i tehnološke postupke, odnosno cjelokupni likovni jezik. Likovni tekst, kao likovni rad, predstavlja određenu materijalnu cjelinu koju čine sastavne

jedinice, pojedini dijelovi (Tanay 1990). U Okvirnom nastavnom planu i programu za devetogodišnje obrazovanje Federacije BiH navedeni su sljedeći elementi koji sačinjavaju predmet Likovna kultura:

- Likovna pismenost: podrazumijeva prepoznavanje i razumijevanje likovnog jezika;
- Likovna kultura: razni oblici upoznavanja istorije likovne umjetnosti;
- Likovna kreativnost: kao proces usvajanja znanja i individualne realizacije.

Za III i IV razrede osnovnog obrazovanja predloženi okvirni broj nastavnih sati koji imaju sadržaj i formu od 70 sati godišnje, tačnije 2 sata sedmično, grupisani su na način da likovne oblasti – crtanje, slikanje, osnovi grafike, prostorno oblikovanje i vizuelno-estetska analiza crteža imaju skoro pa jednak broj sati i svakoj oblasti posvećena je skoro jednaka pažnja. U oblasti grafike predloženo je da učenici usvoje pojam šablon /matrica/, grafički otisak, grafičar, štampanje, savladaju princip izrade jednostavnog šablona za višebojnu grafiku /papir grafika/, da rade na jednostavnim rješenjima grafičkog dizajna /naslovna strana za knjigu, prospekt/ (Nastavni plan i program Kantona Sarajevo). U skladu sa stavom stvaranja škole kao pozitivne institucije, u nastavni program bi trebalo uključiti više aktivnosti koje promiču dobrobit učenika (Rijavec, Miljković, Brdar 2008). Jedan od načina da se postigne navedeno svakako je i veća zastupljenost vizualnih umjetnosti u obrazovanju (Šarančić 2014). Kovačić (2019) navodi da je još uvijek u današnjem vremenu nastava suočena s izazovom odabira sadržaja i metoda koje će potaknuti maštu i kreativnost učenika, pa su kreativne radionice sve prisutnije u edukacijskom procesu.

Upravo je na učitelju da vlastitim djelovanjem proširuje dječji likovni rječnik, osvijesti mogućnosti i potakne istraživanje novih materijala, potpomaže razvoj dječje mašte i estetičke osjetljivosti (Bošnjak i Brešan 2014). Adekvatan umjetničko-metodički pristup organizaciji, sprovođenju, praćenju i praktične nastave, omogućuje razvoj višedimenzionalne, integrisane kompetencije pojedinca kao subjekta učenja, koju Raven (2014) naziva ljudskom, a Žorga i Puhalić (2019) subjektivnom ili individualnom kompetencijom. Za edukacijski proces je važno osigurati takvo okruženje za učenje koje će omogućiti razvoj studenta kao profesionalno kompetentnog praktičara, što uključuje i kritičko mišljenje, odnosno sposobnost kritičke refleksije (Puhalić 2019). U skladu s tim za sve studente Pedagoškog fakulteta u Sarajevu organizovana je praksa, koja podrazumijeva njihov odlazak u osnovne škole u svrhu boljeg obrazovanja i usvajanja znanja. Praksa se realizuje kroz posmatranje aktivnosti nastavnika škole pri držanju sata likovne kulture. Prilikom tih

posjeta analizirani su izložbeni panoi škola koji su dokumentovani velikim brojem učeničkih likovnih radova čime je ustanovljen njihov sadržaj, akcentirane zastupljenosti dvije likovne oblasti, crtanja i slikanja, iz čega je evidentan nedostatak drugih oblasti poput grafike. Nužno se postavlja pitanje o razlozima tako koncipiranih izložbenih panoa, šta je dovelo do izostanka određenih likovnih oblasti, te da li su iste uopšte zastupljene u nastavi likovne kulture.

METODE

Uzorak ispitanika

Kao ispitanici ili sudionici istraživanja odabrana su dva odvojena uzorka koji su predstavljali dva različita izvora podataka a to su (1) uzorak nastavnika i (2) uzorak učenika. Uzorak čine učenici uzrasta od prvog do petog razreda devetogodišnje osnovne škole i nastavnici. Istraživanje je provedeno na populaciji od N=212 učenika, od čega je bilo 108 učenika III razreda, a 104 učenika IV razreda. Drugi uzorak ispitanika činilo je 10 nastavnika. U cilju dobijanja pouzdanih (relevantnih) podataka, uzorak ispitanika je uzet iz populacije 5 različitih škola Kantona Sarajevo. Istraživanjem je ukupno obuhvaćeno deset razrednih odjeljenja, po dva razreda iz svake škole, formirane u dvije skupine, pet razreda trećih i pet razreda četvrtih odjeljenja. Istraživanje je urađeno u skladu sa preporukama Helsinške deklaracije i učešće je bilo dobrovoljno.

Uzorak varijabli

Podaci su prikupljeni izravno od ispitanika pri čemu je korišten anketni listić zatvorenog tipa iz dva dijela: anketni upitnik za nastavnike i učenike, otvoreni intervju, te evaluacijski upitnik nakon izvođenja eksperimenta. U skladu sa postavljenim ciljem utvrđene su nezavisne i zavisne varijable. Nezavisne varijable u odnosu na nastavnike: spol, stručna sprema, godine radnog staža i nezavisne varijable u odnosu na učenike: dob (razred), spol. Ono što je posmatrano kao zavisna varijabla, kako bi se utvrdilo uzrokuju li nezavisne varijable na njima neke promjene, su likovne preference učenika i to prema likovnim oblastima.

Metode obrade podataka

Svi podaci prikupljeni istraživanjem obrađeni su postupcima deskriptivne statistike. Iz prostora deskriptivne statistike izračunati su frekvencije i procenti. Za obradu

podataka primijenjen je statistički program za personalne računare SPSS for Windows-verzija 20.0.

REZULTATI

Interpretacija rezultata istraživanja ankete za učenike

Tabela 1. Prikaz frekvencije odgovora učenika na pitanje: “Da li na času likovne kulture radite grafiku?”

Varijable	f	%
Da	206	96,26%
Ne	8	3,74%
Ukupno	214	100,00

Tabela 2. Prikaz frekvencije odgovora učenika na pitanje: “Šta najčešće radite na času likovne kulture?”

Varijable	f	%
Crtamo	177	82,71%
Slikamo	40	18,69%
Vajamo	0	0,00%
Grafiku	0	0,00%
Ukupno	214	100,00%

Tabela 3. Prikaz frekvencije odgovora muških i ženskih učenika na pitanje: “Da li na času likovne kulture radite grafiku?”

Varijable	f (M)	f (Ž)	% (M)	% (Ž)
Da	102	104	96,23%	96,30%
Ne	4	4	3,77%	3,70%
Ukupno	106	108	100,00%	100,00%

Tabela 4. Prikaz frekvencije odgovora muških i ženskih učenika na pitanje: “Šta najčešće radite na času likovne kulture?”

Varijable	f (M)	f (Ž)	% (M)	% (Ž)
Crtamo	89	85	83,96%	78,70%
Slikamo	17	23	16,04%	21,30%
Vajamo	0	0	0,00%	0,00%
Grafiku	0	0	0,00%	0,00%
Ukupno	106	108	100,00%	100,00%

Tabela 5. Prikaz frekvencije odgovora učenika III i IV razreda na pitanje: “Da li na času likovne kulture radite grafiku?”

Varijable	f (III razred)	f (IV razred)	% (III razred)	% (IV razred)
Da	103	103	95,37%	97,17%
Ne	5	3	4,63%	2,83%
Ukupno	108	106	100,00%	100,00%

Tabela 6. Prikaz frekvencije odgovora učenika III i IV razreda na pitanje: “Šta najčešće radite na času likovne kulture?”

Varijable	f (III razred)	f (IV razred)	% (III razred)	% (IV razred)
Crtamo	84	90	77,78%	84,91%
Slikamo	24	16	22,22%	15,09%
Vajamo	0	0	0,00%	0,00%
Grafiku	0	0	0,00%	0,00%
Ukupno	108	106	100,00%	100,00%

Interpretacija rezultata istraživanja ankete za nastavnike

Tabela 7. Prikaz frekvencije odgovora nastavnika na pitanje: “Da li realizujete čas likovne kulture prema predviđenom nastavnom planu i programu?”

Varijable	f	%
Uvijek	10	100,00%
Rijetko	0	0,00%
Samo ponekad	0	0,00%
Nikad	0	0,00%
Ukupno	10	100,00%

Tabela 8. Prikaz frekvencije odgovora nastavnika na pitanje “Da li u realizaciji nastave likovne kulture zastupate jednako četiri likovne oblasti: crtanje, slikanje, vajanje i grafiku?”

Varijable	f	%
Da	10	100,00%
Ne	0	0,00%
Ukupno	10	100,00%

Tabela 9. Prikaz frekvencije odgovora nastavnika na: “Da li u nastavi likovne kulture realizujete likovnu oblast grafike?”

Varijable	f	%
Da	10	100,00%
Ne	0	0,00%
Ukupno	10	100,00%

Tabela 10. Prikaz frekvencije odgovora nastavnika na pitanje: “Koje tehnike, materijale i alate najčešće koristite u nastavi likovne kulture iz oblasti grafike? (Zaokružite jedan ili više odgovora)”

Varijable	f	%
Otiskivanje pomoću šablona od kartona	7	70.00%
Otiskivanje pomoću šablona od krompira	9	90.00%
Tehnike linoreza	0	0.00%
Tehnike monotipije	0	0.00%

Interpretacija rezultata istraživanja evaluacijskog upitnika za učenike IV razreda eksperimentalne grupe

Deskriptivna statistika koja se odnosi na odgovore učenika eksperimentalne grupe nakon uvođenja eksperimenta realizovanog u tri različita odjeljenja IV razreda / 64 učenika.

Tabela 11. Prikaz frekvencije odgovora učenika na pitanje: “Da li si na času likovne kulture prvi put radio/radila grafiku?”

Varijable	f	%
Da, prvi put sam radio/la grafiku	32	50,00%
Ne, i prije sam radio/la grafiku	32	50,00%
Ukupno	64	100,00%

Tabela 12. Prikaz frekvencije odgovora učenika na pitanje: “Da li ti se dopalo raditi grafiku?”

Varijable	f	%
Ne, nije mi se dopalo	5	7,81%
Da, dopalo mi se	26	40,63%
Malo mi se dopalo	11	17,19%
Puno mi se dopalo	22	34,38%
Ukupno	64	100,00%

Tabela 13. Prikaz frekvencije odgovora na pitanje: “Da li bi ponovo volio/voljela raditi grafiku?”

Varijable	f	%
Da	24	37,50%
Ne	7	10,94%
Bilo bi mi svejedno	20	31,25%
Jako bi volio/la	13	20,31%
Ukupno	64	100,00%

Tabela 14. Prikaz frekvencije odgovora učenika na pitanje: “Da li si na času likovne kulture naučio/la šta je grafički otisak?”

Varijable	f	%
Jesam	50	78,13%
Nisam	0	0,00%
Malo sam naučio	4	6,25%
Srednje	10	15,63%
Ukupno	64	100,00%

DISKUSIJA

Prema rezultatima ovoga istraživanja i zatečenog stanja u školama, u kojima je provedeno istraživanje, konstatovano je da su izložbeni panoi sa likovnim radovima učenika koncipirani tako da su birani i valorizirani na osnovu njihove dekorativnosti i što realističnijeg prikaza obrađivane teme. Iako nisu lišeni estetskih vrijednosti, manjka raznovrsnosti likovnih oblasti i tehnika. Likovni radovi na školskim panoima su najčešće ostvareni kroz samo dvije likovne oblasti – slikarstva i crteža, sa veoma simplificiranim tehnološkim principom izrade likovnog djela. Upravo takav izbor izloženih radova na školskim panoima je potvrdio opravdanost sumnje da se nastava likovne kulture ne izvodi u potpunosti prema Nastavnom planu i programu, a koji predviđa upoznavanje učenika nižih razreda osnovne škole sa svim oblastima likovne umjetnosti, likovnim elementima i likovnim principima. U odnosu na zadatak istraživanja koji se putem anketnog upitnika odnosio na ispitanike nastavnike, njihove stavove o tome da li nastavnik realizuje čas likovne kulture prema predviđenom nastavnom planu i programu, rezultati govore da se svi nastavnici pridržavaju ovih obaveza u realizaciji časa. U odnosu na drugi zadatak istraživanja, koji se putem anketnog upitnika odnosio na ispitanike nastavnike, konkretno na dobivanje rezultata stavova o tome da li nastavnik u izvođenju sata likovne kulture zastupa jednako likovne oblasti, crtanja, slikarstva, vajarstva i grafike, odgovorili su “da” u zastupljenosti od 100% – u nastavi likovne kulture jednako se zastupaju sve četiri likovne oblasti. Vezano za ovaj zadatak također su ispitanici stavovi učenika pri čemu je neznatno manja zastupljenost potvrdnih odgovara na pitanje: “*Da li na času likovne kulture radite grafiku?*” Većina učenika, tačnije 96,26%, odgovorila je potvrdno da na času likovne kulture rade grafiku, što nas dovodi do zaključka da su gore navedene likovne oblasti zastupljene u nastavi likovne kulture. Također iz rezultata ankete u odnosu na dob i pol, vidi se da nema statistički značajne razlike pri čemu je većina odgovorila da na času likovne kulture crtaju, slikaju, vajaju i rade grafiku.

Za vrijeme izvođenja eksperimenta učenici četiri odjeljenja od mogućih šest, koji su imali zadatak da urade po jedan grafički otisak, prvi put su se susreli sa grafikom i tehnikom karton tiska, tako da se u ovome slučaju odgovori u prvoj anketi za nastavnike i učenike ne podudaraju sa zatečenim stanjem u školi. Do ovakvog nepodudaranja u odnosu na rezultate ankete i samog eksperimenta vezanog za likovnu oblast grafike je moglo doći zbog često pogrešnog i površnog shvatanja grafike koje se nerijetko poistovjećuje sa crtanjem grafitnom olovkom ili zbog izostavljanja ove likovne oblasti u realizaciji nastave likovne kulture. U rezultatima upitnika vidi se

da na pitanje: *“Da li si na času likovne kulture prvi put radio/radila grafiku?”* ponudeni odgovori “da” i “ne” su jednako zastupljeni. Napominjemo da je istraživanjem utvrđeno da su dva od šest odjeljenja realizovali određene tehnike iz oblasti grafike, te da su ti isti učenici odgovarali i na ovo anketno pitanje. Da bismo dobili jasnije informacije sljedeće pitanje koje je postavljeno učenicima glasi: *“Šta najčešće radite na času likovne kulture?”* Većina učenika odgovorila je da najčešće rade likovnu oblast crtanje. Tačnije 82,71% je ponudilo odgovor crtanje, dok je preostalih 18,69% odgovorilo da na času likovne kulture najčešće slikaju. Niko nije ponudio odgovor da najčešće vajaju ili rade grafiku. Iz tabela u odnosu na dob i pol nema velikih razlika, osim zastupljenosti odgovora da više crtaju, koja je izraženija kod učenika četvrtog razreda za 7%. Iz ovih rezultata zaključeno je da se odgovori učenika ne podudaraju sa odgovorima nastavnika, jer je većina nastavnika odgovorila da u nastavi likovne kulture jednako realizuju svečetiri likovne oblasti. Također likovna oblast crtanja, prema odgovorima učenika, najviše je zastupljena u nastavi, a oblast slikanja je na drugome mjestu. Po stavovima učenika, svečetiri likovne oblasti nisu jednako zastupljene u nastavi, kao što to pokazuju rezultati ankete provedene među nastavnicima.

Unutar ovoga zadatka ispitana je i upotreba tehnika likovne oblasti grafike predviđene nastavnim planom i programom, te na pitanje postavljeno nastavnicima: *“Koje tehnike, materijale i alate najčešće koristite u nastavi likovne kulture iz oblasti grafike?”*, gdje su imali izbor zaokružiti jedan ili više odgovora. Većina nastavnika (90.00%) je odgovorila da u nastavi likovne kulture iz oblasti grafike najčešće koriste tempere i otiskuju pomoću šablone od krompira. Sedam nastavnika (70.00%) je reklo da koristi tehnike otiskivanje temperama pomoću šablona od kartona. Tehniku linoreza niko nije ponudio. Izvedeni eksperiment gdje su četiri odjeljenja, koja su imala zadatak da urade po jedan grafički otisak, prvi put su upoznali likovnu oblast grafike i tehniku karton tiska, a za vrijeme posmatranja kontrolne grupe samo jedan razred se ranije upoznao s ovom likovnom oblašću i to putem otiskivanja krompira. Također za vrijeme eksperimenta ovi časovi su održani samo u jednom razredu kontrolne grupe. U naknadnom razgovoru sa nastavnicima na pitanje zašto nisu realizovali čas grafike dobiveni odgovori su da takva nastava nije prilagođena uzrastu učenika ili da nisu imali potrebni materijal. U ovome slučaju, prethodni stavovi nastavnika da jednako zastupaju četiri likovne oblasti ne podudaraju se sa zatečenim stanjem u školi, što pokazuje da se nastava ne realizuje prema nastavnom planu i programu, kao i to da nastavnici ne posvećuju jednaku pažnju svim likovnim oblastima i unutar njih ne ispunjavaju nastavnim planom i programom broj sati

predviđen za navedenu oblast. Učenicima koji su učestvovali u eksperimentu iz oblasti grafike u evaluacijskom upitniku postavljeno je pitanje: “*Da li ti se dopalo raditi grafiku?*” Najviše ponuđenih odgovora bilo je “da, dopalo mi se” (40,63%), zatim, “puno mi se dopalo (34,38%), “malo mi se dopalo” (17,19%), a najmanje ispitanika je odgovorilo sa “ne, nije mi se dopalo” (7,81%). Sljedeće pitanje koje im je postavljeno je: “*Da li bi ponovo volio/voljela raditi grafiku?*” Odgovor “da” ponudilo je većina učenika, oko 57%, “bilo bi mi svejedno” 31,25% i odgovor “ne” ponudilo je 10,94% učenika. Na pitanje: “*Da li si na času likovne kulture naučio/la šta je grafički otisak?*” Većina odgovora je bila “Jesam”, tačnije 78,13%, potom slijedi odgovor “Srednje” (15,63%), te “Malo sam naučio” (6,25%), dok odgovor “Nisam” niko nije ponudio, što govori o tome da se oko 73% učenika dopala oblast grafike, i da bi većina voljela ponovo raditi, te da je preko 80% učenika shvatilo šta je grafika i grafički otisak. U samome procesu realizacije eksperimentalnog časa, gdje se realizovao zadati likovni problem upotrebom grafičke tehnike, bilo je prisutno uzbuđenje i radoznalost među učenicima zbog susreta sa novim medijem, kod kojeg, za razliku od direktno vidljivih rezultata likovno kreativnog djelovanja kod ostalih likovnih oblasti i tehnika, postoji određena doza mistike zbog inverzije otiska gdje učenici ne mogu predvidjeti izgled finalnog otiska do samog kraja zadatka. U završnome momentu štampe, kada se papir odvaja od matrice i po prvi put vidimo finalni rezultat, učenici su na tu radnju vrlo glasno izražavali svoje zadovoljstvo. Iz svih gore navedenih razloga grafika bi trebala biti više zastupljena u nastavi likovne kulture. Takav izložbeni pano bi sigurno privukao pažnju posmatrača i izašao iz stereotipnog izbora učeničkih radova, kao i nadvladao otiskivanje “tehnike” krompira.

Svrha nastave likovne kulture u početnim razredima osnovnog obrazovanja zasniva se na tome da učenici steknu određena znanja, sposobnosti i stavove iz domena likovne umjetnosti, da se upućuju u likovno čitanje, estetsko-vizuelnu percepciju, što će za rezultat imati poticanje likovno kreativnog izražavanja. Znanje koje učenici treba da steknu unutar nastave likovne kulture zahtijeva povezivanje različitih vizuelnih iskustava u svrhu lakšeg razumijevanja likovne umjetnosti i likovnog jezika, sa konačnim ciljem da učenik usvoji teoretska znanja i praktične vještine, ali i da razvija kreativne i stvaralačke sposobnosti. Jednakoj važnosti koja se odnosi na usvajanju znanja tj. likovnom obrazovanju, prema likovnom odgoju treba zauzeti isti stav i decidirati jednaku pažnju. Kroz različite likovne oblasti i tehnike, učenici preko likovnih zadataka savladaju likovni jezik, a ti zadaci podrazumijevaju da nauče razlikovati liniju po njenim osobinama, da prepoznaju

ritam, plohu, površinu, da znaju koristiti mrlju i tačku kao likovne elemente, da savladaju tehnike olovke, tuša, da dopunjuju i proširuju znanja i vještine. O tome govore (Gaj, Brajnov, Botić i Violać 2019: 246) da je od iznimne važnosti organizirati različite uvjete u kojima učenici imaju prilike sudjelovati u omogućujući kreativno i stvaralačko promišljanje i izražavanje. U odgojno-obrazovnoj praksi svijest o vrijednostima kreativnih ekspresija djece u oblikovanju kurikuluma nije dovoljno razvijena niti su mogućnosti njihovog korištenja dovoljno istražene. Da bi se takav pristup više zastupao učenici moraju to shvatiti, a potrebno ih je uvoditi i u slojevitost likovnoumjetničkih pojava i raznolikost umjetničkih stilova ilikovnih oblasti (Brajčić i Šućur 2019: 61).

ZAKLJUČAK

Ovim radom utvrđeno je da u nastavi likovne kulture početnih razreda osnovnog obrazovanja, bazirajući se na III i IV razrede, likovne oblasti nisu podjednako zastupljene odnosno da nastavnici ne posvećuju jednaku pažnju svim oblastima i unutar njih ne ispunjavaju nastavnim planom i programom broj sati predviđen za navedenu oblast. Minimalno je zastupljena likovna oblast grafika, te samim tim i upotreba likovnih materijala čime se osiromašuje obrazovni proces učenika. Posljedica toga je zaustavljanje kreativne izražajne mogućnosti i sposobnosti učenika, jer se ne realizuju predviđeni obrazovni i odgojni zadaci. Grafika je za učenike ovoga uzrasta samo prividno u svom tehničkom smislu vrlo složan proces što nikako ne smije biti razlog za njeno ignorisanje u nastavi, jer ako se krene od misaone namjene izvedbe do štampe, proces nastanka grafičkog otiska je često stvaralački poticajan, dovodi do otkrića novih likovnih spoznaja, i na koncu formira potpuno likovno obrazovanog pojedinca. Na taj način se izbjegavaju nepoželjni stereotipi i učenici će manje ili nikako koristiti i bježati u šablonizirana likovna ostvarenja, koja nisu suština umjetnosti i nastave likovne kulture.

LITERATURA

1. Brajčić, Marija, Mara Šućur (2019), "Učestalost upotrebe likovno-umjetničkog djela u nastavi likovne kulture", *Nova prisutnost*, 17 (1), str. 59-74.
2. Branković, Drago, Ljilja Cajvert, Andrea Puhalić (2019), "Refleksija u superviziji – teorija i praksa", u: Puhalić, Andrea, Ljilja Cajvert (ur.),

Profesionalna supervizija – teorije i praksa, Fakultet političkih nauka, Banja Luka, str. 198-215.

3. Gaj, Barbara, Doroti Brajnov Botić, Duško (2019), "Zastupljenost vizualnih komunikacija u nastavnom procesu predmeta Likovna umjetnost na primjeru splitskih gimnazija", u: Mance, Ivana, Martina Petrinović, Tanja Trška (ur.), *Zbornik 4. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti: 'Institucije povijesti umjetnosti'*", Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske – Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, str. 239-247.
4. Kovačić, Anica (2019), "Oblici rada s nadarenim učenicima u osnovnoj školi", *Varaždinski učitelj*, 2 (2), str. 101-108.
5. Mikulić Bošnjak, Marija, Davorka Brešan (2015), "Prikaz prostora u dječjem crtežu", *Metodički obzori*, 10/1 (21), str. 21-45.
6. *Nastavni plan i program za devetogodišnje obrazovanje osnovne škole Kantona Sarajevo* (2016), Federacija Bosne i Hercegovine, Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade
7. Puhalić, Andrea (2019), "Praktična nastava u edukaciji za socijalni rad u BiH – obilježja, razvoj i izazovi", *Socijalne teme*, 1 (6), str. 71-104.
8. Raven, John (2014) "Our Incompetent Society (with a discussion of some of the competencies needed to transform it)"; Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/337928723_Our_Incompetent_Society; Pristupljeno 20. 10. 2020.
9. Rijavec, Majda, Dubravka Miljković, Ingrid Brdar (2008), *Pozitivna psihologija: znanstveno istraživanje ljudskih snaga i sreće*, IEP-D2, Zagreb
10. Smithrim, Katharine, Rena Uptis (2005), "Learning through the Arts: Lessons of Engagement", *Canadian Journal of Education*, 28(1/2), str. 109-127.
11. Smith, Elizabeth (2011), "Teaching Critical Reflection", *Teaching in Higher Education*, 16 (2), str. 211-223.
12. Sarančić, Snježana (2014), "Dobrobiti likovnog stvaralaštva" *Napredak*, 155 (1-2), str. 91-104.
13. Tany, Emil Robert (1990), *Likovna kultura u nižim razredima osnovne škole: priručnik za nastavnike*, Školska knjiga, Zagreb
14. Milutinović, Marin Ž. (2019), "Tradicija i mimezis kao osnovne karakteristike nastave likovnog vaspitanja", *Svarog*, 18, str. 321-337.
15. Žorga, Sonja, Andrea Puhalić (2019), "Supervizija kao metoda razvoja profesionalne kompetencije", U: Puhalić, Andrea, Ljilja Cajvert (ur.), *Profesionalna supervizija – teorija i praksa*, Fakultet političkih nauka, Banja Luka, str. 76-80.

THE APPLICATION OF THE ART AREA OF GRAPHICS IN THE INITIAL GRADES OF NINE-YEAR PRIMARY EDUCATION

Summary:

The goal of this research is to examine and determine whether the teaching of art studies is realized according to the current curriculum in the primary school grades III and IV grade. The sample consists of 214 students and 10 teachers. The research methods selected for deriving relevant conclusions are a descriptive method, theoretical analysis method, historical method, and experimental method. Results obtained through a survey questionnaire, related to the surveyed teachers, about whether they represent fields of art equally in their art classes, are that they answered in the representation of 100%, as well as the majority of students (96.26%) who answered affirmatively to the same question. During the experiment, 80% of students encountered graphics for the first time, so in this case, the answers in the first survey for teachers and students did not match the current situation in the school. In answering the question of what most art classes are about, the majority of students (82.71%) answered drawing, while the remaining 18.69% answered that they usually paint. According to the students, the areas of art are not equally represented in teaching, as shown by the results of a survey conducted among teachers. With this paper, it has been determined that graphics, as an art discipline, even though it is planned by the primary education's curriculum with an exact number of hours, is not fulfilled or equally represented in the art studies.

Keywords: education; fine art; art culture; artistic fields; graphics

Adresa autorice
Authors' address

Maja Žmukić
Univerzitet u Sarajevu
Pedagoški fakultet
maja.zmukic@pf.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Almira Isić, Anela Hasanagić

OSOBINE LIČNOSTI RODITELJA KAO ODREDNICE FORMIRANJA

OSOBINA LIČNOSTI NJIHOVE DJECE PREDŠKOLSKE DOBI /

PERSONALITY TRAITS OF PARENTS AS DETERMINANTS OF

FOUNDATION OF PERSONALITY TRAITS IN THEIR PRESCHOOL

CHILDREN 333

Amra Džajić, Sena Družić, Dijana Sulejmanović

POSTPENALNA PODRŠKA MALOLJETNIM OSOBAMA S

DELINKVENTNIM OBLICIMA PONAŠANJA / POSTPENAL

SUPPORT FOR MINORS WITH DELINQUENT BEHAVIORS 359

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.333

UDK 159.923

Primljeno: 13. 03. 20201.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Almira Isić-Imamović, Anela Hasanagić

OSOBINE LIČNOSTI RODITELJA KAO ODREDNICE FORMIRANJA OSOBINA LIČNOSTI NJIHOVE DJECE PREDŠKOLSKE DOBI

Cilj istraživanja bio je ispitati u kakvom odnosu su osobine ličnosti roditelja (majki i očeva) i njihove djece predškolske dobi, odnosno utvrditi postoji li povezanost i sličnost u osobinama ličnosti roditelja i djece. Zatim, cilj istraživanja bio je ispitati i prediktivnu ulogu i značaj osobina ličnosti roditelja (majki i očeva) u formiranju osobina ličnosti njihove djece predškolske dobi. U istraživanju je učestvovalo 150 djece predškolske dobi te 150 njihovih majki i 150 očeva. Osobine ličnosti djece procjenjivali su njihovi roditelji putem Upitnika M5-PS-90 (Grist, McCord 2006), a potom su izvršili i procjenu vlastitih osobina ličnosti putem Skale PMF (Kardum, Smojver 1993). Rezultati korelacijske analize ukazali su da postoji statistički značajna pozitivna povezanost i sličnost u načinu emocionalnog reagovanja, zatim u stepenu društvenosti, ugodnosti, savjesnosti i intelektualne otvorenosti između majki i njihove djece predškolske dobi, a također su ukazali i da postoji statistički značajna pozitivna povezanost i sličnost u stepenu društvenosti i savjesnosti između očeva i njihove djece predškolske dobi. Rezultati regresijske analize ukazali su da je osobina neuroticizma majki statistički značajan pozitivan prediktor za formiranje osobine neuroticizma kod djece, kao i statistički značajan negativan prediktor za formiranje osobine savjesnosti i ekstraverzije kod djece, zatim da je osobina ekstraverzije majki statistički značajan pozitivan prediktor za formiranje osobine ekstraverzije kod djece, te i da je osobina intelektualne otvorenosti statistički majki značajan pozitivan prediktor za formiranje osobine savjesnosti i intelektualne otvorenosti kod djece. Rezultati regresijske analize ukazali su i da je očeva osobina ekstraverzije statistički značajan pozitivan prediktor za formiranje osobine ekstraverzije kod djece.

Ključne riječi: djeca; predškolska dob; roditelji; osobine ličnosti; petofaktorski model ličnosti

1. UVOD

Na formiranje osobina ličnosti djece utječu nasljedni, porodični i brojni okolinski faktori. Unutar porodičnih faktora, naučnici su se najviše bavili proučavanjem utjecaja odgojnih stilova roditelja na ponašanje i formiranje osobina ličnosti djece i mladih, dok su istraživanja o odnosu između osobina ličnosti roditelja i njihove djece vrlo rijetka, kao i o prediktivnoj ulozi i značaju osobina ličnosti roditelja u formiranju osobina ličnosti njihove djece. Dosadašnji istraživači pokazali su interes za ispitivanjem i definisanjem odnosa između emocionalne stabilnosti / nestabilnosti i društvenosti roditelja i djece, ali ne i međuodnosa njihovih drugih osobina ličnosti, što je bio i podsticaj za realizaciju ovog naučno-istraživačkog rada, u kojem se nastojalo utvrditi u kakvom odnosu su osobine ličnosti definisane petofaktorskim modelom roditelja (majki i očeva) i njihove djece predškolske dobi, odnosno ispitati postoji li povezanost i sličnost u osobinama ličnosti roditelja i djece. Pored toga, nastojala se ispitati i prediktivna uloga i značaj osobina ličnosti roditelja (majki i očeva) u formiranju osobina ličnosti kod njihove djece predškolske dobi. Jedna od ranijih otežavajućih okolnosti za realizaciju sličnih istraživanja, bila je i nepostojanje adekvatnog modela i instrumenata za ispitivanje ličnosti djece. Ličnost djece uglavnom se procjenjivala putem modela temperamenta, a koji, pak, ne pruža potpuni uvid u strukturu i osobine ličnosti djece. Međutim, zahvaljujući razvoju petofaktorskog modela ličnosti, naučnicima je pružena mogućnost za utvrđivanjem bazičnih osobina ličnosti ne samo odraslih (McCrae, Costa 1990; Goldberg 1990; McCrae, John 1992), već i djece (Mervielde, Buyst, De Fruyt 1995). Petofaktorski model ličnosti korišten je i u ovom naučno-istraživačkom radu prilikom procjenjivanja osobina ličnosti roditelja i njihove djece predškolske dobi. Prema petofaktorskom modelu struktura svake ličnosti može se ispitati unutar pet dimenzija / osobina ličnosti: Neuroticizam (N), Ekstraverzija (E), Ugodnost (U), Savjesnost (S) i Otvorenost za nova iskustva (O). Svaka dimenzija sastoji se od skupine različitih kognitivnih, afektivnih i bihevioralnih osobina ličnosti, a koje su kod svake osobe grupisane na različit način. Putem upitnika samoprocjene ili procjene od strane osobe koja dobro poznaje datu ličnost može se utvrditi struktura svake ličnosti duž navedenih dimenzija. Neuroticizam je dimenzija kojom se procjenjuje stepen prilagođenosti i emocionalne stabilnosti ličnosti nasuprot neprilagođenosti ili emocionalne nestabilnosti. Osnovni aspekti neuroticizma su: anksioznost, hostilnost, depresivnost, socijalna nelagodnost, impulsivnost i vulnerabilnost ili ranjivost. Emocionalno nestabilne osobe često doživljavaju negativne emocija kao što su strah,

anksioznost, bijes, tuga, krivica, zatim loše se suočavaju sa stresnim situacijama, što ih čini ranjivim, neprilagođenim i pogodnim za razvoj psihičkih poremećaja. Za razliku od njih, emocionalno stabilne osobe doživljavaju pozitivna emocionalna stanja, osjećaju se opušteno, smireno, sigurno te se uspješno suočavaju sa stresnim situacijama.

Prema Eysencku (1967), neuroticizam je povezan sa pojačanom reaktivnosti ili osjetljivosti moždane kore, limbičkog sistema i retikularne formacije na uznemirujuće stresore. Prema Zuckermanu (2005), individualne razlike u stepenu neuroticizma povezane su sa niskom razinom serotonina, a ne sa povećanom osjetljivosti moždane kore. Ekstraverzija je dimenzija kojom se procjenjuje količina i intenzitet uspostavljanja međuljudskih interakcija, ili stepen socijalnosti ili društvenosti osobe, nasuprot nesocijalnosti ili nedruštvenosti. Osnovni aspekti ekstraverzije su: toplina, druželjubivost, asertivnost, aktivnost, potraga za uzbuđenjem i pozitivne emocije. Ekstravertirane osobe su aktivne, energične, vole zabavu, dominantne, društvene, vole da se eksponiraju, stalno su u pokretu, uvijek nešto rade i lako gube strpljenje. Osobe koje postižu niske rezultate na ovoj dimenziji ličnosti se razlikuju od njih i nazivaju se introvertima. Introvertirane osobe su tihe, zatvorene, suzdržane i distancirane prema ljudima, refleksivne, sve planiraju, ne vole uzbuđenja, vole voditi organiziran život, ne vole izražavati osjećanja, te su strpljive i moralne. Prema Eysencku i Eysencku (1969), individualne razlike u dimenziji ekstraverzije uzrokovane su sa radom i pojačanom osjetljivosti moždane kore i autonomnog nervnog sistema na uznemirujuće podražaje, a koja je veća kod ekstravertiranih nego kod introvertiranih osoba. Introverti se lakše uslovljavaju od ekstravertata, tj. kod introvertiranih osoba prisutna je dominantnost ekscitacije i lakoća formiranja uslovnih odgovora, dok je kod ekstravertiranih osoba prisutna inhibicija i dominantnost stvaranja negativnih inhibitorynih uslovnih odgovora. Zbog toga su ekstraverti impulsivni i manje sposobni učiti na temelju kažnjavanja. Također, kod introvertiranih osoba prisutan je i viši nivo aktivnosti i kortikalne pobuđenosti retikularnog sistema koji izaziva dominantnost ekscitacije. Prema Zuckermanu (1999), individualne razlike u stepenu socijalnosti povezane su sa lučenjem neurotransmitera dopamina, pri čemu ekstraverti imaju srednju optimalnu dozu dopamina, a introverti vrlo nisku ili vrlo visoku dozu dopamina. Ugodnost je dimenzija kojom se procjenjuje želja osobe za saradnjom i prosocijalnim ponašanjem. Osnovni aspekti ugodnosti su: povjerenje, altruizam, iskrenost, popustljivost, skromnost i blaga narav. Ugodne osobe su povjerljive prema drugima, saosjećajne, skromne, altruistične, dok su neugodne osobe cinične, sebične, kompetitivne, sklone konfliktima i sumnjičave prema namjeri

drugih. Savjesnost je dimenzija kojom se procjenjuje stepen organiziranosti i usmjerenosti osobe ka cilju. Osnovni aspekti savjesnosti su: kompetencije, red, dužnost, postignuće, samodisciplina i promišljenost. Savjesne osobe su jake volje, uporne, usmjerene ka cilju, vrijedne, tačne i pouzdane, dok su nesavjesne osobe hedonističke orijentacije, bezbrižne, neorganizirane i neopterećene moralnim principima. Otvorenost za nova iskustva je dimenzija kojom se procjenjuje tendencija osobe za traženjem novih iskustava. Uži aspekti te dimenzije su: fantazija, estetika, osjećanja, akcija, ideje i vrijednosti. Intelektualne otvorene osobe pokazuju otvorenost duha prema unutrašnjim doživljajima i novim idejama, sklone su eksperimentisanju, nekonvencionalnim vrijednostima i intenzivnom doživljavanju prijatnih i neprijatnih emocija. Za razliku od njih, intelektualno zatvorene osobe su konzervativne, preferiraju poznato u odnosu na novo, emocionalne reakcije su im umjerene, a interesovanja uska i manje intenzivna.

Brojni istraživači su dokazali da je jedna od odrednica razvoja i formiranja osobina ličnosti kod djece i odgojni stil roditelja. Razlikuju se dvije temeljne dimenzije roditeljstva (emocionalnost i kontrola) i četiri tipa roditeljskog odgojnog stila (Rosić, Zloković 2002). Dimenzija emocionalnosti odnosi se na emocionalnu toplinu i roditeljsko razumijevanje, odnosno količinu podrške, ljubavi i ohrabrenja koju roditelj pruža djetetu, nasuprot hladnoće i odbijanja djeteta. Dimenzija kontrole odnosi se na roditeljski nadzor i zahtjeve, odnosno roditeljska očekivanja prema djetetu koja se mogu protezati od potpune kontrole do zanemarivanja djeteta. S obzirom na te dvije dimenzije odgoja razlikuju se četiri tipa roditeljskog odgojnog stila: autoritarni, permissivni (popustljivi), indiferentni (zanemarujući) i autoritativni. Autoritarni je stil odgoja u kojem roditelji postavljaju velika očekivanja i zahtjeve prema djetetu, provodeći strogi nadzor i kontrolu, a pri tome mu i ne pružaju dovoljno topline i podrške (Čudina-Obradović, Obradović 2006). Autoritarni odgojni stil je stil odgoja koji karakterizira i cinizam, grubost, emocionalna hladnoća, kao i vrijeđanje i izražavanje naglih i burnih reakcija prema djetetu. Djeca čiji su roditelji autoritarni su tiha, mirna, povučena, nesigurna, nepovjerljiva prema drugima, promjenjivog raspoloženja, niskog samopouzdanja i vrlo često agresivna prema drugima (Rosić, Zloković 2002). Permissivan (popustljivi) odgojni stil je onaj u kojem dominira kombinacija emocionalne topline i slabe kontrole. Djeca čiji su roditelji permissivni su egocentrična, impulsivna, nezrela, dominantna, nesnalažljiva, nesamostalna i sklona agresivnim obrascima ponašanja. Indiferentni (zanemarujući) odgojni stil je stil odgoja koji karakterizira emocionalna hladnoća i slaba kontrola. Djeca čiji su roditelji indiferentni su neposlušna, zahtjevna prema drugima, nesigurna,

emocionalno hladna i sklona kršenju društvenih i moralnih normi. Autoritativni (demokratski) odgojni stil je stil odgoja koji karakterizira pružanje djetetu ljubavi i topline, ali i postavljanje izvjesnih ograničenja. Djeca roditelja ovog odgojnog stila su odgovorna, savjesna, dosljedna, samopouzdana, odgovorna, disciplinovana i empatična (Rosić, Zloković 2002).

Naučnici su utvrdili, da je u pozadini djelovanja roditeljskog odgojnog stila na osobine ličnosti djece treća varijabla, tj. osobine ličnosti roditelja koje kao medijacijske varijable ne djeluju samo na odgojni stil roditelja ili način ponašanja roditelja prema djeci, već i na ponašanje i formiranje osobina ličnosti njihove djece (Belsky 1984, 1986, 1990; Belsky, Jaffee 2006; Kochanska, Friesenborg et al. 2004). U odnosu na brojne istraživače koji su se bavili ispitivanjem utjecaja odgojnog stila roditelja na razvoj i formiranje osobina ličnosti njihove djece, znatno manji broj istraživača pokazao je interes za utvrđivanjem odnosa između osobina ličnosti roditelja i njihove djece. Izard (2000) je dokazao da je emocionalna stabilnost i toplina majke u pozitivnoj povezanosti sa emocionalnom stabilnosti i regulacijom neprijatnih emocija kod jednogodišnje djece. Dawson et al. (2003) utvrdili su da trogodišnja djeca emocionalno nestabilnih i depresivnih majki ispoljavaju znatno više neprilagođenog ponašanja nego djeca emocionalno stabilnih majki. Također, kod djece depresivnih majki uočena je i narušena aktivnost frontalnog korteksa, koja povećava ranjivost djeteta i pridonosi razvoju internaliziranih i eksteraliziranih poremećaja u djetinjstvu. Oliveira et al. (2017) utvrdili su da je neuroticizam roditelja u pozitivnoj povezanosti sa pojavom halucinacija, poremećajem spavanja i dezorijentiranošću djece rane i predškolske dobi kod kojih je dijagnosticiran poremećaj pažnje, anksiozni poremećaj, depresija i poremećaj prilagodbe. Za razliku od njih, emocionalno stabilni i topli roditelji razvijaju kod djece emocionalnu stabilnost i vještinu regulacije emocija, te ih podstiču i na uspostavljanje bliskih emocionalnih odnosa s drugima (Bugental, Grusec 2006). Zhou et al. (2008) utvrdili su da roditelji, koji su emocionalno stabilni i izražavaju pozitivne emocije prema djetetu, razvijaju kod djeteta inicijativu za uspostavljanjem dobrog odnosa s vršnjacima kao i inicijativu za pomaganjem drugima. Prema Dougan-Klimes i Kistner (1990), emocionalna nestabilnost i impulsivne reakcije roditelja prema djetetu uz tjelesno kažnjavanje djeluju negativno na razvoj djetetove sposobnosti empatije i osobine prosocijalnosti. Belsky et al. (1995) utvrdili su da ekstravertirane majke i očevi izražavaju više pozitivnih emocija prema svojoj djeci u ranom djetinjstvu u odnosu na introvertirane majke i očeve, a time i u većem stepenu podstiču dijete na uspostavljanje interakcije s drugima. Kao što se može uočiti, dosadašnji istraživači

su ukazali na pozitivnu povezanost i sličnost između emocionalne stabilnosti / nestabilnosti, društvenosti i prosocijalnosti roditelja i djece, ali ne i vrstu odnosa između ostalih osobina ličnosti roditelja i djece, što je bio podsticaj za realizaciju ovog istraživanja i stjecanje potpunijeg uvida o odnosu između osobina ličnosti roditelja i njihove djece predškolske dobi.

2. METOD

2.1. Ispitanici

U istraživanju je učestvovalo 150 djece predškolske dobi (81 dječak i 69 djevojčica) te 150 njihovih majki i 150 očeva. Prosječna starosna dob majki iznosila je 34 godine, a očeva 37 godina. Starosna dob djece kretala se u rasponu od 4 do 6 godina, dok je prosječna dob iznosila 5 godina. Roditelji i djeca žive na području grada Zenice, Maglaja i Zavidovića, a djeca trenutno pohađaju i dječije vrtiće u ovim gradovima.

2.2. Mjerni instrumenti

Za ispitivanje osobina ličnosti djece korišten je Upitnik M5-PS-90 (Grist, McCord 2006), koji je za potrebe istraživanja preveden s engleskog na bosanski jezik, a za ispitivanje osobina ličnosti roditelja korištena je Skala PMF (Kardum, Smojver 1993).

Upitnik M5-PS-90 konstruisali su Grist i McCord (2006) za ispitivanje ličnosti djece predškolske dobi (od 3 do 6 godina). Nastao je kao rezultat empirijske provjere petofaktorskog modela ličnosti. Sastoji se od 90 bipolarnih tvrdnji raspoređenih unutar pet subskala ili dimenzija ličnosti: Neuroticizam (N), Ekstraverzija (E), Ugodnost (U), Savjesnost (S) i Otvorenost za nova iskustva (O). Svaka subskala se sastoji od 18 tvrdnji. Subskalom Neuroticizam ispituju se aspekti emocionalne nestabilnosti: anksioznost (npr. *Plaši se mnogih stvari*), bijes (npr. *Lako se uznemiri*), samosvjesnost (npr. *Osjeća se ugodno u nepoznatim situacijama*), depresivnost (npr. *Ima česte promjene raspoloženja*) i ranjivost (npr. *Lako ga preplave emocije*). Subskalom Ekstraverzija ispituju se aspekti socijalnosti: asertivnost (npr. *Preuzima inicijativu*), prijateljstvo (npr. *Lako sklapa prijateljstva*), nivo aktivnosti (npr. *Stalno je u pokretu*), vedrina (npr. *Mnoge stvari ga zabavljaju*), traženje uzbuđenja (npr. *Voli biti aktivan*) i društvenost (npr. *Voli učestvovati u grupnim aktivnostima*). Subskalom Ugodnost ispituju se aspekti interpersonalnih odnosa, tj. način ophođenja i percipiranja drugih osoba: povjerenje (npr. *Vjeruje drugima*), saradnja (npr. *Vrijeđa*

ljude), altruizam (npr. *Ravnodušan je prema osjećanjima drugih*), moralnost (npr. *Pridržava se pravila*), skromnost (npr. *Voli biti u centru pažnje*) i saosjećanje (npr. *Opterećuju ga problemi drugih*). Subskalom Savjesnost ispituju se aspekti sposobnosti samokontrole i samodiscipliniranja: samoefikasnost (npr. *Uspješno izvršava zadatke*), pokornost (npr. *Krši pravila*), opreznost (npr. *Impulsivan je i radi bez razmišljanja*), teži uspjehu (npr. *Voli raditi predano*), urednost (npr. *Razbacuje stvari i ne stavlja ih na svoje mjesto*), pokornost (npr. *Radi suprotno od onog što se zahtijeva*) i samodisciplina (npr. *Teško se pokreće na obavljanje neke aktivnosti*). Subskalom Otvorenost za nova iskustva ispituju se aspekti intelektualne otvorenosti i radoznalosti: maštovitost (npr. *Ima bujnu maštu*), emocionalnost (npr. *Doživljava intenzivna osjećanja*), intelektualnost (npr. *Voli rješavati složene probleme*), umjetnički interesi (npr. *Voli muziku*) i avanturističnost (npr. *Ne voli promjene*). Upitnik se primjenjuje tako što se od roditelja, odgajatelja ili druge osobe koja dobro poznaje dijete zahtijeva da procijeni ponašanje djeteta unutar svake tvrdnje na skali Likertovog tipa od 1 do 5 (1 – nimalo ne odgovara opisu mog djeteta do 5 – u potpunosti odgovara opisu mog djeteta). Autori su utvrdili da subskala Neuroticizam ($\alpha=0,88$), Ekstraverzija ($\alpha=0,80$), Ugodnost ($\alpha=0,70$) i Savjesnost ($\alpha=0,88$) imaju visok stepen unutarnje pouzdanosti, dok skala Otvorenost za nova iskustva ima nisku unutarnju pouzdanost ($\alpha=0,31$). Bodovanje unutar svake subskale vrši se shodno zaokruženom broju, s tim da se unutar pojedinih tvrdnji vrši obrnut sistem bodovanja.

Skalu PMF konstruisali su hrvatski psiholozi Kardum i Smojver (1993). Sastoji se od 50 tvrdnji ili pridjeva raspoređenih unutar pet subskala ili dimenzija ličnosti: Neuroticizam (N), Ekstraverzija (E), Ugodnost (U), Savjesnost (S) i Otvorenost za nova iskustva (O). Subskalom Neuroticizam ispituje se stepen emocionalne stabilnosti i prilagođenosti nasuprot emocionalne nestabilnosti ili neprilagođenosti. Subskalom Ekstraverzija ispituje se stepen socijalnosti i društvenosti nasuprot nesocijalnosti i zatvorenosti prema drugima. Subskalom Ugodnost ispituje se stepen spremnosti na pružanje podrške i pomoći drugima nasuprot egocentričnosti, sebičnosti i nepovjerenja. Subskalom Savjesnost ispituje se stepen samodiscipliniranosti i upornosti nasuprot odsustva samokontrole i jake volje. Subskalom Otvorenost za nova iskustva ispituje se stepen intelektualne radoznalosti i otvorenosti ka novim doživljajima nasuprot intelektualane zatvorenosti. Primjenjuje se tako što se od ispitanika zahtijeva da uz svaki pridjev označi koliko ga opisuje na skali Likertovog tipa od 0 do 4 stepena (0 - uopće se ne odnosi na mene; 1 - uglavnom se odnosi na mene; 2 - niti se odnosi niti se ne odnosi na mene; 3 - uglavnom se odnosi na mene i 4 - u potpunosti se odnosi na mene). Bodovanje unutar svake subskale vrši se shodno zaokruženom broju, s tim

da je za određene tvrdnje obrnut sistem bodovanja. Pouzdanost skale kreće se u intervalu od 0,79 do 0,89 - N ($\alpha=0,88$); E ($\alpha=0,89$); U ($\alpha=0,83$); S ($\alpha=0,83$) i O ($\alpha=0,79$).

1.3. Postupak

Prije realizacije istraživanja obavljen je razgovor sa direktorima dječijih vrtića, na kojem im je predstavljen istraživački nacrt, a potom i tražena saglasnost za realizaciju istraživanja. Nakon dobijene saglasnosti direktorima su dostavljeni upitnici, koje su oni potom prosljedili predškolskim odgajateljicama. Odgajateljice su upitnike predale ponaosob roditeljima djece zajedno sa uputama o načinu ispunjavanja upitnika. Roditelji nisu bili primorani na učestvovanje u istraživanju, tako da su mogli odustati bez posljedica. Uputa o načinu ispunjavanja upitnika bila je navedena i unutar samih upitnika. Roditeljima je rečeno da procijene koliko se navedena tvrdnja odnosi na ponašanje njihovog djeteta na skali od 1 do 5. Zatim, da i sami procijene karakteristike vlastite ličnosti putem drugog upitnika ličnosti na skali od 0 do 4, i to zasebno majka i otac. Također, rečeno im je, da ne moraju napisati puno ime i prezime djeteta niti svoje, već samo inicijale, a i ukoliko napišu lične podatke, da im se garantuje anonimnost, kao i da će se dobijeni podaci koristiti samo u grupnoj analizi u naučne svrhe. Roditeljima je bio dostavljen i broj mobitela i e-mail adresa istraživača, tako da su se mogli javiti u slučaju izvjesnih nejasnoća oko načina ispunjavanja upitnika. Nakon što su roditelji ispunili upitnike, dostavili su ih odgajateljicama, a one potom istraživačima.

3. PRIKAZ REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Prije definisanja odnosa između osobina ličnosti roditelja (majki i očeva) i djece, utvrđeni su osnovni deskriptivni parametri i distribucije rezultata na subskalama ličnosti roditelja (majki i očeva) i djece, a potom i njihovo odstupanje od normalne raspodjele putem Kolmogorov-Smirnovog testa.

Tabela 1a. Mjere deskriptivne statistike i značajnost odstupanja rezultata majki i očeva od normalne raspodjele na subskalama ličnosti.

Subskale ličnosti		M	SD	Skjunis	Kurtosis	Kolmogorov-Smirnov test	Stepen značajnosti
Neuroticizam	majka	13,50	5,62	-0,05	0,02	0,05	0,20
	otac	13,52	8,88	3,10	16,60	0,11	0,00**
Ekstraverzija	majka	30,17	6,79	-1,00	2,09	0,11	0,00**
	otac	29,06	8,26	-0,13	2,78	0,10	0,00**
Ugodnost	majka	35,53	5,24	-2,90	14,83	0,19	0,00**
	otac	34,18	7,52	-3,06	11,21	0,21	0,00**
Savjesnost	majka	31,96	4,50	-2,90	18,00	0,14	0,00**
	otac	30,83	8,99	-2,61	9,68	0,18	0,00**
Otvorenost	majka	29,57	6,35	-0,99	2,43	0,09	0,00**
	otac	30,17	7,50	-1,94	6,72	0,14	0,00**

* statistička značajnost na nivou od 0,05

** statistička značajnost na nivou od 0,01

U Tabeli 1a. predstavljeni su rezultati koji ukazuju na smjer i način distribuiranja rezultata roditelja (majki i očeva) na subskalama ličnosti. Rezultati majki na subskali Neuroticizam distribuiraju se u negativnom smjeru (Sk.=-0,05), distribucija je leptokurtična (Ku.=0,02), ali ne odstupa statistički značajno od normalne raspodjele ($p>0,01$). Distribucija rezultata očeva na subskali Neuroticizam distribuiraju se u pozitivnom smjeru (Sk.=3,10), distribucija je platikurtična (Ku.=16,60) i odstupa statistički značajno od normalne raspodjele ($p<0,01$). Rezultati majki na subskali Ekstraverzije distribuiraju se u negativnom smjeru (Sk.=-1,00), distribucija je leptokurtična (Ku.=2,09) i odstupa statistički značajno od normalne raspodjele ($p<0,01$). Rezultati očeva na subskali Ekstraverzija distribuiraju se u negativnom smjeru (Sk.=-0,13), distribucija je platikurtična (Ku.=2,78) i odstupa statistički značajno od normalne raspodjele ($p<0,01$). Rezultati majki na subskali Ugodnost distribuiraju se u negativnom smjeru (Sk.=-2,90), distribucija je platikurtična (Ku.=14,83) i odstupa statistički značajno od normalne raspodjele ($p<0,01$). Rezultati očeva na subskali Ugodnost distribuiraju se u negativnom smjeru (Sk.=-3,06), distribucija je platikurtična (Ku.=11,21) i odstupa statistički značajno od normalne raspodjele ($p<0,01$). Rezultati majki na subskali Savjesnost distribuiraju se u negativnom smjeru (Sk.=-2,90), distribucija je platikurtična (Kurtosis=18,00), i odstupa statistički značajno od normalne raspodjele ($p<0,01$). Rezultati očeva na subskali Savjesnost distribuiraju se u negativnom smjeru (Sk.=-2,61), distribucija je

platikurtična ($Ku.=9,68$) i odstupa statistički značajno od normalne raspodjele ($p<0,01$). Rezultati majki na subskali Otvorenost distribuiraju se u negativnom smjeru ($Sk.=-0,99$), distribucija je leptokurtična ($Ku.=2,43$) i odstupa statistički značajno od normalne raspodjele ($p<0,01$). Rezultati očeva na subskali Otvorenost distribuiraju se u negativnom smjeru ($Sk.=-1,94$), distribucija je platikurtična ($Ku.=6,72$) i odstupa statistički značajno od normalne raspodjele ($p<0,01$).

Tabela 1b. Mjere deskriptivne statistike i značajnost odstupanja rezultata djece od normalne raspodjele na subskalama ličnosti.

Subskale ličnosti	M	SD	Skjunis	Kurtosis	Kolmogorov-Smirnov test	Stepen značajnosti
Neuroticizam	50,34	8,31	0,16	-0,11	0,06	0,200
Ekstraverzija	73,13	7,74	-0,36	-0,20	0,06	0,200
Ugodnost	62,71	7,39	0,30	0,38	0,07	0,00**
Savjesnost	64,69	8,09	-0,32	-0,20	0,06	0,00**
Otvorenost	60,26	5,89	0,25	-0,09	0,08	0,02*

* statistička značajnost na nivou od 0,05

** statistička značajnost na nivou od 0,01

U Tabeli 1b. predstavljeni su rezultati koji ukazuju na smjer i način distribuiranja rezultata djece na subskalama ličnosti. Rezultati djece na subskali Neuroticizam distribuiraju se u pozitivnom smjeru ($Sk.=0,16$), distribucija je leptokurtična ($Ku.=-0,11$) i ne odstupa statistički značajno od normalne raspodjele ($p>0,01$). Rezultati djece na subskali Ekstraverzija distribuiraju se u negativnom smjeru ($Sk.=-0,36$), distribucija je leptokurtična ($Ku.=-0,20$) i ne odstupa statistički značajno od normalne raspodjele ($p>0,01$). Na ostalim subskalama utvrđeno je statistički značajno odstupanje rezultata djece od normalne raspodjele. Rezultati djece na subskali Ugodnost distribuiraju se u pozitivnom smjeru ($Sk.=0,30$), distribucija je platikurtična ($Ku.=0,38$) i odstupa statistički značajno od normalne raspodjele ($p<0,05$). Rezultati djece na subskali Savjesnost distribuiraju se u negativnom smjeru ($Sk.=-0,32$), distribucija je leptokurtična ($Ku.=-0,20$) i odstupa statistički značajno od normalne raspodjele ($p<0,01$). Rezultati djece na subskali Otvorenost distribuiraju se u pozitivnom smjeru ($Sk.=0,25$), distribucija je leptokurtična ($Ku.=-0,09$) i odstupa statistički značajno od normalne raspodjele ($p<0,05$).

2.1. Odnos između osobina ličnosti roditelja (majki i očeva) i njihove djece predškolske dobi

Pošto je utvrđeno da se većina rezultata roditelja (majki i očeva) i djece na subskalama ličnosti ne distribuira po normalnoj raspodjeli, za definisanje odnosa između osobina ličnosti roditelja i njihove djece korišten je Spirmanov koeficijent korelacije. Odnos između osobina ličnosti roditelja i djece ispitivan je zasebno s obzirom na spol roditelja.

Tabela 2a. Korelaciona matrica o smjeru i stepenu povezanosti između osobina ličnosti majki i djece predškolske dobi.

Osobine ličnosti		Djeca				
		Neuroticizam	Ekstraverzija	Ugodnost	Savjesnost	Otvorenost
Majke	Neuroticizam	0,20**	-0,17*	-0,17*	-0,27**	-0,17*
	Ekstraverzija	-0,11	0,44**	0,04	0,16	0,13
	Ugodnost	-0,10	0,39**	0,18*	0,32**	0,23**
	Savjesnost	-0,10	0,14	0,06	0,35**	0,23**
	Otvorenost	-0,07	0,26**	0,00	0,33**	0,34**

* statistička značajnost na nivou od 0,05

** statistička značajnost na nivou od 0,01

Rezultati predstavljeni u Tabeli 2a. ukazuju na smjer i stepen povezanosti između osobina ličnosti majki i njihove djece predškolske dobi. Rezultati ukazuju da je osobina neuroticizma majki u statistički značajnoj pozitivnoj povezanosti sa osobinom neuroticizma djece ($r=0,20$; $p<0,01$), kao i u statistički značajnoj negativnoj povezanosti sa osobinama ekstraverzije ($r=-0,17$; $p<0,05$), ugodnosti ($r=-0,17$; $p<0,05$), savjesnosti ($r=-0,27$; $p<0,01$) i intelektualne otvorenosti djece ($r=-0,17$; $p<0,05$). Zatim, rezultati ukazuju da je osobina ekstraverzije majki u statistički značajnoj pozitivnoj povezanosti sa osobinom ekstraverzije djece ($r=0,44$; $p<0,01$), te i da je osobina ugodnosti majki u statistički značajnoj pozitivnoj povezanosti sa osobinama ekstraverzije ($r=0,39$; $p<0,01$), ugodnosti ($r=0,18$; $p<0,05$), savjesnosti ($r=0,32$; $p<0,01$) i intelektualne otvorenosti djece ($r=0,23$; $p<0,01$). Pored toga, rezultati ukazuju i da je osobina savjesnosti majki u statistički značajnoj pozitivnoj povezanosti sa osobinama savjesnosti ($r=0,35$; $p<0,01$) i intelektualne otvorenosti djece ($r=0,23$; $p<0,01$), te i da je osobina intelektualne otvorenosti majki u statistički značajnoj pozitivnoj povezanosti sa osobinama ekstraverzije ($r=0,26$; $p<0,01$), savjesnosti ($r=0,33$; $p<0,01$) i intelektualne otvorenosti djece ($r=0,34$; $p<0,01$).

Tabela 2b. Korelaciona matrica o smjeru i stepenu povezanosti između osobina ličnosti očeva i djece predškolske dobi.

Osobine ličnosti		Djeca				
		Neuroticizam	Ekstraverzija	Ugodnost	Savjesnost	Otvorenost
Očevi	Neuroticizam	0,09	-0,00	-0,12	-0,17	-0,16
	Ekstraverzija	-0,25**	0,20**	0,02	0,22**	0,11
	Ugodnost	-0,08	0,24**	0,07	0,36**	0,08
	Savjesnost	-0,02	0,16	0,07	0,21*	0,05
	Otvorenost	0,03	0,18*	-0,02	0,23**	0,13

* statistička značajnost na nivou od 0,05

** statistička značajnost na nivou od 0,01

Rezultati predstavljeni u Tabeli 2b. ukazuju na smjer i stepen povezanosti između osobina ličnosti očeva i njihove djece predškolske dobi. Rezultati ukazuju da je osobina ekstraverzije očeva u statistički značajnoj negativnoj povezanosti sa osobinom neuroticizma djece ($r=-0,25$; $p<0,01$), kao i u statistički značajnoj pozitivnoj povezanosti sa osobinama ekstraverzije ($r=0,20$; $p<0,01$) i savjesnosti djece ($r=0,22$; $p<0,01$). Zatim, rezultati ukazuju da je osobina ugodnosti očeva u statistički značajnoj pozitivnoj povezanosti sa osobinama ekstraverzije ($r=0,24$; $p<0,01$) i savjesnosti djece ($r=0,36$; $p<0,01$). Također, rezultati ukazuju i da je osobina savjesnosti očeva u statistički značajnoj pozitivnoj povezanosti sa osobinom savjesnosti djece ($r=0,21$; $p<0,01$), te i da je osobina intelektualne otvorenosti očeva u statistički značajnoj pozitivnoj povezanosti sa osobinama ekstraverzije ($r=0,18$; $p<0,05$) i savjesnosti djece ($r=0,23$; $p<0,01$).

Rezultati predstavljeni u Tabeli 2a. i 2b. ukazuju da pozitivan utjecaj na formiranje osobine emocionalne stabilnosti kod djece ima majčina osobina emocionalne stabilnosti i očeva osobina ekstraverzije, zatim da pozitivan utjecaj na formiranje osobine društvenosti djece ima majčina i očeva osobina ekstraverzije, zatim osobine ugodnosti i intelektualne otvorenosti. Rezultati ukazuju i da pozitivan utjecaj na formiranje osobine ugodnosti djece ima majčina osobina ugodnosti, zatim da pozitivan utjecaj na formiranje osobine savjesnosti djece ima očeva osobina društvenosti i majčina i očeva osobina ugodnosti, savjesnosti i intelektualne otvorenosti. Također, rezultati ukazuju i da pozitivan utjecaj na formiranje osobine intelektualne otvorenosti kod djece imaju majčine osobine emocionalne stabilnosti, ugodnosti, savjesnosti i intelektualne otvorenosti. Time je utvrđeno da majke utječu na formiranje svih osobina ličnosti djece predškolske dobi unutar petofaktorskog modela (emocionalne stabilnosti, ekstraverzije, ugodnosti, savjesnosti i intelektualne

otvorenosti), dok očevi utječu na formiranje tri osobine ličnosti djece (emocionalne stabilnosti, ekstraverzije i savjesnosti), ali ne i na formiranje osobine ugodnosti i intelektualne otvorenosti.

Prediktivna uloga osobina ličnosti roditelja (majki i očeva) u formiranju osobina ličnosti kod njihove djece predškolske dobi

Da bi se ispitalo da li osobine ličnosti roditelja (majki i očeva) imaju prediktivnu ulogu i značaj u formiranju osobina ličnosti djece predškolske dobi korištena je regresijska analiza, pri čemu su prediktorske varijable predstavljale osobine ličnosti roditelja, a kriterijske varijable osobine ličnosti djece.

Tabela 3a. Regresijski koeficijenti koji ukazuju na prediktivnu ulogu osobina ličnosti majki u formiranju osobina ličnosti djece predškolske dobi.

Osobine ličnosti majki (prediktori)	Neuroticizam djece (kriterij)						
	R	R ²	F	p	Standardizovani Beta koeficijent	t	p
Neuroticizam	0,28	0,08	2,39	0,04	0,26	3,21	0,00**
Ekstraverzija					0,02	0,19	0,84
Ugodnost					0,02	0,21	0,83
Savjesnost					-0,11	-1,07	0,28
Otvorenost					0,00	-0,00	0,99
Osobine ličnosti majki (prediktori)	Ekstraverzija djece (kriterij)						
	R	R ²	F	p	Standardizovani Beta koeficijent	t	p
Neuroticizam	0,44	0,19	6,61	0,00	-0,15	-1,97	0,05
Ekstraverzija					0,37	3,88	0,00**
Ugodnost					0,15	1,53	0,12
Savjesnost					-0,11	-1,12	0,26
Otvorenost					0,00	0,09	0,92
Osobine ličnosti majki (prediktori)	Ugodnost djece (kriterij)						
	R	R ²	F	p	Standardizovani Beta koeficijent	t	p
Neuroticizam					-0,13	-1,56	0,12

Ekstraverzija	0,21	0,04	1,22	0,30	-0,06	-0,62	0,53
Ugodnost					0,17	1,62	0,10
Savjesnost					-0,02	-0,23	0,81
Otvorenost					-0,00	-0,06	0,95
Osobine ličnosti majki (prediktori)	Savjesnost djece (kriterij)						
	R	R²	F	p	Standardizovani Beta koeficijent	t	p
Neuroticizam	0,40	0,16	5,06	0,00	-0,22	-2,82	0,00**
Ekstraverzija					-0,08	-0,85	0,39
Ugodnost					0,02	0,26	0,78
Savjesnost					0,15	1,42	0,15
Otvorenost					0,23	2,27	0,02*
Osobine ličnosti majki (prediktori)	Otvorenost djece (kriterij)						
	R	R²	F	p	Standardizovani Beta koeficijent	t	p
Neuroticizam	0,35	0,12	3,78	0,00	-0,17	-2,17	0,03*
Ekstraverzija					-0,03	-0,29	0,76
Ugodnost					0,02	0,22	0,82
Savjesnost					-0,00	-0,08	0,93
Otvorenost					0,30	2,91	0,00**

** statistička značajnost na nivou od 0,01

* statistička značajnost na nivou od 0,05

Rezultati regresijske analize predstavljeni u Tabeli 3a. ukazuju na prediktivnu ulogu osobina ličnosti majki u formiranju osobina ličnosti kod njihove djece predškolske dobi. Rezultati ukazuju da je majčina osobina neuroticizma statistički značajan pozitivan prediktor za formiranje osobine neuroticizma kod djece ($\beta=0,26$; $p<0,01$), kao i statistički značajan negativan prediktor za formiranje osobina savjesnosti ($\beta=-0,22$; $p<0,01$) i intelektualne otvorenosti ($\beta=-0,17$; $p<0,05$). Zatim, rezultati ukazuju da je majčina osobina ekstraverzije statistički značajan pozitivan prediktor za formiranje osobine ekstraverzije kod djece ($\beta=0,37$; $p<0,01$), kao i da je majčina osobina intelektualne otvorenosti statistički značajan pozitivan prediktor za formiranje osobina savjesnosti ($\beta=0,23$; $p<0,05$) i intelektualne otvorenosti kod djece ($\beta=0,30$; $p<0,01$).

Tabela 3b. Regresijski koeficijenti koji ukazuju na prediktivnu ulogu osobina ličnosti očeva u formiranju osobina ličnosti djece predškolske dobi.

Osobine ličnosti očeva (prediktori)	Neuroticizam djece (kriterij)						
	R	R ²	F	p	Standardizovani Beta koeficijent	t	p
Neuroticizam	0,33	0,11	3,10	0,01	0,03	0,43	0,66
Ekstraverzija					-0,45	-3,76	0,00**
Ugodnost					0,08	0,58	0,56
Savjesnost					-0,00	-0,03	0,97
Otvorenost					0,23	1,74	0,08
Osobine ličnosti očeva (prediktori)	Ekstraverzija djece (kriterij)						
	R	R ²	F	p	Standardizovani Beta koeficijent	t	p
Neuroticizam	0,19	0,04	1,01	0,41	0,01	0,12	0,90
Ekstraverzija					0,09	0,79	0,42
Ugodnost					0,09	0,59	0,55
Savjesnost					-0,06	-0,40	0,68
Otvorenost					0,08	0,61	0,53
Osobine ličnosti očeva (prediktori)	Ugodnost djece (kriterij)						
	R	R ²	F	p	Standardizovani Beta koeficijent	t	p
Neuroticizam	0,11	0,01	0,34	0,88	-0,08	-0,94	0,34
Ekstraverzija					0,05	0,46	0,64
Ugodnost					0,00	0,05	0,95
Savjesnost					0,06	0,42	0,67
Otvorenost					-0,08	-0,62	0,53
Osobine ličnosti očeva (prediktori)	Savjesnost djece (kriterij)						
	R	R ²	F	p	Standardizovani Beta koeficijent	t	p
Neuroticizam	0,29	0,08	2,28	0,05	-0,04	-0,45	0,64
Ekstraverzija					0,06	0,50	0,61
Ugodnost					0,18	1,19	0,23
Savjesnost					0,03	0,23	0,81
Otvorenost					0,04	0,31	0,75
Osobine ličnosti očeva (prediktori)	Otvorenost djece (kriterij)						
	R	R ²	F	p	Standardizovani Beta koeficijent	t	p

** statistička značajnost na nivou od 0,01

Rezultati regresijske analize predstavljeni u Tabeli 3b. ukazuju na prediktivnu ulogu osobina ličnosti očeva u formiranju osobina ličnosti njihove djece predškolske dobi. Rezultati ukazuju da je samo očeva osobina ekstraverzije statistički značajan negativan prediktor za formiranje osobine neuroticizma kod djece ($\beta=-0,45$; $p<0,01$), dok ostale osobine ličnosti očeva nemaju statistički značajnu prediktivnu ulogu i značaj u formiranju osobina ličnosti kod djece predškolske dobi.

Rezultati predstavljeni u Tabeli 3a. i 3b. ukazuju da je majčina osobina neuroticizma ili emocionalne nestabilnosti pozitivan prediktor za formiranje osobine emocionalne nestabilnosti kod djece predškolske dobi, kao i negativan prediktor za formiranje osobina ekstraverzije, savjesnosti i intelektualne otvorenosti kod djece. Rezultati su ukazali i da je očeva osobina ekstraverzije negativan prediktor za formiranje osobine emocionalne stabilnosti kod djece. Time je utvrđeno da osobine ličnosti majki imaju veću prediktivnu ulogu i značaj u formiranju osobina ličnosti kod djece predškolske dobi nego osobine ličnosti očeva.

4. DISKUSIJA

Rezultati korelacijske analize ukazali su na smjer i stepen povezanosti između osobina ličnosti roditelja (majki i očeva) i njihove djece predškolske dobi. Utvrđeno je da je osobina majki neuroticizam u statistički značajnoj pozitivnoj povezanosti sa osobinom neuroticizma djece, kao i u statistički značajnoj negativnoj povezanosti sa osobinama savjesnosti, intelektualne otvorenosti, društvenosti i ugodnosti djece. Dobijeni rezultati ukazuju da majka koja je emocionalno nestabilna ne podstiče kod djeteta samo formiranje iste osobine emocionalne nestabilnosti ili neprilagođenosti, već i formiranje drugih negativnih osobina ličnosti unutar petofaktorskog modela, odnosno nesavjesnosti, nedruštvenosti, nasaradljivosti i intelektualne zatvorenosti. Majka je prva osoba s kojom dijete uspostavlja interakciju i gradi emocionalnu vezu. Ona je ta koja se brine o njemu i pruža mu emocionalnu i tjelesnu podršku (hrani ga, kupa, presvlači, vodi u vrtić, kupuje igračke, čita knjige i sl.). Prema Brajši (2009), majka se žrtvuje i vezuje za dijete, kao i dijete za majku, i između njih se vremenom počinje razvijati međuzavisnost i paradokсна igra ljubavi i mržnje, kao i optuživanja, zarobljavanja i vezivanja. Da bi se kod djeteta formirala osobina emocionalne stabilnosti, prije svega je važno da majka bude emocionalno topla i reaguje na potrebe djeteta. Dobijeni rezultati o pozitivnoj povezanosti emocionalne nestabilnosti majki i djece u skladu su sa rezultatima istraživanja Bugental & Gruseca (2006). Emocionalno nestabilna majka okupirana je sobom i burno reaguje na potrebe djeteta,

zatim ne pruža djetetu potrebnu ljubav i pažnju, koji su osnova ne samo za izgradnju njegovu osobine emocionalne stabilnosti, već i za razvoj socijalnih kompetencija i vještina. Impulsivne i depresivne reakcije majke dijete može razumjeti i kao njeno odbijanje ili neprihvatanje, usljed čega se razvija osjećanje nepovjerenja prema majci, koje ono u kasnijem razvoju može projektovati i na druge ljude u okolini, pa se ponašati suzdržano i distancirano.

Dobijeni rezultati o pozitivnoj povezanosti emocionalne nestabilnosti majki i nesocijalnosti djece u skladu su sa rezultatima istraživanja Brajša-Žganec (2003). Majka koja je emocionalno nestabilna u odnosu na emocionalno stabilnu majku, također u manjoj mjeri ohrabruje dijete u igri i tokom izvršavanja raznih zadataka, zatim ima irealna očekivanja od djeteta, a i u manjem stepenu stimulira njegovu maštu i radoznalost, što negativno djeluje na razvoj njegovog samopouzdanja i motivacijskih uvjerenja, a time i na formiranje i razvoj osobine intelektualne otvorenosti.

Dobijeni rezultati o pozitivnoj povezanosti emocionalne nestabilnosti majki i nesavjesnosti djece u skladu su sa rezultatima istraživanja Losoya et al. (1997). Rezultati istraživanja su ukazali i da je osobina ekstraverzije majki u statistički značajnoj pozitivnoj povezanosti sa osobinom ekstraverzije djece, što ukazuje da majka koja je društvena i uključena u socijalne interakcije podstiče i kod djeteta formiranje istoimene osobine društvenosti. Ekstravertirana majka u odnosu na introvertiranu majku općenito je više usmjerena ka vanjskom svijetu, ostvaruje više kontakata i poznanstava s drugima, a time podstiče i ohrabruje i dijete na komunikaciju s drugom djecom i odraslima.

Dobijeni rezultati o pozitivnoj povezanosti socijalnosti majki i djece u skladu su sa rezultatima istraživanja Belskya et al. (1995). Također, rezultati istraživanja su ukazali i da je osobina ugodnosti majki u statistički značajnoj pozitivnoj povezanosti sa osobinama ekstraverzije, savjesnosti i intelektualne otvorenosti djece, što ukazuje da majka koja je prosocijalna i pokazuje inicijativu za pomaganjem drugima podstiče kod djeteta formiranje srodnih osobina ličnosti društvenosti i savjesnosti, kao i formiranje osobine intelektualne otvorenosti. Pored toga, rezultati su ukazali i da je osobina savjesnosti majki u statistički značajnoj pozitivnoj povezanosti sa osobinom savjesnosti i intelektualne otvorenosti djece, što ukazuje da majka koja je savjesna, organizirana i uporna podstiče i kod djeteta formiranje osobina savjesnosti i intelektualne otvorenosti. Ugodna i susretljiva majka u odnosu na neugodnu i nesusretljivu majku više razgovara s djetetom o potrebama i osjećanjima drugih, i na taj način razvija njegovu sposobnost empatije i želju za nesebičnim dijeljenjem i pomaganjem drugima, a time ga uči i da se ponaša savjesno i odgovorno.

Rezultati su ukazali i da je osobina intelektualne otvorenosti majki u statistički značajnoj pozitivnoj povezanosti sa osobinama intelektualne otvorenosti, savjesnosti i ekstraverzije djece, što ukazuje da majka koja je intelektualno otvorena i radoznala ne podstiče kod djeteta samo formiranje iste osobine intelektualne otvorenosti, već i formiranje osobina savjesnosti i društvenosti. Majka koja je otvorena prema novom iskustvu u odnosu na majku koja je zatvorena, nastoji i više zainteresovati dijete sa novim sadržajima iz prirodne i društvene sredine i obogatiti njegovo iskustvo. Na taj način ona razvija djetetovu motivaciju za istraživanjem i želju za novim saznanjima.

Rezultati su ukazali da majke utječu na formiranje svih osobina ličnosti djeteta unutar petofaktorskog modela (emocionalne stabilnosti, ekstraverzije, ugodnosti, savjesnosti i intelektualne otvorenosti), a time i da postoji sličnost u obrascima ponašanja između majke i djeteta. Majke podstiču i razvijaju kod djeteta obrasce ponašanja slične vlastitim, dok s druge strane, dijete usvaja majčine obrasce ponašanja imitacijom, modeliranjem, identifikacijom i instrumentalnim uslovljavanjem.

Rezultati korelacijske analize ukazali su i na smjer i stepen povezanosti između osobina ličnosti očeva i njihove djece predškolske dobi. Utvrđeno je da je osobina ekstraverzije očeva u statistički značajnoj negativnoj povezanosti sa osobinom neuroticizma djece, kao i u statistički značajnoj pozitivnoj povezanosti sa osobinama ekstraverzije i savjesnosti djece. Dobijeni rezultati ukazuju da otac koji je društven ne podstiče kod djeteta samo formiranje istoimene osobine društvenosti, već i formiranje osobina emocionalne stabilnosti i savjesnosti. Ekstravertiran u odnosu na introvertiranog oca lakše prepoznaje djetetove neprijatne emocije i pokrete, i više pokazuje spremnosti za pomaganjem djetetu u regulaciji i suočavanju sa neprijatnim emocijama. Zatim, ekstravertiran u odnosu na introvertiranog oca izražava i više pozitivnih emocija prema djetetu, i na taj način podstiče i dijete ne samo na izražavanje pozitivnih emocija prema njemu, već i prema drugima. Ekstravertiran u odnosu na introvertiranog oca više i razgovara sa svojim djetetom o raznim temama, podstiče ga i ohrabruje u igri i prilikom izvršavanja raznih zadataka, i na taj način pridonosi pozitivnom razvoju njegovih motivacijskih i moralnih uvjerenja.

Rezultati istraživanja su ukazali i da je osobina ugodnosti očeva u statistički značajnoj pozitivnoj povezanosti sa osobinama ekstraverzije i savjesnosti djece, što ukazuje da otac koji je prosocijalan i sklon pomaganju drugima podstiče i kod djeteta formiranje srodnih osobina ličnosti društvenosti i savjesnosti. Također, rezultati su ukazali i da je osobina savjesnosti očeva u statistički značajnoj pozitivnoj povezanosti sa osobinom savjesnosti djece, što ukazuje da otac koji je savjestan podstiče i kod djeteta formiranje istoimene osobine savjesnosti. Rezultati su ukazali i da je osobina

intelektualne otvorenosti očeva u statistički značajnoj pozitivnoj povezanosti sa osobinama društvenosti i savjesnosti djece, što ukazuje da otac koji je savjestan i intelektualno otvoren podstiče i kod djeteta formiranje osobina savjesnosti i intelektualne otvorenosti. Time je utvrđeno da očevi utječu na formiranje tri osobine ličnosti kod djeteta (emocionalne stabilnosti, ekstraverzije i savjesnosti), ali ne i na formiranje osobine ugodnosti i intelektualne otvorenosti, te i da postoji sličnost u obrascima ponašanja između očeva i djece. Sličnost u navedenim osobinama ličnosti djece predškolske dobi i njihovih očeva, kao i između majki i djece, posljedica je djetetovog usvajanja očevih obrazaca ponašanja putem imitacije, modeliranja, identifikacije i instrumentalnog uslovljavanja.

Rezultati regresijske analize ukazali su na prediktivnu ulogu i značaj osobina ličnosti roditelja (majki i očeva) u formiranju osobina ličnosti kod njihove djece predškolske djece. Rezultati su ukazali da je majčina osobina neuroticizma statistički značajan pozitivan prediktor za formiranje osobine neuroticizma kod djece, kao i statistički značajan negativan prediktor za formiranje osobina ekstraverzije, savjesnosti i intelektualne otvorenosti. Dobijeni rezultati ukazuju da je formiranje osobine emocionalne nestabilnosti kod djeteta u predškolskoj dobi u najvećem stepenu determinisano majčinom osobinom emocionalne nestabilnosti, a također rezultati su ukazali i da je formiranje djetetovih osobina introverzije, nesavjesnosti i intelektualne otvorenosti u značajnom stepenu determinisano utjecajem majčine osobine emocionalne nestabilnosti. Time je dokazano da najveći negativan utjecaj na formiranje osobina emocionalne stabilnosti, savjesnosti i intelektualne otvorenosti kod djeteta predškolske dobi ima majčina osobina emocionalne nestabilnosti. Na osnovu dobijenih rezultata može se konstatovati da je majčina osobina emocionalne nestabilnosti rizičan faktor koji i kod djeteta podstiče formiranje osobina introverzije, emocionalne nestabilnosti, zatim osobina nesavjesnosti i intelektualne zatvorenosti. Suprotno tome, majčina osobina emocionalne stabilnosti je zaštitni faktor koji pridonosi ne samo regulaciji neprijatnih emocija kod djeteta (anksioznosti, tuge i bijesa) i formiranju osobine emocionalne stabilnosti, već podstiče i formiranje pozitivnih osobina savjesnosti i intelektualne otvorenosti. Rezultati istraživanja su ukazali i da je majčina osobina intelektualne otvorenosti statistički značajan pozitivan prediktor za formiranje osobine intelektualne otvorenosti kod djeteta, što ukazuje da od svih osobina ličnosti unutar petofaktorskog modela najveću ulogu i značaj za formiranje osobine intelektualne otvorenosti kod djeteta ima majčina osobina intelektualne otvorenosti.

Zatim, rezultati istraživanja su ukazali i da je majčina osobina ekstraverzije statistički značajan pozitivan prediktor za formiranje osobine ekstraverzije (društvenosti)

kod djece, što ukazuje da je formiranje osobine društvenosti kod djeteta u predškolskoj dobi u najvećem stepenu determinisano majčinom osobinom društvenosti. Kada je u pitanju prediktivna uloga i značaj osobina ličnosti očeva u formiranju osobina ličnosti kod njihove djece predškolske dobi, rezultati regresijske analize su ukazali da je samo očeva osobina ekstraverzije statistički značajan negativan prediktor za formiranje osobine emocionalne stabilnosti kod djece predškolske dobi, što ukazuje da je očeva osobina ekstraverzije zaštitni faktor koji sprečava da se kod djeteta u predškolskoj dobi formira i razvije osobina emocionalne nestabilnosti, a time i drugi aspekti neprilagođenog ponašanja. Time je dokazano da je za formiranje i razvoj osobine emocionalne stabilnosti kod djeteta u predškolskoj dobi značajna ne samo majčina osobina emocionalne stabilnosti, već i očeva osobina društvenosti, što naglašava važnost aktivnog utjecaja oba roditelja u formiranju i izgradnji djetetove osobine emocionalne stabilnosti.

ZAKLJUČAK

Rezultati korelacijske analize ukazali su da postoji pozitivna povezanost i sličnost između osobina ličnosti roditelja (majki i očeva) i njihove djece predškolske dobi. Utvrđeno je da majka koja je emocionalno stabilna, društvena, ugodna, savjesna i intelektualno otvorena podstiče i kod djeteta formiranje istih osobina ličnosti, za razliku od emocionalno nestabilne majke koja kod djeteta ne podstiče samo formiranje osobine emocionalne nestabilnosti i neprilagođenosti, već i formiranje drugih negativnih osobina ličnosti, tj. nedruštvenosti, nesusretljivosti, zatim nesavjesnosti i intelektualne zatvorenosti. Također, rezultati su ukazali da majka koja je ugodna i savjesna ne podstiče kod djeteta samo formiranje osobina ugodnosti i savjesnosti, već i formiranje osobine intelektualne otvorenosti.

Kada je u pitanju odnos između osobina ličnosti očeva i njihove djece predškolske dobi, rezultati istraživanja su ukazali da društven i savjestan otac podstiče i kod djeteta formiranje osobina društvenosti i savjesnosti, a također i sprečava formiranje i razvoj osobine emocionalne nestabilnosti (neprilagođenosti). Zatim, rezultati istraživanja su ukazali da otac koji je ugodan i susretljiv podstiče i kod djeteta formiranje osobina društvenosti i savjesnosti, a također je utvrđeno i da otac koji je intelektualno otvoren podstiče kod djeteta formiranje osobina društvenosti i savjesnosti.

Ukoliko se izvrši usporedba rezultata o stepenu povezanosti i sličnosti između osobina ličnosti roditelja i njihove djece predškolske dobi s obzirom na spol roditelja, može se konstatovati da postoji viši stepen pozitivne povezanosti i sličnosti između

osobina ličnosti majki i njihove djece predškolske dobi, nego između osobina ličnosti očeva i njihove djece. Rezultati su ukazali da postoji sličnost u načinu emocionalnog reagovanja, kao i sličnost u stepenu društvenosti, ugodnosti (prosocijalnosti), savjesnosti i intelektualnoj otvorenosti između majki i njihove djece predškolske dobi. Također, rezultati su ukazali da između očeva i njihove djece predškolske dobi postoji sličnost u stepenu društvenosti, savjesnosti i emocionalne stabilnosti, ali ne i sličnost unutar osobina ugodnosti i intelektualne otvorenosti. Na taj način je dokazano da majke svojim ponašanjem utječu na više aspekata formiranja i razvoja osobina ličnosti kod djece predškolske dobi nego očevi. Razlog tome je činjenica da djeca u ranoj dobi ostvaruju bližu emocionalnost vezu i privrženost s majkom, zatim više se druže s majkom koja zadovoljava njihove potrebe nego s ocem, što se nastavlja i tokom predškolske dobi, pa su time i više sklona usvajanju majčinih nego očevih obrazaca ponašanja. Interes za druženjem s ocem kod djece počinje se javljati tek krajem ranog djetinjstva, kada postanu manje zavisna od majčine prisutnosti i dojenja (Stevanović 2000). Dijete tada počinje uviđati razliku između majki i očeva, družiti se ocem i uspostavljati emocionalnu bliskost.

Rezultati istraživanja su ukazali da veću ulogu i značaj u razvoju ličnosti djece u predškolskoj dobi ima majka i njeni obrasci ponašanja, međutim, može se očekivati da će se u budućnosti i tokom kasnog djetinjstva uloga oca u razvoju ličnosti djece znatno intenzivirati. Uloga oca je jako važna za razvoj ličnosti djeteta i zbog usvajanja spolnih uloga. U odnosu s ocem dječaci usvajaju ulogu spola, dok djevojčice od oca uče razumijevanje važnosti heteroseksualnih veza u kasnijem odrastanju.

Rezultati regresijske analize ukazali su da su određene osobine ličnosti i majki i očeva statistički značajne odrednice za formiranje osobina ličnosti kod djece predškolske dobi. Utvrđeno je da je majčina osobina emocionalne nestabilnosti statistički značajan pozitivan prediktor za formiranje osobine emocionalne nestabilnosti kod djeteta, kao i statistički značajan negativan prediktor za formiranje osobina društvenosti, savjesnosti i intelektualne otvorenosti. Pored toga, rezultati su ukazali i da je majčina osobina intelektualne otvorenosti statistički značajan pozitivan prediktor za formiranje osobine intelektualne otvorenosti kod djeteta. Saznanje da je neuroticizam majki rizični faktor u formiranju osobine emocionalne stabilnosti kod djeteta kao i osobina društvenosti, savjesnosti i intelektualne otvorenosti, ukazuje na važnost educiranja mladih majki o značaju regulacije vlastitih neprijatnih emocija (tuge, bijesa i straha) tokom hranjenja djeteta, zatim igranja s djetetom i bilo koje druge interakcije s njim.

Također, saznanje da je majčina osobina intelektualne otvorenosti osnova za formiranje i razvijanje djetetove osobine intelektualne otvorenosti i radoznalosti,

ukazuje na važnost podsticanja majki na uključivanje djeteta u razne aktivnosti i razvijanje njegove motivacije za učenjem i spoznavanjem noviteta u sredini. Kada je u pitanju prediktivna uloga osobina ličnosti očeva u formiranju osobina ličnosti kod njihove djece predškolske dobi, rezultati istraživanja su ukazali da je očeva osobina ekstraverzije statistički značajan negativan prediktor za formiranje osobine emocionalne nestabilnosti kod djeteta, kao i statistički značajan pozitivan prediktora za formiranje osobina društvenosti i savjesnosti. Saznanje da je očeva osobina ekstravertiranosti protektivni faktor koji podstiče formiranje osobina emocionalne stabilnosti, društvenosti i savjesnosti kod djeteta, ukazuje na važnost podsticanja očeva na komunikaciju i interakciju s djetetom, kao i na njihovu aktivnu uključenost u odgajanje i izgradnju zdrave ličnosti djeteta. Ukoliko se izvrši usporedba rezultata o prediktivnoj ulozi i značaju osobina ličnosti roditelja u formiranju osobina ličnosti njihove djece predškolske dobi, može se konstatovati da veću prediktivnu ulogu u formiranju osobina ličnosti kod djece predškolske dobi imaju majčine nego očeve osobine ličnosti. Kao što je prethodno navedeno, veća prediktivna uloga i značaj majčinih nego očevih osobina ličnosti u formiranju osobina ličnosti djece predškolske dobi, posljedica je većeg stepena emocionalne povezanosti i privrženosti djeteta s majkom nego s ocem, a time i većeg usvajanja majčinih obrazaca ponašanja. Međutim, za zdrav i potpun razvoj ličnosti djeteta u predškolskoj dobi, a potom i u kasnijem djetinjstvu i mladosti potrebno je aktivno odgojno djelovanje oba roditelja.

LITERATURA

1. Belsky, Jay (1984), "The determinants of parenting: A process model", *Child Development*, 55(1), 83-96.
2. Belsky, Jay (1986), "Early child care and early child development: Major findings of the NICHD study of early child care", *European Journal of Developmental Psychology*, 3, 95-110.
3. Belsky, Jay (1990), "Developmental risks associated with infant day care: Attachment insecurity, noncompliance, and aggression", in: Shahla Chehrazi (ed.), *Psychosocial issues in day care*, American Psychiatric Association, Philadelphia, 37-68.
4. Belsky, Jay, Keith Crnic, Robert S. Woodworth (1995), "Personality and parenting: Exploring the mediating role of transient mood and daily hassles", *Journal of Personality*, 63, 905-931.

5. Belsky, Jay, Sara Jaffee (2006), "The multiple determinants of parenting", in: Dante Cicchetti, Donald J. Cohen (eds.), *Developmental psychopathology: Risk, disorder, and adaptation*, John Wiley & Sons, Inc, New Jersey, 38-85.
6. Brajša, Pavao (2009), *Brak i obitelj iz drugog kuta*, Glas Koncila, Zagreb
7. Brajša-Žganec, Andreja (2003), *Dijete i obitelj, emocionalni i socijalni razvoj*, Naklada Slap, Jastrebarsko
8. Bugental, Daphne B., Joan E. Grusec, (2006), "Socialization Processes", in: Nancy Eisenberg, William Damon, Richard M Lerner (eds.), *Handbook of child psychology: Social, emotional, and personality development*, , John Wiley & Sons, Inc., New York, 366-428.
9. Čudina-Obradović, Mira, Josip Obradović (2006), *Psihologija braka i obitelji*, Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb
10. Dawson, Gearldine, Sharon B. Ashman, Heracles H. Panagiotides, Randal D. Hessel, Joanna Self, Emily Yamada, Lara Embry (2003), "Preschool Outcomes of Children of Depressed Mothers: Role of Maternal Behavior, Contextual Risk, and Children's Brain Activity", *Child Development*, 74, 1158-1175.
11. Dougan-Klimes, Bonnie, Janet Kistner (1990), "Physically Abused Preschoolers' Responses to Peers' Distress", *Developmental psychology*, 26(4), 599-602.
12. Eysenck, H. Jürgen (1967), *The biological basis of personality*, Thomas, Springfield
13. Eysenck, Jürgen, H. Sybil B. G. Eysenck (1969), *Personality structure and measurement*, Routledge & Kegan Paul, London
14. Goldberg, Lewis R. (1990), "An alternative "description of personality": The Big-Five factor structure", *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(6), 1216-1229.
15. Grist, Cathy, L. David M. McCord (2006), *M5-PS-90 Questionnaire*, Available from the first author upon request
16. Kardum, Igor, Irena Smojver (1993), "Petofaktorski model strukture ličnosti: izbor deskriptora u hrvatskom jeziku", *Godišnjak Zavoda za psihologiju*, 2, 91-100.
17. Kochanska, Grazyna, Amanda E. Friesenborg, Lindsey A. Lange, Michelle M. Martel (2004), "Parents' Personality and Infants' Temperament as Contributors to Their Emerging Relationship", *Journal of Personality and Social Psychology*, 86(5), 744-759.
18. Losoya, Sandra H., Suzanne Callor, David C. Rowe, Hill H. Goldsmith (1997), "Origins of familiar similarity in parenting: A study of twins and adoptive siblings", *Developmental Psychology*, 33, 1012-1023.

19. McCrae, Robert R., Paul Costa (1990), *Personality in adulthood*, Guilford Press, New York
20. McCrae, Robert, John P. Oliver (1992), "An introduction to the five-factor model and its applications", *Journal of Personality*, 60(2), 175-215.
21. Mervielde, Ivan, Veerle Buyst, Phillip De Fruyt (1995), "The validity of the bigfive as a model for teacher's ratings of individual differences among children aged 4–12 years", *Personality and Individual Differences*, 18(4), 525-534.
22. Oliveira, André Luis, Teresa Cartaxo, Mariana Marques, Sofia Neiva, et al. (2017), "The relation between parent personality traits and children psychopathology: A pilot study", *European Psychiatry*, 41(S1), S258
23. Rosić, Vladimir, Jasminka Zloković (2002), *Prilozi obiteljskoj pedagogiji*, Grafrade, Rijeka
24. Stevanović, Marko (2000), *Obiteljska pedagogija*, Tonimir, Varaždinske Toplice
25. Zhou, Qing, Yun Wang, Xianli Deng, Nancy Eisenberg, Sharlene A. Wolchik, Jenn-Yun Tein (2008), "Relations of Parenting and Temperament to Chinese Children's Experience of Negative Life Events, Coping Efficacy, and Externalizing Problems", *Child Development*, 79, 493-513.
26. Zuckerman, Marvin (1999), "Diathesis-stress models", in: Marvin Zuckerman (ed.), *Vulnerability to psychopathology: A biosocial model*, American Psychological Association, 3-23.
27. Zuckerman, Marvin (2003), "Biological bases of personalit", in: Theodore Millon, Melvin J. Lerner (eds.), *Handbook of psychology: Personality and social psychology*, John Wiley & Sons, Inc, 85-116.
28. Zuckerman, Marvin (2005), *Psychobiology of Personality*, 2nd ed., Cambridge University Press, New York

PERSONALITY TRAITS OF PARENTS AS DETERMINANTS OF FOUNDATION OF PERSONALITY TRAITS IN THEIR PRESCHOOL CHILDREN

The study aimed to examine the relationship between the personality traits of parents (mothers and fathers) and their preschool children, to determine if there are a correlation and similarity in the personality traits of parents and their children. Also, the study aimed to explore whether the personality traits of parents (mother and father) are significant predictors of the personality traits of their preschool children. The sample consisted out of 150 children of preschool age and 150 fathers and 150 mothers. The personality characteristics of the children were assessed by their parents by completing the M5-PS-90 (Grist & McCord 2006), and afterward, parents assessed their personality traits through the Scale PMF (Kardum & Smojver 1993). The correlation analysis results showed that there are statistically significant positive correlation and similarity in emotional response, then in the degree of socialization, friendliness, conscientiousness, and intellectual openness between mothers and their preschool children, and there are statistically significant positive correlation and similarity in the degree of socialization and conscientiousness between fathers and their children of preschool age, as well. The results of the regression analysis suggested that maternal neuroticism is a statistically significant predictor for neuroticism in children, as well as a statistically significant negative predictor to form the traits of a child's extraversion and that its intellectual openness is a statistically significant positive predictor for quality of conscientiousness and intellectual openness. The results of the regression analysis also showed that the father's extraversion is a statistically significant positive predictor to form the extraversion trait in children.

Keywords: Children; preschool age; parents; personality traits; five-factor personality model

Adrese autorica
Author's address

Almira Isić-Imamović
Anela Hasanagić
Univerzitet u Zenici
Islamski pedagoški fakultet
almiraisic@gmail.com
anela315@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.359

UDK 159.923

Primljeno: 25. 02. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Amra Džajić, Sena Družić, Dijana Sulejmanović

POSTPENALNA PODRŠKA MALOLJETNIM OSOBAMA S DELINKVENTNIM OBLICIMA PONAŠANJA

Statistički izvještaji pokazuju da je u bosanskohercegovačkom društvu sve veći broj registriranih maloljetnih delinkvenata. Cilj ovog rada je podsticanje istraživačkog interesa za kvalitetnije, opširnije ispitivanje i proučavanje ove pojave te mogućih efikasnijih rješenja u resocijalizaciji maloljetnih delinkvenata. Opserviranjem iz različitih aspekata i perspektiva pojava maloljetničke delinkvencije razmatra se s posebnim naglaskom na važnost kvalitetnog i dosljednog pružanja postpenalne podrške maloljetnim osobama delinkventnog ponašanja.

Ključne riječi: postpenalni tretman; maloljetne osobe; delinkventno ponašanje; podrška

UVOD

Prema dostupnim i analiziranim podacima u 2016. godini je na području Bosne i Hercegovine ukupno 427 maloljetnih osoba bilo obuhvaćeno odlukama tužilaštva, prema različitim grupama krivičnih djela. U 2017. godini bilo je 413, a u 2018. godini 380 prijavljenih punoljetnih učinitelja kaznenih djela.¹ Posljednji dostupni podaci koji se odnose na 2019. godinu pokazuju dalji trend opadanja u broju prijavljenih maloljetnih počinitelja krivičnih djela – 311 prijavljenih slučajeva čini pad od 18,16% u odnosu na 2018. godinu. Najviše krivičnih djela maloljetnih prijestupnika odnosi se na krivična djela protiv imovine.

¹ <http://fzs.ba/index.php/statisticke-oblasti/stanovnistvo-i-drustvene-statistike/pravosuđe>, pristupljeno 20. 04. 2020.

Maloljetnička delinkvencija društvu donosi mnogobrojne izazove i probleme. Ona pokazuje sliku socijalne sredine iz koje maloljetna osoba dolazi, ali i u koju se vraća po završetku eventualne rehabilitacije. Moglo bi se reći da fenomen maloljetničke delinkvencije dosta zorno oslikava stanje u kojem se nalazi neko društvo, tj. kako ono postupa – ili ne postupa – s maloljetnim osobama. Kada govorimo o maloljetničkoj delinkvenciji kao društvenoj pojavi, bitno je napomenuti da i životni stilovi jednog društva znatno utiču na ekspanziju ove društveno neprihvatljive pojave, a razlozi zašto dolazi do nje su mnogobrojni i obuhvataju širok spektar uzroka. Rad na prevenciji podrazumijeva zajedničko djelovanje i osnaživanje preventivnih programa za mlade, organizaciju njihovog slobodnog vremena, analize i revizije socijalnih politika te stalnu edukaciju, istraživanje i prije svega – pravovremeno djelovanje. Definisanje pojma maloljetničke (juvenilne) delinkvencije ili prijestupništva ima uporište u kriminološkim, pravnim, sociološkim, psihološkim i drugim pristupima etiologiji i fenomenologiji ovog oblika asocijalnog i socijalno patološkog ponašanja.

KRIVIČNO-PRAVNI POLOŽAJ MALOLJETNIH OSOBA S DELINKVENTNIM OBLICIMA PONAŠANJA

Položaj maloljetnih učinilaca krivičnih djela i prekršaja, tačnije njihov krivično-pravni status, u savremenim krivičnim zakonodavstvima značajno se razlikuje od statusa, tj. pravnog položaja, punoljetnih učinilaca krivičnih djela i prekršaja. Uzimajući u obzir posebne razvojne razlike, odnosno emotivne, psihofizičke i socijalne karakteristike maloljetne osobe, na drugačiji se način pristupa maloljetnom počiniocu krivičnog djela. Polazeći od pretpostavke da kod maloljetne osobe primjećeno socijalno neprihvatljivo ponašanje može biti kriza u razvoju i, kao takva biti uspješno prevaziđena, prednost se daje programima prevencije, a savremena zakonodavstva afirmiraju blaža kažnjavanja mladih u odnosu na odrasle počinitelje. Ovakav pristup je kombinacija kaznenog i rehabilitacijskog pristupa, koji se nadopunjuje filozofijom i praksom proizašlom iz novog restorativnog, tj. obnavljajućeg pristupa (Miroslavljević 2010), a čiji cilj nije samo smanjenje stope kriminaliteta nego i smanjenje negativnih posljedica kriminalnog ponašanja. U određenjima ključnih termina s kojima se susrećemo u području postpenalne podrške i zaštite maloljetnih osoba s delinkventnim ponašanjem, nalazimo da se *maloljetnikom* smatra osoba određenog uzrasta, posebnih biopsihičkih osobina, koja se razlikuje od djece i odraslih po stepenu emocionalne i intelektualne zrelosti (Buljubašić 2005: 18). Prema Zakonu o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku, čl. 2, stav 3,

maloljetnik je dijete koje je u vrijeme izvršenja krivičnog djela navršilo 16 godina, a nije navršilo 18 godina života (Sl. Novine FBiH, br. 7/2014 i 74/2020).

Delinkvencija (Vidanović 2006: 88), podrazumijeva ukupnost ljudskih ponašanja kojima se ugrožavaju osnovne društvene norme i vrijednosti. Delinkvenciju, prema sociološko-kriminološkom shvatanju, čine svi oblici ponašanja koje socijalna sredina smatra negativnim i neprihvatljivim, a na kraju tog kontinuuma se nalazi kriminalitet maloljetnika kao najteži oblik delinkventnog ponašanja (Popović-Čitić, Žunić-Pavlović 2005). Maloljetnička delinkvencija je socijalnopatološka pojava gdje se krivična djela čine od strane lica koja se u krivičnopravnom smislu smatraju djecom ili maloljetnicima (Bugarski et al. 2016: 61). Delinkventno ponašanje, može se reći, označava svjesno, voljno ponašanje koje je protivno različitim vrstama društvenih pravila – pravnim, moralnim, običajnim, vjerskim. U složenim diferenciranim društvima, najvažniji interesi društva obično se štite tako što se određena ponašanja zabranjuju krivičnim propisima kojima se takva ponašanja, kao i kazne predviđene za njihovo vršenje, precizno definišu (Ahmetović, Hasanović 2007).

Starosna dob maloljetne osobe za koju je utvrđeno delinkventno ponašanje ima veliki značaj kada je u pitanju pravosudna reakcija i reakcija sistema socijalne zaštite. Na osnovu uzrasta maloljetnika, određuje se i ostvarivanje različitih prava u zakonodavstvu, a starost je od posebnog značaja u krivičnom pravu, s obzirom da se na osnovu uzrasta određuje da li će neka osoba uopće odgovarati za učinjeno krivično djelo, koje joj se sankcije mogu izreći ukoliko jeste krivično odgovorna, koji tip krivičnog postupka će se prema njoj voditi, na koji način će se izvršavati krivične sankcije, kako će se zakonom definisati i praktično ostvarivati njihova svrha i slično (Buljubašić 2008). Poznato je da se maloljetnim licima sudi prema zakonskim odredbama koje su prilagođene starosnoj dobi lica, odnosno uzima se u obzir psihološki razvoj lica, a kako bi se mogle izreći određene sankcije za učinjeno djelo, zakonski okvir u ovom slučaju se uveliko razlikuje od suđenja odrasloj punoljetnoj osobi. Poznavanje i provođenje maloljetničkog pravosuđa je od velike važnosti za profesionalce kako bi mogli uspostaviti što konciznije intervencije, ali i da bi što bolje zaštitili prava i zastupali najbolje interese djeteta. Ujedinjene nacije su, polazeći od imperativa za očuvanjem prava djeteta, usvojile veliki broj akata, deklaracija i smjernica.

Konvencija o pravima djeteta (1989, prema Buljubašić 2008: 104) obavezuje državu na ugrađivanje prava iz Konvencije o pravima djeteta u domaće zakone i propise te provođenje mjera za njihovu realizaciju (Član 4.), upoznavanje djece i odraslih sa Konvencijom o pravima djeteta (Član 42.), kao i redovno izvješćavanje Komiteta UN za prava djeteta o ostvarivanju prava iz Konvencije o pravima djeteta (Član 44.).

U Konvenciji o pravima djeteta su sadržane i smjernice pravosuđa za maloljetnike kojima se želi osigurati što bezbolniji i sigurniji pristup u toku suđenja maloljetnim delinkventima.

Postoji još nekoliko međunarodnih smjernica i pravila koji se bave problematikom maloljetničkog pravosuđa. Neki od ovih dokumenata doneseni su prije usvajanja Konvencije o pravima djeteta, tako da su neke odredbe u skraćenom obliku uključene u samu Konvenciju. *Standardna minimalna pravila UN-a za funkcionisanje pravosuđa za maloljetnike – Pekinška pravila (1985)* podrazumijevaju uspostavljanje progresivnog pravosudnog sistema za mlade u sukobu sa zakonom. *Smjernice UN-a za prevenciju maloljetničke delinkvencije – Rijadske smjernice (1990)* odnose se na stvaranje socijalne politike čiji je cilj zaštita i sprečavanje mladih osoba u kršenju zakona. *Pravila UN-a o zaštiti maloljetnika lišenih slobode – „JDL“ (1990)* predstavljaju zaštitu osnovnih prava i ustanovljavanje mjera da se osigura dostojanstvo i dobrobit djece i mladih lišenih slobode, bilo u zatvoru ili u drugim ustanovama (Buljubašić 2008).

Određene specifičnosti krivičnog procesa prema maloljetnim osobama omogućavaju očuvanje dječjih prava, a uz zadovoljavanje pravnog postupka – prema važećim krivičnim zakonima u Bosni i Hercegovini – maloljetnim učiniteljima krivičnih djela mogu se izreći sljedeće krivične sankcije: odgojne/vaspitne mjere, kazna maloljetničkog zatvora te mjere bezbjednosti. U zavisnosti od starosne dobi u vrijeme izvršenja krivičnog djela, izriču se i različite krivične sankcije:

- Maloljetniku koji je u vrijeme izvršenja krivičnog djela navršio četrnaest, a nije navršio šesnaest godina života, odnosno *mlađem maloljetniku*, mogu se isključivo i samo izreći *odgojne/vaspitne mjere*,
- Maloljetniku koji je u vrijeme izvršenja krivičnog djela navršio šesnaest, a nije navršio osamnaest godina života, odnosno *starijem maloljetniku*, mogu se izreći *vaspitne mjere* pod uslovima predviđenim krivičnim zakonom, a u nekim izuzetnim slučajevima se može izreći i *kazna maloljetničkog zatvora*,
- Kada uslovi koje predviđa krivični zakon zahtijevaju, maloljetniku se mogu izreći i *mjere bezbjednosti/sigurnosti*.

Maloljetniku se ne izriču mjere poput sudske opomene ili uslovne osude (Simović 2006).

POSTPENALNI TRETMAN MALOLJETNOG DELINKVENTA

Pojava delinkvencije ima svoje društvene uslovljenosti u složenosti društva, sukobima i nejednakostima u njemu, raskoraku između ličnih i općih interesa, a postoje i psihicke i biološke sklonosti nekih pojedinaca, odnosno psihološke i biološke determinante koje se tumače kao prediktori pojavnosti patološkog ponašanja. Maloljetnička delinkvencija je povezana sa pojavama socijalno patološke prirode i uključuje i kaznena djela, ali i oblike ponašanja koji nisu kriminalne prirode, ali se svakako smatraju socijalno neprihvatljivima kao što su zloupotreba narkotičkih sredstava (Siegel & Welsh 2010), skitničarenje ili bježanje od kuće (Kaufman & Widom 1999), nepoštivanje roditelja (Shoemaker 2008) i druga. Dalje, učestalost psihijatrijskih poremećaja kod delinkvenata je viša u odnosu na nedelinkventnu i nekliničku populaciju mladih, a najčešće se radi o poremećajima ponašanja, poremećajima u vidu protivljenja i prkosa, poremećajima ličnosti u razvoju te hiperkinetskom poremećaju, pri čemu stopa komorbiditeta iznosi i do 80% (Sailas et al 2005). Individualni značajni faktori, odnosno uzročnici i okidači pojave oblika delinkventnog ponašanja kod maloljetnih osoba su slabo školsko postignuće, hiperaktivnost i deficit pažnje, afektivna hladnoća i hostilnost roditelja te kriminalitet i alkoholizam u porodici (Šobot et al. 2010).

Postpenalni tretman predstavlja posljednju fazu procesa resocijalizacije kojom se ovaj proces i okončava (Macanović i Nadarević 2014). Ukoliko se ovaj proces ne sprovodi, bilo zbog neadekvatnih programa ili nemogućnosti da se pomogne zatvorenicima, može doći do recidivizma. Sama priprema za izlazak zatvorenika vrši se u okviru tretmana koji se sprovode u zatvoru, a ne na otpusnim odjeljenjima, budući da mnoge kazneno popravne ustanove ne raspolažu takvim odjeljenjima. Neadekvatna priprema za povratak maloljetnog delinkventa u socijalnu sredinu koja ni ranije nije bila podržavajuća za njega može ne samo rezultirati recidivizmom nego učvrstiti pojavnost kognitivnih distorzija o svijetu kao nesigurnom i neizvjesnom mjestu gdje pojedinac – šta god da učini, ne može uticati na odnos drugih prema njemu pri čemu počinju dominirati proizvoljno zaključivanje, selektivno fokusiranje, uopćavanje i pretjerivanje kao obrasci mišljenja i bazična, jezgrovna i teško promjenljiva uvjerenja (Sulejmanović 2012). Također, maloljetni prijestupnici čine idealne mete da i sami postanu viktimizirani, a situacija u kojoj je prijestupnik istovremeno i žrtva manje je vjerovatno da će uopće biti prijavljena od strane žrtve (Vasiljević Prodanović 2017).

Odgovor savremenog društva na pojavu maloljetničke delinkvencije podrazumijeva tzv. Socijalno-razvojni model, koji naglašava važnost rehabilitacije, uz

primjenu efikasnih preventivnih programa i kvalitetnu postpenalnu zaštitu koja uključuje kognitivno-bihevioralne psihoterapijske intervencije osnaživanja samog pojedinca, ali i aktivno uključivanje porodice, društvene zajednice i cjelokupnog krivično-pravosudnog sistema (Šobot et al. 2010).

Postpenalna pomoć može biti unutarinja – u vidu neposredne pripreme za otpust iz penalne ustanove te vanjska koja se pruža odmah po otpustu (Mahmutović, Hasanbegović 2007). Pri pružanju vanjske postpenalne podrške, važno je omogućiti korisniku moralnu podršku u svakodnevnim situacijama – poboljšanju odnosa s roditeljima i članovima porodice, ustrajavanju na socijalno prihvatljivim oblicima ponašanja, razvijanju socijalnih vještina i slično. Kroz programe postpenalne podrške maloljetnika bi se moglo poučavati vještinama koje mogu povećati njegove šanse na tržištu rada, ohrabrivati ga u situacijama kada se izazovi procjenjuju složenijim od snaga i vještina kojima trenutno raspolaže te ga poticati na razvijanje boljih, pozitivnijih odnosa sa svojom socijalnom okolinom.

Postpenalni tretman se temelji na terapijskom radu sa maloljetnim licima u periodu *nakon* izvršenja krivične sankcije ili u periodu pred prestanak iste. Najčešće su to pripreme za osposobljavanje maloljetne osobe za povratak u vlastitu sredinu, poboljšanje uslova za život, sprečavanje recidivizma te otklanjanje svih potencijalnih uzroka i opasnosti od pojave maloljetničke delinkvencije. Postepenalni tretman može se posmatrati i kao dio tercijarne prevencije koja je usmjerena na maloljetnike kod kojih se već ispoljilo delinkventno ponašanje. Zbog neprilagođenih uvjeta i neadekvatnih ustanova gdje borave maloljetnici, često ovakav vid tretmana bude zanemaren, gotovo izostavljen. Postpenalni tretman treba da uključuje prije svega aktivno i organizirano djelovanje svih institucija zajedno sa multidisciplinarnim timom koji je uključen u razne programe i radionice. Programi koji se provode sa maloljetnicima su usmjereni prvenstveno na njihovo osposobljavanje za preuzimanje vlastite odgovornosti za život, djela te vlastito zdravlje i dobrobit. Kroz terapijski rad sa edukovanim stručnjacima razvijaju se i osnažuju osobine poput samopouzdanja i samopoštovanja te podizanje svijesti o ulozi roditelja u njihovim životima. Također, važan segmenat u tretmanu jeste i komunikacija na relaciji roditelj-dijete, gdje oba člana dijade zajednički učestvuju u poboljšanju komunikacije.

U periodu trajanja postpenalne zaštite, osoba može da sebi postavi jasne ciljeve pri povratku u lokalnu sredinu i usvoji nove obrasce ponašanja radi lakše adaptacije na život nakon institucionalnog tretmana. U ovom procesu je neophodno učešće stručnjaka poput socijalnog pedagoga, psihologa, pedagoga, socijalnih radnika, zdravstvenih radnika i drugih pomagajućih profesija, a u cilju što bolje resocijalizacije

maloljetne osobe. Nakon toga, vodeću ulogu preuzima i porodica sa roditeljima kao glavnim akterima u tretmanu. Roditeljima je, također, potrebna podrška i uputa na koji način postupati i pomoći djetetu. Često zbog emocionalne privrženosti roditelji nisu u stanju ispoštovati sve tačke tretmana pa je pomoć stručnjaka neophodna. Lokalna zajednica, također, ima značajnu ulogu u postepenom tretmanu. U saradnji sa vladinim i nevladinim sektorom, može se itekako poboljšati kvalitet života za maloljetnu osobu koja je delinkventnog profila. U tom kontekstu, u opisu njihovog djelovanja i odgovornosti jeste podizanje svijesti o prisutnosti maloljetničke delinkvencije, osposobljavanje mladih ljudi za samostalno djelovanje te pružanje adekvatne podrške maloljetnim osobama koje ispoljavaju socijalno nepoželjna i neprihvatljiva ponašanja, uz insistiranje na postepenom tretmanu.

UMJESTO ZAKLJUČKA: IMA LI RESOCIJALIZACIJE BEZ POSTPENALNE BRIGE ZA MALOLJETNOG DELINKVENTA?

Fenomen maloljetničke delinkvencije potrebno je posmatati prvo kao ponašanje maloljetne osobe, a tek onda kao oblik asocijalnog ponašanja. Socijalnopatološka, društveno neprihvatljiva i nepoželjna ponašanja, koja nanose štetu grupi, onemogućavaju pojedinca da ispolji svoje kvalitete, ostvari svoje potrebe i ciljeve, razvija i prenosi vrijednosti na druge, proučavaju stručnjaci različitih profila i usmjerenja.

Faktori koji se obično navode kao rizični za pojavnost maloljetničke delinkvencije mogu, u isto vrijeme, predstavljati i protektivne, odnosno faktore zaštite. Uz izuzetak faktora ličnih karakteristika koje nisu podložne promjeni, unapređivanju i rastu, porodične relacije, podržavajuća socijalna sredina, potičući prijateljski odnosi i međuvršnjačka podrška, uključenost u lokalnu zajednicu te dostupnost, kvalitet i dosljednost preventivnih programa mogu se koristiti za jačanje efekata pruženog postepenog tretmana i, umjesto slabosti, biti najveća snaga osobe koja napušta delinkventno ponašanje i gradi budućnost izvan granica socijalne patologije. Pritom, ne treba biti zanemarena okolnost da kazna za učinjeno djelo maloljetnoj osobi istovremeno znači i odvajanje od porodice i vršnjačke socijalne grupe, izloženost nasilju starijih kažnjenika, primoranost na poslušnost, ali i trajno obilježavanje devijantnošću. Recidivizam među maloljetnim delinkventima osnovni je pokazatelj neuspješnosti mjera resocijalizacije, ali i neodgovrajuće ili nepostojeće podrške od strane socijalne sredine. Povratak u socijalnu sredinu koja je, u manjoj ili većoj mjeri, bila podržavajuća za razvijanje i opstajanje delinkventnog ponašanja mora, neizostavno, biti praćen

promjenama i u toj sredini. Jedan od najvećih izazova u pružanju postpenalne podrške jeste dobrovoljnost učešća samog maloljetnika. Maloljetnik koji ne želi stručnu pomoć, čini to nastojeći izbjeći stigmatiziranje od strane društva, ili pak sam smatra da mu pomoć i podrška drugih uopće nije potrebna. Aktivnost maloljetnika zainteresovanog za prihvatanje svih benefita koje postpenalna podrška može podrazumijevati odnosi se, prije svega, na spremnost za nastavkom školovanja ukoliko je ono prekinuto, ali i na spremnost da preispita i napusti ranije navike, vrijednosti i modele ponašanja sa kojima se identificirao i koje je oponašao u činjenju socijalno neprihvatljivih djela.

Ulaganje u prevenciju i pronalaženje odgojnih i drugih metoda kojima je neželjeno ponašanje djece i mladih moguće usmjeriti prema drugim, društveno prihvatljivim i individualno konstruktivnijim modelima ponašanja svakako doprinosi kvaliteti života društva u cjelini. Ciljano socijalno ulaganje u programe prevencije treba biti dio javne politike koja se temelji na univerzalnosti prava i povećanju jednakih prilika za sve. Da bi se to unaprijedilo neophodna je saradnju između odgojno-obrazovnog sistema, sistema socijalne zaštite i penalnih ustanova, kako bi detektiranje mladih osoba sa poremećajem u ponašanju bilo sistemski riješeno, što bi utjecalo i na razvoj sistema podrške u odgojno-obrazovnim i socijalnim ustanovama, kao i na smanjenje recidivista maloljetnih osoba.

LITERATURA

1. Ahmetović, Amir, Mersed Hasanović (2007), *Rječnik pojmova iz sociologije, demokratije i ljudskih prava*, Bosanska medijska grupa, Tuzla
2. Bugarski, Tatjana, Branislav Ristivojević, Mirjana Pisarić (2016), "Faktori maloletničkog kriminaliteta – značajni egzogeni faktori i njihove praktične implikacije u sudskom postupku", *Sociološki pregled, L (1)*, 59-89.
3. Buljubašić, Suada (2008), *Maloljetnička delinkvencija* (drugo dopunjeno izdanje), DES, Sarajevo
4. Buljubašić, Suada (2005), *Maloljetnička delinkvencija*, Arka Press, Sarajevo
5. Federalno ministarstvo rada i socijalne politike (2019), *Konvencija o pravima djeteta*, infof@fmrsp.gov.ba
6. Kaufman, Jeanne G., Cathy Spatz Widom (1999), "Childhood victimization, running away, and delinquency", *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 36 (4), 347-370.

7. Macanović, Nebojša, Damir Nadarević (2014), *Penološka andragogija*, Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka
8. Maloić, Snježana (2020), "Pojam i značaj poslijepenalne zaštite – koga štiti, zašto i kako?", *Kriminologija & socijalna integracija*, 28 (1), 11-46.
9. Miroslavljević, Anja (2010), "Modeli restorativne pravde u svijetu za mlade u sukobu sa zakonom i pregled istraživanja njihove učinkovitosti", *Kriminologija i socijalna integracija*, 18 (1), 53-64.
10. Popović-Čitić, Branislava, Vesna Žunić-Pavlović (2005), *Prevenција prestupništva dece i omladine*, MPIS RH i PDS, Beograd
11. Sailas, Eila S., Benjamin Feodoroff, Matti Virkkunen, Kristian Wahlbeck (2005), "Mental disorders in prison populations aged 15-21: national register study of two cohorts in Finland", *British Medical Journal*, 330, 1346-1365.
12. Shoemaker, Donald J. (2008), *Juvenile Delinquency*, Rowman & Littlefield publishers, Inc., USA
13. Siegel, Larry, Brandon Welsh (2010), *Juvenile Delinquency: The Core*, Wadsworth Publishing, 4th Edition.
14. Simović Miodrag (2006), *Krivično procesno pravo II*, PPGP Comesgrafika, Banja Luka
15. Sl. Novine FBiH, br. 7/2014 i 74/2020.
16. Sulejmanović, Dijana (2012), "Kognitivno-bihejvioralna terapija u radu sa prasuicidantima", u: Kolenović-Đapo, J. et al. (ur.), *Zbornik radova Drugog kongresa psihologa Bosne i Hercegovine sa međunarodnim učesćem*, Društvo psihologa RS, Banja Luka, 125-133.
17. Šobot, Valentina, Svetlana Ivanović-Kovačević, Jasminka Marković, Jelena Srdanović-Maraš, Gordana Mišić--Pavkov (2010), "Maloletnička delinkvenција", *Engrami*, 32(3), 53-61.
18. Vasiljević Prodanović, Danica (2017), "Maloletni prestupnik kao žrtva kriminala", *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 16 (3), 371-388.
19. Vidanović, Ivan (2006), *Rečnik socijalnog rada*, autorsko izdanje, Beograd

INTERNET STRANICE:

1. <http://fzs.ba/index.php/statisticke-oblasti/stanovnistvo-i-drustvene-statistike/pravosude/> preuzeto: 20.04.2020./18:00/

POSTPENAL SUPPORT FOR MINORS WITH DELINQUENT BEHAVIORS

Summary:

Statistical reports show that there is an increasing number of registered juvenile delinquents in the society of Bosnia and Herzegovina. The aim of this paper is to stimulate interest in better and more extensive research and study of this phenomenon and possible relevant solutions in the resocialization of juvenile delinquents. Many aspects and perspectives on the occurrence of juvenile delinquency permeate this work, with special accent on the importance of quality and consistent provision of post-penal protection to juveniles with delinquent behavior.

Keywords: postpenal treatment; juvenile; delinquent behavior; support

Adrese autorica
Authors' address

Amra Džajić
Sena Družić
Dijana Sulejmanović

Univerzitet u Bihaću
dzajica15@gmail.com
sena_druzic@yahoo.ca
dijana.sulejmanovic@ipf.unbi.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Amina Vatreš

RIZIK KAO KOMUNIKACIJSKI FENOMEN U McLUHANOVOM
GLOBALNOM SELU / THE RISK AS A COMMUNICATION
PHENOMENON WITHIN McLUHAN'S GLOBAL VILLAGE 371

Mirza Mehmedović

UPOTREBA POJMA „GRAĐANIN“ U ONLINE MEDIJSKIM
IZVJEŠTAJIMA O MOSTARSKIM LOKALNIM IZBORIMA /
USE OF THE TERM "CITIZEN" IN ONLINE MEDIA REPORTS
ON MOSTAR'S LOCAL ELECTIONS 383

Lamija Silajdžić

SMRT UŽIVO: MEDIJSKO IZVJEŠTAVANJE O KATASTROFAMA
I TRAGEDIJAMA / DEATH ALIVE: THE CHALLENGES OF LIVE
REPORTING ON DISASTERS AND TRAGEDIES 399

Damir Šehanović

BALKANSKI NARATIV NA FILMU – KULTURNA DIPLOMATIJA ILI
PROPAGANDA? / BALKAN NARRATIVE ON THE MOVIE –CULTURAL
DIPLOMACY OR PROPAGANDA? MEDILOGICAL ANALYSIS OF
THE BOSNIAN AND SERBIAN OSCAR NOMINEES 2021 417

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.371

UDK 316.77:316.32

Primljeno: 10. 01. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Amina Vatreš

RIZIK KAO KOMUNIKACIJSKI FENOMEN U McLUHANOVOM GLOBALNOM SELU

Pozicionirajući u fokus promišljanja jednu od ključnih dimenzija recentnog globalnog društva – globalnu interdependenciju, kao esencijalni cilj ovog rada nametnuo se komunikacijski potencijal globalnih rizika kao nova refleksija koncepta međuzavisnosti unutar globalnog sela. Riječ je o eksplikaciji načina na koji je medijsko svodenje svijeta na globalno selo afektiralo i ubitno transformiralo relevantne odrednice raznorodnih rizika, ali i sam proces unutar kojega različita društva saraduju i komuniciraju kako bi se efektivno suočila s njima. Govoreći prevashodno iz perspektive globalne međuzavisnosti, kao produkta globalizacijom izmijenjene komunikološko-tehnološko-socijalne paradigme, rad je orijentiran ka teorijskom promišljanju pozicije rizika kao komunikacijskog fenomena savremenog doba.

Ključne riječi: globalno selo; masovni mediji; globalni rizici; medijalizacija rizika; globalna komunikacijska međuzavisnost

UVOD

U savremenim društvima termin *globalno selo* (*engl. global village*) je općepoznat i općeprihvaćen. Šta zapravo taj termin u izvornom teorijskom smislu predstavlja? Ljudi su oduvijek težili bržem prijenosu poruka i informacija, pa se tako i sam proces razmjene informacija usavršavao od diseminacije značajnih informacija posredstvom trkača i pismonoša, preko pojave pošte, novina, zatim radija, televizije, na kraju i

pojavom Interneta kao mreže svih mreža, koja pruža nesagledive i još nedovoljno istražene mogućnosti sveopće dostupnosti informacija u realnom vremenu. U tom kontekstu oživljava koncept *globalnog sela* kao izrazito značajan kada je riječ o proučavanju utjecaja medija na društvo označenog kao *sociologija medija*.

Sintagma *globalno selo*, koja semantički gledano predstavlja oksimoron, upotrebljava se prilikom kontekstualizacije socijalnog utjecaja medijskih tehnologija na globalnom nivou. Prvi ju je upotrijebio jedan od najznačajnijih filozofa i teoretičara komunikacije Kanadanin Herbert Marshall McLuhan. Njegov doprinos u izučavanju medija i njihovog utjecaja na društvo predstavlja svojevrsnu prekretnicu u društvenoj teoriji. Označivši ih kao determinirajuće faktore razvoja društva, prepoznavši njihovu moć i utjecaj McLuhan medije vidi kao *produžetke ljudskog tijela*, a detaljniji prikaz značenja sintagme „globalno selo“ daje u knjizi *Gutenbergova galaksija*. Tim djelom on zapravo popularizira oksimoron „globalno selo“ upućujući na temeljnu dimenziju društva reflektiranu konceptom *homogeniziranosti unificiranog vizuelnog svijeta*.

Esencija McLuhanove antropocentrične filozofije medija, kako *eksplicite* tako i *implicite*, sadržana je u misli:

„Danas živimo u informacijskom i komunikacijskom dobu, jer električni mediji trenutno i bez prestanka stvaraju cjelokupno polje interaktivnih događaja u kojima sudjeluju svi ljudi. Svijet javne interakcije ima isti sveobuhvatni djelokrug međudjelovanja koji je do sada bio svojstven samo našim osobnim živčanim sustavima.“ (2008: 221)

„Globalno selo“, kao danas općeprihvaćen i općevažeći termin, nalazi svoje mjesto u naslovu McLuhanovih dviju knjiga: *Rat i mir u globalnom selu* (1968), te u njegovoj posljednjoj knjizi koja i nosi naziv *Globalno selo* (1989). Pišući o distinkciji između predašnjih i novih tehnologija u smislu njihove prirode i intenziteta društvenog utjecaja, McLuhan ističe:

„Čovjek mora služiti svojoj električnoj tehnologiji s vjernošću servomehanizma kojom je služio svojem čamcu, svojem kanuu, svojoj tipografiji i svim drugim proizvedima svojih tjelesnih organa. No, razlika je u tome što su prethodne tehnologije bile djelimične i fragmentarne, dok je električna tehnologija potpuna i obuhvatna. Vanjsko slaganje ili savjest danas su podjednako nužni kao i privatna svijest. Pomoću novih medija, međutim, moguće je isto tako sve pohraniti i pretvoriti; a što se tiče brzine, ona ne predstavlja nikakav problem. S ove strane svjetlosne granice, veće ubrzanje nije moguće.“ (2008: 56)

Još u ranim 60-im godinama XX vijeka on zastupa stav da će, do tada dominantna, vizuelna kultura printanih medija biti zamijenjena tzv. *elektronskom međuzavisnošću*.

McLuhanova metafora zapravo oslikava procese koji su sastavnim dijelom savremenog svijeta. Postala je općeprihvaćenom i prepoznatljivom jer je moderni svijet zahvaljujući telekomunikacijskoj infrastrukturi i računarskim mrežama uspio ostvariti tako dobru povezanost da se ustvari posve paradoksalno sveo na razinu seoske zajednice. Bez promjene mjesta boravka moguće je, nevjerovatnom brzinom, ostvariti pristup svim aktuelnim informacijama širom svijeta, te stupiti u kontakt s ljudima iz svih dijelova planete. Drugim riječima, život ljudi u periodu kada je televizija preuzela vodeću medijsku ulogu umnogome se razlikuje od načina života u periodu kada je upotreba štampanih medija bila preovlađujuća. McLuhan tada revolucionarnom sintagmom „globalno selo“ ponajprije označava jednu historijsku epohu, a ne geografsku odrednicu, kako to danas mnogi tumače. Svoj začetak ova epoha ima u „Gutenbergovoj galaksiji“, dakle u periodu koji će uslijediti nakon štampanja prve knjige. Oksimoron „globalno selo“ metaforički oslikava konture historijskog razdoblja koje otpočinje pojavom televizije, a zatim i Interneta, kao sredstva masovne komunikacije koje je ponudilo sasvim nove, nesagledive mogućnosti, što *ipso facto* predstavlja događaj koji po svojoj revolucionarnosti odgovara pojavi Gutenbergove pisaće mašine.

„Vrijeme je stalo, prostor je nestao. Sada živimo u globalnom selu ... simultanom događanju“ (McLuhan 1967: 63). Sukladno McLuhanovim teorijskim uvidima, masovni mediji ustvari podstiču mnoge štetne društvene pojave, posebno u kontekstu savremene kulture koja se transformirala u globalnu potrošačku kulturu sličnih ili identičnih formata u svim krajevima svijeta. Stoga je bitno podsjetiti da McLuhan sintagmu „globalno selo“ nije upotrijebio s pozitivnim predznakom, kako se danas često tumači. Upravo suprotno, njegova intencija se ogleda u upozoravanju na negativne implikacije procesa globalizacije, među kojima posebno izdvaja zlo-upotrebu novih tehnologija u cilju jačanja totalitarističkih ideja i terorizma, te konsekventno tome i povećanu mogućnost neprofesionalnog djelovanja medija.

Sintagma „globalno selo“ vremenom je stekla široku primjenu, ali i širok opseg pripisanih joj različitih značenja, nerijetko posve udaljenih od onog koje je imao na umu njen tvorac. Danas se dominantno upotrebljava kao prostorno određenje, a često i kao metaforički termin za sam Internet, budući da je ta mreža u krajnjem i omogućila proces pretvaranja svijeta u globalno selo. Svojim revolucioniranim anticipacijama Marshall McLuhan repositionirao je status medija u društvenoj teoriji. Na pitanje zašto je medijima pridavao toliko pažnje jasan odgovor dobijamo tek danas kada su sredstva masovnog komuniciranja usitinu transformirala društveni život, odlučujuće utječući kako na formiranje vjerovanja i stajališta, tako i na percepciju savremenog

realiteta. McLuhan „... nije podrazumevao da ćemo svi uskoro postati jedna velika, srećna porodica, nego da ćemo imati takav kapacitet prikupljanja informacija da ćemo biti blisko, možda i suviše, svesni svačijeg kretanja, u svakojakim situacijama, s kraja na kraj sveta” (Lorimer 1998: 18).

Kao jedan od najmarkantnijih pokazatelja da sveopćim globalnim umrežavanjem nismo postali „velika i srećna porodica“ izdvaja se – rizik. Rizik je prirodni i društveni fenomen. Neizostavan je činilac realiteta savremenog globalizirajućeg društva. Ne umanjujući važnost drugih teorijskih pristupa sociologiji rizika, u svrhu kontekstualizacije i razumijevanja ovoga fenomena osvrnut ćemo se na teorijski doprinos Ulricha Becka, zasigurno najpoznatijeg savremenog teoretičara rizika. Današnja *masovna reprodukcija* i multiplikacija rizika uzele su maha u tolikoj mjeri da neki autori recentno globalno društvo nominiraju kao *društvo rizika*. Doista, nezamislivo je govoriti o savremenom društvu ne uzimajući u obzir rapidne promjene u tehnologiji, čija brzina i dinamičnost rezultiraju pojavom novih izazova i rizika. Definiirajući koncept društva rizika, Beck piše: „Moderno društvo postalo je društvo rizika u smislu povećanog fokusa na prevenciju ili upravljanje rizikom koji je modernost proizvela svojim diferenciranjem, te povećanjem mogućnosti“ (2006: 332). Upravo se u navedenoj tvrdnji ogleda temeljna premisa na kojoj je Ulrich Beck zasnovao koncepciju specifičnog tipa modernog društva označenog kao „društvo rizika“. Polazište njegove teorije je da su moderna društva oblikovana upravo novim formama rizika, te da su sami temelji tih društava istodobno i zasnovani i poljuljani anticipacijom različitih katastrofa, kako lokalnih tako i na globalnom nivou. Globalni tip rizika Beck zapravo i definira kao anticipaciju različitih katastrofa na globalnom nivou. Takva percepcija globalnog rizika, kao središnje i ishodišne tačke društva rizika, karakterizirana je trima dimenzijama rizika, a to su: delokalizacija, nemogućnost precizne procjene i anticipacije te nekompenzibilnost. Dimenzija delokalizacije podrazumijeva da ni uzroci, kao ni anticipirane reperkusije izvjesnih tipova rizika, nisu determinirani jednom geografskom lokacijom. U vezi sa drugom karakterističnom crtom globalnog rizika, Beck ističe da su konsekvence ovog tipa rizika ubitnome nesagledive i da se mogu samo hipotetički predvidjeti. Nekompenzibilnost globalnog rizika odnosi se na njegovu *ireverzibilnost*. Riječju, ukoliko se klima nepovratno promijenila, ako napredak u vještačkoj inteligenciji i genetici rezultira ireverzibilnim intervencijama u ljudskom postojanju, ukoliko pojedine grupe već posjeduju oružje za masovno uništenje – sve to vodi zaključku da je uistinu kasno za efektivna i promptna djelovanja koja bi anulirala s tim povezane rizike. Pri tome, širok raspon različitih tipova rizika u savremenom dobu Beck pripisuje upravo

tehnološko-ekonomsko-socijalnom progresu društva, koji kako direktno, tako i latentno, rezultira reprodukcijom posve novih, ali i multiplikacijom postojećih potencijalnih opasnosti.

Analogno genezi i ekspanziji rizika, na djelu su i dalekosežne promjene u procesu komuniciranja. Novi vid masovnog komuniciranja zamijenio je linearni model koji mu je prethodio, ukinuvši vremenske i prostorne granice koje su u prošlosti u značajnoj mjeri limitirale mogućnosti i moduse društvenog djelovanja. Globalno selo u tom smislu predstavlja svojevrsnu sintezu, odnosno spajanje u organsku cjelinu onih dijelova civilizacije i segmenata društvenog djelovanja koje je mehaničko doba razdvajalo, i koji su prethodno funkcionirali na principu centar-periferija. Nasuprot tome, doba tehnološke hegemonije uspjelo je eliminirati odnos centra i periferije, tako da svi događaji i društvene pojave simultano bivaju pozicionirani i kao centar i kao periferija. U realnom vremenu bivamo obaviješteni o svakom značajnom događaju u svijetu. „Pojava novih masovnih medija omogućila nam je korelaciju i međusobno povezivanje različitih tipova ljudskih aktivnosti odvojenih prostorom i vremenom“ (Chelysheva, Mikhaleva 2019: 224).

GLOBALNI RIZICI KAO REFLEKSIJA NOVOG OBLIKA GLOBALNE KOMUNIKACIJSKE MEĐUZAVISNOSTI

Društveni problemi se više ne javljaju linearno, već su društva istovremeno pretrpana mnoštvom problema koji zahtijevaju trenutna i brza rješenja moguća samo u kooperaciji s „drugim“, o čemu Beck piše u članku „Živjeti u svjetskom društvu rizika“. Ovi su fenomeni zadobili dimenziju globalnog utjecaja i refleksije, što je još McLuhan profetski anticipirao, označavajući koncept globalne međuzavisnosti kao jednu od novih ključnih dimenzija funkcioniranja društva: „Međuzavisnost je rezultat trenutne interakcije uzroka i posljedica u ukupnoj strukturi. Takav je karakter sela, ili, od pojave elektronskih medija, takav je karakter i globalnog sela“ (1962: 21). Beck ističe da tek u trenutku kada se rizici globaliziraju, oni postaju predmetom javne kritike i istraživanja. Skidajući veo latentnosti, zadobijaju centralni značaj u socijalnim i političkim raspravama. Ireverzibilno ugrožavanje života postaje središnje pitanje modernosti i modernizacije. Upućujući na diskrepanciju između starih i novih tipova rizika, povezanih prvenstveno globalizacijom, Beck piše:

„Oni se više ne mogu ograničiti na određene lokalitete ili grupe – poput rizika u XIX i u prvoj polovini XX vijeka, koji su se odnosili na preduzeće i profesiju – već više pokazuju tendenciju

ka globalizaciji koja prevazilazi proizvodnju i reprodukciju isto toliko koliko i nacionalne granice i u tom smislu omogućava nastajanje nads nacionalnih i klasno nespecifičnih globalnih opasnosti sa novim tipom društvene i političke dinamike.“ (2001: 23)

Globalni rizik, kao univerzalni fenomen i temeljni sadržaj onog što je Beck nominirao sintagmom društvo rizika, u izmijenjenim okolnostima nastalim kao rezultat umrežavanja i globalizacije koju svojevremeno najavljuje McLuhan, ali i shodno samoj svojoj prirodi, nadilazi nacionalne granice. Sasvim je razvidno da kao fenomen globalnog karaktera rizik nužno zahtijeva kooperaciju među različitim društvima onkraj političkih, kulturalnih i drugih razlika, pa samim time i nužnost korištenja globalnog komunikacijskog potencijala rizika, što Beck (2006) označava izrazom „kozmpolitski momenat“, a njegovu suštinu predočava na sljedeći način: „Udaljeni „drugi“ postaje inkluzivni „drugi“ – ne posredstvom mobilnosti, već putem rizika. Svakodnevni život postaje kozmpolitski: ljudska bića moraju da pronađu smisao života u razmjeni s drugačijima, a ne u susretanju sa sličnima“ (2006: 331). Egoizam, autonomija, samoizolacija, alijenacija, autopoieza – samo su neki od ključnih termina u sociološkoj teoriji koji karakteriziraju modernu kulturu. Neizostavno se ovom setu termina pridodaje i rizik uz koji je vezan svojevrsni komunikacijski paradoks. Kao socijalno-političko-komunikološki fenomen rizik je danas nenamjeran, a istovremeno obligatan sadržaj komunikacije. Riječ je o kooperaciji u smislu prevencije, kontrole i suočavanja s usložnjenošću različitih rizika na globalnom planu, koje ne može biti ograničeno na uske nacionalne okvire. Percipirani globalni rizik tako nameće komunikaciju između aktera koji inače ne bi imali potrebu međusobno saradivati. Samim tim McLuhanov koncept globalne međuzavisnosti dobija na značaju. „Globalni rizik je nepredvidiva i neosobna sila u savremenom svijetu, koja pokreće događaje na koje je ljudski odgovor – organizirati se na globalnoj skali“ (Beck 2006: 338).

Uzimajući u obzir prethodno elaborirano, zaključujemo da McLuhanova teza o električki zbijenoj zemaljskoj kugli koja „ništa nije veća od sela“ prethodi Beckovoj ideji “kozmpolitskog momenta” kao ozbiljenja efektivnog djelovanja u društvu rizika. Riječju, ostvarivanje kooperativnog principa kozmpolizma bilo bi nemoguće da se svijet, zahvaljujući ponajprije tehnološkim akvizicijama, metaforički nije sveo na razinu sela o kojem McLuhan piše još 60-ih godina XX stoljeća, i u tome su saglasni brojni drugi teoretičari masovnih komunikacija: „Razvoj elektroničkih komunikacijskih sredstava globalizirao je svjetske procese na makro, mezo i mikro razini“ (Chelysheva, Mikhaleva 2019: 225). Taj proces ne pogađa samo ljudsko

mišljenje i akciju, već i osjećaje. Globalne informacije koje se diseminiraju velikom brzinom uspostavljaju novu galaktiku doživljaja svijeta. Shodno navedenom, samo polje djelovanja masovnih medija predstavlja svojevrsni ekvivalent potencijalu rizika kao socijalnog fenomena. Štaviše, rizik u opisanim gabaritima ne bi ni bio percipiran bez sveopćeg medijskog utjecaja i djelovanja. U tom smislu rizik se pojavljuje u funkciji svojevrsnog pokretača kompleksnijeg nivoa globalne interdependencije, s jedne, ali i komunikacijske paradigme na globalnom nivou, s druge strane. Valja podsjetiti i na to da McLuhan svojevremeno pojašnjava kako i ratovi kao društvene pojave jesu svojevrsni mediji komunikacije među ljudima i različitim društvima. Sada, više nego ikad, ove tvrdnje i dobijaju svoje empirijsko obistinjenje u, Beckovim vokabularom rečeno, globalnoj rizičnoj stvarnosti. A podsjetimo: „Globalno selo danas je postala krilatica kojom se sugerira umreženost medijima, povezanost i međuovisnost svih dijelova svijeta, svih politika i načela opstanka. Činjenica je: Nema globalnih procesa bez globalnog umrežavanja i to one vrste umrežavanja koje omogućuje trenutnu reakciju, sveupućenost u procese i zbivanja“ (Alić 2009: 59).

DVOJAKA ULOGA TEHNOLOGIJE U ODRŽAVANJU KONCEPTA INTERDEPENDENCIJE UNUTAR GLOBALNOG SELA: UMREŽAVANJE I KOMUNIKACIJA ILI MULTIPLIKACIJA RIZIKA

Komparirajući središnji nervni sistem kod čovjeka i moderne tehnologije, McLuhan ih vidi kao „jedinstveno područje bez odsječaka“. Na identičan način i Beck svjetsko društvo rizika smatra jedinstvenim organizmom čiji su pojedinačni segmenti u kompleksnom, zajedničkim faktorima isprepletenom i perpetuiranom odnosu međutjecaja i posljedično - međuzavisnosti. Shodno tome, globalni rizici predstavljaju novi oblik globalne interdependencije koja se na odgovarajući način ne može riješiti na nivou nacionalne politike, kao ni do sada dostupnim oblicima međunarodne kooperacije. Pri tome nijedan odgovor ne bi bio moguć bez napredne tehnologije. Neki od autora tehnologiji pripisuju toliki značaj u kontekstu globalnog umrežavanja i interdependencije, da je nerijetko shvataju i kao svojevrsnu ekstenziju biološke evolucije. „Tehnologija spaja sve umove živih, omotavajući planet vibrirajućim ogrtačem elektroničkih živaca, čitave kontinente strojeva koji međusobno razgovaraju, dok čitav taj skup gleda sebe kroz milion kamera objavljenih dnevno“ (Kelly 2010: 358). Teško je ne prisjetiti se McLuhana (1964) koji, podudarno Kellyevoj biološki intoniranoj percepciji tehnologije, medije označava kao „čovjekove produžetke“.

Ne umanjujući značaj socijalnih, psihosocijalnih, kulturnih, individualnih i drugih činilaca društvene percepcije rizika, proces medijalizacije rizika izdvaja se kao jedan od elementarnih preduvjeta opće percepcije rizika. Ovaj je proces definiran kao “dugoročni proces strukturalnih promjena u društvu i kulturi u kojima mediji zauzimaju značajno mjesto u smislu definisanja društvene stvarnosti i uslova socijalne interakcije/kulture” (Hjarvard 2014: 113). I ovu tvrdnju čitamo kao parafrazu McLuhanove misli: „Električni mediji teže stvoriti svojevrsnu organsku međuovisnost svih institucija društva” (2008: 220). U takvoj ulozi medijski subjekti postali su platforme sveopće društvene izloženosti diskursu rizika, uzrokujući pojačan osjećaj nesigurnosti. I Cottle (1998) piše o medijima i novim tehnologijama kao o ključnim za „fokusiranje pažnje na najnovije tehnološki izazvane katastrofe i biološke nesreće“, kao i ključnim mjestima „revelacije, komunikacije i društvene konstrukcije rizika“. Stoga, uprkos činjenici da internetska tehnologija ima značajan, a nerijetko i presudan udio u procesu globalnog komuniciranja rizika, nužno je razmotriti i drugu stranu fenomena sadržanu u činjenici da Internet i generalno promatrano tehnološka dostignuća proizvode, a nerijetko i multipliciraju izvjesne tipove rizika. Akcelerativan tehnološki napredak i tehnogenetska konstrukcija života omogućena unapređenjem kognitivnih nauka i umjetne inteligencije, nedvojbeno učestvuju u konstrukciji brojnih, čovječanstvu do sada nepoznatih tipova rizika, koje, kako smo u uvodnom dijelu pozivajući se na Becka naglasili, odlikuju ireverzibilnost i delokalizacija. Bitno je podsjetiti i na to da je Beck (2006) upravo dimenziju ireverzibilnosti i delokalizacije istakao eksplicirajući refleksije društvenog realiziranja globalnog tipa rizika. Suočeni smo zapravo sa posve paradoksalnom situacijom koja se reflektira na dva polja – Internet i druge napredne komunikacijske tehnologije nam omogućavaju da komuniciramo, da se povežemo i saradujemo s drugima u cilju prevencije i suočavanja s konsekvencama određenih rizika, dok istovremeno reprodukcijom i usložnjavanjem novih rizika mediji povećavaju i permanentno održavaju sveopću strepnju i strah unutar današnjeg umreženog društva (Castells 1996). Time McLuhanova ideja o elektronskoj međuzavisnosti svih segmenata društva, a koja nosi potencijalno negativne posljedice i uzrokovana je historijskom genezom medija, biva u potpunosti realizirana. Činjenica je da je historijska geneza različitih formi komunikacije i medija praćena transformacijom i usložnjavanjem rizika. Razumijevanje tehnološkog razvoja, u prvom redu današnje hegemonije internetske tehnologije stoga je neodvojivo od procesa medijske konstrukcije, te s tim u vezi i multiplikacije rizika. S tim u vezi vrijedi naglasiti da je i sam McLuhan u jednom od posljednjih intervjua, govoreći o retribalizaciji društva i njegove strukture unutar

globalnog sela, podsjetio kako je plemenskim društvima svojstveno brutalno ugrožavanje života drugog. K tome, negativne implikacije prelaska na globalnu komunikaciju ogledaju se i u činjenici da biti povezan svugdje i sa svima nerijetko znači i gubiti lični identitet. Odgovor na taj gubitak povezan je i sa različitim formama agresivnosti i nasilja; sklonost terorizmu i druge nasilne društvene pojave mogu biti shvaćene kao svojevrsna potraga za izgubljenom individualnom crtom u globalnom selu. Razumijevanje kako pozitivnih, tako i potencijalno negativnih reperkusija života u okvirima globalnog sela postaje tako jedan od najvećih izazova savremene komunikacije.

I Beck narativ o riziku označava kao narativ ironije, pripisujući kategoriji rizika ambivalentan karakter. Pozivajući se na Sokratovu izreku *Znam da ništa ne znam*, on ukazuje na jednu od esencijalnih dimenzija rizika kao globalnog koncepta – njegovu *nepredvidljivost*. Naime, Beck tvrdi da prilikom predviđanja potencijalnih katastrofa mi nismo ni svjesni koji nam aspekti izvjesne pojave ostaju nepoznati, što nadalje za rezultat ima lanac nepredvidivih reperkusija. Pojednostavljeno rečeno, neznanje o riziku, o njegovim pojedinačnim aspektima, ali i o njegovoj globalizaciji (ne)posredno pojačava sam stepen globalizacije rizika: „Rizik je ambivalencija. Biti u riziku je način postojanja i vladanja državom u svijetu modernosti; biti u globalnom riziku je ljudsko stanje od početka 21. vijeka. Iskustvo globalnog rizika predstavlja šok za cijelo čovječanstvo“ (Beck 2006: 330).

Globalnu internetsku mrežu, u mcLuhanovskom antropocentrično-filozofskom duhu, kako uvidamo iz svega prethodno elaboriranog, sasvim je prikladno komparirati sa nervnim sistemom ljudskog organizma. Internet jednako brzo omogućava kretanje impulsa iz i kroz različita područja zajedničkog nam organizma – zemaljske kugle. Osim što mediji stimuliraju taj „nervni sistem“, prožet brojnim oblicima rizika, oni na njega kako strukturalno, tako i sadržajno, u značajnoj mjeri i utječu. Istog je mišljenja i Beck kada iz rakursa socijalno-konstruktivističke teorije o rizicima piše: „Bez tehnika vizualizacije, bez simboličkih formi i bez masovnih medija, rizici nisu ništa. Oni ne postoje“ (2006: 332). U tom kontekstu Beck upotrebljava sintagmu „medijski producirana politika straha“ (2006), ističući pritom kako masovni mediji svojim izvještavanjem nerijetko intencionalno predimenzioniraju osjećaj straha i nesigurnosti, čime dugoročno učvršćuju fundamente društva rizika. Produciranje politike straha podrazumijeva specifične medijske forme sračunate na postizanje senzacionalističkih efekata. O medijskom diskursu straha skoro deceniju ranije piše i Altheide (1997), a definira ga kao svojevrsnu sintezu komunikacije koja prožima svaki socijalni aspekt, simboličke svijesti i društvenog očekivanja povezanog sa

osjećajem opasnosti, rizika, strepnje, nesigurnosti i neizvjesnosti. Definitivno je jasno da pozitivne strane povezivanja posredstvom moderne tehnologije koje se očituju u promptnoj i lakšoj komunikaciji, kao i podizanju društvene svijesti o postojanju rizika, imaju svoje naličje u pojavi i širenju do sada nepoznatih, kompleksnih, umjetnom inteligencijom konstruiranih oblika rizika koji nadilaze i samog čovjeka.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Na samom kraju valja istaći da su granice globalnog utjecaja masovnih medija još uvijek nedokučive i u velikoj mjeri neistražene, naročito u okvirima svjetskog rizičnog društva. Oksimoronsko određenje sintagme „globalno selo“ prevazišlo je svoje inicijalno metaforičko značenje i postalo zbiljsko denotativno određenje globalizacijom transformiranih i perpetuiranih društava koja moraju kooperativno djelovati u suočavanju s mnoštvom negativnih pojava koje sa sobom donosi multiplikacija rizika globalnih i ireverzibilnih dimenzija.

Napredne medijske tehnologije u svojoj ambivalenciji, okosnica su procesa medijatzacije društva, ali i procesa reduciranja svijeta na nivo globalno selo. Stoga, reagiranje na svijet izložen kompleksu složenih rizičnih pojava kao na homogenu, uniformnu cjelinu, obilježenu kauzalnim odnosom između svih pojedinačnih segmenata ukupne strukture, predstavlja imperativ života u 21. stoljeću. Prema McLuhanovoj medijskoj teoriji svaki medij *per se* predstavlja poruku. Na taj način i rizik kao nedovoljno prepoznat, a danas neizostavan komunikacijski fenomen, može biti shvaćen upravo kao poruka, poruka da je McLuhanov koncept globalne međuzavisnosti i njenih društvenih implikacija, relevantniji nego ikada.

LITERATURA

1. Alić, Sead (2009), "Globalno selo", *Filozofska istraživanja* 11(3), God. 29, Sv. 1, 51-61.
2. Altheide, David (1997), "The News Media, the Problem Frame and the Production of Fear", *The Sociological Quarterly*, Vol. 38, No. 4, 647-668.
3. Beck, Ulrich (2001), *Rizično društvo. U susret novoj moderni*, Filip Višnjić, Beograd
4. Beck, Ulrich (2006), "Living in the World Risk Society", *Economy and Society*, Volume 35, Number 3, 329-345.
5. Beck, Ulrich (2011), *Svetsko rizično društvo - u potrazi za izgubljenom sigurnošću*, Akademska knjiga, Novi Sad
6. Castells, Manuel (1996), *The Rise of the Network Society*, Blackwell Publishers, Inc.
7. Chelysheva, Irina, Galina Mikhaleva (2019), "Life in a Global Village and Principles on Tolerance: the Role and Value of Marshall McLuhan's Legacy", *Media Education (Mediaobrazovanie)*, 59(2), 224-229.
8. Cottle, Simon (1998), Ulrich Beck, 'Risk Society' and the Media – A Catastrophic View? *European Journal of Communication* 13(1), 5-32.
9. Gibson, Twyla, Stuart J. Murray (2012), Global Village, *Encyclopedia of Media and Communication*, University of Toronto Press, 312-313.
10. Hjarvard, Stig (2014), Mediatization and cultural and social change: an institutional perspective, *Mediatization of communication*, Handbook of Communication Sciences, Vol. 21, De Gruyter, Berlin-Boston, 199-227.
11. Kelly, Kevin (2010), *What technology wants*, Viking Press
12. Lorimer, Rowland (1998), *Masovne komunikacije*, Clio, Beograd
13. McLuhan, Marshall (1962), *The Gutenberg galaxy: The Making of Typographic Man*, University of Toronto Press
14. McLuhan, Marshall, Quentin Fiore (1967), *The Medium is the Massage: An Inventory of Effects*, Penguin Books
15. McLuhan, Marshall, Quentin Fiore (1968), *War and Peace in the Global Village*, SAD
16. McLuhan, Marshall (1989), *The Global Village: Transformations in World Life and Media in the 21st Century*, Oxford University Press
17. McLuhan, Marshall (2008), *Razumijevanje medija*, Copyright © hrvatskog izdanja, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb

THE RISK AS A COMMUNICATION PHENOMENON WITHIN MCLUHAN'S GLOBAL VILLAGE

Summary:

Positioning one of the crucial dimensions of recent global society - global interdependence in the center of interest, the essential goal of this paper is primarily to reflect on the communication potential of global risks as a new reflection of interdependence within McLuhan's global village. The paper explains how the media's reduction of the world to the level of a global village has affected and transformed the relevant determinants of various risks, but also the process by which different societies cooperate and communicate to deal with them effectively. Speaking primarily from the perspective of global interdependence, as a product of a globalized-driven change in the communicative-technological-social paradigm, the paper is oriented towards theoretical consideration of the position of risk as a communication phenomenon in the modern age.

Keywords: global village; mass media; global risks; mediatization of risk; global communication interdependence

Adresa autorice
Authors' address

Amina Vatreš
samostalni istraživač
Sarajevo
amina_vatres@live.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.383

UDK 316.774:004.738.5

Primljeno: 02. 04. 2021.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Mirza Mehmedović

UPOTREBA POJMA „GRAĐANIN“ U ONLINE MEDIJSKIM IZVJEŠTAJIMA O MOSTARSKIM LOKALNIM IZBORIMA

Specifičan regulatorni okvir unutar kojeg su održani lokalni izbori u Mostaru 2020. godine, a posebno činjenica da su održani nakon 12 godina, u fokus komunikoloških istraživanja vraćaju medijsko tretiranje odnosa građanina i političkih stranaka u lokalnim zajednicama koje su pod hipotekom ratnih, etničkih i teritorijalnih podjela. Imajući u vidu uticaj online medija, kako samostalnih tako i oslonjenih na tradicionalne medijske produkcije, ovaj rad se primarno bavi izvještavanjem o rezultatima lokalnih izbora u Mostaru, odnosno propitivanjem fokusa izvještaja u kontekstu odnosa građanina, kao univerzalne političke kategorije, i političkih kandidata koji se takmiče za dobijanje mandata upravljanja javnim poslovima na lokalnom nivou. Također, u dodatnim elementima istraživanja, rad se bavi analizom identifikacije učesnika političkih procesa, s jedne strane građanina, koji se u javnom diskursu Bosne i Hercegovine vrlo često tretira kao pripadnik etničke grupe, te s druge strane, političke partije koja se uglavnom u medijskim izvještajima tretira kao zastupnik nacionalnih interesa, a ne izvršilac javnih poslova srazmjerno ostvarenim izbornim rezultatima.

Ključne riječi: online; mediji; građanin; javnost; izbori; politika; interesi

1. UVOD:

Politički kontekst u kojem su održani lokalni izbori u Mostaru 20. decembra 2020. godine u fokus medijskog interesovanja u Bosni i Hercegovini ponovo je pozicionirao političke podjele povezane sa etno-nacionalnom orijentacijom političkih partija koje

nose nacionalne hipoteke ratnih sukoba iz devedesetih godina prošlog vijeka. Mostar, grad koji se u javnom diskursu tretira kao „grad slučaj“ i najočitiji primjer radikalnih nacionalnih podjela na lokalnom nivou, u kontekstu ovog istraživanja je poslužio kao prostor za analizu medijskog diskursa o odnosu određenih etničkih zajednica prema pitanju revitalizacije građanskog identiteta glasača i političkih kandidata na lokalnim izborima.

Pitanja koja se nameću u analizi medijskog izvještavanja o lokalnim izborima u Mostaru 2020. godine primarno aktueliziraju odnos između glasačkog tijela i političkih partija/kandidata u političkim procesima koji se tiču približavanja bosanskohercegovačkih lokalnih zajednica standardima savremenih demokratskih društava. U samom prikazu problema Mostara, kao već prepoznatljivog političkog „grada slučaja“, odnosno paradigme etničkih podjela, neophodno je osvrnuti i na sam proces tranzicije¹. U Mostaru taj proces poprima formu produženih i višestruko zakomplikovanih blokada u revitalizaciji demokratskog/građanskog društva. U vrhu najvidljivijih elemenata neuspješnog tranzicijskog procesa u Bosni i Hercegovini, u Mostaru izrazito, je nespremnost društva da usvoji navike samostalnog i javnog kreiranja političkih odnosa između građana i političkih partija. Domaći i strani politolozi su ovaj fenomen već analizirali i opći je zaključak da će tranzicija u našim okolnostima potrajati: „Danas građani Bosne i Hercegovine žive u demokratiji u nastajanju. Nakon decenija tokom kojih je zemljom upravljao doživotni predsjednik u jednopartijskom sistemu, i nakon četiri godine građanskog rata, Bosancima će trebati vremena da se naviknu na demokratsku vladu“ (Schuman 2003: 61).²

Ako se osvrnemo na Schumanovo gledište iz 2003. godine, a imajući u vidu da lokalni izbori u Mostaru nisu održani od 2008. godine, te da tokom ovog perioda od 12 godina nije ostvaren skoro nikakav zaokret političkih odnosa na državnom, entitetskom ili lokalnom nivou, možemo sa sigurnošću reći da je ispunjeno predviđanje o Bosni i Hercegovini kao državi čiji su politički procesi demokratizacije najdrastičnije usporeni prelaskom iz jednog u drugi politički sistem. U istom kontekstu potrebno je

¹ „**Tranzicija (prijelaz)** je pojam kojim se označavaju tzv. tranzicijske zemlje, zemlje koje su u prijelazu iz komandnog gospodarstva u tržišno gospodarstvo, tj. iz socijalizma u kapitalizam. Tranzicija iz centralnoplanskoga socijalističkoga gospodarstva na tržišno te transformiranje totalitarističke nedemokracije u demokraciju, stavljanje socijalističkih poduzeća na ravnopravni teren sa novim tržišnim konkurentima, te na kraju, pokušaj da se uz pomoć znanja i modernizacije premosti vijekovni civilizacijski jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja u relativno kratkom vremenskom roku od jednog do nekoliko desetljeća. Proces se smatra završenim tek onda kada ne uživaju specifične beneficije u oblicima javnih subvencija ili finansijskih olakšica i kada se produktivnost ne može pripisivati povijesti poduzeća. (<http://hr.wikipedia.org/wiki/Tranzicija>)

² *Today the citizens of Bosnia and Herzegovina live in an emerging democracy. After decades of being governed by a president-for-life in a one-party system, and after four years of civil war, Bosnians will need time to get used to a free government.*

analizirati i ulogu samih građana, kao osnovnog činioca u procesu političkog odlučivanja, odnosno upravljanja javnim poslovima. Većina politoloških studija zastupa gledište da osnovu demokratizacije i integracije predstavlja pomjeranje pozicije građanina iz uloge glasača/birača političkih predstavnika ka ulozi aktivnih učesnika u političkim procesima:

„Aktivno sudjelovanje građanstva u društvenim i političkim procesima ne podrazumijeva samo njihovo povremeno prakticiranje aktivnog biračkog prava. Demokracija ne jamči samo temeljno pravo sudjelovanja na izborima, već i demokratsku nadgradnju u smislu moderniziranja procesa političkog odlučivanja. Odlučivanje se ne odnosi samo na izbor političkih predstavnika u nacionalne parlamente i Europski parlament, već utječe i na faze koje se odnose na formuliranje stavova koji prethode donošenju odluka. Građanstvo unutar EU znači funkcioniranje institucija Europske unije na način koji potiče povjerenje građana. Institucije to postižu ne samo kvalitetnim odlukama koje izravno utječu na kvalitetu života građana već i otvorenošću prema civilnom društvu – od lokalne samouprave do državne razine.“ (Nakić, Đukić 2014: 13)

Budući da Bosna i Hercegovina teži postati punopravnom članicom Evropske unije, važno je i kontekstu teme kojom se ovdje bavimo, istaći način funkcioniranja ove zajednice država i naroda (v. Habermas 2008: 137-149), koji podrazumijeva „otvaranje „nacionalnih jedinica“ prema realizaciji „zajedničke volje“ kako bi se nacionalno „spustilo“ na građansko, pa bi u konzekvenciji Europa bila Europa građana, a ne nacija u strogom smislu“ (Milanja 2014: 110). Na tragu rečenog, a s fokusom na tranzicijske procese koji uključuju i pomjeranje uloge građanina od glasača do aktivnog učesnika i demokratizacije odnosa u trouglu između izabranih političkih predstavnika, građana i medija, bitan fokus komunikoloških istraživanja treba biti sam pojam „građanin“ u medijskom izvještavanju o izbornom procesu kao i odnos medija prema razvoju svijesti o ulozi pojedinca u ukupnim društvenim aktivnostima i njegovom svakodnevnom djelovanju.

„Sredstva masovne komunikacije predstavljaju jako bitan čimbenik djelovanja suvremenog čovjeka kao i razvoja njegove osobnosti. Glavni je cilj medija zadovoljavanje potrebe čovjeka da bude obaviješten o važnim društvenim procesima i svim relevantnim događanjima, a preko medija se prenose informativni, edukativni i zabavni sadržaji koji imaju utjecaj na svaku osobu. Pozitivan utjecaj medija ogleda se i u stjecanju znanja i umijeća, usvajanju znanstvenog i kulturnog naslijeđa, bogatstvu moralne i socijalne dimenzije te razvoju stvaralačke sposobnosti. Međutim, mediji vrše i negativan utjecaj na pojedince, a također često sugeriraju njihovo društveno ponašanje.“ (Jurčić 2017: 133)

Ako se osvrnemo na medijske uticaje³ kojima se bavi Jurčić, posebno je bitno naznačiti pozitivne uticaja u domenu kreiranja savremene političke kulture u kojoj pojedinac usvaja spoznaju o političkim tokovima u koje se aktivno uključuje. Ako građansko učešće u političkim procesima gledamo kao socijalnu dimenziju, neizostavno je medije posmatrati kao jedan od ključnih faktora uspostavljanja balansa između vršilaca javnih funkcija i građanskih zahtjeva koji su izraženi u javnom prostoru te izgradnje kulturnih, moralnih i društvenih normativa koji pojedinca čine subjektom političkih tokova.

Raspravljati o javnom prostoru u kojem se uspostavlja odnos između građana i izabranih predstavnika znači propitati sam pojam javnosti, odnosno uticaja medija na kreiranje prihvatljive javnosti kao prostora razmjene ideja i definisanja pozicija u kojima se građanin može postati aktivni sudionik političkih procesa.

„Javnost nije sačinjena tek od privatnih rasprava građana u interakciji, nego od javnosti njihovih rasprava, odnosno od općeg uvjeta da se govori ili djeluje pod uvjetima javne vidljivosti. Javnost može postojati jedino ako su sve društvene transakcije i njihove vezane posljedice učinjene javno vidljivima. Svako ograničenje javnoga ograničava i izvrće javno rasuđivanje te, stoga, oblikovanje javnog mnijenja.“ (Splichal 2014: 10)

Javnost je, dakle, preduslov za aktivno kolektivno rasuđivanje nastalo na slobodnom sučeljavanju svih individualnih stavova iz kojih se izvodi javno mnijenje, odnosno usaglašeni stav o javnim poslovima. S tim u vezi važno je podsjetiti na nazamjenjivu ulogu masovnih medija kao medijatora između različitih segmenata društva, a posebno između institucija vlasti i građana:

„Masovni mediji su istovremeno komunikacijski oblici/proizvodi, institucije, organizacije i kulturne formacije. Institucije masovnih medija proizvode i distribuiraju simbolička dobra koja su fiksirana za medij i mogu se reproducirati neograničen broj puta; proizvodi i sadržaji masovnih medija namijenjeni su prodaji (komodifikaciji) i dostupni su svim pripadnicima društva“ (Peruško 2011: 15).

Društvena uloga masovno produciranih komunikacijskih sadržaja slojevita je i složena, te se ne može posmatrati isključivo u kontekstu prenosa poruke, odnosno simboličkog povezivanja različitih elemenata društva, već je potrebno analizirati i u

³ Istraživanje sadržaja i uređivačkih politika on line medija u tom kontekstu dobija prvorazredan značaj pa samim time i njihova upotreba određene terminologije pozicionirane u memorijskim zalihama publike, upravo na način kako o tome reflektira Ivan Rogić: „... komunikacijske prakse se "tehnificiraju" otvarajući se prema komunikacijskim odnosima gdje tehnički treći (uveden u saobraćaj i na adresi pošiljatelja i na adresi primatelja) nameće specifičnu gramatiku komuniciranja, pa, stoga, i načina uporabe sastavnica iz memorijske zalihe“ (2014: 141).

kontekstu ukupnog kulturnog pejzaža zajednice. Ovako definisani masovni mediji predstavljaju ključni faktor u konfiguriranju političkih pozicija građanina i političkih izabranika, odnosno u redefinisaju savremene uloge građanina kao aktivnog učesnika političkih procesa. U prilog određenja medija kao subjekta društvenog i kulturnog razvoja, možemo se pozvati na Jelenku Voćkić-Avdagić, koja ulogu medija u savremenim demokratskim procesima, vidi kao novi poredak elemenata unutar sistema:

„Novi demokratizirani odnosi podrazumijevaju razvoj informativne djelatnosti kao sistema, poretka i odnosa kojima se upravlja sa angažmanom najšire društvene osnove, kao i učešće ove djelatnosti u jačanju društvene moći i upravljačkog potencijala temeljnih subjekata svakog sistema i društva. Decentralizacija javne informacijsko/komunikacijske djelatnosti obuhvata više dimenzija: utvrđivanje i primjenu prava i sloboda informiranja, stvaranje dostupnih i otvorenih informacijsko/komunikacijskih kanala i institucija, kreiranje politike u sferi informiranja i komuniciranja, učešće u planiranju i nadziranju te sfere, slobodan protok i razmjenu informacija, kao i neuslovljeno korištenje novih informacijsko/komunikacijskih tehnologija.“ (Voćkić-Avdagić 1997: 17)

U kontekstu društvene uloge medija u savremenim nacionalnim i međunarodnim političkim integracijama, nezaobilazno je i pitanje primjene savremenih tehnologija kao nove paradigme u distribuciji informacija, koja u bitnome mijenja pozicije subjekata političke stvarnosti. Online mediji, kao novi prostor distribucije informacija i znanja, ne samo da mijenjaju način produkcije masovnih informacija, već mijenjaju i ulogu konzumenata znanja, njihove međusobne odnose, ali i odnose konzumenata medijskih sadržaja spram centara društvene i političke moći. Ekspanzijom online mediji povećava se i njihov ideološki uticaj koji je uvijek u neposrednoj vezi sa jezikom:

„Za analizu ideološkog diskursa je važan odnos između lingvističkih i nelingvističkih utjecaja, osobito način kako se jezik u specifičnom društvenom kontekstu upotrebljava kao sredstvo moći i nadzora. Jezik nije samo sredstvo komunikacije ili znanja nego i instrument moći.“ (Vreg 2007: 175)

Imajući u vidu upravo lingvističke i nelingvističke uticaje posredovane putem online platformi, a u kontekstu već ranije navedene potrebe redefinisanja uloge građanina u aktuelnim političkim procesima u Bosni i Hercegovini, ovaj rad će se baviti analizom upotrebe pojma "građanin" u izvještajima bosanskohercegovačkih online medija o mostarskim lokalnim izborima. Istraživanje je obuhvatilo je uzorak od pet

online platformi⁴, kako online izdanja tradicionalnih medija tako i samostalnih internet portala.

Analizirane su online platforme:

- avaz.ba (online izdanje lista „Dnevni avaz“)
- dnevnik.ba (samostalni mostarski online portal)
- n1info.com (online platforma regionalnog TV programa N1)
- balkans.aljazeera.net (online platforma regionalnog TV programa AlJazeera)
- dnevni.ba (online izdanje mostarskog „Dnevnog lista“)

Uzorak online platformi koje su odabrane za istraživanje definisan je prvenstveno specifičnim okvirima javnih komunikacija u Bosni i Hercegovini, koji su usko formatirani političkim ustrojstvom i dominantnim kolektivnim identifikacijama publike na različitim geografskim područjima. Tako je za jednu od platformi odabrano online izdanje Dnevnog avaza, lista čije je sjedište u većinski bošnjačkom dijelu Bosne i Hercegovine i čija je informativna funkcija prvenstveno orijentisana ka političkim pozicijama koje se tiču integrirajućih ili dezintegrirajućih unutrašnjih i vanjskih političkih procesa kod političkih zastupnika bošnjačkih nacionalnih interesa. Dnevnik.ba je samostalni online medij i odabran je kao platforma koja djeluje na prostoru Mostara, a svoju uređivačku politiku definiše spram važećih političkih i međunacionalnih odnosa u specifičnim uslovima organizacije lokalne vlasti u Mostaru. S druge strane, dnevni.ba, kao online izdanje mostarskog Dnevnog lista, u kontekstu istraživanja možemo posmatrati kao pandan sarajevskom Dnevnom avazu, odnosno kao medij koji djeluje u većinski hrvatskom području, a uređivačku politiku usko vezuje za političke pozicije koje hrvatske nacionalne interese artikulišu u skladu sa politikom najbrojnije hrvatske nacionalne stranke u BiH. Za istraživanje su uzeta i dva online izdanja dvaju medija u stranom vlasništvu, AlJazeera i N1, koji na medijskom tržištu Bosne i Hercegovine djeluju u formi licenciranih televizijskih produkcija čija je djelatnost primarno usmjerena kao proizvodnji informativnih sadržaja iz domena političkih odnosa i reformskih procesa u Bosni i Hercegovini.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Pri istraživanju upotrebe pojma "građanin" u online medijskim izvještajima o mostarskim lokalnim izborima primijenjen je metod analize sadržaja koji je obuhvatio sljedeće kvantitativne i kvalitativne varijable:

⁴ Web stranice su praćene u periodu od 20. do 26. decembra 2020. godine.

- a) Frekvencija upotrebe (ukupan broj izvještaja u kojima je upotrebljena identifikacija "građanin")
- b) Lingvistički kontekst upotrebe (sintagma ili kombinacija pojmova sa kojima je upotrebljen pojam "građanin")
- c) Relacija pojma sa političkim subjektima (upotreba pojma "građanin" u kontekstu odnosa glasača i političkih partija)
- d) Upotreba drugih identifikacija (drugi pojmovi koji mijenjaju identifikaciju građanin, npr. etnička ili vjerska pripadnost)

2.1. Analiza sadržaja

Ovisno o frekvenciji i načinu upotrebe pojma „građanin“ u izvještajima o mostarskim lokalnim izborima, analiza sadržaja ima za cilj da evidentira pristup izvještavanju o odnosu glasača i političkih kandidata u lokalnoj zajednici koja figurira kao specifičan politički prostor etničkih i vjerskih podjela koje determiniraju demokratski, kulturni i ekonomski status zajednice. Imajući u vidu kontekst savremenih demokratskih društava, koji podrazumijeva kvalitativnu promjenu pozicije građanina, analizu medijskih sadržaja u bosanskohercegovačkom političkom okviru neophodno je dovesti u vezu sa (ne)spremnosću medija da promovišu nove komunikacijske parametre, pozicionirajući građanina ispred pripadnika etničke ili vjerske zajednice.

2.2. Kritička analiza diskursa

Kao što je navedeno u obrazloženju metodologije, odnosno raspodjeli kvantitativnih i kvalitativnih varijabli istraživanja, u drugom fokusu analize jeste alternativna identifikacija odnosa glasača i političkih partija, a koja odstupa od preporučene demokratske prakse "građanin – kandidat". U fokusu kritičke analize diskursa jesu potencijalni efekti identifikacija koje odstupaju od demokratskih pretpostavki odnosa građanina prema kandidatima za obavljanje javnih poslova. Ako bosanskohercegovačko društvo posmatramo kao tranzicijsko društvo, odnosno zajednicu duboko pogodenu političkim podjelama, onda svaku aktuelnu identifikaciju koja podržava praksu podjela treba okarakterisati kao retrogradnu činjenicu u (ne)provođenju evropskih demokratskih praksi.

3. HIPOTETIČKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

S obzirom na uzorak u kojem su zastupljeni samostalni portali, ali i online izdanja tradicionalnih medija, te činjenicu da su neki od praćenih medija ogranci transnacionalnih medijskih korporacija, hipotetički okvir istraživanja je primarno usmjeren na dva elementa, odnosno identifikacijska parametra – građanski i nacionalni, na osnovu čega je formirana i generalna hipoteza:

Online mediji u Bosni i Hercegovini su u izvještajima o mostarskim lokalnim izborima odnos između glasača i političkih partija uglavnom definisali kroz etničku i vjersku pripadnost.

Iz generalne hipoteze je izvedeno i nekoliko pomoćnih hipoteza:

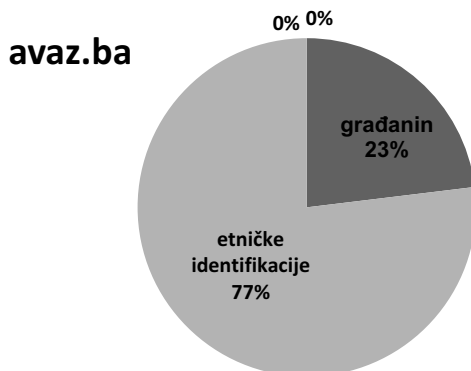
1. Online mediji u Bosni i Hercegovini pojam "građanin" koriste pretežno za prikaz statističkih podataka.
2. Pri izvještavanju o lokalnim izborima u fokusu medijskog interesovanja su primarno rezultati pojedinih političkih partija, a ne programi upravljanja javnim poslovima.
3. Kao izvori informacija za izvještaje o odnosu građana i političkih partija online mediji koriste stavove predstavnika vjerskih zajednica.

4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

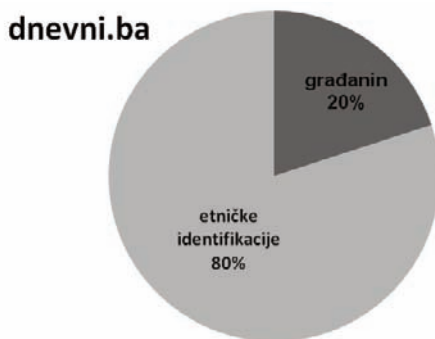
1. avaz.ba (Dnevni avaz)

U periodu od dana održavanja izbora (20.12.) do 26. decembra Avaz je objavio ukupno 13 tekstova vezanih za lokalne izbore u Mostaru. Od 13 objavljenih tekstova u samo tri teksta iskoristio je termin "građanin", i to uglavnom u statističkim pokazateljima (izlaznost birača i anketa o očekivanjima). Termin građanin je upotrebljen u sintagmi "građani Mostara" ili je zamijenjen pojmom „birač“. Od ukupnog broja tekstova, u 10 tekstova su objavljene informacije o etničkim podjelama u Mostaru, o aktuelnim rezultatima pojedinih političkih partija, te o žalbama na izborne nepravilnosti. U dva teksta su objavljeni stavovi međunarodnih diplomata o provođenju izbora u Mostaru.

2. dnevni.ba (*Dnevni list*)

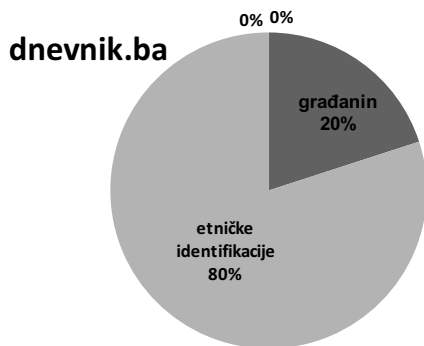
U intervalu od sedam dana od održavanja mostarskih izbora Dnevni list je na online izdanju objavio ukupno pet tekstova vezanih za izbore. Samo u jednom tekstu upotrebljen je termin "građanin", i to u sintagmi "građanska dužnost", kojom jedan od kandidata poziva glasače da izađu na izbore, dok se u istom tekstu koriste i termini građani i građanke Mostara. U jednom tekstu je termin građanin zamijenjen terminima Mostarci i Mostarke, uz napomenu da u Mostaru izbori nisu održani 12 godina. U svim ostalim tekstovima isključivo su predstavljena očekivanja političkih kandidata, kao i preliminarni rezultati pojedinih političkih partija po zatvaranju biračkih mjesta.

3. dnevnik.ba

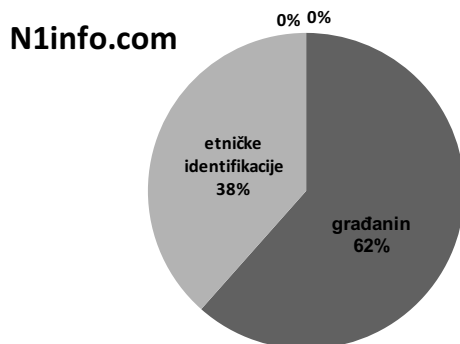
Samostalni portal dnevnik.ba je u periodu od 20. do 26. decembra 2020. objavio ukupno deset tekstova vezanih za mostarske lokalne izbore. U samo dva teksta se koristi termin "građanin", i to u sintagmi "građani Mostara". Međutim, ono što upotrebi termina "građanin" u ova teksta daje značajnu konotaciju jeste činjenica da je riječ o

tekstovima koji prenose stavove dvaju lidera većinskih vjerskih zajednica, koji se primarno obraćaju biračima po vjerskoj i nacionalnoj pripadnosti, a tek sekundarno kao "građanima Mostara". Ovakav kontekst upotrebe termina građanin značajno relativizira sam pojam, i u osnovi ga denotira kao statističku kategoriju, dok se u ukupnom odnosu građana i vršilaca političkih funkcija potencira nacionalna i vjerska pripadnost. U ostalih osam tekstova isključivo su predstavljeni rezultati pojedinih političkih partija, očekivanja političkih lidera u postizbornom periodu, te insinucije političkih kandidata o mogućim izbornim nepravilnostima.

4. N1info.com (TV N1)

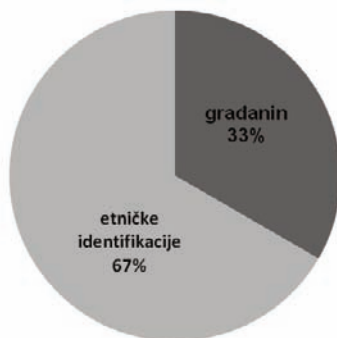
N1info je u analiziranom periodu objavio ukupno 13 tekstova vezanih za lokalne izbore u Mostaru. U osam je upotrebljen termin "građanin", ali isključivo kao statistički parametar u izvještajima o izlaznosti u sintagmi "građani Mostara", ili je zamijenjen terminom "birač". U svim ostalim tekstovima uglavnom su prenesena očekivanja lidera političkih partija, ili su predstavljeni preliminarni rezultati kandidata, na ukupnom uzorku Grada Mostara ili po gradskim zonama odnosno biračkim mjestima.

5. balkans.aljazeera.net

Na internet portalu regionalnog kanala AlJazeera objavljeno je ukupno 9 tekstova vezanih za mostarske lokalne izbore. U tri je upotrebljen pojam "građanin", i to kao statistički parametar izlaznosti u sintagmi "građani Mostara", a u istom kontekstu je pojam mijenjan terminima "birač" ili "glasač". U svim ostalim tekstovima su isključivo prikazani rezultati pojedinih političkih partija, aktuelni odnosi vladajućih nacionalnih stranaka, kao i očekivanja političkih lidera u vezi sa izborom gradonačelnika Mostara. U jednom tekstu su izbori predstavljeni metaforom "praznik demokratije", ali su istovremeno potencirani i svi međunacionalni animoziteti koji prate ove izbore u kontekstu odnosa dva većinska naroda raspoređena na dvije obale Mostara, a što se manifestuje i kroz izborni rezultat dvije nacionalne političke partije (SDA i HDZ).

balkans.aljazeera.net

ZAKLJUČAK:

Sve komunikološke analize o uticaju online informacija na demokratske reforme bosanskohercegovačkog političkog sistema moramo posmatrati u kontekstu ukupnog javnog diskursa i aktuelnih političkih zahtjeva koji se postavljaju pred Bosnu i Hercegovinu u procesu pristupanja Europskoj uniji, u prvi plan stavljajući poziciju građanina kao aktivnog učesnika političkog odlučivanja. Također, što je vidljivo i iz rezultata analiziranih online medija, informacija prema publici odašilje i poruku o ukupnom stanju društvenih odnosa, te korisnike informacije stavlja u poziciju da zastupaju jednu od strana (učesnika) političkih procesa.

Kao što je vidljivo iz grafički prikazanih rezultata istraživanja, domaći mediji su ograničeni uglavnom na incidentnu upotrebu pojma građanin u identifikaciji učesnika političkih procesa (cca 20 procenata), što ide u prilog tvrdnji da bosanskohercegova-

čki mediji ne nude prostor za političke identifikacije koje su u skladu sa demokratskim standardima i proklamovanim euro-integracijskim težnjama, već podržavaju ranije formirane kolektivne političke identitete koji istovremeno limitiraju demokratske procese. S druge strane, licencirane produkcije stranih medija donekle odstupaju od prakse domaćih medija, češće upotrebljavajući identifikaciju građanin, što se može posmatrati u kontekstu komunikacijske prakse samih kompanija koje su osnivači navedenih medija ili, s druge strane, kao nastojanje ovih medija da penetriraju u političku zbilju Bosne i Hercegovine i nametnu nove standarde političke kulture.

Međutim, uprkos retrogradnoj komunikacijskih praksi bosanskohercegovačkih online medija, koja neposredno odslikava preovlađujuću političku kulturu, moramo i ovdje istaći važnost online informisanja i njegov potencijalni pozitivan uticaj ukoliko spomenuti mediji počnu mijenjati svoje uređivačke politike:

„Novi mediji i nove informacione tehnologije multiplicirale su važnost informacije, brzinu njenog prenošenja, dostupnost svim zainteresiranim, mogućnost učestvovanja u njenom kreiranju sa različitih mjesta i pozicija, njenu veću provjerljivost, a time i vjerodostojnost.“
(Osmančević 2003: 9)

Zaključke istraživanja nužno je dovesti i u vezu sa promjenom orijentacije publike tradicionalnih medija ka online platformama, a da pritom ista publika nije promijenila preovlađujuće komunikacijske navike usidrene u aktuelnom političkom diskursu kojim dominira nacionalna i vjerska identifikacija. Istini za volju, izgledima za pozitivne promjene u odnosu publike prema medijskim sadržajima ne doprinose ni globalne tendencije pretvaranja *homo communicansa* u *homo consumensa*, u čemu je presudan upravo udio novih informacijskih tehnologija koje su već preuzele glavnu riječ u medijskoj socijalizaciji mladih. (Tolić 2014)

Iako je online informacija brza, sveprisutna, fleksibilna i direktno provjerljiva, ovo istraživanje potvrđuje da online mediji u Bosni i Hercegovini ne koriste digitalni prostor za edukaciju učesnika političkih procesa kroz promovisanje demokratskim društvima primjerenih identifikacijskih pojmova, već istrajavaju na verbalizaciji identitetskih oznaka koje su uspostavili tradicionalni mediji tokom i po završetku ratnih sukoba, a koje je i ustavnom materijom legitimirao Dejtonski sporazum kroz suspektu kategoriju "konstitutivnih naroda".

Iz dobijenih rezultata istraživanja možemo izvesti sljedeće zaključke, koji su istovremeno i potvrde postavljenih hipoteza:

1. Online mediji u Bosni i Hercegovini pojam "građanin" uglavnom koriste u prikazu određenih statističkih parametara društva (migracija, siromaštvo,

prihodi, izlaznost i sl.), dok se odnos građanina i izabranih političkih predstavnika uglavnom prezentira kroz etničku i vjersku pripadnost, odnosno političko zastupanje interesa "konstitutivnih" naroda.

2. Kada govorimo o pristupu online medija lokalnim izborima, evidentno je da se u primarni fokus stavljaju rezultati pojedinih kandidata ili političkih partija, dok se aspekt recipročnog odnosa građana i vršilaca javnih funkcija uglavnom zadržava na statističkim pokazateljima izlaznosti.
3. U kontekstu preporučene transformacije uloge građanina koja podrazumijeva aktivno učešće pojedinca u procesu donošenja političkih odluka, posebno na lokalnom nivou, online mediji su dužni preuzeti edukativnu ulogu, posebno kada je u pitanju odnos građana prema obavezama izabranih zvaničnika u ostvarivanju javnih interesa.

LITERATURA:

1. Habermas, Jürgen (2008), *Eseji o Europi*, Školska knjiga, Zagreb
2. Jurčić, Daniela (2017), "Teorijske postavke o medijima – definicije, funkcije i utjecaj", *Mostariensia* 21, 127-136.
3. Milanja, Cvjetko (2014), "Europski i hrvatski identitet – dva različita i/ili slična identiteta, u: *Kultura, identitet, društvo – europski realiteti*, Zbornik radova I. međunarodnog interdisciplinarnog znanstvenog skupa (Osijek, 20. – 21. Ožujka 2013), Odjel za kulturologiju – Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku / Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Osijek – Zagreb, 108-114.
4. Nakić, Mladen, Petar Dukić (2014), "Uloga građana u savremenom društvu i Europska građanska inicijativa", *Međunarodne studije*, 14(1), 9-20.
5. Osmančević Enes (2003), *Internet, tradicionalna i virtualna javnost*, Magistrat, Sarajevo
6. Peruško, Zrinjka (ur.) (2011), *Uvod u medije*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
7. Rogić, Ivan (2014), "Modernost i nacionalno sjećanje", u: *Kultura, identitet, društvo – europski realiteti*, Zbornik radova I. međunarodnog interdisciplinarnog znanstvenog skupa (Osijek, 20. – 21. Ožujka 2013), Odjel za kulturologiju – Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku / Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Osijek – Zagreb, 122-152.
8. Schuman, Michael A. (2003), *Nations in transitions: Bosnia and Herzegovina*, Facts on File, New York

9. Splichal, Slavko (2014), "Masovni mediji između javnosti i javne sfere", *Medijska istraživanja*, 20(1), 5-24.
10. Tolić, Mirela (2014), "Društvene mreže i zablude pri oblikovanju *online* identiteta", u: *Kultura, identitet, društvo – europski realiteti*, Zbornik radova I. međunarodnog interdisciplinarnog znanstvenog skupa (Osijek, 20. – 21. Ožujka 2013), Odjel za kulturologiju – Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku / Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Osijek – Zagreb, 384-402.
11. Vočkić-Avdagić, Jelenka (1997), *Razvoj savremenih komunikacijskih procesa i sistema i bosanskohercegovačko društvo i država*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
12. Vreg, France (2007), "Medijske teorije i stvarnost", *Informatologia*, 40(3), 173-179.

Web izvori:

1. <http://hr.wikipedia.org/wiki/Tranzicija>
2. <https://dnevni.ba/>
3. <https://balkans.aljazeera.net/>
4. <https://www.dnevnik.ba/>
5. <https://ba.n1info.com/>
6. <https://avaz.ba/>

USE OF THE TERM "CITIZEN" IN ONLINE MEDIA REPORTS ON MOSTAR'S LOCAL ELECTIONS

Summary:

The specific regulatory framework under which the local elections in Mostar in 2020 were held, and especially the fact that the elections in this city were held after 12 years, puts in the focus of communication research the media treatment of the relationship between citizens and political parties in local communities organized under a mortgage of war ethnic and territorial divisions. Having in mind the influence of online media, both independent and relying on traditional media productions, this paper primarily deals with reporting on the results of local elections in Mostar, questioning the focus of reports in the context of relations between citizens, as a universal political category, and political candidates competing for the management of public affairs at the local level. Also, in additional elements of the research, the paper deals with the analysis of identification of participants in political processes, on the one hand, a citizen, who in the public discourse of Bosnia and Herzegovina is often treated as a member of an ethnic group, and a political party on the other, usually treated in media reports as a representative of national categories, and not as a performer of public affairs concerning the achieved election results.

Keywords: online; media; citizen; public; elections; politics; interests

Adresa autora

Authors' address

Mirza Mehmedović

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

mirza.mehmedovic@untz.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.399

UDK 316.774:070.11

Primljeno: 15. 02. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Lamija Silajdžić

SMRT UŽIVO: IZAZOVI LIVE IZVJEŠTAVANJA O KATASTROFAMA I TRAGEDIJAMA

S obzirom na to da su snimci ratova, terorističkih napada, zemljotresa, cunamija, poplava i drugih tragičnih i katastrofalnih događaja postali uobičajeni i sveprisutni u savremenom medijski posredovanom svijetu, u ovom radu propituje se značaj i uloga medija kao posrednika u distribuciji tih snimaka javnosti. Uloga medija u posredovanju vjerodostojnih informacija u kriznim situacijama je veoma značajna, ali i teška, naročito kada se radi o izvještavanju uživo (eng. live), kada ne postoji apsolutno nikakva mogućnost kontrole situacije i kada niko ne može znati da li ćemo smrt vidjeti ili čuti uživo u programu medija. U radu se na studiji slučaja izvještavanja dvije regionalne news televizije (N1 i Al Jazeera Balkans) o zemljotresu u Petrinji (Hrvatska), nastoji prikazati upravo težina dilema i izazova sa kojima se suočava novinar kada doživi, vidi i zabilježi tragični događaj, te mora o njemu izvještavati odmah – etično, profesionalno i objektivno. Cilj rada je stoga ukazati na realnost novinarske profesije u kojoj nekada, ne s namjerom relativiziranja novinarske objektivnosti, ipak može doći do jaza između ideala i prakse.

Ključne riječi: mediji; zemljotres; etika; izvještavanje uživo; novinari

UVOD

Novinari na terenu koji prate veliku katastrofu moraju se usredotočiti ne samo na priču već i na vlastitu sigurnost.
(Potter i Ricchiardi 2009)

Iako je 2020. godinu u najvećoj mjeri obilježila pandemija COVID-19, ova godina ostat će upamćena i po drugim nedaćama koje su zadesile nekoliko zemalja svijeta, poput npr. Hrvatske i Turske, koje su u 2020. godini pogodili razorni zemljotresi. Prvi takav zemljotres desio se u mjesecu martu u Hrvatskoj, kada je najpogođeniji bio grad Zagreb. U oktobru 2020. je zemljotres uzdrmao turski grad Izmir, a u decembru je zemljotresom razoren hrvatski grad Petrinja. Zemljotres je iznenadno i snažno podrhtavanje pojedinih dijelova Zemljine kore, to jeste „iznenadna i kratkotrajna vibracija tla uzrokovana urušavanjem stijena (urušni potres), magmatskom aktivnošću (vulkanski potres) ili tektonskim poremećajima (tektonski potres) u litosferi i dijelom u Zemljinu plaštu.”¹

Jasno je da su prirodne katastrofe i nepogode poput zemljotresa uznemirujuće zbog svoje nepredvidivosti, iznenadnosti i mogućih katastrofalnih posljedica, te kao takve dovode do krizne situacije ne samo za pogođena područja, nego i šire. U takvim kriznim situacijama, alarmiraju se svi sistemi u društvu – vojska, civilna zaštita, službe hitne medicinske pomoći, vatrogasci, policija, humanitarne organizacije, predstavnici vlade, ali i mediji. Masovni mediji igraju posebnu ulogu u pružanju informacija javnosti tokom kriznih situacija. Mediji mogu smiriti javnost i potaknuti na pozitivne akcije, i obrnuto, terorizirati javnost i stvoriti haos (Ghassabi i Zare-Farashbandi 2015).

METODOLOŠKI OKVIR RADA

Upravo zbog značajne uloge medija u posredovanju informacija, u ovom radu će kroz pregled relevantne i recentne literature biti predloženi aspekti te uloge prije, za vrijeme i nakon katastrofalnih i tragičnih događaja. Sa posebnim osvrtom na izazove izvještavanja uživo i nemogućnost kontrole situacije, pomoću prikaza slučaja izvještavanja dvije regionalne news televizije (N1 i Al Jazeera Balkans) o zemljotresu u Petrinji (krajem 2020. godine), bit će prikazana težina dilema i izazova sa kojima se suočava

¹ Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=49792>, pristup: 30. 12. 2020.

novinar kada: (a) doživi, vidi i zabilježi tragični događaj; (b) mora o njemu izvještavati odmah – etično, profesionalno i objektivno.

Studija slučaja je, prema Termizu (2004: 266), složena metoda pribavljanja podataka, koja uspostavlja složeni sistem izbora, pribavljanja i provjere istinitosti podataka, a uvijek se bavi određenom cjelinom stvarnosti.

Cilj rada je ukazati na realnost novinarske profesije u kojoj nekada, ne sa namjerom relativiziranja novinarske objektivnosti, ipak može doći do jaza između ideala i prakse. Osim toga, realnost ukazuje na činjenicu nedostatne brige za mentalno zdravlje novinara nakon doživljenih i ispričanih vijesti o teškim događajima, o čemu će u radu također biti riječi. Iako je jasno da izvještavanje lokalnih medija u slučaju katastrofalnih i tragičnih događaja ima veoma važnu ulogu zbog faktora blizine kao vrijednosti vijesti, u ovom radu su u studiji slučaja tretirane regionalne news televizije, jer je događaj (zemljotres u Petrnji krajem 2020. godine) pogodio šire područje – zemljotres se osjetio u najmanje 10 zemalja i samim time je izazvao pažnju većeg broja ljudi.

MEDIJSKO IZVJEŠTAVANJE O PRIRODNIM KATASTROFAMA

Krizna situacija za medije, navodi Barović (2011: 120), “predstavlja događaj ili proces koji je potencijalna prijetnja za veliki broj osoba i njihovu imovinu, a izvještavanje o toj krizi podrazumijeva zaštitu javnog interesa i prava konzumenata medijskih sadržaja da na etički prihvatljiv način budu točno, pravovremeno i objektivno informirani”.

Uočljivi ključni parametri u ovoj definiciji koji trebaju biti sadržani u medijskom izvještavanju o kriznim situacijama su:

- a) zaštita javnog interesa;
- b) tačnost;
- c) pravovremenost;
- d) objektivnost;
- e) novinarska etika.

Zaštita javnog interesa svakako je kamen temeljac profesionalnog novinarstva, ali još značajnije mjesto zauzima kada se izvještava o događajima koji su se desili iznenada, a negativno su utjecali na određeno područje i ljude, zbog činjenice da u takvim slučajevima dolazi do eskalacije straha, panike, pa ponekad i nasilja i devijantnog ponašanja.

Tačnost u izvještavanju u kriznim situacijama odnosi se na to da se javnosti saopćavaju samo informacije iz prve ruke, ili one koje su potvrdile službene institucije. Te informacije, kada se utvrdi da su tačne i potvrđene iz pouzdanih izvora, trebaju se pravovremeno prenijeti javnosti. Novinarska objektivnost je vrlo često spominjan segment novinarstva, a Barović (2011) pojašnjava da postoje dva pristupa novinarskoj objektivnosti. Prvi je takozvani tradicionalni pristup koji objektivnost smatra fundamentalnim i neodvojivim elementom novinarstva, koje bi trebalo po svom tonu biti "hladnokrvno prije nego emotivno" (Schudson 2001 prema Carpentier i Trioen 2008: 7), bez ikakvog komentiranja činjenica i informacija. Sa druge strane je takozvani novinarski partikularizam kao alternativa novinarskoj objektivnosti, koji je nastao iz shvatanja da je objektivnost teško razumljiva i pojmljiva svakom pojedincu, jer "novinari u skladu sa svojim opažanjem i osobnom percepcijom stvaraju, posebno u kriznim situacijama, više različitih stvarnosti" (Tuchman 1978 prema Barović 2011:211). Carpentier i Trioen (2008) smatraju da je jaz između novinarske ideologije i novinarske prakse u slučaju izvještavanja o krizama nepremostiv. Događaji koji se dešavaju oko nas, uključujući katastrofe, „zajednička su stvarnost“ i pojedinaca i institucija (Uchida et al. 2015 prema Uprety et al. 2016). Medijske priče sadrže objektivne stavove, ali i određene sociokulturne stavove i vrijednosti, jer novinar u priču unosi svoju individualnost (Ibid). Barović (2011) ipak ne podržava relativiziranje novinarske objektivnosti i naglašava da je, iako postoji razlika između objektivnosti kao ideala i objektivnosti koja nastaje u praktičnom radu novinara na terenu, klasični odnosno tradicionalni pristup izvještavanju prihvatljiviji.

Uloga medija u posredovanju vjerodostojnih informacija je u kriznim situacijama veoma značajna, jer većina ljudi ne doživi katastrofe (poput zemljotresa) lično, već se oslanjaju na posredovane prikaze (Jamieson i Van Belle 2019 prema Devès et al. 2019). Ghassabi i Zare-Farashbandi (2015) pojašnjavaju da mediji mogu imati dva različita gledišta u vezi sa prirodnom katastrofom kakva je zemljotres:

1. Stajalište tišine i stabilnosti, u kojem su mediji protiv faktora katastrofe;
2. Stajalište dinamičnosti, promjene i djelovanja: u ovom pogledu, mediji vjeruju da su katastrofe dio socijalne dijalektike koja je neophodna za poboljšanje i rast društva u cjelini.

Jasno je da oba ova stajališta imaju prednosti i nedostatke, budući da u nekim situacijama tišina medija prilikom katastrofa može uzrokovati odgodu pomoći pogodnim područjima, dok sa druge strane, mediji mogu uzrokovati paniku koja također pogoršava situaciju. Ključno pitanje je, smatraju Ghassabi i Zare-Farashbandi (2015),

pod kojim uslovima mediji mogu stvoriti negativnu spiralu i pogoršati katastrofu, a kada mogu pomoći u postizanju stabilnosti i kontroli situacije? Odgovorom na ovo pitanje smatraju model koji su 1996. godine predložili Gonzalez, Herro i Perat, a prema kojem je planiranje osnova upravljanja katastrofama.

Ovaj model ima dvije glavne hipoteze koje utječu na sve njegove aspekte:

- svaka katastrofa ima životni ciklus na koji mogu utjecati unutarnji i vanjski faktori;
- najbolja strategija za prevenciju negativnog medijskog izvještavanja je učestvovanje u poznatim društvenim aktivnostima i aktivnostima koje izazivaju slavu (Gonzalez, Herro i Perat n. d. u Tavakoli 2011, prema Ghassabi i Zare-Farashbandi 2015).

Ovaj model dizajniran je za kontrolu situacija koje se mogu dogoditi prije, za vrijeme i nakon katastrofe. Uloga medija u ovim fazama je sljedeća:

Tabela 1. Uloga medija u različitim fazama katastrofe (Iran Rescuers's website prema Ghassabi i Zare-Farashbandi 2015)

Uloga medija u različitim fazama katastrofe		
Prije katastrofe	Za vrijeme katastrofe	Poslije katastrofe
Obrazovanje građana o prevenciji katastrofa	Upozorenje i evakuacija mjesta katastrofe	Poticanje humanitarne pomoći ljudi, organizacija i nevladinih organizacija
Edukacija građana za suočavanje s katastrofama	Trenutne vijesti o šteti	Pratiti ispunjenje obećanja u vezi s obnovom
Pomoć u stvaranju potrebnih zakona za upravljanje katastrofama	Širenje vijesti o dostupnim objektima i njihovoj upotrebi	Nadzor nad proračunom potrošenim na područjima katastrofe
Pomoć u izradi planova upravljanja katastrofama	Nadzor nad distribucijom objekata i pomagala na područjima katastrofe	Istraživanje dugoročnih i nevidljivih posljedica katastrofe
Nadzor centara za katastrofe i njihove spremnosti	Utvrđivanje stvarnih potreba žrtava	Utvrđivanje slabosti upravljanja katastrofama i rješavanje problema
Nadzor i prepoznavanje slabih tačaka tokom katastrofa	Poticanje humanitarne pomoći za žrtve	Prisjećati se štetnih učinaka kako bi se spriječile buduće katastrofe
Pratiti ispunjenje obećanja koje je dala vlada	Pomoć u organiziranju i distribuciji humanitarne pomoći	
	Pomoć u zaustavljanju pljačke	

Iz ove tabele jasno zaključujemo da je uloga medija u nesrećama i katastrofama važna prije, za vrijeme i nakon nemilih događaja. Kontinuirano medijsko izvještavanje o katastrofi može biti učinkovito i pomoći u upravljanju katastrofama, naročito s obzirom na obećanja koja žrtvama katastrofe daju državni službenici ili vlada. Medijski izvještaji o katastrofalnim događajima su, kako kaže Chouliaraki (2008 prema Joye 2015), „uslovi mogućnosti za javno djelovanje“, jer oni nose snažan moralni imperativ djelovanja za druge u ime zajedničke čovječnosti (Silverstone 2007).

Opsežno istraživanje o medijskom izvještavanju o seizmičkim događajima proveli su Devès et al. (2019) analizirajući 320.888 vijesti objavljenih na engleskom, španjskom i francuskom jeziku putem 32 RSS feeda distribuirana širom svijeta, a o seizmičkim događajima u međunarodnim vijestima tokom 2015. godine. Ovo istraživanje pokazalo je da mediji vrlo kratko prate događaje vezane za zemljotrese, to jest da pitanja oporavka, obnove, adaptacije, ublažavanja i pripravnosti nakon zemljotresa uglavnom ostaju zanemarena. Istraživanje je također pokazalo da se vijesti uglavnom koncentriraju na opis utjecaja zemljotresa i na ljudske gubitke, te da su u tom kontekstu vrlo česti senzacionalistički izrazi u izvještavanju. Sekundarne opasnosti od zemljotresa se također veoma rijetko spominju, što svjedoči o nerazumijevanju koncepta seizmičke krize, zaključuju Devès et al. (2019).

Kako je prethodno navedeno, mediji imaju odgovornu i važnu ulogu kao oni koji javnosti prenose informacije o nekom nemilom događaju. Kako bi djelovali umirujuće, a ne raspirivali strah, paniku ili kaos, novinari se u izvještavanju moraju držati osnovnih etičkih (profesionalnih) principa. Prioritetno je svakako prenijeti istinitu i još važnije – provjerenu i potvrđenu informaciju, ali i voditi računa o zaštiti prava žrtava nemilog događaja. Ljudska patnja nipošto ne bi smjela biti zloupotrebljena zarad povećanja gledanosti/slušanosti/čitanosti određenog medija.

U Minhenskoj deklaraciji o pravima i dužnostima novinara (1971) navodi se da su novinari dužni objavljivati samo informacije čiji im je izvor poznat, što se naročito važnim čini prilikom iznenadnih katastrofalnih događaja. U Kodeksu profesionalnog postupanja Britanskog udruženja novinara (1994) se navodi da novinari trebaju iznositi informacije koje su tačne i poštene, izbjegavajući iznošenje komentara i nagađanja kao utvrđenih činjenica. U Etičkom kodeksu Društva profesionalnih američkih novinara (1996) se navodi da su novinari dužni u svom radu umanjiti moguću štetu, to jeste iskazati poštovanje prema izvorima informacija i prema osobama koje su predmet njihovih novinarskih priča. U Kodeksu profesionalnog postupanja Danskog novinarskog vijeća (1992) se navodi: „Prema žrtvama zločina ili nesreća treba se odnositi sa najvećim mogućim obzirom. Isto se pravilo primjenjuje i na svjedoke i ro-

đake osobe o kojoj je riječ. Prikupljanje i ponovno prikazivanje slikovnog materijala mora biti učinjeno na obazriv i taktičan način“ (Malović, Ricchiardi i Vilović 1998: 195).

Svi novinarski kodeksi, rezolucije, preporuke i zakoni, dakle, insistiraju na tome da novinari izvještavaju profesionalno i etično, bez obzira o kojoj se temi i o koliko tragičnom i iznenadnom događaju radi.

SMRT UŽIVO: LIVE IZVJEŠTAVANJE O KATASTROFAMA I TRAGEDIJAMA

I u izvještavanju o kriznim situacijama digitalizacija je medije suočila sa novim izazovima. Novinari i urednici se slažu da je jedan od tih izazova brzina, jer je objavljivanje informacija “odmah i sada” postalo uobičajeno i očekivano. Tako je i u slučaju kriza ili katastrofa, gdje se od medija očekuje kontinuirano ažuriranje informacija. “Umjesto distribucije gotove priče, standard je sada da redakcije dijele informacije i objavljuju ih u nizu ažuriranja” (Nord et al., 2015: 9). Međutim, pružanje tačnih informacija javnosti u ozbiljnim (kriznim) situacijama je imperativ, jer pogrešne informacije mogu izazvati ozbiljne posljedice. Provjera izvora ne smije se ugroziti nauštrb istine, složni su novinari i urednici 30 švedskih medija koji su učestvovali u istraživanju o medijskom izvještavanju o krizama u digitalnom dobu (Nord et al. 2015).

Osim brzine, izazovno je i izvještavanje uživo o kriznim situacijama. Izvještavanje uživo ili direktan prenos je „forma kojom se određeni događaj korištenjem izvorne slike ili zvuka te novinarskog komentara prikazuje u svojoj cijelosti i u vremenu zbivanja“ (Leksikon radija i televizije 2006 prema Perišin 2010). Događaji se, zahvaljujući globalizaciji i umrežavanju pomoću digitalnih tehnologija, danas prenose u realnom vremenu do najudaljenijih mjesta svijeta. Prenosi uživo su ranije bili veoma skupi, zahtijevali su posjedovanje skupe i sofisticirane opreme, veliki broj medijskih djelatnika je morao biti angažovan na njihovoj realizaciji, pa su rijetki mediji bili u mogućnosti da realizuju prenose i javljanja uživo. To je bila privilegija „bogatih“ medija, dok je danas u digitalnom dobu situacija potpuno drugačija, kada se i sa minimalnim ulaganjima može postići željeni efekat, jer se javljanje uživo sa mjesta događaja može realizovati putem pametnih telefona i internet konekcije. Ni malo naprednija oprema poput takozvanih *backpack* uređaja za live izvještavanje nije toliko skupa koliko je to bila nabavka reportažnih kola za *live* prenos, tako da je danas veliki broj medija spreman u svakom trenutku da se javi sa mjesta događaja. Hudson i Rowlands (2007 prema Perišin 2010) kažu da je javljanje uživo sada moguće pripremiti

onoliko brzo koliko je vremena potrebno da novinar i snimatelj (ili čak sam novinar sa *smartphoneom*, op. a.) dođu na mjesto događaja. *Live* izvještavanje se sve češće koristi u medijima, a bez izuzetka se koristi kada se dese iznenadni događaji i katastrofe poput zemljotresa, jer se na taj način najbrže saopćavaju prve informacije i slike sa mjesta događaja. Planiranje nepredvidivog je teško, stoga je za medije vrlo važno da posjeduju strategije u smislu koordinacije i pripreme za realizovanje *live* pokrivanja određenog kriznog događaja. Izvještavanje uživo je vitalna komponenta u kriznom komuniciranju, a izvještavanje “odmah i sada” uobičajeno je svaki put kada se desi neki dramatičan događaj, bez obzira na temu.

Koordinacija i priprema za realizaciju *live* pokrivanja nekog iznenadnog kriznog događaja podrazumijeva brzu reakciju medija i dobru kontrolu nad situacijom. Mediji najprije šalju ekipu na lice mjesta, a potom organizuju i rad u redakciji: zadužuju osobu/e koja/e će pratiti agencijske vijesti, osobu/e koja/e će telefonski provjeravati informacije u službenim izvorima, osobu/e koja/e će pratiti obraćanja zvaničnika ili izvještavanje drugih medija i objave na društvenim mrežama, osobu/e koja/e će biti u stalnom kontaktu sa ekipom na terenu i pratiti situaciju u kojoj se nalaze, itd.

Novinari i tehnička ekipa (snimatelji, tonci itd.) koji su na terenu, na licu mjesta, prvi su na „liniji odbrane“. To su osobe koje prve vide posljedice katastrofalnih događaja, koji snimaju prve fotografije i snimke, razgovaraju sa žrtvama ili očevicima, te službenim organima i izvorima. I naravno, čim prije se javljaju uživo u program medija i prenose prve informacije o onome što se dešava i što vide. Televizijske ekipe najčešće su prve koje se jave uživo sa cjelokupnom slikom događaja – i audio i vizuelnim segmentima, a ovakvo javljanje koje se dešava iznenada i „remeti“ ustaljenu programsku shemu medija, naziva se *breaking news* (*udarna vijest*). To je vijest koja zaslužuje da prekine redovni program medija, jer je značajna, iznenadna ili tragična.

Prije nego je nastao CNN (1980. godine) kao prvi kanal koji 24 sata emituje vijesti, prekidi programa (to jeste *breaking news*) bili su ograničeni na izuzetno hitne slučajeve. Jedan od najranijih takvih prekida je bio atentat na američkog predsjednika Johna F. Kennedyja 1963. godine.² Pojavom i razvojem sve većeg broja news televizija koje emituju vijesti 24 sata i zahvaljujući savremenim tehnologijama, emitovanje udarnih vijesti je sada znatno češće.

Događaj koji je obilježio historiju CNN-a i pozicionirao ga na mjesto najutjecajnijeg globalnog medija i globalnog aktera u međunarodnim odnosima (Gilboa 2005), jeste Zaljevski rat (1991), kada je CNN bio jedina medijska kuća koja je u prvim sa-

² Breaking News: The Biggest News Stories of the Last Sixty Years as they Happened – dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=3oRRdO5-ee0>, pristup: 14.01.2021.

tima rata mogla izvještavati sa lica mjesta – iz hotela al-Rashid u Bagdadu. Prvo su emitovali samo audio snimke, a kasnije i video, a ove početne izvještaje prenijeli su svi svjetski mediji i doprle su do velikog broja ljudi. To je bilo prvi put da se pokretne slike rata (bombardovanja Bagdada) trenutno i istovremeno prenose širom svijeta milionima gledalaca (Bahador 2007). Zapravo, prvi put su milioni ljudi gledali smrt *uživo* na svojim televizijskim ekranima. Još jedan historijski događaj čiji je prenos bio gledanje smrti *uživo*, jeste napad na Svjetski trgovinski centar 11. septembra 2001. godine, kada je, također CNN, prvi objavio snimke uživo, dok se još nije pouzdano ni znalo šta se dogodilo.

Izvještavanje o ratovima, terorističkim napadima, zemljotresima, cunamijima, poplavama i drugim katastrofalnim događajima u trenutku kada se događaju, postalo je uobičajeno i imperativno za savremene medije. Uznemirujući snimci obilaze planetu, ulaze u naše živote posredstvom televizijskih (a sada i brojnih drugih) ekrana, suočavaju nas sa smrću, uživo i bez cenzure.

PRIKAZ SLUČAJA – ZEMLJOTRES U PETRINJI

Prilikom izvještavanja uživo sa mjesta na kojem se dogodio neki tragičan ili katastrofalan događaj mediji nisu u mogućnosti u potpunosti vladati situacijom, jer ekipa ne terenu ne može znati kako će se događaj razvijati i šta će se oko njih dešavati za vrijeme javljanja u program uživo. Prilikom najave ili na samom početku izvještavanja, voditelj ili novinar su dužni gledaoce upozoriti da su snimci koje će vidjeti uznemirujući i potresni, kako bi upozorili osjetljive ili maloljetne osobe da program koji slijedi nije uobičajen i može ih uznemiriti.

Drugu polovinu decembra 2020. godine u Hrvatskoj je, osim globalne pandemije COVID-19, obilježio i niz zemljotresa od kojih je jedan bio izuzetno razoran i sa velikim posljedicama. Sve je počelo sa nekoliko blažih zemljotresa, da bi 29. decembra 2020. godine razoran zemljotres sa epicentrom kod hrvatskog grada Petrinja, uznemirio građane Hrvatske ali i brojnih drugih zemalja – zemljotres magnitude 6,4 stepeni po Richteru osjetio se u dijelovima Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije, Slovenije, Austrije, Češke, Mađarske, Italije, Rumunije i Slovačke, a osjetilo ga je oko 6 miliona ljudi.³ U ovom zemljotresu smrtno je stradalo 7 osoba, desetine su povrijeđene, dok su brojni ljudi ostali bez svojih domova. Posljedice i štete se postepeno zbrajaju i saniraju, jer je tlo nastavilo podrhtavati i narednih dana.

³ Evropski mediteranski seizmološki centar (EMSC) – dostupno na: <https://www.emsc-csem.org/Earthquake/earthquake.php?id=933701>, pristup: 10. 01. 2021.

Novinari su, između ostalih (spasilačkih službi, vatrogasaca, službi hitne medicinske pomoći, vojske), jedni od prvih koji dođu na lice mjesta kada se desi neka iznenadna i tragična prirodna katastrofa poput ove u Petrinji. Novinari nekoliko medija su već bili u Petrinji, jer su u danima prije ovoga, Petrinju pogodila 3 blaža zemljotresa. Novinari su, dakle, i sami neposredno doživjeli ovo razorno podrhtavanje petrinjskog tla 29. decembra. Podrhtavanje je zabilježeno uživo u televizijskim programima N1 televizije, Al Jazeera Balkans, HRT-a.⁴ Osim što su gledaoci koji su u tom trenutku pratili TV program spomenutih televizija, bez ikakve mogućnosti da to bude spriječeno, uživo vidjeli prvo podrhtavanje tla putem svojih TV ekrana, snimci podrhtavanja su se ubrzo proširili putem interneta i društvenih mreža. Na tom nepreglednom internet prostranstvu, nemoguće je kontrolisati širenje uznemirujućih snimaka, koji su doprli do velikog broja ljudi. Tako su vrlo brzo na online portalima „osvanuli“ naslovi poput „Zastrašujuće: pogledajte trenutak strašnog potresa uživo na televiziji N1“ ili „Užas u eteru: Pogledajte jezivi trenutak kad se u 12:19 zatresla Petrinja. Gradonačelnik je davao izjave, potom je kamera pala, čulo se zapomagavanje“ i slično. Osim što se rijetko govori o tome koliko je opasno (i sadistično) dijeljenje uznemirujućih snimaka i njihovo dopiranje do velikog broja ljudi, još rjeđe se razmišlja o onima koji su prvi zabilježili te potresne snimke.

U nastavku ćemo se osvrnuti na javljanja reportera regionalnih news televizija N1 i Al Jazeera Balkans, s obzirom na to da se zemljotres osjetio širom regiona pa su ovi programi sigurno bili među gledanijima u prvim trenucima nakon zemljotresa. TV reporteri regionalnih news televizija N1 i Al Jazeera Balkans veoma brzo su se uključili uživo u programe televizija i prenosili prve snimke zemljotresom razorenog grada. Tako smo u programu uživo vrlo brzo vidjeli snimke ruševnih zgrada, zatrpanih automobila, ljudi koji trče okolo tražeći jedni druge, i sl., pa smo tako putem svojih TV prijemnika (ili drugih uređaja) čuli i smrt uživo.

U toku jednog od javljanja reporterke N1, začuli su se krici ženske osobe i u uglu se moglo vidjeti kako pripadnici hitne medicinske pomoći dotrčavaju i pomažu nekoj osobi da ustane. Reporterka je na sekund zastala, pa potom nastavila govoriti, dok se kamera pomaknula blago udesno da izbjegne šokantni prizor majke koja je u tom trenutku saznala da je njena maloljetna djevojčica smrtno stradala u zemljotresu. Javljanje reporterke N1 je vrlo brzo prekinuto iz studija, što je bila izuzetno profesionalna odluka, kako bi se spriječilo da smrt i dalje uživo odjekuje javnim prostorom i našim

⁴ Brojne kamere snimile trenutak potresa u Petrinji, ovako je podrhtavanje prekinulo program N1 - <https://www.jutarnji.hr/video/news/brojne-tv-kamere-snimile-trenutak-potresa-u-petrinji-ovako-je-podrhtavanje-prekinulo-program-n1-15039651> ; pristup: 05. 01. 2021.

domovima. Svi koji su u tom trenutku pratili televiziju N1, prisustvovali su neslućenoj tragediji i nečemu što nije bilo moguće spriječiti. Smrt smo čuli, i krajičkom oka vidjeli, odnosno osjetili – uživo. Sva surovost tragičnog događaja stala je u krik jedne majke, krik koji je posredstvom medija došao do svih nas. Novinarka Ana Mlinarić je dan kasnije u intervjuu za medije kazala da se trudila ostati pribrana, mirna i maksimalno vjerodostojna, jer bez obzira na sve preporuke i pravila, za ovakvo javljanje sa terena nema adekvatne pripreme.⁵ Jasno da nema, jer je u ovom slučaju kolegica Mlinarić bila i žrtva (svjedok) zemljotresa, i profesionalac na radnom zadatku. U trenutku kada je javnosti morala objektivno saopćavati šta se u Petrinji događa, u njoj su se miješale emocije – strah za vlastiti život, neizvjesnost situacije, potresni prizori i obaveza profesionalca da svoj radni zadatak izvrši najbolje što može.

Prva javljanja reportera Al Jazzere Balkans⁶ bila su emotivna gotovo sve vrijeme, jer se veoma brzo nakon zemljotresa uključio u program uživo, spominjući da su snimatelj i on još puni prašine, budući da su se nalazili veoma blizu zgrada koje su se urušile, da je svjedočio izvlačenju oca i sina iz automobila na koji se urušio dio zgrade, i sl. Snimak dječaka kojeg izvlače iz automobila također smo vidjeli u ovom prvom javljanju, kao i prve nezvanične informacije o žrtvama, za koje je reporter naglašavao da mu ih je rekao prolaznik. Moglo bi mu se pomalo i zamjeriti što je ovu neprovjerenu informaciju plasirao javnosti, ali je vidno uznemiren pokazao koliko je teško postići potpunu novinarsku objektivnost na terenu kada svjedočiš ovako traumatičnom događaju. Nizali su se potom snimci prolaska vatrogasnih kola, vojnika koji pregledavaju teren, ljudi koji trče okolo, reporter je nekoliko puta ponavljao da je to nešto najgore što je u životu vidio, da osjeća da nije bio nikad bliže smrti, te da je neizvjesno šta će se u Petrinji dalje dešavati. Moglo bi se reći da su ove njegove riječi pomalo uznemirujuće za javnost i da je u izvještavanju bilo previše emocija, ali upravo to je pokazalo realnost novinarske profesije u kojoj je ponekad nemoguće savladati emocije, naročito kada se javljate uživo, odmah i bez predaha od nekog tragičnog događaja. Program iz studija je nakon ovog javljanja nastavljen uživo, te je nakon nekog vremena, drugo javljanje reportera iz Petrinje bilo još dramatičnije.⁷ Za vrijeme javljanja, Petrinju je zatresao novi zemljotres, te smo osim snimka zemljo-

⁵ Novinarka koja je izvještavala iz Petrinje: Bilo je poput filma, ali najvažnije je ostati pribran. Dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/regija/novinarka-koja-je-izvjestavala-iz-petrinje-bilo-je-popt-filma-ali-najvaznije-je-ostati-pribran/201230090>, pristup: 31. 12. 2020.

⁶ Prvo javljanje reportera Al Jazeera Balkans - https://www.youtube.com/watch?v=_DkOLXHwT9Y, pristup: 31. 12. 2020.

⁷ Novi potres u toku javljanja reportera Al Jazeera Balkans – <https://balkans.aljazeera.net/videos/2020/12/29/novi-potres-u-toku-javljanja-repotera-al-jazeera>, pristup: 31. 12. 2020.

tresa, u pozadini ponovno čuli krike i vrisku ljudi. Reporter je ostao pribran, koliko je mogao biti, te je svoje javljanje nastavio nakon što se tlo smirilo.

Brojne etičke dileme su pred novinarima, snimateljima, ali i urednicima prilikom ovakvih *live* javljanja: kako izvještavati o žrtvama, kako ih zaštititi, kako savladati emocije, kako biti objektivan, kako provjeriti informacije i brojne druge, o kojima postoji toliko preporuka, rezolucija, zakona, kodeksa i pravila, kojih se morate prisjetiti brzo i reagovati adekvatno.

NOVINARI SU (SAMO) LJUDI

Izvještavanja kolega Ane Mlinarić i Marina Veršića iz Petrinje potvrdila su koliko je novinarska profesija nepredvidiva i teška, te koliko profesionalan rad zahtijeva snage i smirenosti na terenu. Emotivne reakcije prilikom ovakvih događaja su prirodne, ali je izuzetna snaga potrebna da novinar ostane fokusiran i profesionalno izvještava o užasu kojem svjedoči.

U vodiču Međunarodnog centra za novinare “Disaster and Crisis Coverage” (2009), autorice Potter i Ricchiardi su dale smjernice za izvještavanje o katastrofama i krizama, ali i smjernice za održavanje vlastite sigurnosti novinara. Osim profesionalnih i već spomenutih etičkih postulata o tome kako novinari trebaju izvještavati i kako pristupiti preživjelim na etičan, osjetljiv i učinkovit način, autorice su u ovom vodiču ponudile i prijedloge kako da novinari podnesu vlastiti traumatični stres koji dožive prilikom rada u opasnim i neočekivanim uslovima.

Prilikom izvještavanja o katastrofama, novinari trebaju uložiti napore da:

- ostanu mirni;
- budu jasni, tačni i suosjećajni;
- pažljivo biraju riječi;
- opišu scenu koju vide i budu konkretni;
- vode računa o glasnoći, visini i ritmu tona glasa;
- izbjegavaju špekulacije;
- koriste više izvora;
- pruže kontekst;
- koriste sve dostupne platforme ili medije da pošalju informaciju.

Jasno je da prirodne katastrofe, osim najtežih posljedica za direktno pogođene, ostavljaju emocionalne posljedice i na sve osobe koje pomažu u sanaciji posljedica katastrofe, poput vatrogasaca, hitnih medicinskih timova, policije, ali i novinara. Pot-

ter i Ricchiardi (2009) u tom smislu naglašavaju da je važno znati razliku između normalnih traumatskih stresnih reakcija i daleko ozbiljnijih posttraumatskih stresnih poremećaja. Stresna reakcija na katastrofu dakako je ljudski odgovor, a ne slabost. Uobičajene i česte reakcije nakon svjedočenja traumatičnom događaju su: šok, razdražljivost, bijes, nesаница, krivica, tuga, emocionalno „umrtvljivanje“, osjećaj besmoćnosti. Međutim, problematične reakcije ili one koje ukazuju na potrebu za savjetovanje sa stručnjacima za mentalno zdravlje su: iracionalni strahovi, panični napadi, noćne more, nemogućnost koncentracije, strah od gubitka kontrole, gubitak samopoštovanja, samooptuživanje, ovisnost o alkoholu ili drogama, halucinacije i bizarne misli (Potter i Ricchiardi 2009: 42)

Traumatični stres može promijeniti percepciju i pamćenje novinara (i ostalih članova ekipe) na tri načina:

1. Ponovno iskustvo

Sjećanja na događaj prodiru u njihovu svijest i neće nestati. U krajnjem slučaju, to postaju flešbekovi ili noćne more koje se ponavljaju. Neki novinari to opisuju kao da su “progonjeni” zbog traume koju su doživjeli.

2. Hiper-uzbuđenje

Neki od njih bi mogli postati “kratkog fitilja” sa onima koji su im bliski. Mali incidenti poput dječjeg plača ili sirene hitne pomoći mogu pokrenuti sjećanja na krizu.

3. Izbjegavanje ili utrnulost

Može se dogoditi izbjegavanje bilo kakve situacije ili podražaja koji podsjećaju na prošlu traumu. Možda postoji tendencija prekomjerne upotrebe alkohola ili droga za ublažavanje psihološke boli ili emocionalne odvojenosti od bliskih odnosa. (Potter i Ricchiardi 2009:41)

O emocionalnim posljedicama neočekivanih i dramatičnih događaja kod novinara i drugih članova ekipe koji realizuju izvještavanje sa terena, vrlo rijetko se govori. Čak i sami novinari često nisu svjesni da je neka situacija ostavila emocionalne posljedice, jer su još tokom obrazovanja za rad u novinarstvu naučeni da je novinarstvo „opasna“ i stresna profesija, pa vrlo teško mogu razlučiti šta je to što je previše teško i opasno i nakon čega bi im eventualno trebala psihološka pomoć. Sistemsko pružanje psihološke pomoći novinarima u Bosni i Hercegovini ne postoji, već se o tome sporadično brinu pojedine (odgovorne) redakcije i menadžmenti medija i, tek odnedavno, novinarska udruženja. Udruženje “BH novinari” ranije je pružalo samo pravnu pomoć novinarima, a od sredine 2020. godine omogućena je i besplatna psihološka podrška

i pomoć novinarima, blogerima, freelancerima i drugim medijskim radnicima na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine.

Izvršni direktor Dart centra za novinarstvo i traumu Gavin Rees, smatra da su “najranjivija” kategorija novinara oni koji se bave ratnim izvještavanjem, istraživačkim novinarstvom, ljudskim pravima, ili oni koji svjedoče tuđoj traumi.⁸ Svjedočenje tuđoj traumi, to jest izvještavanje o katastrofama poput zemljotresa, može kod novinara izazvati ozbiljne posljedice po mentalno zdravlje, kao što su posttraumatski stresni poremećaj (PTSP), anksioznost, depresija ili zloupotreba opojnih supstanci.⁹ Prepoznajući sve veću potrebu za razgovorom o mentalnom zdravlju i psihološkoj pomoći novinarima, Međunarodni centar za novinare (International Center for Journalists – ICFJ), organizirao je prošle godine (2020) webinar na ovu temu, na kojem su predstavljeni, sa jedne strane, savjeti za novinare kako da promišljaju o vlastitom mentalnom zdravlju, a sa druge, savjeti za menadžement medija kako da brinu o mentalnom zdravlju svojih uposlenika.

Savjeti za novinare kako da se pobrinu za vlastito mentalno zdravlje:

- a) Zapamtite da niste imuni na emocionalni utjecaj;
- b) Znajte vlastite znakove – sa čim se možete nositi dobro, a sa čim ne;
- c) Poravnajte krivulju stresa uzimanjem odmora/pauze;
- d) Stvorite plan samopomoći sa asertivnim granicama.

Sa druge strane, veoma je važna i uloga redakcija u zagovaranju mentalnog zdravlja novinara, stoga se menadžmentima medija savjetuje:

- a) Kreirajte protokole mentalnog zdravlja;
- b) Imenujte odbor za mentalno zdravlje redakcije;
- c) Organizirajte programe podrške vršnjačkom mentalnom zdravlju;
- d) Zapamtite da se ne radi samo o osjećajima;
- e) Dajte menadžerima srednjih vještina vještine kako se nositi s mentalnim zdravljem u redakciji;

⁸ “Dart centar za novinarstvo i traumu je projekat fakulteta novinarstva Univerziteta u Kolumbiji, a čine ga svjetska mreža novinara, profesora novinarstva i zdravstvenih radnika. Posvećena je poboljšanju medijskog izvještavanja o traumama, sukobima i tragedijama. Istraživanja psihologa pokazuju da je većina ispitanih novinara bilo izloženo traumama na poslu, a da je oko 90 posto njih doživjelo barem četiri traumatične situacije na poslu.” Višena: <https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/novinari-na-zapadnom-balkanu-bez-adekvatne-psiholoske-podrske>, pristup: 13. 01. 2021.

⁹ Covering Trauma: Impact on Journalists - <https://dartcenter.org/content/covering-trauma-impact-on-journalists>, pristup: 13. 01. 2021.

- f) Ako se novinari trude da njihovi urednici nađu vremena da se uključe, dovedite vanjske resurse u redakciju.¹⁰

ZAKLJUČAK

Uloga medija u posredovanju informacija o dramatičnim i neočekivanim događajima je veoma važna, ali i teška, jer novinari koji svjedoče traumatičnom događaju, moraju ostati pribrani, nadjačati emocije i prenijeti vjerodostojne informacije javnosti. Profesionalnost se u novinarstvu zahtijeva bez rezerve, ali se ne zahtijeva podjednako i briga o mentalnom zdravlju novinara nakon izvještavanja o teškim i traumatičnim događajima. Brigu o vlastitom psihološkom stanju novinari najčešće vode sami, ili često i ne vode, već akumuliraju stres u sebi, naučeni da je novinarstvo „teška profesija“. Rijetke odgovorne redakcije i menadžmenti upućuju novinare na razgovor sa psihologom, a novinarska udruženja (barem u Bosni i Hercegovini) su tek nedavno prepoznala značaj pružanja ovakve vrste pomoći novinarima i ostalim članovima medijskih timova koji izvještavaju sa terena.

Zemljotres u Petrinji i izvještavanje novinara o njemu posvjedočilo je kako je nemoguće kontrolisati da li će novinar vidjeti/čuti smrt i da li će ona odjeknuti eterom kada novinar izvještava uživo iz žarišta nekog katastrofalnog ili tragičnog događaja. Potvrdio je i kako povremeno postojanje jaza između novinarskih ideala i novinarske prakse prilikom izvještavanja o krizama i tragičnim događajima nije namjera da se relativizira novinarska objektivnost, već potvrda činjenice da se novinarstvom bave ljudi, a ne mašine.

¹⁰ Mental health tips and resources for journalists. Dostupno na: <https://ijnet.org/en/story/mental-health-tips-and-resources-journalists>, pristup: 03. 01. 2021.

LITERATURA:

1. Bahador, Babak (2007), *The CNN Effect in Action*, Palgrave Macmillan, US
2. Barović, Vladimir (2011), "Objektivnost, novinarska etika i izvještavanje u kriznim situacijama", *Medijske studije*, Vol. 2, No. 3-4, 118-126.
3. Breaking News: The Biggest News Stories of the Last Sixty Years as they Happened (2016), Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=3oRRdO5-ee0>(14. 01. 2021.)
4. Brojne kamere snimile trenutak potresa u Petrinji, ovako je podrhtavanje prekinulo program N1 (2020), Dostupno na: <https://www.jutarnji.hr/video/news/brojne-tv-kamere-snimile-trenutak-potresa-u-petrinji-ovako-je-podrhtavanje-prekinulo-program-n1-15039651>, (05. 01. 2021.)
5. Carpentier, Nico, Marit Trioen (2008), "Ka psihoanalitičkom razumevanju novinarskog identiteta i želje za objektivnošću", *CM: Časopis za upravljanje komuniciranjem* 3 (8), 5-27.
6. Covering Trauma: Impact on Journalists (2009-2019). Dostupno na: <https://dartcenter.org/content/covering-trauma-impact-on-journalists> (13.01.2021.)
7. Devès, Maud H., Marion Le Texier, Hugues Pécout, Claude Grasland (2019), "Seismic risk: the biases of earthquake media coverage", *Geoscience Communication*, 2, 125-141.
8. Evropski mediteranski seizmološki centar (EMSC), Dostupno na: <https://www.emsc-csem.org/Earthquake/earthquake.php?id=933701> (05.01.2021.)
9. Ghassabi, Fateme, Firoozeh Zare-Farashbandi (2015), "The role of media in crisis management: A case study of Azarbayejan earthquake", *International Journal of Health System & Disaster Manage*, 3(2), 95-102.
10. Gilboa, Eytan (2005), "The CNN Effect: The Search for Communication Theory of International Relations", *Political Communication*, 22(1), 22-47
11. Hasečić, Nejra (2020), "Novinari na Zapadnom Balkanu bez adekvatne psihološke podrške", Mediacentar, dostupno na: <https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/novinari-na-zapadnom-balkanu-bez-adekvatne-psiholoske-podrske>. (13. 01. 2021.)
12. *Hrvatska enciklopedija* (2016), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, www.enciklopedija.hr
13. Joye, Stijn (2015), "Domesticating distant suffering: How can news media discursively invite the audience to care?", *International Communication Gazette*, 77(7), 682-694.

14. Malović, Stjepan, Sherry Ricchiardi, Gordana Vilović (1998), *Etika novinarstva*. Izvori, Zagreb
15. Nord, Lars, Lottie Jangdal, Eva-Karin Olsson (2015), "Crisis Reporting in the Digital Age: A Study of Swedish News Editors' Perceptions", Conference Proceedings: Nord Media Conference, Copenhagen, Denmark
16. Novi potres u toku javljanja reportera Al Jazeera Balkans (2020). Dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net/videos/2020/12/29/novi-potres-u-toku-javljanja-repotera-al-jazeera> (31.12.2020.)
17. Novinarka koja je izvještavala iz Petrinje: Bilo je poput filma, ali najvažnije je ostati pribran (2020). Dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/regija/novinarka-koja-je-izvjestavala-iz-petrinje-bilo-je-poput-filma-ali-najvaznije-je-ostati-pribran/201230090> (31. 12. 2020.)
18. Podkovyroff Lewis, Katya (2020), "Mental health tips and resources for journalists", *International Journalists Network*, dostupno na: <https://ijnet.org/en/story/mental-health-tips-and-resources-journalists>. (03. 01. 2021.)
19. Potter, Deborah, Sherry Ricchiardi (2009), *Disaster and Crisis Coverage*, The International Center for Journalists, USA
20. Silverstone, Roger (2007), *Media and Morality*, Polity Press, Cambridge
21. Termiz, Dževad (2004), *Metodologija društvenih nauka*, NIK Grafit, Lukavac.
22. Uprety, Sudeep, Sushil Baral, Kritagya Regmi, Bipul Lamichanne (2016), "Media Monitoring of Nepal Earthquake: Lessons Learnt and Way Forward", Conference Proceedings: Asian Media Congress of Media and Communication (ACMC) 2016. Indonesia: Yogyakarta
23. Zastrašujući snimci iz Petrinje, izvještaji o poginulima (2020), Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=_DkOLXHwT9Y (31.12.2020.)

DEATH ALIVE: THE CHALLENGES OF LIVE REPORTING ON DISASTERS AND TRAGEDIES

Summary:

Given that recordings of wars, terrorist attacks, earthquakes, tsunamis, floods, and other tragic and catastrophic events have become commonplace and ubiquitous in the modern mediated world, this paper questions the importance and role of the media as a mediator in distributing these recordings to the public. The role of the media in providing credible information in situations of crisis is very important, but also difficult, especially when it comes to live reporting, when there is no possibility to control the situation and when no one can know whether we will see death or hear it live. The paper uses a case study of two regional news televisions (N1 and Al Jazeera Balkans) reporting on the earthquake in Petrinja (Croatia), to show the weight of dilemmas and challenges that a journalist faces when he experiences, sees, and records a tragic event, and must report about it immediately - ethically, professionally and objectively. The aim of the paper is therefore to point out the reality of the journalistic profession in which sometimes, not with the intention of relativizing journalistic objectivity, there may still be a gap between ideals and practice.

Keywords: media; earthquake; ethics; live reporting; journalists

Adresa autorice
Authors' address

Lamija Silajdžić
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
lamija.silajdzic@fpn.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.417

UDK 791.4(497):316.774

Primljeno: 02. 04. 2021.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Damir Šehanović

BALKANSKI NARATIV NA FILMU – KULTURNA DIPLOMATIJA ILI PROPAGANDA?

Mediološka analiza bosanskohercegovačkog i srbijanskog kandidata za filmsku nagradu Oscar 2021

Ovaj članak razmatra balkanski narativ na filmu, kao model za kulturnu diplomatiju ili propagandu, kroz analizu dva filma kandidata za nagradu Oscar u kategoriji najboljeg filma van engleskog govornog područja – bosanskohercegovački *Quo Vadis, Aida?* i srbijanski *Dara iz Jasenovca*. Analiza je bazirana na filmskim kartama, metodološkom predlošku autorovih istraživanja za doktorski rad ali i tekstovima novinara, filmskih kritičara i političkih analitičara objavljenih u periodu 4. januar 2021. – 4. mart 2021. godine. Kroz analizu filmova i objavljenih tekstova razmatraju se različiti oblici javne diplomatije (vanjske i unutarnje), izgradnja/razgradnja odnosa među narodima zemalja Balkana iz kojih dolaze ovi filmovi, zatim utjecaj online medija, društvenih mreža i njihovih korisnika na kreiranje javnosti i postizanje učinkovitih ciljeva kroz strateško komuniciranje sa javnostima. Izvedeni zaključci upućuju na značaj i moć online komunikacije kroz medije i društvene mreže ali i važnost strateškog planiranja komunikacije sa targetiranim javnostima u ostvarivanju planiranih ciljeva.

Ključne riječi: film; *Quo Vadis, Aida?*; *Dara iz Jasenovca*; balkanski narativ; kulturna diplomatija; propaganda; nacionalni branding; online komunikacija

UVOD

Političke ideologije „bratstva i jedinstva“ i suživota naroda i narodnosti na prostorima nekadašnje Jugoslavije, bile su samo „plišana zavjesa“ nacionalnih i nacionalističkih svjetonazora koji su tinjali i periodično se razbuktavali na prostorima Balkana još od kraja 19. vijeka. Kada se zavjesa podigla, početkom 90-tih, maske su pale i akteri su pokazali svoja destruktivna lica. Etnonacionalne ideologije su dobile utemeljenje u narativu da „drugi i drugačiji“ uvijek ponavljaju zločin nad „drugim i drugačijim“ samo zato što su „drugi i drugačiji“. „Priče o ratnim zločinima i stradanjima (neovisno o tome jesu li točne ili nisu) učvršćuju ideologiju pripadanja kao ono što čini najdublju bit svakog pojedinog člana i članice etničke zajednice, kao i njihovu najvišu dužnost“ (Dvornik 2018: 2). Četvrt vijeka nakon završetka ratnih sukoba više „... nijedna od strana ne pokušava da uništi drugu“ (Kriesberg 1998). Barem deklarativno jer „dešavanja iz rata polako prerastaju u mitove, političari su preuzeli ulogu vojskovođa, izbjeglice su već postali komšije, a ratni zločinci narodni heroji“ (Puhalo 2018: 12).

Narativ, kao stvaran ili izmišljeni zapis o nekom događaju, prisutan je u svim oblicima ljudske kreativnosti i prezentovan kroz razne umjetničke forme. S obzirom na to da se područje Balkana tretira i kao „identitet koji se koleba, koji je permanentno neodređen, koji nije neznačajno drugi... spoljna granica zapadnoevropske civilizacije – periferija – prostor u kojem evropsko polako blijedi“ (Mujagić 2018: 7), u skladu s tim izgrađen je i specifičan narativ o njemu. Takozvani *balkanski narativ* specifičan je tip diskursa koji možemo karakterizirati kao skup kontroverznih značajki vezanih za predodžbe o, nikada do kraja definisanom, geografskom i kulturnom prostoru. Njegova specifičnost ogleda se u suprostavljenom definicijama pripadnosti Orijentu ili Zapadu (ovisno iz kog diskursa se promatra) i višeznačnoj imaginaciji vezanoj za „jednu teritoriju negativne/kontra-Evropske ili pozitivne/simbol zajedništva, utopije“ (Omeragić 2010/2018: 448).

Iz usmenih predanja, slavodobnih pjesama, a potom književnih i historiografskih tekstova – našao je balkanski narativ svoj put i do filma. S tim u vezi postavlja se pitanje – da li ljudi oblikuju priče ili priče ljude? Onoga momenta kada priče obuhvate veći dio jednog naroda koji počinje u njih vjerovati i po njima djelovati, one dobijaju moć i počinju živjeti vlastiti život. Da li je balkanski narativ u filmu postao dio kulturne diplomatije ili je puka propaganda ideja (ne)realizovanih u ratovima na ovim prostorima?

Kulturna diplomatija jedan je od kanala kojim se ostvaruje međunarodna vidljivost

države. Istovremeno, to je i platforma za izgradnju strateških kulturnih partnerstava kroz promociju pojedinaca, institucija i kreativnih industrija. Njemački kancelar Willy Brandt rekao je da je „kultura treći stup vanjske politike, uz gospodarstvo i politiku“ (Pičuljan 2007: 14), mada se smatra da je interes za ovim područjem intenziviran od momenta kada je američki teoretičar međunarodnih odnosa Joseph Nye (2004) predstavio koncept „meke moći“. Prema Vukadinoviću, i kultura je „... društvena djelatnost i politički proces u kojem politički sudionici, najčešće države, stupaju u međunarodne odnose u međunarodnom okružju“ (2004: 83). Povezujući to sa diplomatijom, koju Stanko Nick u *Diplomatskom leksikonu* definira kao „sposobnost ili vještinu pregovaranja odnosno rješavanja konflikata“ (2010: 45) postavljamo pitanje – da li je pričanje priča globalnoj publici o počinjenim zločinima javna diplomatija i mogu li se na taj način promovirati narativi koji rješavaju konflikte i daju oruđa novim generacijama koja će poslužiti da ne ponove greške svojih predaka?

Nye kaže kako se javna diplomacija ne može označiti kao propaganda, jer „instrumenti javne diplomacije, ako ne počivaju na nacionalnom kredibilitetu, ne mogu pretvoriti kulturne resurse u meku moć privlačenja“ (2012: 107). Propaganda je, prema definiciji Britannice¹, više ili manje sistemsko manipulisanje tuđim vjerovanjima, stavovima ili postupcima pomoću simbola (riječi, gesti, transparenata, spomenika, odjeće, oznaka, muzike i dr.). Oni koji se njome bave (propagandisti) da bi ostvarili svoje ciljeve „namjerno odabiru činjenice, argumente i simbole i prikazuju ih na načine za koje misle da će imati najviše učinka (*Britannica*). U cilju maksimiziranja efekata, nerijetko se služe iskrivljavanjem ili potpunim izostavljanjem relevantnih činjenica (često i laganjem) kako bi skrenuli pažnju publike sa svega osim vlastite propagande.

Kreator koncepta konkurentnog identiteta Simon Anholt smatra kako male države koje se na globalnom tržištu ne mogu natjecati svojom veličinom, stanovništvom i financijskom moći, „imaju šansu pronaći ili stvoriti komparativnu prednost u međunarodnim odnosima tako što će poraditi na svom nacionalnom identitetu, dovoljno posebnom da uspije privući zanimanje okoline“ (Anholt 2009). Koliko su online mediji, kao besplatne i uvijek dostupne platforme sa informacijama, pomogle u kreiranju slike o nekoj zemlji, spontano ili posredovanjem ranije osmišljenih strategija? Odgovore ćemo pokušati naći kroz analizu dva filma, ovogodišnja kandidata za nagradu Oscar u kategoriji filmova van engleskog govornog područja, te online medija koji su izvještavali o njima i kreirali sud javnosti u regionu ali i šire. Bosanskohercegovački kandidat *Quo Vadis, Aida?* tematizira genocid nad Bošnjacima

¹ Britannica.com

Srebrenice dok srbijanski *Dara iz Jasenovca* ekranizira stradanja Srba, Roma, Jevreja i ideoloških protivnika ustaškog režima u koncentracionom logoru Jasenovac tokom Drugog svjetskog rata.

2. "MEKA MOĆ" JUGOSLOVENSKE KINEMATOGRAFIJE KROZ TEORIJU I PRAKSU

I dok je relativno razvijena jugoslovenska kinematografija služila kao „instrument kojim je totalitarni režim manipulirao masama i arena u kojoj je demonstrirao apsolutnu moć kastrirajući nepoćudne autore“ (Škrabalo 1998: 7–8), nacionalne kinematografije su čekale raspad države da bi ostvarile svoj zamah. Ratni filmski spektakli *Bitka na Neretvi*, *Kozara*, *Sutjeska*, *Užička republika*, *Desant na Drvar*, *Partizanska eskadrila*²... glorificirali su KPJ³ i Maršala Tita. „Takvi filmovi često su nazivani ‘crveni val’, čime se podrugljivo aludiralo na uglavnom prihvaćenu tezu kako su tim filmovima komunisti pokušali kod publike komercijalno parirati, ali i ekonomski zagušiti u to vrijeme već neugodni *crni val*“ (Pavičić 2003: 37). Oprečnog mišljenja o „superpartizanskom žanru“ je Nebojša Jovanović, koji nizom primjera nastoji argumentirati da je „sistem“ u pitanju partizanskog spektakla bio rascijepljen, te da ideološke premise titoizma nisu značile i krajnji horizont tadašnje filmske produkcije“ (2011: 58). Uostalom, to potvrđuje mimo režimske kontrole nastali *crni val*⁴ predvođen Aleksandrom Petrovićem, Dušanom Makavejevim i Želimirom Žilnikom, čiji su filmovi najčešće bili orijentirani na mračnu stranu života u tadašnjoj Jugoslaviji. Bez obzira na međunarodna priznanja, filmovi autora *crnog vala* završavali su uglavnom u „bunkeru“ bez mogućnosti da ih vidi šira jugoslovenska publika. Početkom 90-tih godina s raspadom Jugoslavije nastajale su, jedna po jedna, nacionalne kinematografije čiji su autori sa manje ili više uspjeha kroz svoje radove tretirali najznačajnije događaje recentne istorije. Pojedini autori su posezali dalje u historiju, preusmjeravajući fokus s nečiste savjesti iz posljednjih ratovima, ka nekim ranijim zlodjelima koja su drugi činili nad narodom kome pripadaju⁵.

² Neki od najpoznatijih jugoslovenskih filmova koji su tematski tretirali najznačajnije vojne bitke Drugog svjetskog rata na području Jugoslavije.

³ Komunistička Partija Jugoslavije

⁴ „Crni talas“ se određuje kao izraz bunta jugoslovenskih sineasta protiv preovlađujuće kulturne politike. Nastao šezdesetih godina dvadesetog vijeka, a podstaknut trendom novog talasa i estetikom „crnog filma“ (film noir), dovodi se u vezu s cenzurom, diktaturom, žrtvama intelektualnog i ideološkog progona, te se njegova estetska i značenjska dimenzija potiskuju u drugi plan. (Lazarević Radak 2016)

⁵ O ovoj temi više u analizi filmova.

Svi koji zagrebu po historijatu jugoslovenske kinematografije, suočit će se s bizarnim načinom na koji je Josip Broz Tito uticao na oblikovanje filmske industrije u godinama nakon Drugog svjetskog rata.

„U praksi su Tito, država i Komunistička partija i dalje funkcionisali kao konačni politički arbitri ali su svoju vladavinu ipak sprovodili s manje rigidnosti. U samoupravljačkoj jugoslovenskoj filmskoj industriji uvedeni su (kao i u drugim sektorima privrede) radnički saveti, kao tela koja će odlučivati o pitanjima vezanim za filmsku proizvodnju i distribuciju, dok je kreativnom osoblju koje učestvuje u procesu stvaranja filma (režiserima, kameranima, scenaristima) dodeljen status nezavisnih profesionalaca.“ (Levi 2009: 28)

Dokumentarni film *Cinema Komunisto* (2010)⁶ kroz priču Titovog osobnog kinooperatera, najbolje oslikava privrženost tadašnjeg jugoslovenskog predsjednika sedmoj umjetnosti i koliko je film za njega bio jak kanal javne i kulturne diplomatije. Među metodama koje je Tito koristio za promociju filmova snimljenih u Jugoslaviji van njenih granica, bio je angažman nekih od najpoznatijih svjetkih glumačkih imena tog vremena. Richard Burton, Yul Brynner, Orson Welles neka su od globalno poznatih imena koja su u jugoslovenskim ratnim spektaklima glumili na domaćem jeziku. Zahvaljujući njima, pored domicilne publike koja se nerijetko identificirala sa glavnim filmskim junacima i „mekano“ saznavala „pravu istinu“ o našoj borbi, o najznačajnijim bitkama narodnooslobodilačkog rata saznavalo se i širom svijeta. Upravo ove metode mogle bi se smatrati pretečom današnjih odnosa s javnostima (PR) te jednom od prvih metoda „mekog uvjeravanja“ kao forme kulturne i javne diplomatije koju je Nye definirao kao „sposobnost privlačenja i kooptiranja, a ne prisile (tvrda snaga)“ (Nye1990).

„Zapanjila sam se. Kad sam počela raditi film pričala sam s nekih pedeset filmskih radnika, od Tomislava Pintera, Mome Kapora, Dušana Makavejeva do Puriše Đorđevića, prije nego sam našla svojih pet likova. I ono što mi je bilo zanimljivo je da su mi svi kazali: znaš, Tito je mnogo voleo filmove; znaš, Tito je gledao filmove svake noći. I kad odeš u Titov arhiv otkriješ da on nije samo voleo filmove, nego se i bavio filmovima. To daje jednu potpunu drugu sliku o njemu. I neku spoznaju o prirodni jugoslovenskog filma: o tome koliko je što je “stari” rekao i mislio uticalo na svest tih filmskih radnika. Verujem da je postojao i stepen autocenzure, da su oni i birali teme, i puštali ili ne puštali filmove koji su negde ‘po liniji’“. (Turajlić 2011)

⁶ Dokumentarni film autorice Mile Turajlić premijerno prikazan na Međunarodnom festivalu dokumentarnog filma u Amsterdamu (IDFA)

U međunarodnoj politici, resursi koji proizvode „meku moć“ velikim dijelom „proizilaze iz vrijednosti koje organizacija ili država izražava u svojoj kulturi kroz primjere koje postavljaju u svojoj internoj praksi“ (Waller 2009), što se u jugoslovenskoj kinematografiji praktikovalo 70-tih i 80-tih godina 20. vijeka prvenstveno kroz produkciju ratnog spektakla. „Meka moć zemlje počiva prvenstveno na tri resursa: njezinoj kulturi (na mjestima gdje je privlačna drugima), njezinim političkim vrijednostima (kada ih ispunjava u zemlji i inozemstvu) i vanjskoj politici (kada je legitimna i ima moralni autoritet.)“ (Nye 1990 prema Waller 2009). „Moć“ koja se očitovala u promociji nacionalnih interesa tadašnje zemlje je, u manjoj ili većoj mjeri, sadržavala sva tri.

Ako govorimo u PR-u u kulturi, konkretno u filmskoj umjetnosti koju je značajno kreirao sam Josip Broz, možemo ga opisati kao voluntaristički, tj. „odnos s javnostima određene profilacije koji je samo djelomično definiran općim konceptima i načelima organizacijske komunikacije i političke komunikacije“ (Carpentier-Tanguy 2007). U širem opsegu, „umjetnički PR“ je determiniran prirodom umjetničkih artefakata te publikom i kulturnom zajednicom čija se „ponašanja i vrijednosti mogu više vezati za pitanja identiteta i samoizražavanja nego za komercijalna pitanja, zbog dvostrane dimenzije kulturnih dobara – kao industrije i kao izgradnje nacionalnog identiteta“ (Frau-Meigs 2006, 2012). Kulturna diplomacija, kao takva, pomaže malim nacijama i državama da brendiraju svoje područje kao prepoznatljiv prostor. Jugoslovenska kinematografija i njeni autori su to, uglavnom, umjeli. Koliko to čine novonastale južnoslovenske kinematografije kroz filmove snimane od 90-tih godina 20. vijeka do danas?

3. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Ovo istraživanje je potraga za odgovorom na pitanje: Da li se balkanski narativ primjenjen u filmovima *Quo Vadis, Aida?* i *Dara iz Jasenovca* može okarakterizirati kao kulturna diplomatija ili spada u domen propagande? Kvalitativna i kvantitativna analiza biće provedena kroz dva kanala:

- online medije koji su u navedenom periodu izvještavali o ovim filmovima (deskriptivna i Mediatoolkit analiza);
- „filmske karte“ – primarno osmišljene za analizu pobjedničkih festivalskih filmova potrebnih za izradu doktorske disertacije autora ovog članka.

Analiza online medija rađena je u periodu 4. januar 2021. – 4. mart 2021 i odnosi se na sadržaje koji su iz raznih uglova tretirali dva navedena filma. Evaluacijom su

obuhvaćene izjave autora filma, glumaca, filmskih kritičara, drugih filmskih stvaralaca ali i ostalih učesnika u online medijskom prostoru: od historičara, sportista, muzičara do regionalnih političara, te koliko su oni svojim istupima i retorikom doprinisili saradnji, a koliko promociji nacionalnih ili nacionalističkih interesa. Za prikaz kvantitativne analize koristili smo Mediatoolkit, alat za online media monitoring i analitiku kako bismo što vjerodostojnije prikazali stvarni uticaj online medija i njihovu moć u kreiranju javnog mnijenja.

3.1. Filmske karte – analiza

Analizom filmskih karata dobićemo uvid o porukama plasiranim kroz film, o kulturnoj baštini, koheziji i nacionalnom identitetu, povijesti zemlje, etničkim skupinama koje se pojavljuju u filmu i njihovim običajima te da li se i na koje načine reprezentuje/konstruira kulturni identitet. Fakti iz ovih karata biće značajni indikatori u pronalaženju odgovora na centralno pitanje istraživanja – da li balkanski narativ u filmovima ima predznak kulturne diplomatije ili propagande.

Filmska karta 1 koncipirana je tako da u prvom dijelu analizira: kome idu zasluge za nastanak filma te koliko odabir koproducenata i glavnih glumaca utiče na tok djelovanja filma i njegov plasman. Drugi segment filmske karte odnosi se na prikupljanje elemenata tradicije, vrijednosti jedne zemlje/teritorije i drugih aspekata identiteta djelotvornih u promociji nacionalnih interesa ili osnaživanju socio-kulturne saradnje. Posljedni dio karte fokusiran je na istraživačka područja brandinga i nacionalizma – kroz verbatimne i citate koje ćemo posebno analizirati, etničke skupine koje se pojavljuju u filmu, njihovu (in)kohabitaciju te elemente koji se odnose na običaje odijevanja, prehrane i životnih navika etničkih skupina. Cilj je utvrditi na koji način se formira imidž jedne zajednice (zemlje/teritorije) na osnovu elemenata njenoga identiteta.

Filmska karta 2, osim osnovnih elemenata o filmu, sadrži ključne elemente filma prikazane citatima i fotografijama (screenshotovi) koji prezentiraju narativ i prate elemente iznesene u prvoj filmskoj karti.

3.1.1. Usporedna analiza filmova kroz „filmske karte“

Kako bismo što vjerodostojnije analizirali elemente prikupljene kroz „filmske karte“, načinili smo uporednu tabelu za oba filma, po najznačajnijim elementima.

Osnovni elementi filmskih karata koji se odnose na indikatore istraživanja	<i>Ouo Vadis, Aida?</i>	<i>Dara iz Jasenovca</i>
<i>Zemlje iz kojih dolaze producenti/ko-producenti</i>	(IMDb) Bosna i Hercegovina, Austrija, Rumunija, Holandija, Njemačka, Poljska, Francuska, Turska, Norveška. Identično je i na špici filma. <i>*Učešće matične zemlje u produkciji filma manja od 12%</i>	Iako na IMDb stranici filma stoji da su koproducenti filma američki Dandelion Production Inc te producerske kuće iz Srbije, Film Danas i Komuna-film <i>Dara iz Jasenovca</i> otvara telop sa logotipima: Vlade Republike Srbije, Ministarstva kulture i informisanja Republike Srbije i Filmskog centra Srbije. <i>*Učešće matične zemlje u produkciji gotovo u cijelosti</i>
<i>Glavni glumci u filmu i zemlje iz kojih dolaze</i>	Jasna Đuričić (Srbija) Izudin Bajrović (Bosna i Hercegovina) Boris Ler (Bosna i Hercegovina) Dino Bajrović (Bosna i Hercegovina) Johan Heldenbergh (Belgija) Raymond Thiry (Holandija) Boris Isaković (Srbija) <i>*Internacionalni izbor glumaca s napomenom da su bosanskohercegovački glumci iz entiteta Federacija BiH</i>	Biljana Cekić (Srbija) Zlatan Vidović (Bosna i Hercegovina) Anja Stanić-Ilić (Bosna i Hercegovina) Nataša Ninković (Srbija) Vuk Kostić (Srbija) Marko Janketić (Srbija) Igor Đorđević (Srbija) Nikolina Jelisavac (Bosna i Hercegovina) Sanja Moravčić (Srbija) <i>*Regionalni izbor glumaca uz napomenu da su bosanskohercegovački glumci iz entiteta Republika Srpska</i>
<i>Istinita priča ili fikcija</i>	Bazirano na istinitoj priči	Bazirano na istinitoj priči
<i>Način na koji je markirana teritorija</i>	Panorama Srebrenice i UN baze u Potočarima	Konzentracioni logori Jasenovac i Stara Gradiška
<i>Geografija, spomenici, simboli...</i>	<ul style="list-style-type: none"> • džamija i pravoslavna crkva u Srebrenici • simboli na uniformama vojnika UN-a • simboli na uniformama vojnika Republike Srpske • srpske zastave kod vojnika kada zauzimaju grad • akreditacije – pripadnost snagama UN-a 	<ul style="list-style-type: none"> • u koncentracionom kampu zastave sa svastikom (kukasti krst) • bodljikava žica • trobojne zastave sa šahovnicom • pravoslavni krst (relikvija u rukama Darinog oca)
<i>Glavna poruka filma</i>	Kako se boriti, kako preživjeti gubitak najmilijih i nakon svega bez mržnje nastaviti život tamo gdje je zločin počinjen.	Snaga, vjera i istrajnost jedne djevojčice pobjedila je sve zlo i zločine ustaškog režima.

<p><i>Elementi kulturne diplomatije</i></p>	<p>Aidin povratak u Srebrenicu nakon gubitka cijele porodice, povratak u svoj stan i nastavak prosvjetnog rada sa generacijama djece rođene nakon ratnih zbivanja.</p> <p>Usprkos svemu preživljenom, daje šansu suživotu, iako na ulici i na radnom mjestu prepoznaje ljude koji su učestvovali u činjenju zločina u Srebrenici.</p> <p>Ne zaboravlja zločin, ali želi zajednički život svih naroda u svom gradu.</p>	<p>Pojavljivanje Diane Budisavljević i njeni nadljudski naponi da spasi djecu srpske nacionalnosti iz koncentracionog logora Jasenovac (spašava Darinog brata ali i Daru).</p> <p>Historijski podaci pokazuju da je Diana Budisavljević (Austrijanka koja je bila udata u Zagrebu za liječnika pravoslavne vjeroispovjesti) spasila oko 10.000 djece.</p>
<p><i>Perspektiva filma</i></p>	<p>Užasi genocida nad Bošnjacima iz perspektive prevoditeljice UN-a u zaštićenoj zoni Srebrenica.</p> <p>Juli 1995, vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu.</p>	<p>Užasi holokausta nad Srbima, Jevrejima, Romima i ideološkim protivnicima ustaškog režima i života u logorima iz perspektive jedne djevojčice.</p> <p>Drugi svjetski rat (1941-1945)</p>
<p><i>Etničke grupe/ način odjevanja religija običaji</i></p>	<p>Bošnjaci, Srbi te pripadnici UN snaga (Holandani)</p> <ul style="list-style-type: none"> • uniforme vojnika srpske vojske • uniforme i šljemovi predstavnika UN snaga • šamije i marama na glavama pojedinih žena u kampu – dio načina odjevanja muslimanskih žena • beretke – često pokrivalo za glavu kod starijih muslimana • u dijelu reminiscencije na predratni period zajedničkog života u Srebrenici, način odijevanja 80-tih (haljine, frizure, rokerske jakne...) • krst na lančiću, pripadnost pravoslavnoj vjeri • hidžab (marama koja prekriva kosu, poseban stil odijevanja u skladu sa islamskim normama) – nekoliko žena u publici tokom dječije predstave, pokazatelj da danas u Srebrenici žive skupa Bošnjaci i Srbi • izuvanje obuće u muslimanskim kućama (uglavnom običaj svih naroda u BiH) 	<p>Srbi, Hrvati, Jevreji, Romi i Nijemci</p> <ul style="list-style-type: none"> • vojne uniforme sa ustaškim obilježjima • vojne uniforme sa nacističkim (njemačkim) obilježjima • skromna odjeća seoskih žena, djece i muškaraca (žene sa maramama na glavi, muški sa kapama i šeširima) • katoličke opatice u svojim uniformama i katoličkim križem oko vrata • ustaški pozdrav „Za dom spremni“ koji je nametnut i zatočenoj djeci • pravoslavni krst u rukama Darinog oca – relikvija pravoslavnih vjernika • načini krštenja/križanja (kod pravoslavnih i katoličkih vjernika)

<i>Kohabitacija</i>	Unutar porodice, ali i ostalih zatočenih u UN bazi, koji se grčevito bore da prežive i budu prebačeni na slobodnu teritoriju	Unutar zajednice žena i djece zatvorenih u logor koji se bore da prežive ali i muškaraca zatočenih u drugom logoru
<i>Problemi u kohabitaciji</i>	<ul style="list-style-type: none"> • problemi sa predstavnicima UN-a koji su se striktno držali birokratskog pristupa i nisu željeli spasiti članove Aidine porodice (a ni ostale građane smještene u UN bazi) • problemi u kohabitaciji između lokalnog stanovništva – Srba i Bošnjaka 	<ul style="list-style-type: none"> • između ustaških snaga i Srba (osobito srpske djece) • među pojedinkama u logoru koje su zarad svog opstanka i opstanka svoje djece, tuđim izborom morale raditi protiv svojih sunarodnjakinja
<i>Citati za analizu (verbatim)</i>	<p>(obraćanje srpskog oficira predstavnicima UN snaga na ulasku u njihovu bazu) Where is your commander? He is in a meeting with your general Civilian inside? Yes How many? About for or five thousand Soldiers? No soldiers Kaže nema vojnika, pička im materina I want inside</p> <p>(obraćanje srpskog generala Mladića na pregovorima sa predstavnicima muslimana iz Srebrenice) Ne trebaju da ginu vaši Ni vaš muž, ni vaša braća, ni vaše komšije... Za vaš opstanak tražim da svi vaši muškarci pod oružjem, predaju oružje vojci Republike Srpske</p> <p>(obraćanje srpskog generala Ratka Mladića tokom ulaska u Srebrenicu) Evo nas 11. jula 1995. u srpskoj Srebrenici. Poklanjamo srpskome narodu ovaj grad.</p> <p>(Aida se obraća oficiru UN snaga za kojeg radi) Ostavite moju djecu... Aida, reci svom suprugu da on može ostati.</p>	<p>(obraćanje katoličke časne sestre zatočenoj srpskoj djeci u logoru) Vi niste više Srbi, vi ste sada mali Hrvati. Kada očistimo ovu zemlju, vi ćete je graditi... Ustanite brzo Za dom spremni Spremni Odvojićete deset muških... treba da idu</p> <p>(govor ustaškog zapovjednika Maksa Luburića pred srpskim dječacima obučenim u ustaške uniforme) Drage Hrvatice i Hrvati, mlade Ustaše, hrvatski sinovi... Treba graditi hrvatsku državu za vas, za našu djecu bez kompleksa krivnje. Za mlade ljude koji u svoja njedra žele uhvatiti snagu vjetra hrvatske povjesti. Biće to bolna operacija jer to će biti ispit zrelosti, biće proba naše ljubavi za Hrvatsku. Mi moramo propovijedati stare vrline i moramo misliti na onu Hrvatsku kakva će biti godine 2000. kada svi mi postariji budemo istrunuli u grobu.</p>

	Da oni svi mogu ostati? Ne, samo tvoj muž. Staviću ga na spisak kao zvaničnog predstavnika izbjeglih zbog njegovog angažmana u procesu pregovora. A sinovi? To nije moguće. Zašto nije moguće... Zašto? Zarobljeni smo pravilima. To je njegov izbor. On može ostati ili otići. Molim vas uzmite naše sinove umjesto mene. Bio sam vrlo jasan. Oni nisu na listi. Molim vas, stavite na listu barem jednog od naših sinova. Preklinjem vas (kleči i moli oficira UN-a).	
--	--	--

U analizi smo krenuli od producenata i ko-producenata odnosno finansijskih izvora filmova. *Quo Vadis, Aida?* producirala je sarajevska Deblokada⁷ uz pomoć producenata iz osam evropskih zemalja: Austrije, Rumunije, Holandije, Njemačke, Poljske, Francuske, Turske i Norveške⁸, što ukazuje da ovaj film nije državni projekat nego djelo pojedinca, odnosno grupe ljudi, okupljene oko ideje. Matična zemlja redateljice učestvovala je u produkciji filma tek sa 12% sredstava⁹ što *Quo Vadis, Aida?* čini internacionalnim projektom. Nasuprot tome *Dara iz Jasenovca* finansiran je sredstvima Vlade Republike Srbije, Ministarstva kulture i informisanja i Filmskog centra Srbije, što potvrđuje da se radi o državnom projektu¹⁰.

Kao i produkcija, i glumačka podjela u bosanskohercegovačkom filmu je internacionalna. Čine je glumci iz Srbije, Bosne i Hercegovine (Federacije BiH), Holandije i Belgije dok je u srbijanskom filmu regionalna podjela uloga – sa glumcima iz Srbije i Bosne i Hercegovine (Republika Srpska).

Obje priče su bazirane na istinitim događajima a način na koji su markirane teritorije je vrlo sličan. Darina priča odvija se u koncentracionom logoru Jasenovac a Aidina priča u Srebrenici i UN bazi u Potočarima, koji su za bošnjački narod tokom ratnih godina također bile svojevrsan logor. U oba filma slična je ikonografija – obilježja onih koji čine zločin, njihove zastave i simboli kojima prikazuju svoju

⁷ Filmska producenatska kuća iz Sarajeva osnovana 1997. godine

⁸ Zvanična informacija o koproducentima objavljena na IMDb

⁹ <https://www.vecernji.hr/vijesti/redateljica-filma-o-srebrenici-progovorila-za-vecernji-mladic-iz-republike-srpske-plakao-je-kad-ga-je-pogledao-1470578>

¹⁰ <https://rs.n1info.com/kultura/a540427-drzava-finansira-snimanje-prvog-filma-o-jasenovcu/>

dominaciju i nadmoć, a kod zatočenih simboli i pokazatelji pripadnosti određenoj vjerskoj grupi. Slične su i poruke glavnih protagonistica filmova *Aide* i *Dare*, koje se nadljudski bore da spase najmilije (*Aida* sinove i muža, *Dara* mlađeg brata) te da nastave dalje živjeti usprkos velikim porodičnim tragedijama (*Dara* u logoru gubi majku i brata, *Aida* gubi sinove i muža). Historijska tematika filmova je također dosta slična – genocid, sa vremenskim odmakom od 50 godina. Dok u filmu *Dara iz Jasenovca* pripadnici srpskog naroda zajedno sa Romima i Jevrejima trpe zločine ustaša i Nijemaca, u filmu *Quo Vadis, Aida?* Bošnjaci trpe zločine Srba u prisustvu holandskog bataljona UN. Teritorije na kojima se odvijaju zločini su relativno blizu (unutar nekada zajedničke države).

Elementi koji bi mogli biti kapitalizirani u kontekstu kulturne diplomacije u *Aidi* su povratak junakinje u grad iz kojeg je prognana, u kojem danas većinski živi srpsko stanovništvo, kao i njen čin nastavka rada u školi gdje kao prosvjetni radnik daje šansu suživotu odgajajući zajedno nove generacije djece različitih nacionalnosti. U *Dari* je to pojava Diane Budisavljević, koja kao katolkinja iz visokog društva, nadljudskim naporima spašava iz logora srpsku djecu.

Analizom verbatimima, kroz citate, vidimo da je matrica zločina bila slična te da su „lokalni“ zločinci uvijek imali neku vrstu podrške „stranih elemenata“ u činjenju zlodjela. U prilog toj činjenici je prvi navedeni citat iz filma *Quo Vadis, Aida?* koji potvrđuje da srpske snage nisu poštovala rezoluciju UN-a i da su ulazile u UN bazu Potočari uz prečutnu saglasnost njihovih oficira, iako je pristup bazi bio dozvoljen samo civilima. Zadnji citat pokazuje svu dehumaniziranost UN komande i nezaiteresovanost da žrtvu zaštiti od zločinca.

Kao što je Maks Luburić¹¹ u svom govoru pred srpskim dječacima, odjevenim u ustaške uniforme, spominjao ideju gradnje hrvatske države tako je i Ratko Mladić¹² pred kamerama, koje su ga neprestano pratile, okupirani grad proglasio srpskim i „poklonio ga“ srpskom narodu. Jednako tako, tražio je od predstavnika muslimana da „njihovi“ predaju oružje, tvrdeći da im se ništa neće desiti i da niko ne treba ginuti – iako je plan „čišćenja“ grada, progona i ubistava nesrpskog stanovništva bio ranije razrađen. Jedan od citata iz *Dare* govori o „čišćenju“ u holokaustu počinjenom 50 godina ranije: „Vi niste više Srbi, vi ste sada mali Hrvati. Kada očistimo ovu zemlju, vi ćete je graditi“. Ciklični krugovi zločina kroz dva filma u dva različita vremena označeni su identičnim terminom „čišćenje“ – misleći, van svake sumnje, na etničko čišćenje.

¹¹ Ustaški časnik, zapovjednik Koncentracijskog logora Jasenovac

¹² General Vojske RS, haški osuđenik za ratne zločine, između ostalog i za genocid počinjen u Srebrenici

3.2. Analiza sadržaja objavljenih na online medijima

Za potrebe ove analize kroz Mediatoolkit smo u periodu istraživanja teme od 4. januara 2021. do 4. marta 2021. globalno pratili online medije i društvene mreže (Web, Facebook, Twiter, You Tube i Instagram) te forume i komentare.

3.2.1. Kritički diskursi, online kontroverze i rezultati analiza: PRIJE

Historija balkanskih prostora potvrđuje da su u sukobe, po pravilu, bili uključeni i vanjski faktori. U analiziranim filmovima to su pripadnici holandskog bataljona UN snaga (*Quo Vadis, Aida?*) i Nijemci (*Dara iz Jasenovca*). Za „rat“ na društvenim mrežama, koji je počeo zbog *Dare* a reflektovao se na *Aidu*, jedna od strana također optužuje „vanjski faktor“, konkretno novinara uglednog filmskog magazina Variety Jaya Weissberga koji je kritikom filma *Dara iz Jasenovca*¹³ pokrenuo lavinu koja se još uvijek kotrlja. Pišući da je Antonijevićev film “jeftina nacionalistička propaganda i zloupotreba Holokausta, koji se u filmskom svijetu dobro prodaje” izazvao je salvu reakcija u srbijanskim medijima. Weissberg je kao najproblematičnije u srpskom filmu podvukao njegov “neskriveni antihrvatski, antikatolički etnocentrizam, sirovo osmišljen kao zapaljivu hranu za trenutne raskole između Srbije i njenih susjeda”, zaključivši da njegova “oduševljena vizuelizacija sadizma, u kontrastu s nevinošću jednog djetinjstva, gura razmišljanje o opasnostima nacionalizma i genocida u drugi plan i zamjenjuje ga jeftinom senzacijom i sentimentom”. Da se ne radi o hrvatskom plaćeniku čiji je osnovni cilj degradirati srbijanski film u utrci za Oscara kako su Weissberga okarakterisali u pojedinim srbijanskim medijima potvrdile su negativne kritike napisane nekoliko dana kasnije u Los Angeles Timesu¹⁴. Za nastavak online rata više nije bilo bitno ko je žrtva – prevladao je nacionalni i nacionalistički diskurs.

Posebno je zanimljiva činjenica da su mediji, analitičari i komentatori društvenih mreža i foruma, o filmu *Dara iz Jasenovca* govorili a da nisu vidjeli film – jer film do tada nije prikazan nigdje, izuzev za uski krug ljudi na premijeri¹⁵. U nastojanju da se kvantitativno jasnije sagleda online interes za ova dva filma, kroz Mediatoolkit

¹³ <https://variety.com/2021/film/reviews/dara-of-jasenovac-film-review-dara-iz-jasenovca-1234890745/>

¹⁴ <https://www.latimes.com/entertainment-arts/movies/story/2021-02-04/review-dara-jasenovac-holocaust-drama-serbia>

¹⁵ *Dara iz Jasenovca* premijerno je prikazan 25. novembra 2020. u Gračanici (Republika Kosovo). Beogradska premijera, uz prisustvo autorske i glumačke ekipe, bila je zakazana za 22. april, na godišnjicu proboja posljednjih zarobljenika iz logora Jasenovac.

smo prikupili rezultate koji najprije pokazuju brojeve od 04. 01. do 20. 02. 2021. kada je film *Dara iz Jasenovca* imao svoju televizijsku premijeru.¹⁶

4.1. 2021. – 20.2. 2021.	Forum	Komentari
<i>Quo Vadis, Aida?</i>	35	45
<i>Dara iz Jasenovca</i>	176	183

Znatno veći interes na društvenim mrežama (kroz forume i komentare) može se povezati s činjenicom da se o filmu mnogo nagađalo, a malo znalo. Uz to, na aktivnosti komentatora i forumaša zasigurno je uticala i polarizacija „filmske javnosti“ u Srbiji, nezadovoljne odabirom *Dare* za njihovog kandidata za Oscara. Film je zaobišao sve redovne procedure predviđene za nominaciju, nije bio u redovnoj kino distribuciji (što je jedan od preduslova) a tek formalno je prikazan u Gračanici (Republika Kosovo) jer je redatelj Antonijević smatrao da je „položaj Srba na Kosovu sličan onome u koncentracionim logorima“¹⁷. Većina stručne filmske javnosti u Srbiji kao svog kandidata za prestižnu nagradu vidjela je film *Otac* Srdana Golubovića koji je već imao nekoliko festivalskih pobjeda među kojima i onu sa Berlinalea i beogradskog FEST-a. „Imam poštovanje prema Antonijeviću, kao kolegi i reditelju, i u ovome nema ničega ličnog. Ovo je pitanje legalnosti procesa izbora, ali pre svega profesionalnih fer pravila i etičnosti. Smatram da jedna velika i važna tema kao što je tema filma *Dara iz Jasenovca* ne zaslužuje da život tog filma započne isprljan skandalima i lošim odjekom u javnosti“, izjavio je Golubović¹⁸. Nagrađivani reditelj odmah se našao na meti režimskih novina i portala u Srbiji ali i komentara na društvenim mrežama. Proglašavan je „izrodom srpskim“ jer mu „ništa nije sveto, pa ni žrtve iz logora“. Portali su prenijeli da „Golubović traži od Amerikanaca da Srbija i nema kandidata za Oskara zbog toga što Bosna šalje priču o genocidu u Srebrenici“¹⁹, čime je film Jasmile Žbanić kao kolateral uvučen u interni sukob dijela srbijanskog filmskog miljea sa državnim režimom u Srbiji, medijima pod njihovim

¹⁶ Kako je srbijanski film, koji je bio na listi 93 filma, ispao iz utrke za Oscara – producenti i režiser su odlučili da ga emituju na javnom televizijskom servisu Srbije, u prime time, 20. februara 2021. Istovremeno film je prikazan i na Javnom servisu Republike Srpske. Mediji u regiji izvjestili su da je te večeri film pratilo 2.650.000 ljudi.

¹⁷ https://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=268&yyyy=2020&mm=12&dd=03&nav_id=1774622

¹⁸ <https://www.danas.rs/kultura/srdan-golubovic-izbor-srpskog-kandidata-za-oskara-izgubio-legitimitet/>

¹⁹ <https://www.danas.rs/kultura/masina-za-mlevenje-umetnika-nastavlja-da-radi/>

pokroviteljstvom i mnogobrojnim botovima²⁰. Tako se u jednom momentu dogodilo da „gomila dokonih ljudi trenutno na IMDb lupa pozitivne i negativne ocene jednom filmu i optužuju jedni druge za propagandu, a zajedničko im je da apsolutno niko od njih nije pogledao film“, citirao je Nenada Milosavljevića iz Beograda, Dragan Bursać u svom komentaru na portalu Radio Sarajevo²¹.

Produblјivanju nacionalnih podjela doprinijeli su svojim izjavama i pojedini političari iz Srbije koji, prema dostupnim informacijama, do javnog TV prikazivanja također nisu bili pogledali film. Među prvima koji je osudio negativne kritike na račun srbijanskog filma bio je Aleksandar Vulin, ministar odbrane u Vladi Republike Srbije, izjavivši kako je Weissberg „loš čovek vredan prezira“, dok je ministrica kulture Srbije Maja Gojković negativnu recenziju filma nazvala „osporavanjem prava da se govori o Jasenovcu kao mestu stradanja srpskog naroda“²². Sa svog twitter profila ubrzo se oglasio i Srđan Mazalica, poslanik u Skupštini Republike Srpske, pozvavši narod „da masovno na svjetskoj filmskoj platformi za rangiranje filmova IMDb otvaraju naloge i daju najviše ocjene za *Daru iz Jasenovca*“²³. Vještački izazvanim sukobom oko dva filma svako je pokušao prikupiti svoje političke poene, a populističko-nacionalistička retorika proizvela je propagandni efekat, dajući filmovima (ne)željeni PR. Iz političkog miljea Srbije, priča o „nacionalnom brendiranju“ i „nacionalnom interesu“ prelila se u Bosnu i Hercegovinu, najviše u entitet Republika Srpska. Početkom februara, dok je *Dara* još uvijek bila u utrci za nagradu Oscar, Vlada Republike Srpske odlučila je dati pola miliona maraka za podršku tom filmu. „*Dara iz Jasenovca* je nacionalno kinematografsko djelo koje istinom svjedoči o srpskoj i golgoti drugih naroda u ustaškim koncentracionim logorima u Drugom svjetskom ratu“, izjavio je za agenciju Srna predsjednik Vlade Republike Srpske Radovan Višković²⁴. Buđenje novih nacionalnih netrpeljivosti na starim ranama, hiljadama komentara i ocjena, dovelo je do rekacije platforme IMDb i blokade mogućnosti glasanja za Antonijevićev film. Momentom neulaska filma u užu konkurenciju za nagradu Oscar opcija rangiranja filma ponovo je vraćena²⁵.

²⁰ Botovi su korisnici društvenih mreža koji svojim komentarima zavaravaju javno mnjenje, jer im je naredeno ili su sami tako odlučili da svojim komentarima stvore utisak široke opredjeljenosti u podršci njegovom mišljenju, koje ustvari nije lično, nego ciljano. <https://rs.n1info.com/vesti/a37796-debata-o-botovanju/>

²¹ <https://radiosarajevo.ba/metromahala/ja-mislim/dragan-bursac-quo-vadis-daro/405376>

²² <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/kako-stvoriti-tenzije-vlada-rs-a-daje-pola-miliona-km-za-film-dara-iz-jasenovca/405632>

²³ <https://radiosarajevo.ba/metromahala/ja-mislim/dragan-bursac-quo-vadis-daro/405376>

²⁴ <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=420309>

²⁵ <https://www.imdb.com/title/tt10554232/>

Ocjenjujući polemike oko njegovog filma u Hrvatskoj i Srbiji, režiser Antonijević je rekao da je najgore što se u sve umiješala politika “pa je film postao kolateralna žrtva usijane atmosfere”. U istom intervjuu²⁶, Antonijević je negirao kako je *Dara* odgovor onima koji su Srbe prikazivali kao zločince, odnosno na film Jasmile Žbanić *Quo vadis, Aida?*. “To nema nikakve veze. Pozdravljam snimanje filma kolegice Žbanić o Srebrenici, o tom strašnom zločinu. Mi Srbi kao narod moramo izraziti duboko poštovanje prema tim žrtvama. Kao i kajanje za ta ubojstva. U filmskom svijetu ne smije biti nikakve utakmice prema žrtvama bilo kojeg zločina. *Darom* smo htjeli odati počast onima koji su umrli u jasenovačkim logorima. Poštovanje svim žrtvama, ali poštovanje i srpskim žrtvama“, rekao je Antonijević. Redateljica filma *Quo Vadis, Aida?* Jasmila Žbanić tokom ove medijske polemike rijetko se oglašavala. Tek na jedno novinarsko pitanje – da li je pogledala film *Dara iz Jasenovca*, kratko je odgovorila: „Nisam, želim pogledati film u kinu kada prođe ove medijska firtutma”²⁷. Angažman Jasmile Žbanić bio je okrenut ka predstavljanju filma kroz intervju za neke od najprestižnijih svjetskih medija poput CNN, Euroimages News, The Guardian, Variety, DW, RT i dr. što će biti jedan od segmenata analitike kroz Mediatoolkit.

3.2.2. Kritički diskursi, online kontroverze i rezultati analiza: POSLIJE

Kada je *Quo Vadis, Aida?* 10. 02. 2021. ušao u uži izbor za nagradu Oscar, a Antonijevićev film ispao iz daljnje konkurencije, producenti su odlučili film javno prikazati na javnom servisu Srbije i Republike Srpske (20. 02. 2021.), nakon čega se online medijska slika znatno promijenila. Javnosti su imale priliku sagledati realniju sliku o temi koja je na online medijima u prethodnom periodu analizirana iz različitih uglova i diskursa na osnovu kojih su kreirana mišljenja i stavovi bez uporišta u činjenicama. Kakve promjene su uslijedile pokazuju sljedeći grafikoni i tabela sa brojkama za kompletan period ovog istraživanja.

Zanimljivi su pokazatelji da na društvenim mrežama Twitter i Instagram oba filma imaju gotovo jednak broj objava, dok je situacija na kanalu You Tube i društvenoj mreži Facebook drastično veća u korist *Dare*. Znatno veći broj objava na webu u korist *Aide* vjerovatno je povezan sa strategijom PR-a tog filma o kojoj ćemo govoriti u zaključcima.

²⁶ <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/redatelj-filma-koji-je-posvadao-hrvate-i-srbe-u-intervjuu-za-slobodnu-dara-iz-jasenovca-nije-antihrvatski-uradak-razdvaja-ustastvo-od-hrvatstva-1076357>

²⁷ <https://www.vecernji.hr/vijesti/redateljica-filma-o-srebrenici-progovorila-za-vecernji-mladic-iz-republike-srpske-plakao-je-kad-ga-je-pogledao-1470578>

	Quo Vadis, Aida?	Dara iz Jasenovca
Ukupno	2.366	4.230
Web	893	715
FB	342	1.006
Twitter	745	732
IG	58	57
YT	234	1042
Komentari	36	318

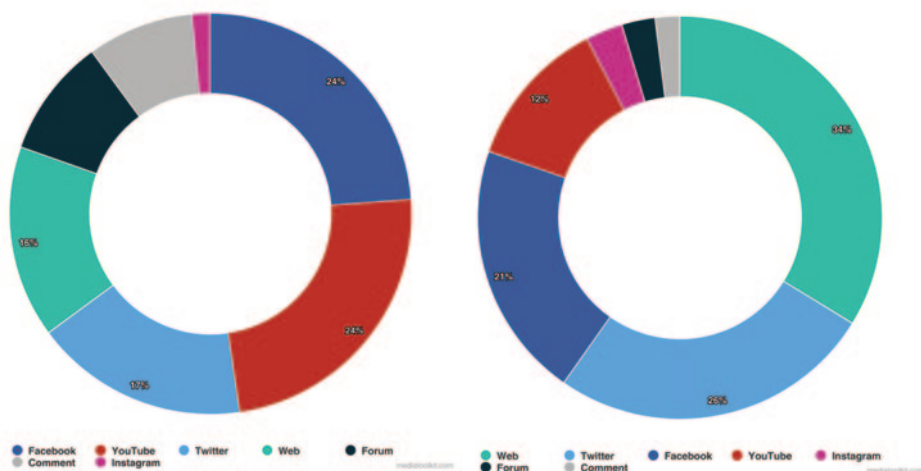

Foto: Analitika u periodu 04. 01. 2021. – 04. 03. 2021.

Zadnji period istraživanja donio je još nekoliko medijskih istupa koji upotpunjuju sliku ali i produbljuju kontroverzne stavove o filmovima. Tako je Dubravka Stojanović, historičarka i profesorica na Filozofskom fakultetu u Beogradu, za jedan od najčitanijih srbijanskih portala izjavila da je „*Dara iz Jasenovca* banalan i bukvalan film. Načinom na koji je prikazao ubistva banalizovao je zlo i sveo ga na

lično raspoloženje ustaških zlikovaca i sadista²⁸. U svom stilu, senzibilirajući srbijansku javnost, oglasio se i njihov predsjednik Aleksandar Vučić rekavši: „Nakon prikazivanja filma *Dara iz Jasenovca*, nazvala me majka i rekla mi: ‘Ako si ti pomogao da se ovo snimi, učinio si veliku stvar’²⁹. U mnoštvu komentara objavljenih nakon javnog emitovanja filma, u medijima je odjeknuo stav Stanislava Milojkovića, pisca i profesora italijanskog jezika na Univerzitetu u Novom Sadu, koji je izjavio da „Dara iz Jasenovca neće pomoći da se izađe iz začaranog kruga u kom se Srbija stalno vrti od devedesetih pa nadalje: kao prvo, ideja da se snima takav film pripada istoj eliti koja je ratovala tokom devedesetih³⁰. Među često citiranim izjavama je i dio recenzije Miloša Dačića koji nakon odgledanog filma *Quo Vadis, Aida?* piše: „Pošto sam deo naroda za koji će neko reći da je genocidan, nisam se osećao ni napadnuto, ni isprovocirano dok sam gledao film. Pod uticajem raznih nekih pritupih razmišljanja i niskih pobuda, želeo sam da mi se ne dopadne film *Quo vadis Aida*. Ali jbg, dobar je film“³¹. Kraj perioda analize donio je još niz kontroverzi vezanih za film *Dara iz Jasenovca*. Nakon što je Biljana Srbljanović, profesorica na beogradskoj Dramskoj akademiji, otkrila podudarnost scenarija Antonijevićevog filma sa scenarijem Arsena Diklića i Lordana Zafranovića iz 1986. za nikada snimljeni film *Djeca s Kozare*, redatelj Zafranović je najavio tužbu protiv Antonijevića, a Antonijević protiv njega već podigao tužbu zbog klevete. U međuvremenu, Zafranović je posjetio Banja Luku gdje su ga primili čelnici Republike Srpske i najavio snimanje svog filma³². U odnosima s javnostim reklo bi se – idealan tajming.

3.2.1. Omjer osjećaja kroz online komunikaciju

Jedno od područja (pro)vođenja politika je sfera popularne kulture, posebno film. Na koji način se to radilo metodom „mekog uvjeravanja“, pisali smo u teorijsko-historijskom okviru za ovaj tekst. Razvojem medija, osobito naglim progresom online medija i društvenih mreža, moć senzibiliranja ciljnih grupa se drastično povećala. Danas manji ukupni utjecaj na publiku i kreiranje njenih osjećaja i stavova imaju seriozni i akademski sadržaji od sadržaja koje plasiraju influenceri na društvenim

²⁸ <https://nova.rs/kultura/dubravka-stojanovic-o-dari-banalan-falsifikat-istorije/>

²⁹ https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/189913/vuchic_odusevljen_darom_iz_jasenovca_film_o_jasenovcu_bila_je_moja_ideja_majka_mi_je_na_tome_chestitala_jer_se.html

³⁰ <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/dva-filma-dara-i-aida/>

³¹ <https://noizz.rs/kultura/recenzija-filma-quo-vadis-aida-bosanskog-kandidata-za-oskara/ced9zrs>

³² <https://www.nezavisne.com/kultura/film/Lordan-Zafranovic-u-Banjaluci-najavio-snimanje-filma-o-Jasenovcu/649294>

mrežama. Citati navedeni u prethodnim poglavljima, objavljeni i prenošeni/citirani putem drugih mreža, doprinijeli su senzibiliranju javnosti. Mediatoolkit nam daje prikaz najutjecajnijih medija na sentiment publika/javnosti za oba analizirana filma.

Za *Quo Vadis, Aida?* najutjecajniji po sentimentu, u praćenom periodu, su:

Negativni	Pozitivni
krstarica.com (26)	anonymus_user (46)
b92.net (18)	klix.ba (8)
ana.rs (13)	radio Sarajevo (7)

Za *Dara iz Jasenovca* najutjecajniji po sentimentu, u praćenom periodu, su:

Negativni	Pozitivni
krstarica.com (217)	krstarica.com (37)
b92.net (53)	gastarbajteri (33)
ana.rs (35)	b92.net (17)

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Rezultati koje smo dobili analizom *filmskih karata* filmova *Quo Vadis, Aida?* i *Dara iz Jasenovca* u periodu 04. 01. 2021. do 04. 03. 2021. potvrđuju da je balkanski narativ u ova dva filma obuhvatio oba elementa: i propagandu i kulturnu diplomatiju – ovisno iz kojeg se ugla posmatra cjelukupna slika i koju ciljanu skupinu publike/javnosti prati.

Dara iz Jasenovca je državni projekat Republike Srbije, što je legitimni način promocije države kroz filmsku umjetnost. Analiza ukazuje da način realizacije odabrane teme (holokasut u logorima Jasenovac i Nova Gradiška) ne vodi strateški ka kulturnom partnerstvu (kulturnoj diplomatiji). Način na koji je film napravljen, a nakon toga i promoviran, više je „zapaljiva hrana“ za trenutne raskole između Srbije i njenih susjeda (kako je u kritici napisao Weissberg), gdje se iz percepcije prošlosti svojstvene dijelu vlastite javnosti prosuđuje o temama za koje ne postoji interpretativni konsenzus. Analizirani citati, ali i izjave režisera filma te srbijanskih zvaničnika, potvrđuju da je medijska retorika bila u službi propagande i podgrijavała mitove o uroti „protiv njih“ kako bi se pred nacijom opravdali nerealizovani, ranije postavljeni ciljevi vezani za filmsku nagradu Oscar i promociju određenih politika na međunarodnom planu. Protagonisti ovih politika sistemski su manipulirali uvriježenim vjerovanjima publike i plasirali sadržaje za koje su smatrali da će imati najviše učinka. Zbog toga je, po svojoj prilici, javnost dobila priliku besplatnog gledanja filma na javnom servisu prije nego što je imao kino premijeru, što će sigurno oštetiti njegove kino distributere. Određeni iskorak ka konceptu kulturne diplomatije u narativu ovoga filma mogao se postići davanjem značajnijeg prostora i minutaže Diani Budisavljević, Austrijanki katolkinji, koja je iz ustaških logora spasila više od 10.000 djece. Da u filmu kulturna diplomatija nije relevantan aspekt potvrđuje i njeno određenje po kome, kao dio javne diplomatije, ona svoju vjerodostojnost ne izvodi iz blizine vladinim institucijama, već iz blizine kulturi. Iako je film imao američku premijeru i distribuciju u tamošnjim kinima, kroz analizu medija nije primjetan značajniji utjecaj na globalnu javnost. Za domaću javnost/publiku situaciju su donekle ublažili komentari i analize srbijanskih intelektualaca koji se ne slažu sa režimom i politikama vladajućih struktura.

Mediatoolkit za praćeni period pokazuje da je film *Dara iz Jasenovca* najveći utjecaj po doseg (Top influencers by reach) imao kroz portale Eksluziva.ba (FB 139,105.67), Glas javnosti (YT128,885), Aljazeera.net (Web120,047) i Anonimus_user (IG1,398.62). Najviše medija objava bilo je na lokacijama Srbije, Bosne i Hercegovine i Hrvatske i to na srpskom, bosanskom i hrvatskom jeziku.

Analiza filmske karte i medijskih tekstova uz film *Quo Vadis, Aida?* potvrđuje da Bosna i Hercegovina kao država strateški nije uradila ništa na promociji ovog filma i teme koju obrađuje, osim učešća sa 12% u budžetu filma. Sve što je urađeno na planu javne i kulturne diplomatije pripisuje se isključivo redateljici Jasmili Žbanić, producentskoj kući „Deblokada“ i uskom krugu ljudi koji su sopstvenim sredstvima i ličnim vezama promovisali film po svijetu. Nakon što je svjetsku premijeru ima ona 77. Venecijanskom filmskom festivalu u okviru glavnog takmičarskog programa, autorica je nastavila sa prezentacijom filma kroz osmišljenu PR strategijom raznim kanalima komunikacije. Primarni su bili regionalni i globalni online mediji što ukazuje na redateljčinu posvećenost rješavanju konflikta kroz svoju profesiju. Strateški se pojavljujući u medijima sa jasno artikulisanim ključnim porukama, narativ filma učinkovito je predstavila ciljanim javnostima uključujući i članove Akademije koji su tokom ovog perioda glasali za najbolji film u navedenoj kategoriji za nagradu Oscar. Potvrdu imamo u Mediakit analizi kroz Top influencers by reach: The Economist (FB 474.9k), msn.com (Web 629.1k), @RevistaSemana (Twitter 231.5k) i Curzon (YT 33.5k). Najviše objava bilo je na lokacijama Bosne i Hercegovine, United States te Srbije i Hrvatske, a najčešći jezici na kojima su objavljeni tekstovi su bosanski, hrvatski i engleski.

Kako je diplomatija u osnovi politička aktivnost, bez pribjegavanja sile, koja se po Berridgeu „sastoji od komunikacije između dužnosnika mjerodavnih za promociju vanjskih politika“ (2010:1) – možemo zaključiti da je redateljica filmom, ali i svim aktivnostima nakon premijere, uradila izvrstan diplomatski posao bez pomoći matične zemlje. „Dužnosnici“ koji su osmišljeno promovirali film kao dio PR-a, bili su između ostalog globalno popularni NBA košarkaš Jusuf Nurkić (Instagram 424k), britanska pjevačica Dua Lipa (Instagram 61.6m), globalno poznata CNN novinarka Christiane Amanpour (Twitter 3m), domaći i inostrani glumci koji su igrali u filmu, ko-producenti iz osam evropskih zemalja, mnogobrojni prijatelji BH kinematografije u svijetu, ali najviše sama redateljica Jasmila Žbanić. Intervjui koje je dala za CNN, The Guardian, Council of Europa, Russia Today, Cine Europa, Golden Globes, AP News i sve značajnije regionalne medije, jasno ukazuju na promišljenu kampanju i provjerenu metodu „mekog uvjeravanja“. Ulazak filma *Quo Vadis, Aida?* u najužu selekciju za Oscara, uz neupitnu kvalitetu filma, rezultat je i strateški realizovanog komunikacijsko-diplomatskog dijela posla.

Paralelno, uticaj vlada (i Srbije i Bosne i Hercegovine) istovremeno je populistički, nacionalistički odnosno diletantski i neodgovoran. Dok Vlada Srbije novčano i medijski od početka pomaže nastanak i promociju srbijanskog filma, Bosna i

Hercegovina institucionalno sa državnog nivoa vlasti ne radi ništa. Za to vrijeme Vlada Republike Srpske dodjeljuje srbijanskom filmu 500.000 KM za promociju filma, a Milorad Dodik, jedan od trojice članova Predsjedništva Bosne i Hercegovine, pravi prijem za glumce iz Republike Srpske koji su igrali u srbijanskom filmu. Ovakvi potezi dodatno usložnjavaju situaciju unutar podijeljene zemlje i raslojavaju je u sferi umjetnosti/kulture koja bi trebala biti jedan od kohezionih faktora. Film *Quo Vadis, Aida?* još uvijek nije javno prikazan u kinima u Republici Srpskoj, a *Dara iz Jasenovca* u kinima u Hrvatskoj (istina, nije ni u matičnoj zemlji Srbiji), iako je Dvornik pisao da je iznimno važno „da društvo bude svjesno ne samo lažnih informacija, nego i cjeline krupnih narativa koji tvore čitav simbolički univerzum unutar kojega ljudi vjeruju ili ne vjeruju svojim vođama, vole ili mrze svoje susjede, smatraju nešto važnim (ili nevažnim), i manipulacijom ih se navodi da budu poslušni ili agresivni“ (2018: 2). Filmovi koji tretiraju ratne narative balkanskih prostora sami po sebi mogu razgrađivati ili djelovati blagotvornije na odnose među ovdašnjim narodima. Razvoj percepcije u negativnom smjeru po pravilu se u najvjerojatnijoj mjeri može povezati sa politikama koje manipuliraju kulturnim artefaktima u svrhu ostvarenja kratkoročnih i partikularnih interesa. Pozitivni pomoci su mali, kroz javne istupe uglednika članova pojedinih zajednica, ali još uvijek nedovoljni da bismo govorili o ozbiljnijem uzlaznom trendu kulturne diplomatije.

LITERATURA

1. Anholt, Simon (2009), *Places: Identity, Image and Reputation*, Palgrave Macmillan
2. Berridge, Geoff R. (2010), *Diplomacy: Theory and Practice*, Palgrave Macmillan, UK
3. Dvornik, Srđan (2018), Predgovor, *Perspektive*, 4, 2-4.
4. Frau-Meigs, Divina (2005), *Qui a détourné le 11 Septembre ? Journalisme, information et démocratie aux États-Unis*, De Boeck/INA, coll. Médias Recherches, Bruxelles
5. Frau-Meigs, Divina (2012), "L'éducation aux cultures de l'information", e-Dossiers de l'audiovisuel, INA
6. Jovanović, Nebojša (2011), "Fadil Hadžić u optici totalitarne paradigme", *Lica hrvatskog filma*, 65/66, str. 47-60.
7. Kriesberg, Louis (1998), *Constructive Conflicts: From Escalation to Resolution*, Rowman & Littlefield Publishers

8. Lazarević Radak, Sanja (2016), "Jugoslovenski „crni talas“ i kritički diskurs", *Etnoantropološki problemi*, 11(2): 497
9. Levi, Pavle (2009), *Raspad Jugoslavije na filmu*, Biblioteka XX vek, Beograd
10. Mujagić, Nermina (2018), "Razumijevanje "strategijskih narativa" o Balkanu i njegovim granicama", *Perspektive*, 4, 7-11.
11. Nye, Joseph S. (1990), *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*, Basic Books
12. Nye, Joseph S. (2012), *The Future of power*, PublicAffairs, New York
13. Omeragić, Merima (2013), "Da li je moguća de/balkanizacija rodova? Kažnjene progovaraju", *Sarajevske sveske*, 41-42, 448-468.
14. Pavičić, Jurica (2003), "Igrani filmovi Fadila Hadžića", *Hrvatski filmski ljetopis*, 34, http://www.hfs.hr/hfs/ljetopis_clanak_detail.asp?sif=32117
15. Pičuljan, Zoran (2007), *Diplomacija kao državna služba*, Društveno veleučilište, Zagreb
16. Puhalo, Srđan (2018), "Kako se 2017. godine percipira rat u Bosni i Hercegovini?", *Perspektive*, 4, 12-15.
17. Škrabalo, Ivo (1998), *101 godina filma u Hrvatskoj 1896-1997: pregled povijesti hrvatske kinematografije*, NZ Globus, Zagreb
18. Turajlić, Mila (2010), *Cinema Komunisto*, film
19. Vukadinović, Radovan (2004), *Međunarodni politički odnosi*, Politička kultura, Zagreb
20. Waller, J. Michael (2009), *Strategic Influence: Public Diplomacy, Counter-propaganda, and Political Warfare*, The Institute of World Politics Press, Washington

Internetski izvori:

1. https://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=268&yyyy=2020&mm=12&dd=03&nav_id=1774622
2. www.britannica.com
3. <https://www.danas.rs/kultura/masina-za-mlevenje-umetnika-nastavlja-da-radi/>
4. <https://www.danas.rs/kultura/srdan-golubovic-izbor-srpskog-kandidata-za-oskara-izgubio-legitimitet/>
5. <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/dva-filma-dara-i-aida/>
6. <https://www.latimes.com/entertainment-arts/movies/story/2021-02-04/review-dara-jasenovac-holocaust-drama-serbia>

7. <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=420309>
8. <https://www.imdb.com/title/tt10554232/>
9. www.Mediatoolkit.com
10. <https://www.nezavisne.com/kultura/film/Lordan-Zafranovic-u-Banjalucina-javio-snimanje-filma-o-Jasenovcu/649294>
11. <https://noizz.rs/kultura/recenzija-filma-quo-vadis-aida-bosanskog-kandidata-za-oskara/ced9zrs>
12. <https://nova.rs/kultura/dubravka-stojanovic-o-dari-banalan-falsifikat-istorije/>
13. <https://rs.n1info.com/kultura/a540427-drzava-finansira-snimanje-prvog-filma-o-jasenovcu/>
14. <https://radiosarajevo.ba/metromahala/ja-mislim/dragan-bursac-quo-vadis-daro/405376>
15. <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/kako-stvoriti-tenzije-vlada-rs-a-daje-pola-miliona-km-za-film-dara-iz-jasenovca/405632>
16. <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/redatelj-filma-koji-je-posvadao-hrvate-i-srbe-u-intervjuu-za-slobodnu-dara-iz-jasenovca-nije-antihrvatski-uradak-razdvaja-ustastvo-od-hrvatstva-1076357>
17. https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/189913/vuchic_odusevljen_darom_iz_jasenovca_film_o_jasenovcu_bila_je_moja_ideja_majka_mi_je_na_tome_chestitala_jer_se.html
18. <https://variety.com/2021/film/reviews/dara-of-jasenovac-film-review-dara-iz-jasenovca-1234890745/>
19. <https://www.vecernji.hr/vijesti/redateljica-filma-o-srebrenici-progovorila-za-vecernji-mladic-iz-republike-srpske-plakao-je-kad-ga-je-pogledao-1470578>

BALKAN NARRATIVE IN THE MOVIE – CULTURAL DIPLOMACY OR PROPAGANDA?

Mediological Analysis of the Bosnian and Serbian Oscar Nominees 2021

Summary:

This article discusses the Balkan narrative in the movies, as a model for cultural diplomacy or propaganda, through the analysis of two Balkan movies nominated for the Best International Feature Film Oscar – Bosnian *Quo Vadis Aida?* and Serbian *Dara from Jasenovac*. The analysis is based on "film cards", a methodological template of the author's research for the doctoral thesis, but also on the articles of journalists, film critics, and political analysts published in the period January 4th, 2021 - March 4th, 2021. In the analysis of the movies and the published texts, the author discusses various forms of public diplomacy (foreign and domestic), building/dismantling of the relations between nations in the Balkans, online media impact on social networks and their users in forming public opinion, and achieving effective goals through strategic communication with the targeted public. Conclusions drew point to the importance and the power of online communication through the media and social networks, but also at their importance of strategic planning of the communication with targeted audiences in achieving the planned goals.

Keywords: film, *Quo Vadis Aida?*; *Dara from Jasenovac*; Balkan narrative; cultural diplomacy; propaganda; national branding; online communication

Adresa autora
Autors' address

Damir Šehanović
Bordeaux Montaigne Université, France
doctorant
damir.sehanovic@etu.u-bordeaux-montaigne.fr

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

STUDIJE SOCIJALNOG RADA I SOCIJALNE POLITIKE

Nedreta Šerić

ULOGA SARADNJE I KOORDINACIJE U SAVREMENOJ PRAKSI
SOCIJALNOG RADA / THE ROLE OF COLLABORATION AND
COORDINATION IN SOCIAL WORK PRACTICE 445

Asim Pandžić

PREPREKE U OSTVARIVANJU SOCIJALNIH PRAVA IZ SISTEMA
SOCIJALNE ZAŠTITE U ODNOSU NA OBLIK PRUŽANJA USLUGA /
OBSTACLES IN EXERCISING SOCIAL RIGHTS IN THE SOCIAL
PROTECTION SYSTEM IN RELATION TO THE FORMS OF
SERVICES PROVISION 467

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.445

UDK 36

Primljeno: 17. 02. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Nedreta Šerić

ULOGA SARADNJE I KOORDINACIJE U PRAKSI SOCIJALNOG RADA

Socijalni rad je, posmatrano iz teorijskog diskursa, interdisciplinarna i multidisciplinarna profesija i ta se činjenica kroz historiju razvoja socijalnog rada stalno potvrđivala i reflektovala na praksu i djelatnost socijalnog rada. U svom svakodnevnom praktičnom radu kroz različite aktivnosti socijalni radnici imaju potrebu za saradnjom i koordinacijom s različitim službama, ustanovama, intitucijama i organizacijama. Tome u prilog idu i normativne mogućnosti multisektorskog pristupa u socijalnozaštitnoj funkciji građana koja, pored državnih, implicira učešće i drugih različitih subjekata iz nevladinog, civilnog i privatnog sektora, te vjerskih zajednica i pojedinaca. Tim povodom u radu će biti analizirana uloga saradnje i koordinacije, a značaj te uloge će biti teorijski i praktično elaboriran kroz različite oblasti i područja profesionalne prakse socijalnog rada.

Nesporna je činjenica da je značaj saradnje višestruk. Važna je i koordinacija koja se ogleda u povezivanju i usklađivanju planova djelovanja koncipiranih od strane različitih subjekata. Saradnja i koordinacija, percipirani kao vezivni faktori, omogućavaju efikasnije obavljanje poslova, vršenje socijalnih aktivnosti, optimalno korištenje raspoloživih resursa i blagovremenu reakciju na probleme i stanja socijalne potrebe stanovništva određene lokalne zajednice. U širem kontekstu, navedeni značaj generisat će efikasniju praksu socijalnog rada, što je bitna odrednica savremenog poimanja profesije i djelatnosti socijalnog rada. Također, ukazat će se na mogućnosti i ograničenja, povode i razloge za saradnju, vrste saradnje, kao i probleme u procesu uspostavljanja i održavanja saradnje. Rad će biti potkrijepljen normativnim rješenjima i rezultatima istraživanja koja problematiziraju pitanje saradnje i koordinacije u socijalnom radu.

Ključne riječi: uloga; saradnja; koordinacija; vrste saradnje; socijalni rad; praksa

1. UVOD

Socijalni radnici u praksi socijalnog rada rade ono što im je omogućeno, prvenstveno kroz zakonsku legislativu. Danas, više nego ikada, biti socijalni radnik u bosanskohercegovačkom društvu predstavlja izazov. Socijalni radnici se svakodnevno hvataju u koštac s realnim problemima i konkretnim mogućnostima uspješnog djelovanja. Nepovoljne refleksije višestrukih kriza, tranzicije i transformacije kroz koje prolazi Bosna i Hercegovina protekle dvije i po decenije nisu mimoišle socijalne radnike. Naprotiv, socijalni radnici su među prvima bili suočeni sa izazovima da, usprkos limitiranim mogućnostima, skromnim raspoloživim materijalnim sredstvima i nedostatnoj podršci sistema, rješavaju socijalne probleme sa sve kompleksnijim uzrocima, saniraju posljedice nepovoljnih socio-ekonomskih, političkih i društvenih previranja, koje (in)direktno utječu na mogućnosti i kvalitet života kako pojedinca, tako i njegove porodice. Stoga, možemo smjelo reći da socijalni radnici imaju iznimno nezahvalnu ulogu jer se pojavljuju kao društveni amortizeri između zahtjeva klijenta/korisnika i države.

Naprijed navedeni faktori su utjecali i na socijalni rad, oblikujući model prakse u kojem je širina socijalnog rada uglavnom locirana u socijalnoj zaštiti. Socijalni rad je degradiran i kroz prisustvo metodološko-metodičkog redukcionizma, sadržinskog osiromašenja predmeta prakse socijalnog rada, stavljanjem fokusa na rješavanje iskazanih potreba, saniranje i ublažavanje posljedica brojnih socijalnih problema. Zahvaljujući svemu tome izostajalo je ostvarivanje preventivne uloge socijalnog radnika, i to u vremenu kada se ponajviše govori o savremenom socijalnom radu (Šerić, Dudić 2018).

Generalno, mogućnosti djelovanja socijalnih radnika, bez obzira na znanje, vještine i kompetencije koje idu u korak sa savremenim konceptima socijalnog rada, nalaze se u raskoraku između teorije i prakse, te još uvijek nisu došle do punog praktičnog izražaja. Iako je u teoriji socijalni rad razvojna djelatnost, u praksi nužno nije tako. Savremenog socijalnog rada, o kojem se danas mnogo govori, u suštini nema bez šireg djelovanja i praćenja dinamičnih, turbulentnih i nimalo bezbolnih promjena koje prate svako društvo. Payne (2001) koristi pojam „savremena teorija“ socijalnog rada, obrazlažući da se socijalni rad kao pojava, odnosno jedna od pojava društvene stvarnosti, može ispravno razumjeti samo dovodeći ga u vezu sa sadašnjim vremenom. U tom kontekstu, savremeni socijalni rad u praksi kroz različita područja i niveoe djelovanja nužno implicira korištenje savremenih teorija koje odgovaraju savremenim društvenim kretanjima. Imajući u vidu da je tranzicija socijalnog rada u

tranzicijskim društvima još sporija i kompleksnija, utoliko je teže dati savremene odgovore na socijalne probleme i načine zadovoljavanja stanja socijalnih potreba praćene brojnim otežavajućim okolnostima. Kao način prevazilaženja aktualnih problema i limitiranih mogućnosti, vidimo upravo reafirmaciju saradnje i koordinacije socijalnih radnika s različitim sektorima i ustanovama.

2. ULOGA SARADNJE I KOORDINACIJE U PRAKSI SOCIJALNOG RADA

Pitanje saradnje i interdisciplinarnosti nije ograničeno isključivo na aktivnosti socijalnih radnika, već je relevantno za sve pomažuće profesije koje se nose sa problemima i izazovima današnjice. Uloga saradnje u praksi socijalnog rada, međutim, nedostavno je istražena u našem društvenom kontekstu. Prema Dervišbegoviću (2003), saradnja i koordinacija je pomoćna metoda socijalnog rada koja predstavlja nezaobilazan i nužan oslonac, posebno u danjašnjem konceptu socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini. Normativne mogućnosti multisektorskog pristupa u obavljanju djelatnosti socijalne zaštite građana, koje pored državnih, impliciraju učešće i drugih različitih subjekata iz nevladinog, civilnog i privatnog sektora, udruženja građana, te vjerskih zajednica i drugih fizičkih lica¹ daju priliku za tu vrstu saradnje. Štaviše, mišljenja smo da pitanje saradnje i koordinacije postaje fundamentalno i permanentno je aktuelno ne samo u radu centara za socijalni rad kao osnovnih socijalnih ustanova u lokalnoj zajednici, već i radu socijalnih radnika u saradničkim profesijama poput zdravstva, obrazovanja i sl.

U širem značenju, saradnja predstavlja zajednički rad, traganje za istim ili zajedničkim interesom. Saradnja u suštini predstavlja *integrirajuću aktivnost*, koja je u suprotnosti s konkurencijom. Međutim, u praksi se često percipira i kao konkurentnost (Shah n. d.), posebno kada se želi nametnuti veća važnost određenih profila stručnjaka i sektora. Socijalni radnici u današnjem vremenu teško da mogu samostalno, kvalitetno i efikasno promovisati socijalne promjene, načela ljudskih prava i socijalne pravde bez učešća onih na koje se te vrijednosti ponajviše odnose, ali i bez saradnje s onima koji se bave istom problematikom.

Praksa socijalnog rada je sadržajno vrlo široka i raznolika. Ona obuhvata značajne segmente čovjekovog života, socijalnih interakcija i egzistencije uopće, u kojima se mogu ispoljavati oblici ugroženosti koji utječu i otežavaju normalno funkcionisanje

¹ Zakon o osnovama socijalne zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom sa izmjenama i dopunama, član 4.

pojedince, grupe ili zajednice. Stavljajući akcent na socijalni segment, savremena praksa socijalnog rada, pored fokusiranja na socijalne probleme i stanje socijalne potrebe, istražuje i mogućnosti korištenja potencijala pojedinaca, grupa i zajednica koji mogu doprinijeti boljem ličnom i socijalnom funkcionisanju. Realni život i društveni ambijent oblikuju i opredjeljuju modele prakse koji se ostvaruju kroz različita područja i oblasti profesionalnog djelovanja socijalnog radnika. Aplikativna područja profesionalne prakse socijalnog rada su brojna te relativno razvijena u našem društvenom kontekstu. Bez obzira na specifičnosti, područja prakse i oblasti rada socijalnih radnika su prožimajući, što implicira i primjenu metoda, tehnika i vještina imanentnih predmetu određenog područja, ali i nezaobilaznu potrebu za saradnjom.

Prema normativnoj definiciji centar za socijalni rad je „višefunkcionalna ustanova socijalne zaštite, organizovana kao centralna institucija, otvorena za saradnju s nevladinim i drugim organizacijama koja na principima stručnog socijalnog rada uz angažovanje potrebnih profila stručnjaka organizuje, supervizira i sprovodi ciljeve socijalne zaštite“². Također, jedan od zakonom o socijalnoj zaštiti predviđenih poslova centra za socijalni rad je da stručno razvija i unapređuje mrežu socijalnih partnerskih ustanova, na način da „sarađuje s građanima, mjesnim zajednicama, državnim organima i ustanovama, udruženjima, pravosudnim organima, policijskim upravama i drugim organima koji mogu doprinijeti unapređivanju kvaliteta socijalnog rada i socijalne zaštite“³. Navedeni normativni pristup ukazuje na holističku opredijeljenost u vršenju usluga i načinu rješavanja problema, gdje saradnja nije pitanje izbora već zakonske obaveze.

Prema rezultatima prethodnih istraživanja, postojeća praksa socijalnog rada u centrima za socijalni rad u Bosni i Hercegovini podrazumijeva razvijenu međusektorsku saradnju prema mišljenju 74% direktora i 58% socijalnih radnika. Kada je riječ o vrsti saradnje s nevladinim sektorom, *stalnu* saradnju ima 24.7% centra za socijalni rad, *povremenu* 43.8% i *po potrebi* 31.5%. Iako je značajan broj i raznolikost organizacija i udruženja s kojima sarađuju centri za socijalni rad, oni nisu u dovoljnoj mjeri iskoristili mogućnosti koje saradnja podrazumijeva. Iako preko 50% direktora potvrđuje slaganje u vezi sa koristima i doprinosom saradnje, samo jedna četvrtina centara za socijalni rad ima stalne oblike saradnje. U praksi centara za socijalni rad ne izostaje ni podsticanje saradnje s privatnim sektorom, tvrdi 54% direktora. Značaj privatnog sektora ogleda se u materijalnoj, finansijskoj i tehničkoj

² Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, član 78

³ Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, član 81

podršci, ali i samom ostvarivanju određenih socijalnih programa namijenjenih pojedinim kategorijama ugroženih lica. Pored saradnje s privatnim sektorom i saradnja s vjerskim zajednicama i crkvama predstavlja značajnu mogućnost u postizanju ciljeva socijalnog rada, posebno rada u lokalnoj zajednici, ali, iskustva govore, da ona nije u dovoljnoj mjeri sinhronizovana (Šerić 2016). Vjerske zajednice imaju dugu tradiciju socijalne djelatnosti koja svoje korijene ima u idejama proisteklim iz religijskih uvjerenja. Ne sporeći činjenicu da se dobrovoljne aktivnosti vjerskih zajednica instrumenti za realizaciju vjerskih vrijednosti i ciljeva, dijelimo mišljenje Milosavljevića da je potrebno u odnosu na vjerske zajednice „osloboditi se brojnih predrasuda, imajući u vidu njihove realne doprinose u pogledu socijalne i psihološke sigurnosti ljudi u zadovoljavanju svakodnevnih ljudskih potreba, posebno u siromašnim zemljama“ (Milosavljević 1990: 199).

Većina aktivnosti socijalnog radnika u okviru profesionalnog djelovanja podrazumijeva saradnju. Naprimjer, u primjeni metode rada s pojedinicom, porodicom, grupom i radu socijalnog radnika u organizovanju zajednice, saradnja i koordinacija su u različitim fazama uvijek prisutne. Od saradnje s pojedincem preko holističkog pristupa rješavanju problema i saradnje sa članovima porodice do saradnje sa značajnim subjektima u široj zajednici. Dakle, socijalni rad kao interdisciplinarna i multidisciplinarna djelatnost/profesija podrazumijeva saradnju i koordiniran rad s drugim službama, institucijama, organizacijama. Primjena savremenih teorija i terapijskih modela, rad socijalnog radnika u raznim oblastima i područjima profesionalne prakse, realizacija strategija, akcionih planova, preventivnih projekata, implementacija programa rehabilitacije, resocijalizacije, deinstitutionalizacije, socijalne (re)integracije i socijalnog uključivanja u većini slučajeva je nemoguća bez saradnje i koordiniranog djelovanja. Značaj saradnje je višestruk i nezaobilazan u multisektorskom i multidisciplinarnom pristupu socijalno-zaštitnoj funkciji, a uloga koordinacije ogleda se u povezivanju i usklađivanju planova djelovanja koncipiranih od strane različitih profila stručnjaka.

Operacionalizacija interdisciplinarnosti kao općeg teorijskog i metodološkog principa u socijalnom radu uobičajeno podrazumijeva princip timskog rada, rada multidisciplinarnog i stručnog tima. Interdisciplinarnu saradnju u užem smislu možemo definisati kao saradnju unutar tima stručnjaka iz različitih disciplina sa onim stručnjacima koji imaju u nadležnosti zadatke izvan kvalifikacija socijalnog radnika, a u cilju najboljeg ishoda tj. rješenja klijentovog problema. Saradnički rad socijalnim radnicima pruža brojne prednosti poput: više znanja, podijeljena odgovornost, veći resursi, ali i manje profesionalnih prepreka poput birokratije i administrativnih

procedura. Prema Cornellu Davisu važnost interdisciplinarnog saradnje se ogleda u realnijem i djelotvornijem sagledavanju kompleksnosti uzroka problema, pri čemu se uspješnije prevenira i arogantnost određenog profila stručnjaka u pomažućim profesijama da isključivo svoje viđenje problema smatra mjerodavnim u pristupu potrebama i načinu rješavanja problema klijenta.⁴ Isti socijalni radnik saradnju shvata kao imperativ za bolji rad, jer bolji rad znači i bolje obavljen posao. U tom kontekstu, Davis poziva na skromnost, ali i hrabrost da kažemo „Hej, neko drugi ima možda bolju perspektivu od mene“. Bolja perspektiva nije pitanje konkurencije, već osnovnog cilja da se kvalitetnije i uspješnije riješi problem. Međutim, istraživanja pokazuju da u praksi socijalnog rada postoji neadekvatna primjena principa interdisciplinarnosti izražena kroz često prisutan stav o većem značaju određene profesije, posebno kada socijalni rad u nekoj ustanovi nije osnovna već saradnička profesija (Šerić, Šadić, Dudić 2018).

Posebnost i kompleksnost socijalnog rada pred socijalnog radnika postavlja konstantan izazov da se kroz praksu dopunjuje i ravnopravno saraduje s drugim stručnjacima. Saradnja se najčešće odvija u raznim vrstama timova, stručnih ili multidisciplinarnih, u cilju blagovremenog i uspješnog rješavanja određenog problema. Brojne su definicije tima, tako, prema Bezić (u Puhalić, Cajvert 2019), tim predstavlja vrstu radne grupe koja koristi različite resurse svojih članova. Riječ je o članovima koji rade na istom mjestu usmjereni na jedan ili više zajedničkih ciljeva, s jasno određenim pravilima ponašanja, određenom hijerarhijom, ulogom i načinima zajedničkog rada.

Tim je formalna grupa stručnjaka formirana u određenoj ustanovi u svrhu rješavanja problema koji su u nadležnosti ustanove kroz zajedničko djelovanje. Osnovne pretpostavke uspješnog funkcionisanja tima i timskog rada, prema Martinović (1987), podrazumijevaju da svaki član tima treba poznavati cilj zajedničkog djelovanja u vezi s određenom problematikom, kao i vlastite zadatke čijim obavljanjem će doprinijeti postizanju zajedničkog cilja. Kako bi se timski rad uspješno odvijao neophodni su kvalitetni međuljudski odnosi koji se izgrađuju kroz pozitivne interakcije unutar tima, uvažavanjem ali i izjednačavanjem važnosti uloge svakog člana tima.

Ono što je važno imati permanentno u vidu kada je riječ o timskom rješavanju problema jeste činjenica da se timovi formiraju i postoje ne radi njegovih članova, već radi postizanja zajedničkih ciljeva. Naklonjenost, sama po sebi, određenoj profesiji nije uslov uspješnosti pojedinog člana tima. O uspješnosti i kompetentnosti,

⁴ <https://socialworklicensemap.com/social-work-careers/collaborations/>

kojom se član tima potvrđuje kao stručnjak, možemo govoriti tek kada se ostvare zajednički ciljevi. Pravilnicima o radu, sistematizaciji i opisu poslova preciznije se definišu zadaci pojedinog člana tima unutar određene ustanove. Međutim, to je normativni preduvjet i nije uvijek u skladu sa stvarnim stanjem rada tima, jer od integriranosti svakog pojedinog člana ovisi i nivo njegove participacije u timskom radu. Pored navedenog, u realizaciji zajedničkih ciljeva bez obzira u kojoj ustanovi ili sektoru se realizovao timski rad, važnim smatramo i to da se svaki član tima osjeća prihvaćenim i uvaženim, tj. bitnom karikom u postizanju najboljeg rješenja. Svakodnevna praksa socijalnog rada svjedoči kroz iskustvena saznanja socijalnih radnika da ako su u timskom radu naglašene individualnosti suočavamo se s problemom objedinjenja različitih teorijskih i praktičnih spoznaja o problemu, pristupu i načinu njegovog rješavanja. Drugim riječima, kako nije dobro izjednačavati ili naglašavati isti pristup članova tima problemu, jer dolazimo u situaciju da postavimo pitanje smisla postojanja timskog rada i interdisciplinarnosti kao takve, isto tako nije korisna ni pretjerana individualnost članova tima ili dominacija jedne od struka uključenih u timski rad.

Pored centara za socijalni rad, multisektorska saradnja je potrebna i u zdravstvenom sektoru, posebno na polju zaštite mentalnog zdravlja gdje socijalni radnici, kako u svijetu, tako i u Bosni i Hercegovini, imaju važnu ulogu. O tome svjedoči i podatak da je socijalni radnik, mimo ustanova socijalne zaštite, prvi put postao član tima u zdravstvu, primarno u psihijatriji a poslije i u drugim zdravstvenim ustanovama (Martinović 1987). Prema članu 22. Pravilnika o organizaciji i bližim uslovima prostora, medicinsko-tehničke opreme i stručnog kadra, koje trebaju ispunjavati centri za mentalno zdravlje u zajednici, kao i edukaciji iz oblasti zloupotrebe psihoaktivnih supstanci⁵, centar za mentalno zdravlje je u obavezi imati najmanje jedan *mutidisciplinarni tim* koji čine: jedan specijalist neuropsihijatar/psihijatar, dva diplomirana psihologa, jedan diplomirani socijalni radnik, jedna diplomirana medicinska sestra/tehničar, dvije medicinske sestre/tehničari SSS i jedan terapeut. Zakon o zdravstvenoj zaštiti je socijalnom radniku normativno omogućio rad u zdravstvenoj ustanovi, dok se drugim aktima precizirala uloga i zadaci u okviru rada multidisciplinarnog tima. Potreba za intenzivnijom saradnjom zdravstvenog i socijalnog sektora javlja se kroz reforme sistema zdravstvene zaštite u Bosni i Hercegovini započete 1996. godine. Ključni efekat reformi je formiranje centara za mentalno zdravlje pri domovima zdravlja, s ključnom ulogom zaštite mentalnog

⁵ Službene novine Federacije BiH, broj 73/11

zdravlja stanovništva, pri čemu je koncepta rada nužno uključivao multidisciplinarni pristup i saradnju sa stručnjacima različitih profesija (Buljubašić, Šerić, Babić 2018).

Deinstucionalizacija osoba s duševnim smetnjama je veoma složen i dugotrajan proces koji je nemoguće realizovati bez međusektorske saradnje, ponajprije zdravstvenog i socijalnog sektora ali po potrebi i drugih pomažućih sektora. Ukratko, deinstucionalizacija je tranzicija s bolničkog, institucionalnog zbrinjavanja osoba s duševnim smetnjama ka brizi i podršci u zajednici. Deinstucionalizacija podrazumijeva „praksu pružanja individualizovane, pojedincu prilagođene podrške u prirodnom okruženju“ (Ćirić-Milovanović 2017: 7). Jedan od temeljnih zadataka centra za mentalno zdravlje je promocija, prevencija i zaštita mentalnog zdravlja. U realizaciji ovog zadatka, 90% socijalnih radnika zaposlenih u centrima za mentalno zdravlje u Bosni i Hercegovini saraduju s drugim službama, organizacijama i institucijama (Šerić, Šadić, Dudić 2018). Prema rezultatima prethodnih istraživanja, kada je u pitanju zadovoljstvo položajem socijalnih radnika u multidisciplinarnom timu centra za mentalno zdravlje, 78% njih je zadovoljno odnosom zdravstvenih radnika. Kod 80% socijalnih radnika članovi drugih profesija multidisciplinarnog tima uvažavaju prijedloge socijalnog radnika u pogledu organizacije radnih zadataka, a kod 84% uvažavaju i prijedloge u vezi sa saradnjom s drugim ustanovama. Međutim kada su u pitanju dijagnostičke procedure u radu multidisciplinarnog tima, podijeljena su mišljenja socijalnih radnika kao članova tima, tako da kod 42% socijalnih radnika drugi članovi uvažavaju mišljenje, kod 42% uvažavaju djelomično, kod 13% ovisi od težine slučaja. Slična situacije je kod provođenja terapijskih procedura. S tim u vezi kod 55% socijalnih radnika članovi uvažavaju mišljenje i prijedloge, kod 29% socijalnih radnika djelomično, a za 13% ovisi od slučaja. Najviše (87%) uvažavanja mišljenja i prijedloga socijalnih radnika je prisutno kod praćenja određenog slučaja.⁶

Drugo značajno aplikativno područje profesionalne prakse socijalnog rada su odgojno-obrazovne ustanove, u kojima socijalni radnici rade u *stručnim timovima*. Zakon o obrazovanju je prepoznao važnost i predvidio da u stručnim timovima odgojno-obrazovnih institucija učestvuje i socijalni radnik. Stručni tim škole čine saradnici: pedagog, pedagog/psiholog, psiholog, bibliotekar, socijalni radnik,

⁶ Dio neobjavljenih rezultata istraživanja u okviru projekta Socijalni rad u zdravstvu, koji su realizovale 2017/2018. godine članice Odsjeka za socijalni rad (prof. dr. Suada Buljubašić, prof. dr. Sanela Šadić, doc. dr. Nedreta Šerić, asst. Anida Dudić, MA, asst. Nina Babić, MA) Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Istraživanje je provedeno u 27 centara za mentalno zdravlje u BiH. U uzorku ispitanika su učestvovali socijalni radnici (N=31) zaposleni u centrima za mentalno zdravlje.

defektolog određenog profila/edukator-rehabilitator, logoped i zdravstveni radnik⁷. Broj članova i struktura tima utvrđuje se standardima i normativima. Školski socijalni radnik u izvršavanju radnih zadataka ima potrebu za saradnjom kako unutar škole (direktor, pedagog, psiholog, razrednik) tako i s različitim službama, ustanovama, institucijama i organizacijama u lokalnoj zajednici, ali i roditeljima/starateljima učenika. Prema rezultatima istraživanja (Šerić, Buljubašić, Šadić, Dudić 2019), 90% socijalnih radnika u školi, pored saradnje sa članovima stručnog tima, u cilju realizacije zadataka školskog socijalnog rada saraduje i sa drugim ustanovama. Isto istraživanje je pokazalo da kod polovine socijalnih radnika u odgojno-obrazovnim ustanovama članovi stručnog tima škole uvažavaju mišljenje i prijedloge socijalnih radnika u vezi s realizacijom radnih zadataka, kod 36.5% uvažavanje je prisutno djelomično, a kod 13.5% socijalnih radnika uvažavanje ovisi od problematike.

Saradnjom i koordinacijom, bez obzira da li radili u centrima za socijalni rad, ustanovama socijalne zaštite, saradničkim profesijama ili u nevladinom sektoru, socijalni radnici ostvaruju višestruke i značajne ciljeve. Posebno se izdvajaju sljedeći uvijek aktualni ciljevi: „jedinstvenost politike socijalne zaštite na određenom području, najšire uključivanje građana u razne socijalno-zaštitne aktivnosti i povezivanje sredstava s kojima se u različitim društvenim zajednicama i organizacijama raspolaže za rješavanje socijalnih problema“ (Milovanović 1986: 25). Već smo ukazali na normativne mogućnosti učešća različitih subjekata u socijalnozaštitnoj funkciji građana. Upravo zbog toga je potrebno imati jedinstvenu politiku koja će omogućiti sinhronizovano djelovanje različiti aktera, a koordiniranim uvezivanjem raspoloživih sredstava i resursa postizemo racionalnije i efikasnije korištenje. U savremenoj praksi socijalnog rada, a posebno u ostvarivanju socijalnog rada u zajednici bez obzira da li je riječ o lokalnoj ili mjesnoj, veoma je važno uključivanje građana u različite socijalne aktivnosti, koje mogu unaprijediti i poboljšati kvalitet života članova zajednice. Prema rezultatima ranijih istraživanja najveći procenat slaganja (98%) u vezi sa važnošću uključivanja građana iskazali su direktori centara za socijalni rad, socijalni radnici 89%, načelnici općina 88.4% i kantonalni ministri 80% (Šerić 2016). U tom kontekstu, ako jedan od temeljnih principa socijalnog rada, princip „pomoći do samopomoći“ preformulišemo u princip „samopomoći do pomoći“, onda ozbiljnije pozivamo člana lokalne zajednice, korisnika/klijenta na aktivno i odgovorno djelovanje sa socijalnim radnikom u ostvarivanju željenih promjena. Doprinos uključivanja građana kroz edukaciju, osnaživanje, razvijanje

⁷ Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju, član 84, Sl. novine Kantona Sarajevo, br. 23/2017, 33/2017, 30/2019, 32/2020.

lične sposobnosti i odgovornosti predstavlja ujedno i preventivni cilj saradnje i koordinacije. Posebno važan, ako imamo u vidu da pasivna uloga onemogućava klijenta/korisnika u ispoljavanju postojećih ličnih potencijala.

Od šire postavljanih ciljeva saradnje i koordinacije Dervišbegović kao prvi ističe prevenciju nastajanja potrebe za pružanjem neposredne pomoći, što ujedno predstavlja najveći savremeni izazov teorije i prakse socijalnog rada. Drugi cilj je otkrivanje i definisanje potreba kroz koordinirane zajedničke aktivnosti, zatim selekcija potreba shodno prioritetu i urgentnosti rješavanja, te jasna predstava o raspoloživim resursima, sredstvima i njihovo umrežavanje u svrhu zadovoljavanja potreba (Dervišbegović 2003). Saradnja kao proces obuhvata sljedeće korake: početak saradnje, zajedničko planiranje i odlučivanje, realizacija dogovora i praćenje, evaluacija i analiza ispunjavanja sporazuma o saradnji (Touwen, Van der Sterren, Despotović, Trutina n. d. 95-96). Početak saradnje je najteži korak jer treba pozvati druge profile stručnjaka, ali i druge ustanove na saradnju. U tom kontekstu zainteresovanost za saradnju nije sporna, ali je u praksi evidentno da se najčešće očekuje da neko drugi inicira saradnju.

Uspješno uspostavljanje koordinacije između različitih sistema, sektora, ustanova, insitucija i organizacija je moguće posredstvom protokola o saradnji. Uobičajna je praksa da protokol o saradnji sadrži osnovne elemente kao što su: svrha protokola, gdje se navodi misija i osnovne vrijednosti na kojima će se temeljiti buduća saradnja; ciljevi koji radi sistematičnosti i preciznosti mogu biti postavljeni kao kratkoročni, srednjoročni i dugoročni; ciljna grupa tj. zbog koga se saraduje; principi i standardi na kojima se temelji saradnja; dinamika – dužina trajanje implementacije; prava, obaveze i odgovornosti učesnika obuhvaćenih protokolom; odgovorni za praćenje i evaluaciju realizovanih zadataka i aktivnosti; potpisnici protokola koji zvanično formalizuju saradnju i koordinaciju.

3. METODOLOŠKI OKVIR RADA

Iako vrlo aktualna, tema uloga saradnje i koordinacije u praksi socijalnog rada u Bosni i Hercegovini nije u dovoljnoj mjeri istraživana. U našem istraživanju je učestvovalo 77 (N=77) socijalnih radnika zaposlenih u centrima za socijalni rad/službama socijalne zaštite (57%), ustanovama socijalne zaštite (10%), odgojno-obrazovnim ustanovama (11%), centrima za mentalno zdravlje (11%), nevladinim organizacijama (6%), te po jedan ispitanik iz kantonalnog ministarstva za rad i socijalnu politiku,

ustanove za rehabilitaciju, resocijalizaciju, porodično savjetovalište i vjerske institucije.

Prostorna distribucija ispitanika je obuhvatila 34% učešće ispitanika iz Kantona Sarajevo, 21% Zeničko-dobojski kanton, 17% Republika Srpska, 11% Unsko-sanski kanton, 7% Hercegovačko-neretvanski kanton, 7% Srednjobosanski kanton, 3% Tuzlanski kanton i Kanton 10. Do uzorka ispitanika se došlo ciljano, birajući ispitanike koji imaju iskustvo u praksi socijalnog rada preko 11 godina. Većina ispitanika (77.3%) su osobe ženskog pola, što je uobičajeno za profesiju socijalnog rada. Podaci su pribavljeni posredstvom anketnog upitnika koji je sadržavao 24 pitanja. Prvi dio anketnog upitnika se odnosio na sociodemografske karakteristike ispitanika, dok su pitanja u drugom dijelu bila fokusirana na predmet istraživanja. Anketiranje je realizovano on-line početkom 2021.godine.

Problemska pitanja koja su bila značajna za ovo istraživanje su sljedeća:

- Mogu li socijalni radnici bez saradnje i koordinacije s drugim ustanovama kvalitetno zadovoljiti potrebe klijenata/korisnika, blagovremeno i adekvatno riješiti/rješavati socijalne probleme?
- Da li su saradnja i koordinacija u praksi socijalnog rada nužne i nezaobilazne?
- U kojoj mjeri su dosadašnje mogućnosti koje sobom polučuju saradnja i koordinacija iskorištene, promovisane i afirmisane u praksi socijalnog rada?
- Koji su problemi u uspostavljanju i održavanju saradnje?
- Šta implicira potrebu za saradnjom i koordinacijom?
- Da li aktualni model prakse socijalnog rada promoviše važnost saradnje s korisnikom/klijentom?
- Na koji način unaprijediti dosadašnji nivo ostvarene saradnje i koordinacije?

Predmet istraživanja je bio fokusiran na ispitivanje stavova socijalnih radnika o ulozi, značaju, potrebi, ciljevima, problemima i doprinosu saradnje i koordinacije u praksi. Osnovni cilj istraživanja bio je identifikovati probleme koji se nepovoljno odražavaju na saradnju, utvrditi dosadašnji doprinos kroz saradnju, kao i preporuke za unapređenje saradnje i koordinacije. U istraživanju smo evaluirali internu i eksternu saradnju socijalnih radnika s drugim ustanovama i stručnjacima, kao i saradnju s klijentom i članovima njegove porodice.

Hipoteza ovog istraživanja glasi: *Iako prepoznate kao nužne i nezaobilazne u praksi socijalnog rada, mogućnosti koje sobom polučuju saradnja i koordinacije do sada nisu u dovoljnoj mjeri iskorištene, promovisane i afirmisane.*

3.1. Analiza rezultata istraživanja

Sa ciljem ispitivanja stavova o ulozi, značaju, potrebi, ciljevima, problemima i doprinosu saradnje i koordinacije u praksi socijalnog rada, u istraživanju su učestvovali socijalni radnici koji rade u različitim ustanovama, područjima i oblastima djelovanja. Temeljno pitanje vezano za ulogu saradnje i koordinacije u praksi socijalnog rada glasi: Mogu li socijalni radnici bez saradnje i koordinacije s drugim ustanovama kvalitetno zadovoljiti potrebe klijenata/korisnika, blagovremeno i adekvatno riješiti/rješavati socijalne probleme i problemska pitanja u okviru svog djelokruga rada? Polovina socijalnih radnika je stava da je to nemoguće, 44.6% socijalnih radnika smatra da se može dati djelomično zadovoljavajuće rješenje bez saradnje, dok samo 5.4% socijalnih radnika smatra da je moguće. Odgovor na navedeno pitanje je ujedno i potvrda da se 80% socijalnih radnika u potpunosti slaže i 17.3% slaže da je saradnja i koordinacija u savremenoj praksi socijalnog rada nužna i nezaobilazna. Međutim, 95% socijalnih radnika je saglasno da dosadašnje mogućnosti saradnje i koordinacije nisu u dovoljnoj mjeri iskorištene, promovisane i afirmisane u praksi.

U odgovoru na pitanje *zašto potreba za saradnjom i koordinacijom*, dobili smo sljedeće razloge za saradnju, rangirane prema važnosti i procentualnoj zastupljenosti:

- socijalni rad je interdisciplinarna i multidisciplinarna profesija/djelatnost (60%);
- normativne mogućnosti u socijalnom radu (42%);
- svakodnevne aktivnosti socijalnog radnika impliciraju saradnju (42%);
- saradnja kao mogućnost prevencije socijalne isključenosti i marginalizacije određenih korisnika (40.5%);
- saradnja kao jedan od načina prevazilaženja nedostataka u sistemu socijalne zaštite i generalno trenutnih mogućnosti prakse (34%);
- razvoj korisničke perspektive i osnaživanje korisnika socijalnog rada (20.3%);
- saradnja kao instrument postizanja socijalne pravde (18%),
- afirmacija deinstitucionalizacije (11%).

Potreba za saradnjom kod socijalnih radnika je imperativnog karaktera. Ovo zbog toga što socijalne probleme ne možemo posmatrati kao „rezultat izdvojene ličnosti, niti ih ona izdvojeno može da riješi, te da je stanje socijalne potrebe čovjeka rezultat različitih uticaja čije se neželjeno djelovanje može otkloniti samo organizovanim akcijama različitih struka i stručnjaka“ (Papo 1971: 44). Ciljevi koje socijalni radnici ostvaruju kroz saradnju i koordinaciju u okviru svog djelokruga rada najviše (56%)

se odnose na otkrivanje, identifikovanje i definisanje potreba i problema, zatim kod 49.3% socijalnih radnika na preventivne aktivnosti, 47% na osnaživanje korisnika/klijenta, 31% na saniranje posljedica i 20% na ublažavanje posljedica nepovoljnih zakonskih rješenja kroz saradnju. Takođe, rezultati pokazuju da socijalni radnici saradjućim odnosom ostvaruju paralelno više ciljeva.

Prema dužini trajanja i kontinuitetu održavanja saradnje, najviše (43%) socijalnih radnika je dalo potvrđan odgovor da je prisutna saradnja po potrebi, 36% socijalnih radnika ima stalnu saradnju s određenim ustanovama, a 21.3% povremenu saradnju npr. dok traje implementacija određenih strategija, akcionih planova, projekata i sl. Najviše (51%) je prema mišljenju socijalnih radnika zastupljena multidisciplinarna saradnja, zatim timska 45.3% i individualna 28%.

Na pitanje šta obuhvata saradnja i koordinacija, socijalni radnici su iskazali svoje slaganje s ponuđenim tvrdnjama prikazano u procentima na sljedeći način:

1. Razvijanje socijalnih mreža podrške posebno u pogledu održavanja postignutih rezultata tokom rada s klijentom/korisnikom (87%);
2. Povezivanje sredstava za rješavanje aktualnih socijalnih problema (84.4%);
3. Efikasnije i racionalnije korištenje dostupnih sredstava (79%);
4. Razvijanje svijesti i odgovornosti kod klijenta/korisnika (77%);
5. Sinhronizovano nastupanje tj. jedinstvo politike na području socijalne zaštite (75.3%);
6. Aktivno uključivanje građana u razne socijalnozaštitne aktivnosti (70%).

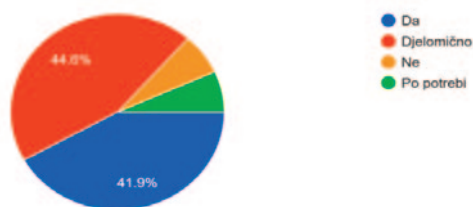
Na osnovu naprijed navedenog možemo zaključiti da je većina socijalnih radnika saglasna sa svim ponuđenim tvrdnjama.

Grafikon 1: Doprinos saradnje i koordinacije u socijalnom radu

Osnovni doprinos saradnje i koordinacije je u njenoj potrebi kod multisektorskog i multidisciplinarnog pristupa socijalno-zaštitnoj funkciji. S ovom tvrdnjom je saglasno 54.1% socijalnih radnika. Saradnja i koordinacija, predstavlja vezivni faktori koji omogućava efikasnije obavljanje poslova, vršenje socijalnih aktivnosti, realizaciju zadataka, optimalno koristeći raspoložive resurse, omogućavajući blagovremenu društvenu reakciju na socijalne probleme i stanje socijalne potrebe stanovništva određene lokalne zajednice. Kroz saradnju socijalni problemi se kvalitetnije rješavaju – to potvrđuje 41.9% socijalnih radnika, što za 32.4% socijalnih radnika znači postizanje većeg kvaliteta života ljudi u potrebi, a s druge strane kod 27% socijalnih radnika omogućava da se limitirana sredstva prevaziđu saradnjom. U širem kontekstu, navedeni doprinos kreirat će efikasniju praksu socijalnog rada prema 40.5% socijalnih radnika.

Da li Vaša ustanova permanentno podstiče saradnju kako internu tako i van ustanove?
74 responses

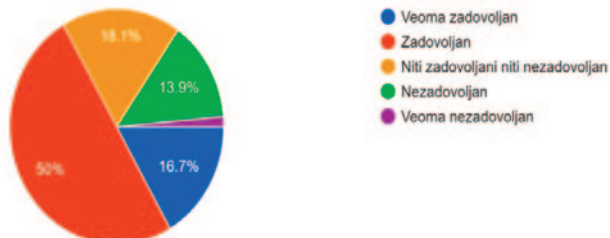

Grafikon 2: Podsticanje interne i eksterne saradnje

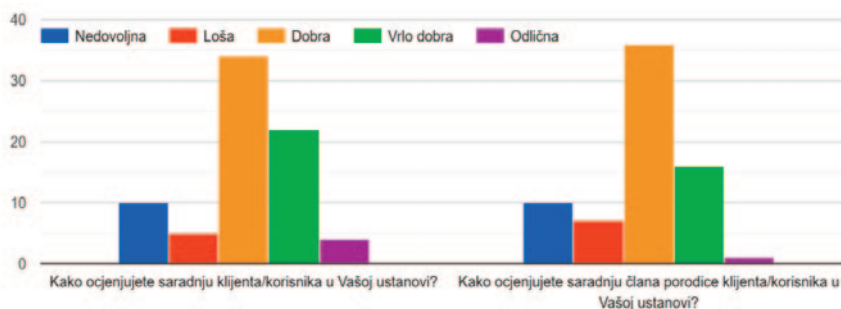
Permanentno podsticanje saradnje od strane menadžmenta ustanove je potvrđeno u odgovorima kod 41.9% socijalnih radnika, 44.6% socijalnih radnika smatra da je prisutno iniciranje saradnje ali djelomično, dok 5.8% socijalnih radnika potvrđuje da njihova ustanova ne podstiče saradnju. S druge strane, socijalni radnici kroz svoj praktični angažman su (64.4%) veoma zainteresirani i zainteresirani (35.6%) za saradnju i koordinaciju u djelovanju. Kada je u pitanju broj ustanova s kojima socijalni radnici aktivno saraduju u protekle tri godine, rezultati pokazuju da 60.8% socijalnih radnika saraduje s preko pet ustanova, jedna četvrtina sa 3-5, 10.8% sa 2-3, a nijedan socijalni radnik nije potvrdio da u svom radu nema saradnju.

Preko polovine socijalnih radnika (66.7%) je zadovoljno položajem u stručnom ili multidisciplinarnom timu. Rezultati pokazuju da kod 56.8% socijalnih radnika drugi članovi tima uvažavaju mišljenje, prijedloge i sugestije socijalnog radnika, kod 24.3% djelomično i kod 18.9% ovisno od problema tj. slučaja. Važnim smatramo što nijedan socijalni radnik nije imao iskustvo neuvažavanja.

Koliko ste zadovoljni profesionalnim položajem u stručnom timu ili multidisciplinarnom timu?
 72 responses

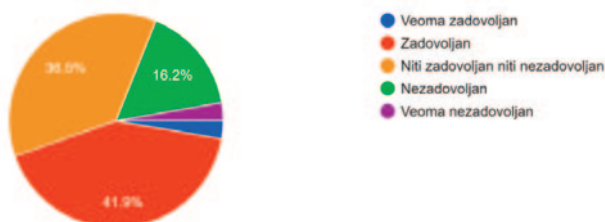
Grafikon 3: Zadovoljstvo socijalnih radnika profesionalnim položajem u stručnom ili multidisciplinarnom timu

Grafikon 4: Ocjene saradnje s klijentom i članovima porodice

Socijalni radnici saradnju klijenta/korisnika i članova njegove porodice najviše su ocjenjivali dobrom ocjenom. Na pitanje da li aktualni model prakse socijalnog rada promoviše važnost saradnje s korisnikom/klijentom potvrđan odgovor je dalo 25.7% socijalnih radnika. U većini slučajeva (66.2%) riječ je o djelomičnoj promociji, dok 8.1% socijalnih radnika smatra da promocija nije prisutna.

Koliko ste zadovoljni dosadašnjim nivoom ostvarene saradnje kako interne tako i eksterne s drugim sektorima?
 74 responses

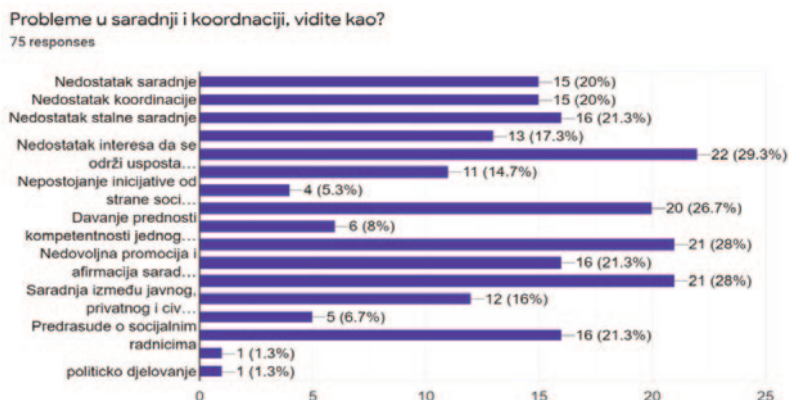
Grafikon 5: Zadovoljstvo dosadašnjim nivoom ostvarene saradnje

Podijeljena su mišljenja socijalnih radnika u pogledu zadovoljstva aktualnom saradnjom. Tako 41.9% socijalnih radnika pokazuje zadovoljstvo, 16.2% je nezadovoljno, dok 36.5% zauzima neutralan stav.

Socijalni rad kao interdisciplinarna djelatnost od socijalnih radnika zahtijeva da u svom svakodnevnom djelanju kroz različite aktivnosti saraduju s drugim službama, institucijama, organizacijama. U istraživanju smo evaluirali internu saradnju socijalnih radnika s menadžmentom ustanove, socijalnim radnicima i klijentima/korisnicima. Eksterna saradnja se odnosila kako na aplikativna područja socijalnog rada, tako i na bitne državne ustanove. U okviru interne saradnje, socijalni radnici (31%) najbolje ocjene daju kolegama socijalnim radnicima ocjenjujući zajedničku saradnju kao odličnu, 21% kao vrlo dobru i 21% kao dobru saradnju. Saradnju s menadžmentom ustanove 27% socijalnih radnika ocjenjuje dobrom ocjenom, jedna trećina vrlo dobrom i 21% odličnom.

Saradnju sa socijalnim radnicima van ustanove 29% socijalnih radnika ocjenjuje kao dobru, 29% kao vrlo dobru, dok 21% socijalnih radnika smatra saradnju odličnom. Saradnju sa zdravstvenim ustanovama, odgojno-obrazovnim ustanovama, lokalnim vlastima, privatnim poduzetnicima, mjesnim zajednicama, trećina socijalnih radnika ocjenjuje kao dobru, dok jedna četvrtina socijalnih radnika smatra da ima dobru saradnju i s nevladinim organizacijama, ustanovama socijalne zaštite, ustanovama za zbrinjavanje djece bez roditeljskog staranja, ustanovama za resocijalizaciju, te ustanovama za zaštitu starijih osoba. Najniže ocjene dobre, vrlo dobre i odlične saradnje su kada je riječ o saradnji socijalnih radnika s ustanovama kulture, sportskim ustanovama, vjerskim zajednicama, centrima za zdravo starenje i ustanovama za rehabilitaciju. Pozitivan rezultat ovog istraživanja je što procenti nedovoljne i loše saradnje ne prelaze 13% kod svih ispitanika, a to upućuje na zaključak da socijalni radnici svoju dosadašnju saradnju, internu i eksternu, ocjenjuju dobrom, vrlo dobrom i odličnom ocjenom.

Prema rezultatima prethodnih istraživanja, kada su u pitanju socijalni radnici zaposleni u centrima za socijalni rad u Bosni i Hercegovini, prosječna ocjena saradnje socijalnih radnika sa socijalnim radnicima je 4.37, s direktorima centra 4.40, policijom 4.11, obrazovnim ustanovama 3.82, mjesnim zajednicama 3.60, zdravstvenim ustanovama i nevladinim udruženjima 3.48, te predstavnicima općinske vlasti 3.40. Najnižim ocjenama socijalni radnici su ocjenjivali saradnju s privatnim poduzetnicima 2.34, vjerskim zajednicama i crkvama 2.87 i ustanovama kulture i sporta 2.90 (Šerić 2016).

Grafikon 6: Problemi u saradnji i koordinaciji

Brojni su problemi u ostvarivanju saradnje i koordinacije u praksi socijalnog rada. U elaboraciji problema na prvom mjestu ističemo nedostatak saradnje i koordinacije, a posebno nedostatak kvalitetne stalne saradnje, jer formalno postojanje saradnje nije dovoljno. Zatim, socijalnim radnicima (29.3%) problem predstavlja i nedostatak interesa da se održi uspostavljena saradnja na duži rok, iako su prema prethodnim rezultatima istraživanja u većini lično zainteresovani za saradnju.

Za 28% socijalnih radnika prebacivanje odgovornosti jednog sektora na drugi i nedostatak zajedničkog djelovanja znatno otežava saradnju i koordinirano djelovanje. Neki problemi su posebno izraženi u aplikativnim područjima profesionalne prakse gdje se socijalni rad javlja kao saradnička profesija. Iako formalno jednaki, u raznim vrstama stručnih i multidisciplinarnih timova socijalni radnici nemaju u svim ustanovama ravnopravan položaj – pa češće opslužuju druge nego što su stvarni dio tima, što potvrđuje i 27% socijalnih radnika. Za određen broj socijalnih radnika (21.3%) otežavajuće okolnosti su nedovoljna promocija i afirmacija saradnje, kao i postojanje predrasuda prema socijalnim radnicima. Složene administrativne procedure kod uspostavljanja saradnje, nepostojanje inicijative od strane socijalnih radnika u javnom sektoru, nepostojanje inicijative od strane socijalnih radnika u nevladinom sektoru, davanje prednosti kompetentnosti jednog sektora u odnosu na drugi, kao i nepovjerenje u druge sektore i profesije – predstavljaju manje izražene probleme u saradnji i koordinaciji.

U istraživanju smo trágali i za odgovorima socijalnih radnika u vezi sa unapređenjem saradnje i koordinacije. Na pitanje koje su vaše preporuke za unapređenje saradnje i koordinacije, odgovor je dalo 52% socijalnih radnika. Analizom i sintezom

dobijenih preporuka, koje su ujedno i odgovori na koji način/načine prevazići probleme u saradnji, identifikovali smo i grupisali odgovore socijalnih radnika u tri grupe.

Jedna grupa socijalnih radnika je akcenat stavila na medijsku promociju uloge i značaja saradnje kroz prezentaciju pozitivnih primjera, jačanje identiteta i integriteta socijalnih radnika, dodatnu edukaciju kroz seminare i konferencije, umrežavanje i razmjanu iskustava, veću uključenost svih sektora te više preventivnih programa kroz timski rad.

Druga grupa socijalnih radnika rješavanje problema prebacuje na resorna ministarstva, apelujući da se saradnja i koordinacija ne normira samo kao mogućnost već i zakonska obaveza koja bi se implementirala u praksi. Više instance treba da, prema mišljenju jednog socijalnog radnika iz ove grupe, "...najprije obezbijede dovoljne kadrovske i materijalno-tehničke kapacitete ustanova kao preduslov za bolju, efikasniju i pravovremenu uspostavu saradnje i koordinacije između javnog, privatnog i civilnog sektora".

Dalje, uočljivo je insistiranje na multidisciplinarnoj koordinaciji svih aktera koji djeluju u oblasti socijalne zaštite radi pravovremenog identifikovanja potreba i problema, ili eventualnog ublažavanja posljedica nekog problema pojedinca ili društva. Pored potpisivanja protokola o saradnji kojim se saradnja formalizuje i podiže na ozbiljniji nivo, potrebno je i donošenje strategije o saradnji. Ovo zbog toga što bez jasno definisanih koraka teško da možemo uspostaviti zadovoljavajuću formu saradnje i uvijek ćemo ostati na nekoj užoj neformalnoj mreži saradnje.

Treća grupa socijalnih radnika unapređenje saradnje vidi u kontinuiranim inicijativama od strane socijalnih radnika za stalnom saradnjom u javnom, privatnom i civilnom sektoru, u povezivanju ustanova na lokalnom nivou, održavanju redovnih mjesečnih sastanaka s relevantnim ustanovama, stalnoj evaluaciji uspostavljene saradnje i preuzimanju odgovornosti svake ustanove u skladu sa njenim nadležnostima.

3. ZAKLJUČAK

Iako su saradnja i koordinacija u savremenoj praksi socijalnog rada nužne i nezaobilazne, mogućnosti saradnje i koordinacije između javnog, privatnog i nevladinog sektora nisu u dovoljnoj mjeri iskorištene, promovisane i afirmisane. U Bosni i Hercegovini socijalni radnici mogu djelomično bez saradnje i koordinacije zadovoljiti potrebe klijenata, blagovremeno i adekvatno rješavati socijalne probleme.

Razvijenost saradnje, kao važnog faktora uspjeha, u našem društvenom ambijentu znatno zaostaje u odnosu na potrebni nivo. Ne možemo biti zadovoljni dosadašnjom ostvarenom internom i eksternom saradnjom. Manje od polovine socijalnih radnika zadovoljno je njome. Aktualni model prakse u većini slučajeva (66%) djelomično promovise važnost aktivne saradnje s klijentom/korisnikom. Tome u prilog idu i brojne preporuke socijalnih radnika za unapređenje postojeće saradnje i koordinacije.

Generalno uzroke nedostatne saradnje ne možemo pripisivati kvaliteti socijalnih radnika već pojavama koje imaju veze s radnom sredinom, kontekstom u kojem socijalni radnici djeluju i mogućnostima koje stoje na raspolaganju socijalnim radnicima. Rezultati pokazuju da saradnje ima više po kvantitetu, nego kontinuiranosti i kvaliteti, jer kao važan problem socijalni radnici ističu održavanje uspostavljene saradnje. Evidentno je u određenim sektorima i kod određenih članova tima, nepovjerenje u druge sektore i profesije, nepostojanje interesa i inicijative, prisustvo predrasuda, prebacivanje odgovornosti, nedostatak zajedničkog djelovanja kao temelja saradnje i usmjerenja ka istom cilju. Početak prevazilaženja stanja, uprkos navedenim otežavajućim okolnostima, jeste stavljanje u fokus saradnje korisnika/klijenta, a ne člana tima ili stručnjaka koji radi u javnom ili nevladinom sektoru.

Pored saradnje s različitim ustanovama, rezultati su pokazali da je potrebno raditi na izgradnji saradnje i uključivanju korisnika socijalnog rada u proces socijalnog planiranja i kreiranja socijalnih usluga, ali i na praktičnom promovisanju socijalnog uključivanja i socijalne pravde. Pored nužnosti i nezaobilaznosti saradujućeg odnosa, socijalni radnici potvrđuju i višestruk značaj saradnje, čiji je doprinos posebno naglašen kroz efikasnije obavljanje radnih zadataka i rješavanje socijalnih problema. Iako postoje brojni problemi u ostvarivanju saradnje i koordinacije, riječ je o problemima koji se kroz zajedničko zalaganje mogu prevazići, posebno kada je riječ o predrasudama i stereotipima koje različiti profili stručnjaka i sektori u pomažućim profesijama imaju između sebe.

LITERATURA

1. Buljubašić, Suada, Nedreta Šerić, Nina Babić (2018), "Socijalni rad u primarnoj zdravstvenoj zaštiti – ključna karika u procesu deinstitutionalizacije", *Socijalni rad u zdravstvu*, Zbornik radova, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, 33-54.
2. Čirić-Milovanović, Dragana (2017), *Model deinstitutionalizacije i zaštite mentalnog zdravlja u zajednici*, Akcija za ljudska prava / Human Rights Action (HRA), Podgorica
3. Dervišbegović, Muhamed (2003), *Socijalni rad: Teorija i praksa*, Zonex ex libris, Sarajevo
4. <https://fmrsp.gov.ba/?wpdmpro=zakon-o-osnovama-socijalne-zastite-zastite-civilnih-zrtava-rata-i-zasite-porodice-sa-djecom-sa-izmjenama-i-dopunama&wpdmdl=4414&refresh=603e1c99dfa771614683289> (Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom sa izmjenama i dopunama)
5. <https://socialworklicensemap.com/social-work-careres/collaborations/>
6. <https://www.paragraf.ba/propisi/kantona-sarajevo/zakon-o-osnovnom-odgoju-i-obrazovanju.html> (Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju Kantona Sarajevo)
7. <https://www.paragraf.ba/propisi/kantona-sarajevo/zakon-o-socijalnoj-zastiti-zastiti-civilnih-zrtava-rata-i-zastiti-porodice-sa-djecom.html> (Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom Kantona Sarajevo)
8. <https://www.sociologydiscussion.com/social-process/co-operation-in-social-process-meaning-types-and-role/2210> Co-Operation in Social Process: Meaning, Types and Role
9. Martinović, Milan (1987), *Znanstvene osnove socijalnog rada*, Narodne novine, Zagreb
10. Milosavljević, Miloslav (1990), *Socijalni rad na raskršću*, IDP Naučna knjiga, Beograd
11. Milovanović, Milan (1986), *Područja socijalnog rada*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
12. Papo, Mirjana, Muhamed Dervišbegović, Veselin Trninić (1971), *Obrazovanje socijalnih radnika u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini*, Viša škola za socijalne radnike, Sarajevo

13. Payne, Malcolm (2001), *Savremena teorija socijalnog rada*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci
14. Pravilnik o organizaciji i bližim uslovima prostora, medicinsko-tehničke opreme i stručnog kadra, koje trebaju ispunjavati centri za mentalno zdravlje u zajednici, kao i edukaciji iz oblasti zloupotrebe psihoaktivnih supstanci, *Službene novine Federacije BiH*, broj 73/11
15. Puhalić, Andrea, Ljilja Cajvert (ur.) (2019), *Profesionalna supervizija – teorija i praksa*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci
16. Shah, Shelly (n. d.), "Co-Operation in Social Process: Meaning, Types and Role", dostupno na: <https://www.sociologydiscussion.com/social-process/co-operation-in-social-process-meaning-types-and-role/2210>
17. Šerić Nedreta (2016), *Mogućnosti i ograničenja ostvarivanja socijalnog rada u zajednici u Bosni i Hercegovini*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu
18. Šerić, Nedreta, Anida Dudić (2018), "Percepcija socijalnog rada u Bosni i Hercegovini", *Socijalne studije*, 1(1), 94-114.
19. Šerić, Nedreta, Sanela Šadić, Anida Dudić (2018), "Izazovi i perspektive socijalnog rada u zdravstvu", u: *Socijalni rad u zdravstvu*, Zbornik radova, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, 10-32.
20. Šerić, Nedreta, Suada Buljubašić, Sanela Šadić, Anida Dudić (2019), *Socijalni rad u obrazovanju*, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka
21. Touwen, Anne, Hay van der Sterren, Mirela Despotović, Anja Trutina (n. d.) *Rad na području razvoja zajednice: Teorija i praksa*, Zbornik radova, Centar za civilne inicijative, Zagreb

THE ROLE OF COLLABORATION AND COORDINATION IN SOCIAL WORK PRACTICE

Summary

Social work, in the theoretical discourse, is an interdisciplinary and multidisciplinary occupation. This fact has been confirmed throughout the history of the development of social work and has inevitably been reflected in practice. Social workers need to collaborate and coordinate, in everyday practice, with different services, agencies, institutions, and organizations. There is a legal framework for a multi-sector approach, namely for the participation of stakeholders from the governmental, non-governmental, civil, and private sectors, but also from the ranks of religious communities and individuals. The focus of this paper is to analyze the role of collaboration and coordination through the scope of theory and practice, in different areas of professional practice of social work. Collaboration is important on many different levels, as well as coordination of agendas designed by different stakeholders. Perceived as connective elements, collaboration and coordination make way for more efficient social activities, optimal use of resources, and timely social reaction to different issues and social needs of a specific local community. In a wider context, this also leads to raising the level of efficiency, which is a significant issue in contemporary social work practice. Furthermore, this paper will also shed a light on possibilities and limitations, causes, and reasons for collaboration, as well as on different kinds of collaboration and problems in the process of establishing and maintaining the collaboration. The paper also includes legal background and research focused on collaboration and coordination in social work.

Keywords: role; collaboration; coordination; kinds of collaboration; social work; practice

Adresa autorice
Authors' address

Nedreta Šerić
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
nedreta.seric@fpn.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.467

UDK 364.4:338.246.025

Primljeno: 30. 03. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Asim Pandžić

PREPREKE U OSTVARIVANJU SOCIJALNIH PRAVA IZ SISTEMA SOCIJALNE ZAŠTITE U ODNOSU NA OBLIK PRUŽANJA USLUGA

Rad ispituje pristup u ostvarivanju socijalnih prava iz socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini u odnosu na prepreke koje proizilaze iz oblika pružanja pomoći i usluga u institucijama sistema socijalne zaštite. Predstavljen je evropski koncept dobrog prakticanja socijalnih prava i prepreka u njihovom ostvarivanju. Pažnja je posebno posvećena preprekama koje se tiču menadžmenta i procedura u socijalnim institucijama. U radu su korištene metoda analize sadržaja i metoda ispitivanja. Uzorak je činilo ukupno 306 ispitanika sa područja Bosni i Hercegovine i to: 43 kreatora socijalne zaštite iz 23 institucije, 133 pružaoca usluga socijalne zaštite iz 40 institucija (114 iz centara za socijalni rad, 10 iz ustanova socijalne zaštite i 9 iz nevladinih organizacija) i 130 korisnika socijalne zaštite. U svrhu prikupljanja podataka konstruiran je poseban instrument u formi anketnih upitnika za svaku grupu ispitanika. Za analizu podataka i testiranje hipoteza korištena je tehnika sređivanja i statistička obrada podataka, uz korištenje statističkog paketa SPSS. Na osnovu analize empirijskih rezultata došlo se do zaključka da su u institucijama sistema socijalne zaštite Bosne i Hercegovine prisutne prepreke u odnosu na oblik pružanja pomoći i usluga koje utiču na ostvarivanje prava iz socijalne zaštite. Identifikovane prepreke se odnose na menadžment i procedure u institucijama socijalne zaštite, a tiču se neadekvatnog prijema korisnika, nepostojanja općih zadovoljavajućih uslova (tehnički, ljudski, finansijski...), neadekvatnosti informacionih programa, male zastupljenosti terenskog rada, kao i neusklađenosti radnog vremena sa potrebama korisnika.

Ključne riječi: socijalna prava; socijalna zaštita; socijalna pomoć; socijalne usluge; menadžment; prepreke

UVOD

Ljudsko blagostanje rezultat je općih uslova života unutar države, ali i na međunarodnom nivou. U skladu s tim države imaju obavezu da svojim građanima obezbijede minimum socijalnih prava potrebnih za ostvarenje ljudskog dostojanstva i standarda života. Ne postoji jedna jedinstvena definicija socijalnih prava. Općenito o socijalnim pravima možemo reći da su ona definirana u zakonima i propisima kojima se zadovoljavaju osnovne potrebe pojedinaca i grupa, te promoviraju socijalnu koheziju i solidarnost. Preciznije rečeno, socijalna prava se odnose na socijalnu zaštitu, stanovanje, zaposlenost, zdravstvenu zaštitu i obrazovanje (Puljiz 2005: 8).

Opći razvoj socijalnih prava na međunarodnom nivou ukazuje na izraženu tendenciju uspostavljanja pravnih obaveza za sve države da realiziraju programe koji garantiraju minimum ekonomskog, socijalnog i kulturnog blagostanja za sve građane (Vučinić 2001: 179). Osnovne ljudske potrebe su argument nedjeljivosti ljudskih prava. Koncept nedjeljivosti ljudskih prava vodi integralnoj zaštiti ljudskih prava, a toznači i socijalnih i ekonomskih prava. Na primjer, uz zaštitu prava na život ili prava na privatni i porodični život i dom štite se i prava na zdravlje ili pravo na stambeno zbrinjavanje, a pravom vlasništva štiti se i pravo na socijalnu sigurnost (International Commission of Jurists 2008: 65-72).

Na socijalna prava danas utiču različiti faktori, prvenstveno globalizacija, razni društveni procesi, te promjene u konceptu socijalne sigurnosti, ali i novi odnos pojedinca i države. U okolnostima savremenih društava već duže vrijeme izloženih recesiji, socijalna prava su, ako država svojom akcijom iza njih ne stoji, prva na udaru (Bačić 2013: 189). Neoliberalni uticaji i narasla klima individualizma podrivaju socijalnu koheziju savremenih društava. U uslovima globalizacije potrebno je više, a ne manje mjera socijalne politike. Nejednakost zahtijeva više socijalne pravde i redistribuciju resursa, a ugrožen ekonomski i socijalni položaj ljudi traži jačanje ekonomskih i socijalnih prava i sistema socijalne zaštite, kao i efikasan odgovor na sve manju dostupnost društvenih resursa većini ljudi. Istraživanja pokazuju da su raspoloživi resursi dovoljni za suzbijanje ekstremnog siromaštva, te da se to može postići odgovarajućom poreskom politikom i smanjenjem vojnih i drugih regresivnih izdataka (Oxfam International, 2017, prema Dokmanović 2017: 34).

Pristup socijalnim pravima i socijalni razvoj u Bosni i Hercegovini odvija se u međusobno protivrječnom djelovanju dva ključna faktora – unutrašnjeg pritiska za državnim intervencionizmom i vanjskog pritiska za redukcijom socijalnih troškova i liberalizacijom tržišta. U tom procesu posljednjih godina se u razvoju socijalnih prava

moгу identificirati tri tendencije. Prva, se odnosi na komodifikaciju socijalnih prava, odnosno postepenu privatizaciju, što znači da znatan dio odgovornosti za socijalnu sigurnost treba prenijeti s države na građane, porodice i organizacije civilnog društva. Tako građani svojim sredstvima u sve većoj mjeri participiraju u “kupovini” određenih prava socijalne sigurnosti u ovisnosti o svojim potrebama i materijalnim mogućnostima. Ovaj trend ima za posljedicu jačanje tržišnih elemenata u socijalnoj sigurnosti, ali i primjetnu socijalnu diferencijaciju unutar društva. Druga tendencija je odgovor na sve veću potražnju za socijalnim uslugama i probleme finansiranja, a vidljiva je u konstituiranju osnovne socijalnozaštitne mreže, odnosno utvrđivanju osnovnih standarda za sve građane (osnovna zdravstvena zaštita, prag siromaštva, univerzalizacija dječijih i porodičnih prava i sl.). Treća tendencija je vezana za “individualizaciju socijalnih prava”. Suština ove tendencije je utemeljenje ciljanih socijalnih prestacija, posebno u odnosu na ranjive i marginalizirane ciljne grupe (Gradaščević 2010: 135).

Dakle, poboljšanje pristupa socijalnim pravima u Bosni i Hercegovini podrazumijevalo bi aktivnosti u područjima socijalne zaštite i socijalnih usluga, ali i zaposlenosti i stanovanja. S tim u vezi glavno istraživačko pitanje ovoga rada odnosit će se na pristup socijalnim pravima iz sistema socijalne zaštite uzimajući u obzir prepreke koje se javljaju u vezi sa oblikom (načinom) pružanja pomoći i usluga u institucijama socijalne zaštite. U prvom dijelu rada predstaviti ćemo principe dobrog prakticiranja socijalnih prava i prepreke koje mogu uticati na njihovo ostvarivanje, te sistem socijalne zaštite u Bosni i Hercegovine i njegovo funkcioniranje s obzirom na primjenu prava i usluga. U drugom dijelu je opisana metodologija istraživanja, a u trećem dijelu rada predstavljani su rezultati istraživanja uz zaključna razmatranja na kraju.

PRISTUP I PREPREKE U PRIMJENI I PRAKTICIRANJU SOCIJALNIH PRAVA

Kako je ukazano u Strategiji za socijalnu koheziju Vijeća Evrope, da bi svaki član populacije imao koristi od svojih prava zahtijeva raznolike i kreativne politike i programe. Važno je napomenuti da su ljudska prava, samim tim i socijalna prava, ne-majorizirajuća (Donnelly 1994:19), odnosno da imaju za cilj zaštititi svakog pojedinca, a ne samo većinu ljudi ostavljajući neke isključenim. Prisupanje i realiziranje socijalnih prava i javnih socijalnih mjera ovisno je o tome da li one pružaju programe, uslove i resurse neophodne za provođenje i ostvarivanje socijalnih prava, te

u koliko su javne mjere podržane uslugama, beneficijama i koliko su na usluzi korisnicima.

Socijalnim uslugama se čini napor kako bi se omogućilo socijalno ugroženim pojedincima i porodicama da ostanu jednaki članovi društva, da koriste iste izvore, da žive nezavisno, u kontaktu sa drugim ljudima i u njihovoj prirodnoj sredini. U svjetlu toga potrebno je uspostaviti kriterije pomoću kojih će biti moguće utvrditi da li usluga promoviše lični rast i nezavisnost, odnosno samostalnost korisnika u prirodnoj mreži odnosa svoje lokalne zajednice. U svim EU dokumentima upravo socijalne usluge se navode kao ključni element socijalnog programa, jer imaju ključnu ulogu u poboljšanju kvaliteta života i osiguranju socijalne zaštite (Pandžić 2015: 21). U cilju prevazilaženja raznih izazova i barijera u pristupu socijalnim pravima Evropski komitet za socijalnu koheziju (CDCS) izradio je set od osam principa „dobrog prakticanja socijalnih prava“:¹ (1) pružanje usluga orijentiranih prema korisnicima; (2) omogućavanje, osposobljavanje i razvoj; (3) kvaliteta (adekvatnost, adekvatna dostupnost i adekvatna prihvatljivost); (4) integracija usluga i beneficija; (5) partnerstvo i uključenost; (6) transparentnost i otvorenost, (7) jednakost; (8) monitoring i sagledavanje rezultata implementacije.

Utvrđeno je, posebno u izvještajima specijaliziranih odbora te u izvještaju projekta HDSE (Duffy 1998), da formalno priznavanje nekoga socijalnog prava samo po sebi ne garantuje i njegovu primjenu u praksi. Proces primjene socijalnih prava vezan je za čitav niz prepreka ili barijera koje djeluju tako da ugrožavaju njihovo ostvarivanje. Često se ima utisak da je to zbog neke neadekvatnosti ili greške od strane pojedinaca ili grupa. To dovodi ne samo do pogrešnog razumijevanja same prirode socijalnih prava, nego također služi i da se opravdaju mjere, a, u isto vrijeme, propusti prepoznati kako izvjesni uslovi moraju biti ispunjeni kako bi ljudi mogli ostvariti svoja socijalna prava.

Prepreke se pojavljuju u cijelom lancu socijalnih prava, od samih njihovih oblika, preko procedura i resursa koji su potrebni za njihovo ostvarenje, do situacije samoga korisnika ili potencijalnog korisnika koji pokušava ostvariti svoje pravo. U najznačajnije prepreke koje ometaju ostvarenje socijalnih prava spadaju: prepreke vezane uz formu prava i prikladnost zakonskih i drugih odredbi, prepreke vezane uz neprikladan monitoring i primjenu, prepreke vezane uz resurse, prepreke koje stvaraju menadžment i procedure, prepreke u informiranju i komunikaciji, prepreke psihološke

¹ European Committee for Social Cohesion (2002), Report on Access to Social Rights, Strasbourg, 28-30 May 2002. Izvještaj je pripremila Mary Daly i može se preuzeti na stranici https://www.coe.int/.../source/MaryDaly_en.pdf

i sociokulturne prirode, prepreke nastale usljed nedovoljne pažnje posvećene ranjivim grupama ili zapostavljenim područjima.

Imajući u vidu fokus ovog rada posebnu pažnju ćemo posvetiti preprekama koje se tiču menadžmenta i procedura u socijalnim institucijama, a koje su povezane s oblikom (načinom) pružanja usluga (Evropski komitet za socijalnu koheziju 2002: 45). Kvalitet prijema korisnika i opći uslovi koji vladaju u javnim institucijama mogu, ako su lošeg kvaliteta, rezultirati negativnim iskustvom za tražioce prava i usluga i usporavati ih ili obeshrabriti u njihovom potraživanju. Ta prepreka se odnosi na manjak prisnosti, dugo čekanje, neprikladnost prostora prijema, nesigurnost mjesta i nepostojanje pomoćnih izlaza, složenost i indiskretnost procedura prilikom podnošenja zahtjeva, kao i dupliranje informacija. Korištenje novih tehnologija također može biti izvoriste problema za neke korisnike socijalnih usluga i beneficija, s obzirom na način njihova dodjeljivanja ili registriranje potražnje (informatizacija plaćanja, plaćanje virmanom u banci, itd.). Pored toga, postoje i etička pitanja u vezi sa upotrebom tehnologije (povjerljivost i etičko korištenje privatnih informacija).

Druga serija faktora koji mogu ugroziti ostvarivanje socijalnih prava odnosi se na nemogućnost osoba s invaliditetom, starih osoba i osoba koje žive u izoliranim područjima da dođu do nadležnih institucija. Posebno u obzir valja uzeti položaj osoba s invaliditetom koje nailaze na mnogostruke poteškoće, naročito u korištenju javnog prijevoza, pristupu objektima koji nisu prilagođeni osobama koje se slabo kreću, itd. Ove se osobe suočavaju i s drugim neprilikama, poput diskriminacije na tržištu rada, u edukaciji, stanovanju i sl. Nažalost, pristup od strane pružaoca usluga nerijetko je jednosmjernan – korisnici ili potencijalni korisnici „trebaju doći njima“. Općenito, pogrešno je pristup socijalnim pravima smatrati jednosmjernom operacijom pružaoca usluga, a da je obaveza korisnika i potencijalnih korisnika samo u obraćanju pružaocima usluga. U tom je pogledu simptomatično da su rijetke usluge koje se pružaju osobama u njihovu boravištu ili što bliže njemu. Također kao prepreka javlja se nesuglašenost vremena davanja usluga i radnog vremena korisnika.

SOCIJALNA PRAVA U SISTEMU SOCIJALNE ZAŠTITE U BOSNI I HERCEGOVINI

Izraz socijalna zaštita (social protection, protection sociale) najčešće se koristi u evropskim zemljama i obuhvaća naknade socijalnog osiguranja i socijalne pomoći, univerzalne naknade (dječji doplaci, socijalne penzije) te socijalne usluge. Tako shvaćena socijalna zaštita predstavljena je u širem smislu riječi i izjednačava se sa pojmom so-

cijalne sigurnosti obuhvatajući skup politika i mjera kojima je cilj smanjiti siromaštvo i ranjivost pojedinaca koji nisu sposobni raditi zbog hronične bolesti, trajne invalidnosti ili starosti te zaštititi najvećeg dijela stanovništva od određenih životnih rizika kao što su nezaposlenost, bolest, smrt hranitelja itd. U savremenim raspravama o socijalnoj politici socijalna zaštita se koristi kao još širi termin koji uključuje socijalnu sigurnost i socijalnu sigurnosnu mrežu (Puljiz i sar. 2008: 221). U zaključku Odbora stručnjaka Europske socijalne povelje kaže se da je socijalna sigurnost „socijalno najrazvijenije sredstvo socijalne zaštite...” (Samuel 1997: 321), iz čega proizlazi da je socijalna zaštita obuhvatnija od socijalne sigurnosti. Tradicionalno, u užem smislu, socijalna zaštita se poistovjećuje „sa službenim staranjem o sirotinji“ odnosno materijalnom potporom marginaliziranim društvenim grupama. Šira interpretacija socijalnu zaštitu povezuje sa svim socijalnim transferima, pa čak i s ukupnom praksom socijalnog razvoja (Mirjanić 1999). Takvo viđenje socijalne zaštite obuhvata sve državne i druge mjere kojima je cilj zaštita ranjivih grupa kao što su stari, bolesni, invalidi, nezaposleni, siromašni, porodice s djecom i slično.

Danas u Evropi vlada veliko šarenilo rješenja socijalne zaštite i načina obezbjeđenja socijalnih prava. Uzimajući u obzir različitost društveno-političkih konteksta u kojima se razvijala socijalna politika i socijalna zaštita, moguće je prepoznati različite vrijednosti na kojima su se zasnivale mjere socijalne politike i zaštite u ostvarivanju socijalnih prava građana. Za razliku od Evropske unije, socijalna zaštita u Bosni i Hercegovini se posmatra u njenom užem značenju kao državna i društveno organizirana djelatnost koja ima za cilj građanima u stanju socijalne potrebe obezbijediti minimum socijalne sigurnosti i definirana je Zakonima o socijalnoj zaštiti² (Pandžić, Karić 2016: 135). Osnove socijalne zaštite, oblici i metode, odnosno osnovna prava iz socijalne zaštite su regulirani na nivou entiteta i distrikta. Socijalna zaštita i socijalna pomoć u Bosni i Hercegovini jedinstven je sistem, premda je moguće naći i odvojeno posmatranje ovih oblasti i njihovo tretiranje kao zasebnih područja (Jones 1985; Hill 1996).

Postojeći sistem socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini, bez obzira na određene promjene, je u velikoj mjeri tradicionalan i temelji se na javnim ustanovama i finansijskim pomoćima zasnovanim na pravima (Pandžić, Karić 2013: 135). Osnovna filozofija postojećeg sistema je istrajavanje na praksi pružanja finansijske pomoći i institucionalnoj zaštiti socijalno ugroženih osoba. Tradicionalno, socijalna zaštita kod nas uključuje državnu brigu o najugroženijim socijalnim grupama, kojima je, osim

² U F BiH Zakonom o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i porodice sa djecom FBiH, U RS Zakonom o socijalnoj zaštiti i BD Zakonom o socijalnoj zaštiti.

socijalne pomoći, trebao specifičan, individualiziran pristup (osoba sa umanjenom životnom sposobnošću, nemoćni, stari i slično), te je tretirana kao uži dio socijalne sigurnosti.

U skladu sa ustavnim uređenjem Bosne i Hercegovine³ nijedna nadležnost iz oblasti socijalnih prava i socijalne politike nije pripala državi. Članom III/3. Ustava BiH eksplicitno se određuje da „sve vladine funkcije i nadležnosti koje nisu izričito dodijeljene institucijama BiH smatraju se funkcijama nadležnih entiteta“. Dakle, Ustavom BiH nisu dati prioriteti socijalnim pravima, niti su njime određeni principi upravljanja sistemom blagostanja u Bosni i Hercegovini, već se dozvoljava provođenje zasebnih socijalnih politika na području Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske a kasnije i Brčko Distrikta. Dakle, socijalna zaštita u Bosni i Hercegovini je decentralizirana i spada u nadležnost dva entiteta i Distrikta što ima za posljedicu veliku neujednačenost u pogledu organizacije i funkcioniranja. Pored toga, sistem socijalne zaštite dodatno je decentraliziran i neujednačen ustavnim uređenjem Federacije BiH. U Federaciji BiH socijalna zaštita je decentralizirana, uređena na nivou entiteta i na nivou kantona. Ustav Federacije BiH navodi da Federacija BiH ima isključivu nadležnost za utvrđivanje monetarne i fiskalne politike (član 1.), pitanja zdravstva i socijalne politike definirana su kao zajednička odgovornost Federacije BiH i kantona (član 2.(III)), dok se obrazovna politika, utvrđivanje stambene politike, politike pružanja komunalnih usluga, provođenje socijalne politike i uspostava službi socijalne zaštite daje u nadležnost kantona (član 4.). Imajući u vidu složenost sistema socijalne zaštite, koji se sastoji od 13 gotovo nezavisnih sistema s niskim nivoom međusobne koordinacije, očekivati je u takvom kontekstu i pojavu nejednakog ostvarenja socijalnih prava i socijalne sigurnosti.

Bosna i Hercegovina kao potencijalna kandidatkinja za članstvo u Evropskoj uniji⁴, preuzela je obaveze da usaglasi svoje standarde s evropskim. No ni danas ne postoji dovoljna podrška glavnim socijalnim reformskim prioritetima. Za uspješan proces socijalnih reformi neophodna je zajednička vizija o njihovom pravcu kretanja, kako bi se uspostavio funkcionalan i efikasan sistem socijalne politike, te stvorili bolji uslovi za rad socijalnog menadžmenta (Pandžić, Karić 2012: 92). Bosna i Hercegovina je ratificirala sve važnije dokumente OUN i međunarodne konvencije o ljudskim pravima, uključujući i Evropsku konvenciju o zaštiti ljudskih prava i

³ Ustav Bosne i Hercegovine je sastavni dio Dejtonskog mirovnog sporazuma (Anex 4) potpisanog 25. novembra 1995. godine. Prema Ustavu Država Bosna i Hercegovina se sastoji od dva entiteta a naknado je uspostavljan i Brčko Distrik kao zasebna administrativna jedinica.

⁴ Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju koji je potpisala u junu 2008. godine.

temeljnih sloboda koja ima prioritet nad svim domaćim zakonima. Ustav BiH također sadrži većinu principa iz ovih konvencija o ljudskim pravima, te garantira da će oni biti iznad domaćeg zakonodavstva. Iako su sve konvencije direktno primjenjive, njihovu provedbu u praksi treba značajno poboljšati. Najznačajniji dokumenti u pogledu socijalnih prava koje je BiH ratificirala su Evropska socijalna povelja iz 1961. godine⁵ i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima.⁶ Pored toga BiH je ratificirala još i niz konvencija donesenih od strane Ujedinjenih nacija, a koje se tiču socijalnih prava.

Kako smo već naveli, prava iz socijalne zaštite građana zagarantirana su entitet-skim zakonima i zakonom Distrikta o socijalnoj zaštiti. Prava koja su zagarantirana u Federaciji BiH⁷ su: novčana i druga materijalna pomoć koju čine stalne novčane pomoći, novčane naknade sa pomoć i njegu od strane drugog lica i druge materijalne pomoći; osposobljavanje za život i rad; smještaj u drugu porodicu; smještaj u ustanove socijalne zaštite; usluge socijalnog i drugog stručnog rada; kućna njega i pomoć u kući. Prava iz socijalne zaštite u RS⁸ su: novčana pomoć, dodatak za pomoć i njegu od strane drugog lica, podrška u izjednačavanju mogućnosti djece i omladine sa smetnjama u razvoju, smještaj u ustanovu, zbrinjavanje u hraniteljsku porodicu, pomoć i njega u kući, dnevno zbrinjavanje, jednokratna novčana pomoć i savjetovanje. U Brčko distriktu BiH⁹ prava iz socijalne zaštite su: usluge socijalnog i drugog stručnog rada; novčana i druga materijalna pomoć; osposobljavanje za život i rad maloljetnih lica s posebnim potrebama i odraslih invalidnih lica; smještaj u ustanovu socijalne zaštite ili u drugu porodicu; kućna njega i pomoć u kući.

Zagarantirani nivo socijalnih prava u BiH je mnogo lošiji od evropskog prosjeka. Postoje nedovoljno jasno definirane odgovornosti javnih vlasti u vezi sa obezbjeđenjem zagarantiranog nivoa prava. Zakonodavstvo iz oblasti socijalne zaštite ne obezbjeđuje u dovoljnoj mjeri diskreciono pravo stručnih radnika da na osnovu objektivne stručne procjene donose odluke o dodjeljivanju pomoći i pružanju usluga. Više se posvećuje pažnja formalnom ispunjenju određenih zakonskih klauzula. Sve to u javnosti proizvodi percepciju da oni koji su u najvećoj potrebi imaju najveće poteškoće da prava i ostvare. Sve ovo upućuje na potrebu dodatnog utvrđivanja i otkla-

⁵ Bosna i Hercegovina ja ratificirala Evropsku socijalnu povelju 2008. godine, ali ne u cijelosti.

⁶ Usvojen i otvoren za potpis, ratifikaciju i pristupanje Rezolucijom Generalne skupštine 2200A (XXI) od 16. decembra 1966, stupio na snagu 3. januara 1976. u skladu sa članom 27.

⁷ Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i porodice sa djecu („Službene novine F BiH“ broj: 36/99, 54/04, 39/06, 14/09)

⁸ Zakonom o socijalnoj zaštiti („Sl glasnik Republike Srpske“ br 37/12)

⁹ Zakonom o socijalnoj zaštiti („Službeni glasnik Brčko Distrikta“, broj 01/03, 4/04, 19/07 i 2/08)

njanja prepreka u sistemu socijalne zaštite kada je u pitanju ostvarivanje socijalnih prava.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja: Uzimajući u obzir da dobro prakticiranje socijalnih prava podrazumijeva pružanje socijalnih usluga u kojem su orklonjene prepreka u odnosu na način njihovog pružanja, predmet istraživanja smo definirali kao: *ispitivanje pristupa u ostvarivanju socijalnih prava iz socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini u odnosu na prepreke koje su u vezi sa oblikom pružanja pomoći i usluga u institucijama sistema socijalne zaštite.*

Opća hipoteza: Pretpostavlja se da u institucijama sistema socijalne zaštite Bosne i Hercegovine nisu prisutne prepreke u odnosu na oblik pružanja pomoći i usluga koje bi uticale na ostvarivanje prava iz socijalne zaštite.

Uzorak ispitanika: U okviru empirijskog istraživanja opredijelili smo se za stratifikovani uzorak vodeći računa o proporcionalnoj teritorijalnoj zastupljenosti institucija socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini, kao i proporcionalnoj zastupljenosti ispitanika u odnosu na dob, spol, vrstu usluge i druge relevantne faktore. Uzorak je činilo ukupno 306 ispitanika i to: 43 kreatora socijalne zaštite iz 23 institucije, 133 pružaoca usluga socijalne zaštite iz 40 institucija (114 iz centara za socijalni rad, 10 iz ustanova socijalne zaštite i 9 iz nevladinih organizacija) i 130 korisnika socijalne zaštite.

Metode istraživanja: U ovom istraživanju su korištene metoda analize sadržaja i metoda ispitivanja. Korištene statističke tehnike u istraživanju su: t-testiranje, survey, skaliranje te sređivanje i statistička obrada podataka. Za analizu podataka i testiranje hipoteza korištena je tehnika sređivanja i statistička obrada podataka, uz korištenje statističkog paketa SPSS 17.0.

Način istraživanja i obrade podataka: U svrhu prikupljanja podataka konstruiran je poseban instrument u formi anketnih upitnika, a ispitivanje je izvršeno terenski. S obzirom na tri grupe ispitanika kreirani su posebni anketni upitnici za svaku grupu, te indikatori vezano za oblik pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite primjereno svakoj grupi ispitanika. Korištene su tvrdnje strukturiranog tipa s višestrukim izborom i to Likertova ljestvica od 7 odgovora. Naime, ispitanicama je ponuđen niz tvrdnji te se od njih tražilo da izraze nivo slaganja. Odgovori su kodirani brojevima od 1 do 7, pri čemu 1 označava izuzetno lošije od prosjeka, a 7 izuzetno bolje od prosjeka. Nakon prikupljenih podataka i dobijenih rezultata vršene su analize i mjerenja. Na

rezultatima mjerenja izvodile su se sljedeće statističke operacije: *Sažimanje podataka*, izračunavanjem distribucije frekvencije, mjere centralne vrijednosti, mjere varijabilnosti; *Određivanje značajnosti*, izvedeno je na dva načina: *t*-testom značajnosti razlika inicijalnog (početnog) i finalnog (završnog) stanja, te univarijantnom analizom varijanse (skraćeno ANOVA) ili jednofaktorska analiza varijanse; *Određivanje relacija* između skupa nezavisnih varijabli na jednu zavisnu varijablu ili međusobne relacije između sistema varijabli dva različita prostora u okviru jedne grupe ispitanika, izvodilo se serijom klasičnih *regresionih analiza* (metoda Enter i Stepwise); *Utvrdjivanje strukture* izvodilo se izračunavanjem karakterističnih korjenova matrica interkorelacija.

EMPIRIJSKI REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Imajući u vidu fokus ovog istraživanja koji se odnosi na prepreke koje se tiču menadžmenta i procedura u institucijama socijalne zaštite, a koje su u vezi sa oblikom pružanja usluga, definirani su indikatori (*Tabela 1 i 6*) kojima se utvrđuje kvaliteta prijema korisnika u institucije socijalne zaštite, raspoloživost korisnih informacionih tehnologija u institucijama, a u cilju poboljšanja pružanja usluga, zatim obezbjeđenost povjerljivosti informacija, kompletno sagledavanje potrebe uzimajući kao polaznu tačku integritet osobe i njene potrebe, te postojanje adekvatnih uslova za specifične kategorije korisnika. S obzirom na sličnost u indikatorima između kreatora i pružaoca usluga socijalne zaštite, njih smo predstavili u jednoj tabeli (10 indikatora), dok smo posebne indikatore definirali za korisnike socijalne zaštite (5 indikatora).

Analizom indikatora oblika (načina) pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite za kreatore i pružaoca usluga socijalne zaštite (*Tabela 1*) utvrđeno je da se oni grupišu u tri veće podgrupe i to: (1) indikatori adekvatnog prijema korisnika u institucijama socijalne zaštite; zastupljenosti odgovarajućih općih uslova (tehnički, ljudski, finansijski...) u institucijama socijalne zaštite koji utiču na ostvarivanje svrhe i cilja institucija; korištenje informacione tehnologije u cilju poboljšanja pružanja usluga i ostvarivanja prava iz socijalne zaštite (informatizacija, kompjuterizacija isplata, direktne uplate na bankovni račun, baze podataka); zastupljenosti rada terenskih službi koje nastoje da dođu ljudima i pruže im usluge; usklađenosti rada institucija socijalne zaštite sa radnim vremenom korisnika; (2) indikatori da korištena informaciona tehnologija narušava privatnost i povjerljivost informacija; da je pristup za ostvarivanje prava iz socijalne zaštite otežan za posebne kategorije (invalidi, stare osobe, osobe iz udaljenih krajeva); da je pristup institucija socijalne zaštite tako

shvaćen da pružaoci usluga (uposljeni osoblje) smatraju da "korisnici trebaju doći njima" u traženju pomoći i (3) indikatora da korištena informacijska tehnologija ograničava pristup pravima, pomoćima i uslugama i da su eventualno postojeći informacijski programi neusklađeni sa potrebom prihvatanja individue kao cjelovite osobe sa svim njenim potrebama.

Provjera pouzdanosti mjerne skale od 10 indikatora oblika pružanja pomoći i usluga od strane *kreitora socijalne zaštite* (Tabela 1) Kronbahovim koeficijentom **ALFA = 0.74**, ukazuje na dobru pouzdanost i unutrašnju saglasnost skale za ovaj uzorak ispitanika. Izračunata aritmetička sredina (M) svih 10 indikatora od 3,56 pokazuje da su oblici pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite, po ocjeni kreitora socijalne zaštite, ispod prosjeka. Vrijednost standardne devijacije (SD) od 1,17 ukazuje da je rasipanje oko aritmetičke sredine veće, što potvrđuje i koeficijent varijabilnosti (CV) od 32,9%, pa je time i slabiji homogenost dobijenih rezultata.

Tabela 1. Mjere centralne tendencije, varijabilnosti i distribucije frekvencije obilježja oblika pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite

Oblik pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite		N	M	SD	R	1 (%)	2 (%)	3 (%)	4 (%)	5 (%)	6 (%)	7 (%)
U kojoj mjeri je adekvatan prijem korisnika u institucijama socijalne zaštite	Kreitori	43	4.26	1.0	5	0.0	4.7	11.6	53.5	16.3	11.6	2.3
	Pružaoци usluga	133	5.21	1.4	6	0.0	1.5	7.5	23.3	24.8	20.3	22.6
U kojoj mjeri su u institucijama socijalne zaštite zastupljeni odgovarajući opći uslovi (tehnički,	Kreitori	43	3.86	1.1	5	0.0	4.7	39.5	30.2	18.6	4.7	2.3
U kojoj mjeri se koristi informacijska tehnologija u cilju poboljšanja pružanja usluga i ostvarivanja prava iz socijalne zaštite (informatizacija, kompjuterizacija isplata, direktne uplate na bankovni račun, baze podataka)	Kreitori	43	3.95	1.1	5	0.0	7.0	32.6	27.9	25.6	4.7	2.3
	Pružaoци usluga	133	4.50	1.5	6	4.5	3.8	14.3	27.1	24.8	15.8	9.8
U kojoj mjeri korištena informacijska tehnologija ograničava pristup pravima, pomoćima i uslugama	Kreitori	43	3.00	1.1	6	11.6	14.0	46.5	23.3	2.3	2.3	0.0
	Pružaoци usluga	133	3.19	1.3	6	15.8	12.0	24.8	35.3	9.8	1.5	0.8
U kojoj mjeri korištena informacijska tehnologija narušava privatnost i povjerljivost informacija	Kreitori	43	3.26	1.1	5	2.3	25.6	34.9	20.9	14.0	2.3	0.0
	Pružaoци usluga	133	3.02	1.5	6	19.5	24.1	18.0	18.0	15.0	4.5	0.8
U kojoj mjeri su postojeći informacijski programi usklađeni sa potrebom prihvatanja individue kao cjelovite osobe sa svim njenim potrebama	Kreitori	43	3.30	1.1	4	9.3	9.3	30.2	44.2	7.0	0.0	0.0
	Pružaoци usluga	133	3.82	1.3	6	5.3	6.8	26.3	39.1	12.0	6.0	4.5
U kojoj mjeri je pristup za ostvarivanje prava iz socijalne zaštite otežan za posebne kategorije (invalidi, stare osobe, osobe iz udaljenih krajeva)	Kreitori	43	3.33	1.1	5	2.3	23.3	32.6	25.6	14.0	2.3	0.0
	Pružaoци usluga	133	3.59	1.4	6	8.3	12.8	24.1	33.8	13.5	3.0	4.5

U kojoj mjeri je pristup institucija socijalne zaštite tako shvaćen da pružaoci usluga (uposljeni osoblje) smatraju da "korisnici trebaju doći njima" u traženju pomoći	Kreatori	43	3.42	1.3	5	7.0	18.6	18.6	44.2	4.7	7.0	0.0
	Pružaoци usluga	133	3.23	1.4	6	12.8	21.1	24.8	19.5	17.3	3.0	1.5
U kojoj mjeri je zastupljen rad terenskih službi koje nastoje da dođu ljudima i pruže im usluge i pomoći	Kreatori	43	3.58	1.3	5	0.0	23.3	25.6	30.2	14.0	4.7	2.3
	Pružaoци usluga	133	4.46	1.6	6	3.0	4.5	23.3	23.3	21.8	6.8	17.3
U kojoj mjeri je rad institucija socijalne zaštite usklađen sa radnim vremenom korisnika	Kreatori	43	3.60	1.5	6	9.3	14.0	25.6	23.3	18.6	4.7	4.7
	Pružaoци usluga	133	4.83	1.7	6	5.3	0.8	15.8	23.3	18.0	12.8	24.1

Napomena: (1) - izuzetno lošije od prosjeka; (2) - mnogo lošije od prosjeka; (3) - lošije od prosjeka; (4) – prosječno; (5) - bolje od prosjeka; (6) - mnogo bolje od prosjeka; (7) - izuzetno bolje od prosjeka

Prema ocjeni kreatora socijalne zaštite *iznad prosjeka* je adekvatan prijem korisnika u institucijama socijalne zaštite. *Ispod prosjeka* je ocijenjeno korištenje informacionih tehnologija u cilju poboljšanja pružanja usluga i ostvarivanja prava iz socijalne zaštite (informatizacija, kompjuterizacija isplata, direktne uplate na bankovni račun, baze podataka), kao i zastupljenost odgovarajućih općih uslova (tehnički, ljudski, finansijski...) u institucijama socijalne zaštite koji utiču na ostvarivanje svrhe i cilja institucija. *Lošije od prosjeka* je ocijenjena usklađenost rada institucija socijalne zaštite sa radnim vremenom korisnika, zastupljenost rada terenskih službi koje nastoje da dođu ljudima i pruže im usluge i pomoći, te pristup institucija socijalne zaštite tako shvaćen da pružaoci usluga (uposljeni osoblje) smatraju da „korisnici trebaju doći njima“ u traženju pomoći. *Mnogo lošije od prosjeka* ocijenjeno je da korištena informaciona tehnologija ograničava pristup pravima, pomoćima i uslugama i narušava privatnost i povjerljivost informacija, da su postojeći informacioni programi usklađeni sa potrebom prihvatanja individue kao cjelovite osobe sa svim njenim potrebama, te da je pristup za ostvarivanje prava iz socijalne zaštite otežan za posebne kategorije (invalidi, stare osobe, osobe iz udaljenih krajeva).

Faktorska struktura oblika pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite *prema ocjeni kreatora socijalne zaštite* dobijena je primjenom Gutman-Kajzerovog kriterija za zaustavljanje ekstrakcije latentnih dimenzija (sa karakterističnim vrijednostima LAMBDA – eigenvalue preko 1), odnosno za određivanje broja značajnih komponenata korelacione matrice manifestnih pokazatelja (Tabela 2), što omogućuje da se intencionalni predmet mjerenja skupa manifestnih pokazatelja od 10 varijabli oblika pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite, prilično razumljivo, s obzirom na metodološku intenciju redukuje na „tri latentne dimenzije“ koje objašnjavaju oko 76% jedinstvene predstave o predmetu mjerenja, tj. oblika pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite, a da je u preostalih 24% riječ o specifičnim aspektima ili o grešci.

Tabela 2: Karakteristični korjenovi (LAMBDA) matrice interkorelacije oblika pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite

	LAMBDA	%	% KUMULAT.
1	3.447	34.466	34.47
2	1.953	19.528	33.99
3	1.252	12.524	66.52

Da bi se utvrdila realna struktura latentnih *oblika pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite* izvedena je rotacija glavnih komponenata u oblimin-kosougaoni položaj. Na osnovu te transformacije izračunate su koordinate vektora manifestnih pokazatelja na oblimin faktore – matrica sklopa (*Tabela 3*), korelacije između manifestnih pokazatelja i oblimin faktora – matrica strukture i interkorelacije između tako izolovanih oblimin faktora (sve tabele zbog obimnosti nisu unijete u rad).

Tabela 3: Matrica sklopa oblika pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite

R.b.	Parametar	OBL 1	OBL 2	OBL 3
1.	Adekvatan prijem korisnika u institucijama socijalne zaštite	.75	-.17	-.01
2.	Opći uslovi u institucijama socijalne zaštite	.79	-.06	.14
3.	Informaciona tehnologija u ostvarivanju prava	.90	.05	.07
4.	Informaciona tehnologija u ograničavanju pristupa pravima	.13	.76	-.22
5.	Informaciona tehnologija narušava privatnost	.01	.80	.33
6.	Usklađenost informacionog programa sa potrebama korisnika	.74	.19	-.01
7.	Ostvarivanje prava otežano za posebne kategorije	-.08	.76	-.04
8.	Pristup instituciji otežan u traženju pomoći i usluga	-.43	.34	.56
9.	Zastupljenost rada terenskih službi u pružanju pomoći	.19	-.39	.73
10.	Rad institucija usklađen sa radnim vremenom korisnika	.35	.04	.67

Na osnovu analize utvrđeno je postojanje tri oblimin faktora. *Prvi (oblimin) faktor* je *oblik institucionalnog omogućavanja prava*, a definisan je indikatorima adekvatnog prijema korisnika u institucijama socijalne zaštite; zastupljenosti odgovarajućih općih uslova (tehnički, ljudski, finansijski...) u institucijama socijalne zaštite koji utiču na ostvarivanje svrhe i cilja institucija; korištenja informacione tehnologije u cilju poboljšanja pružanja usluga i ostvarivanja prava iz socijalne zaštite (informatizacija, kompjuterizacija isplata, direktne uplate na bankovni račun, baze podataka); zastupljenosti rada terenskih službi koje nastoje da dođu ljudima i pruže im usluge i pomoći; usklađenosti rada institucija socijalne zaštite sa radnim vremenom korisnika. *Drugi (oblimin) faktor* je *oblik individualnog ograničavanja prava*, a definisan je indikatorima kojima korištenje informacione tehnologije narušava privatnost i povjerljivost informacija; pristup za ostvarivanje prava iz socijalne zaštite otežan je za posebne kategorije (invalidi, stare osobe, osobe iz udaljenih krajeva); pristup institucija socijalne zaštite je tako shvaćen da pružaoci usluga (uposlano osoblje)

smatraju da "korisnici trebaju doći njima" u traženju pomoći. *Treći (oblimin) faktor je oblik informacionog ograničavanja prava*, a definisan je indikatorima kojima korištena informaciona tehnologija ograničava pristup pravima, pomoćima i uslugama i da su eventualno postojeći informacioni programi neusklađeni sa potrebom prihvatanja individue kao cjelovite osobe sa svim njenim potrebama.

Odgovori *kreatora socijalne zaštite* nas upućuju na zaključak da postoje faktori ograničenja u obliku pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite, te da se na osnovu toga može **odbaciti** hipoteza *da u institucijama sistema socijalne zaštite Bosne i Hercegovine nisu prisutne prepreke u odnosu na oblik pružanja pomoći i usluga koje bi uticale na ostvarivanje prava iz socijalne zaštite*.

Provjera pouzdanosti mjerne skale od 10 indikatora oblika pružanja pomoći i usluga od strane **pružaoca usluga socijalne zaštite** (Tabela 1) Kronbahovim koeficijentom **ALFA = 0.60**, ukazuje na osrednju pouzdanost i unutrašnju saglasnost skale za ovaj uzorak ispitanika. Izračunata aritmetička sredina (M) svih 10 indikatora od 4,03 pokazuje da su oblici pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite, po ocjeni implementatora socijalne zaštite, prosječni. Vrijednost standardne devijacije (SD) od 1,46 ukazuje da je rasipanje oko aritmetičke sredine veće, što potvrđuje i koeficijent varijabilnosti (CV) od 36,2%, a time je i slabija homogenost dobijenih rezultata.

Prema ocjeni pružaoca usluga socijalne zaštite *mnogo bolje od prosjeka* je adekvatan prijem korisnika u institucijama socijalne zaštite kao i usklađenost rada institucija socijalne zaštite sa radnim vremenom korisnika. *Iznad prosjeka* je ocijenjeno korištenje informacione tehnologije u cilju poboljšanja pružanja usluga i ostvarivanja prava iz socijalne zaštite (informatizacija, kompjuterizacija isplata, direktne uplate na bankovni račun, baze podataka), zastupljenost rada terenskih službi koje nastoje da dođu ljudima i pruže im usluge i pomoći, te da su zastupljenost odgovarajućih općih uslova (tehnički, ljudski, finansijski...) u institucijama socijalne zaštite koji utiču na ostvarivanje svrhe i cilja institucija. *Lošije od prosjeka* je ocijenjeno da su postojeći informacioni programi usklađeni sa potrebom prihvatanja individue kao cjelovite osobe sa svim njenim potrebama, te da je pristup ostvarivanju prava iz socijalne zaštite otežan za posebne kategorije (invalidi, stare osobe, osobe iz udaljenih krajeva). Dok je *mnogo lošije od prosjeka* ocijenjeno da korištena informaciona tehnologija ograničava pristup pravima, pomoćima i uslugama i narušava privatnost i povjerljivost informacija, te da je pristup institucija socijalne zaštite tako shvaćen da pružaoci usluga (uposlano osoblje) smatraju da "korisnici trebaju doći njima" u traženju pomoći.

Faktorska struktura oblika pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite *prema ocjeni pružaoca usluga socijalne zaštite* dobijena je primjenom Gutman-Kajzerovog kriterija za zaustavljanje ekstrakcije latentnih dimenzija (sa karakterističnim vrijednostima LAMBDA – eigenvalue preko 1), odnosno za određivanje broja značajnih komponenata korelacione matrice manifestnih pokazatelja (*Tabela 4*), što omogućuje da se intencionalni predmet mjerenja skupa manifestnih pokazatelja od 10 varijabli *oblika pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite*, prilično razumljivo, s obzirom na metodološku intenciju redukuje na „tri latentne dimenzije“ koje objašnjavaju oko 66,5 odsto jedinstvene predstave o predmetu mjerenja, tj. oblika pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite, a da je u preostalih 33,5 odsto riječ o specifičnim aspektima ili o grešci.

Tabela 4: Karakteristični korjenovi (LAMBDA) matrice interkorelacije oblika pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite

	LAMBDA	%	% KUMULAT.
1	3.447	34.466	34.47
2	1.953	19.528	33.99
3	1.252	12.524	66.52

Da bi se utvrdila realna struktura latentnih *oblika pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite* izvedena je rotacija glavnih komponenata u oblmin-kosougaoni položaj. Na osnovu te transformacije izračunate su koordinate vektora manifestnih pokazatelja na oblmin faktore – matrica sklopa (*Tabela 5*), korelacije između manifestnih pokazatelja i oblmin faktora – matrica strukture i interkorelacije između tako izolovanih oblmin faktora (sve tabele zbog obimnosti nisu unijete u rad).

Tabela 5: Matrica sklopa oblika pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite

R.b.	Parametar	OBL 1	OBL 2	OBL 3
1.	Adekvatan prijem korisnika u institucijama socijalne zaštite	.75	-.17	-.01
2.	Opći uslovi u institucijama socijalne zaštite	.79	-.06	.14
3.	Informaciona tehnologija u ostvarivanju prava	.90	.05	.07
4.	Informaciona tehnologija u ograničavanju pristupa pravima	.13	.76	-.22
5.	Informaciona tehnologija narušava privatnost	.01	.80	.33
6.	Usklađenost informacionog programa sa potrebama korisnika	.74	.19	-.01
7.	Ostvarivanje prava otežano za posebne kategorije	-.08	.76	-.04
8.	Pristup instituciji otežan u traženju pomoći i usluga	-.43	.34	.56
9.	Zastupljenost rada terenskih službi u pružanju pomoći	.19	-.39	.73
10.	Rad institucija usklađen sa radnim vremenom korisnika	.35	.04	.67

Na osnovu analize utvrđeno je postojanje tri oblmin faktora. *Prvi (oblmin) faktor je oblik institucionalnog omogućavanja prava*, a definišu ga indikatori adekvatnog prijema korisnika u institucijama socijalne zaštite; zastupljenosti odgovarajućih općih

uslova (tehnički, ljudski, finansijski...) u institucijama socijalne zaštite koji utiču na ostvarivanje svrhe i cilja institucija; korištenja informacione tehnologije u cilju poboljšanja pružanja usluga i ostvarivanja prava iz socijalne zaštite (informatizacija, kompjuterizacija isplata, direktne uplate na bankovni račun, baze podataka); postojeći informacioni programi usklađeni sa potrebom prihvatanja individue kao cjelovite osobe sa svim njenim potrebama. *Drugi (oblimin) faktor* je *oblik individualnog ograničavanja prava*, a definisan je indikatorima kojima korištenje informacione tehnologije narušava privatnost i povjerljivost informacija; pristup za ostvarivanje prava iz socijalne zaštite otežan je za posebne kategorije (invalidi, stare osobe, osobe iz udaljenih krajeva); informaciona tehnologija ograničava pristup pravima, pomoćima i uslugama. *Treći (oblimin) faktor* je *oblik individualnog omogućavanja prava*, a definisan je indikatorima zastupljenosti rada terenskih službi koje nastoje da dođu ljudima i pruže im usluge i pomoći; usklađenosti rada institucija socijalne zaštite sa radnim vremenom; pristup institucija socijalne zaštite je tako shvaćen da pružaoci usluga (uposlano osoblje) smatraju da "korisnici trebaju doći njima" u traženju pomoći.

Odgovori *pružaoca usluga socijalne zaštite* upućuju na zaključak da djelimično postoje faktori ograničenja u obliku pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite te da se na osnovu toga može **odbaciti** hipoteza *da u institucijama sistema socijalne zaštite Bosne i Hercegovine nisu prisutne prepreke u odnosu na oblik pružanja pomoći i usluga koje bi uticale na ostvarivanje prava iz socijalne zaštite.*

Provjera pouzdanosti mjerne skale od 5 indikatora oblika pružanja pomoći i usluga od strane *korisnika socijalne zaštite* (Tabela 6) Kronbahovim koeficijentom **ALFA** = **0.77** ukazuje na dobru pouzdanost i unutrašnju saglasnost skale za ovaj uzorak ispitanika, bez obzira na mjernu skalu manju od 10 stavki. Izračunata aritmetička sredina (M) svih 5 indikatora od 4,92 pokazuje da su oblici pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite, po ocjeni korisnika socijalne zaštite, prosječni. Vrijednost standardne devijacije (SD) od 1,78 ukazuje da je rasipanje oko aritmetičke sredine veće, što potvrđuje i koeficijent varijabilnosti (CV) od 36,2%, a time je i slabija homogenost dobijenih rezultata.

Tabela 6: Mjere centralne tendencije, varijabilnosti i distribucije frekvencije obilježja oblika pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite

Oblik pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite	N	M	SD	R	1 (%)	2 (%)	3 (%)	4 (%)	5 (%)	6 (%)	7 (%)
Kako procjenjujete koliko je bio kvalitetan Vaš prijem u instituciju socijalne zaštite u kojoj ostvarujete pomoć/uslugu	130	5.23	1.5	6	2.3	4.6	3.8	20.0	16.9	30.8	21.5
Kako procjenjujete atmosferu u toku rada sa stručnim radnikom institucije socijalne zaštite u kojoj ostvarujete pomoć/uslugu	130	5.29	1.5	5	2.3	1.5	9.2	15.4	22.3	21.5	27.7
Kako procjenjujete, koliko je zastupljen pristup u instituciji socijalne zaštite da "korisnici trebaju doći njima" u traženju pomoći/ usluge	130	4.50	2.0	6	12.3	9.2	8.5	19.2	8.5	21.5	20.8
Koliko često su Vas posjetili predstavnici institucije od vremena kada ste podnijeli zahtjev za ostvarenje prava na pomoć/ uslugu	130	4.18	2.2	6	17.7	9.2	13.1	14.6	8.5	16.9	20.0
Koliko Vam odgovara radno vrijeme institucije i koliko je ono usklađeno sa Vašim mogućnostima i potrebama	130	5.40	1.7	6	2.3	6.9	8.5	8.5	10.0	32.3	31.5

Napomena: (1) - izuzetno lošije o prosjeka ; (2) - mnogo lošije od prosjeka; (3) - lošije od prosjeka; (4) – prosječno; (5) - bolje od prosjeka; (6) - mnogo bolje od prosjeka; (7) - izuzetno bolje od prosjeka

Prema ocjeni korisnika socijalne zaštite *mного bolje od prosjeka* je ocijenjeno da je rad institucija socijalne zaštite usklađen sa radnim vremenom korisnika, te da je kvalitetan prijem korisnika u institucijama socijalne zaštite u prijatnoj atmosferi. *Iznad prosjeka* je ocijenjeno da je pristup institucija socijalne zaštite tako shvaćen da pružaoci usluga (uposlano osoblje) smatraju da „korisnici trebaju doći njima“ u traženju pomoći i zastupljenost rada terenskih službi koje nastoje da dođu ljudima i pruže im usluge i pomoći.

Odgovori korisnika socijalne zaštite nas upućuju na zaključak da ne postoje faktori ograničenja u obliku pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite te da se na osnovu toga može **potvrditi** hipoteza da u institucijama sistema socijalne zaštite Bosne i Hercegovine nisu prisutne prepreke u odnosu na oblik pružanja pomoći i usluga koje bi uticale na ostvarivanje prava iz socijalne zaštite.

ANALIZA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

U odnosu na oblik pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite u BiH istraživanjem je utvrđeno da postoje prepreke koje otežavaju pristup socijalnim pravima iz sistema socijalne zaštite. Faktorskom analizom uspostavljeni su ključni i povezani faktori koji utiču na pristup pravima iz sistema socijalne zaštite: (1) faktor oblik institucionalnog omogućavanja prava, (2) faktor oblik individualnog ograničavanja prava,

(3) faktor oblik informacionog ograničavanja prava, (4) faktor oblik individualnog omogućavanja prava.

Istraživanje nadalje pokazuje da su najveće prepreke za ostvarivanje prava iz sistema socijalne zaštite odnose na to da institucije socijalne zaštite ne obezbjeđuju adekvatan prijem korisnika, niti su u njima zastupljeni odgovarajući opći uslovi (tehnički, ljudski, finansijski...), što može uticati na negativno iskustvo tražitelja pomoći, te ih može obeshrabriti u ostvarivanju svojih prava, a za posljedicu može imati neispunjavanje svrhe i cilja institucija. Korišteni informacioni programi u institucijama nisu usklađeni sa potrebom prihvatanja individue kao cjelovite osobe sa svim njenim potrebama, već njihove potrebe tretiraju kao fragmentirane, nasuprot holističkom pristupu koji je usmjeren na cjelovitu ličnost i potrebe korisnika. Institucije, također, nedovoljno koriste informacionu tehnologiju u cilju poboljšanja pružanja usluga i ostvarivanja prava iz socijalne zaštite (informatizacija, kompjuterizacija isplata, direktne uplate na bankovni račun, baze podataka). Od strane pružaoca usluga u institucijama uvriježen je pristup da *„korisnici trebaju doći njima“* u traženju pomoći, tako da je prisutna nazadovoljavajuća zastupljenost terenskog rada, odnosno terenskih službi koje nastoje da dođu ljudima i pruže im pomoć i usluge. Na taj način posebno je otežan pristup u ostvarivanju prava iz socijalne zaštite za kategorije invalidnih osoba, starijih osoba te osoba iz udaljenih krajeva. Pogrešno je pristup pravima općenito smatrati jednosmjernom operacijom pružaoca usluga, a da je obaveza korisnika i potencijalnih korisnika samo u obraćanju davaocima usluga. Pored toga ograničavajući faktor je i radno vrijeme institucija socijalne zaštite koje je loše usklađeno sa potrebama korisnika, odnosno postoji neusaglašenost vremena davanja usluga u institucijama socijalne zaštite i radnog vremena korisnika.

Rezultati istraživanja upućuju na činjenicu da u institucijama sistema socijalne zaštite u BiH postoje evidentne prepreke vezane za menadžment i procedure, a koje su povezane sa oblikom pružanja usluga korisnicima te utiču na ostvarivanje njihovih socijalnih prava i zadovoljavanje potreba.

Utvrđivanje značajnosti *t-testom* aritmetičkih razlika **oblika pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite** s obzirom na učesnike socijalne zaštite (N) pokazalo je da u sve tri analize razlika između grupa (*Tabela 7*) postoje statistički značajne razlike aritmetičkih sredina (AS), u odnosu na učesnike socijalne zaštite (na nivou $p < 0,01$). Nominalno najbolje ocjene o oblicima (2) pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite imaju korisnici socijalne zaštite (mnogo bolje od prosjeka 4.92), zatim pružaoci usluga socijalne zaštite (prosječno 4.03) i na kraju kreatori socijalne zaštite (ispodprosječno 3.56).

Tabela 7: Uporedna analiza oblika pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite

Oblik pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite	N	AS	SD	Razl. AS	F	Znač.	t-vrijed.	Znač.
Kreatori socijalne zaštite	43	3.56	1.17					
Pružaoци usluga socijalne zaštite	133	4.03	1.46	-0.47	0.471	0.493	-4.078	0.000**
Kreatori socijalne zaštite	43	3.56	1.17					
Korisnici socijalne zaštite	130	4.92	1.72	-1.36	16.768	0.000	-9.140	0.000**
Pružaoци usluga socijalne zaštite	133	4.03	1.46					
Korisnici socijalne zaštite	130	4.92	1.72	-0.89	35.698	0.000	-7.080	0.000**

Napomena: ** - nivo značajnosti od 0,01

* - nivo značajnosti od 0,05

Analiza rezultata pokazuje da potpuno nedovoljnim u cjelini (ispodprosječno 3,56) oblik pružanja pomoći i usluga socijalne zaštite, te se u potpunosti **odbacuje** hipoteza da u institucijama sistema socijalne zaštite Bosne i Hercegovine nisu prisutne prepreke u odnosu na oblik pružanja usluga koje bi uticale na ostvarivanje prava iz socijalne zaštite.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Ovim istraživanjem došlo se do spoznaje o preprekama koje utiču na pristup socijalnim pravima u BiH, a tiču se menadžmenta i procedura u institucijama socijalne zaštite, a koje su povezane s oblikom pružanja pomoći i socijalnih usluga korisnicima socijalne zaštite. Socijalna prava podrazumijevaju mogućnosti koje su izražene u zakonskim i drugim formama sa primarnom svrhom zadovoljavanja osnovnih potreba individua i grupa, kao i promoviranja socijalne kohezije i solidarnosti u društvu, a koja se odnose na oblasti socijalne zaštite, stanovanja, zaposlenosti, zdravstvene zaštite i obrazovanja. Kako bi se prevazišli izazovi i barijere u pristupu socijalnom pravima Evropski komitet za socijalnu koheziju izradio je set principa „dobrog prakticiranja socijalnih prava“, te je identificirao čitav niz prepreka koje djeluju tako da ugrožavaju njihovo ostvarivanje.

Faktorskom analizom rezultata istraživanja utvrđeni su ključni i povezani faktori koji utiču na pristup korisnika pravima iz sistema socijalne zaštite. Prvi faktor je oblik institucionalnog omogućavanja prava, drugi faktor je oblik individualnog ograničavanja prava, treći faktor je oblik informacionog ograničavanja prava i četvrti je oblik individualnog omogućavanja prava. Utvrđeni faktori ukazuju na prisutnost prepreka u institucijama u odnosu na oblik pružanja pomoći i usluga iz socijalne zaštite, koji

utiču na ostvarivanje prava korisnika. Identifikovane prepreke se odnose na menadžment i procedure u institucijama socijalne zaštite, a tiču se: neadekvatnog prijema korisnika, nepostojanja općih zadovoljavajućih uslova (tehnički, ljudski, finansijski...), neadekvatnosti informacionih programa, male zastupljenosti terenskog rada, kao i neusklađenosti radnog vremena sa potrebama korisnika.

Istraživanjem je utvrđeno da institucije socijalne zaštite ne obezbjeđuju adekvatan prijem korisnika niti su zastupljeni odgovarajući opći uslovi (tehnički, ljudski, finansijski...). Informacioni programi koji se koriste u institucijama nisu usklađeni sa potrebom prihvatanja individue kao cjelovite osobe sa svim njenim potrebama, već njihove potrebe tretiraju kao fragmentirane, nasuprot holističkom pristupu koji je usmjeren na cjelovitu ličnost i potrebe korisnika. Institucije također, nedovoljno koriste informacionu tehnologiju u cilju poboljšanja pružanja usluga i ostvarivanja prava iz socijalne zaštite (informatizacija, kompjuterizacija isplata, direktne uplate na bankovni račun, baze podataka). U odnosu na terenski rad utvrđeno je da je u institucijama zastupljen pristup da „korisnici trebaju doći njima“ u traženju pomoći, što ima za posljedicu lošu zastupljenost terenskog rada, odnosno terenskih službi koje nastoje da dođu ljudima i pruže im pomoć i usluge. Takav pristup posebno utiče na ostvarivanje prava iz socijalne zaštite za kategorije invalidnih osoba, starijih osoba, te osoba iz udaljenih krajeva. Pogrešno je pristup pravima općenito smatrati jednosmjernom operacijom pružaoca usluga, a da je obaveza korisnika i potencijalnih korisnika samo u obraćanju davaocima usluga. Sljedeća prepreka proizlazi iz neusklađenosti vremena davanja usluga i radnog vremena korisnika u institucijama socijalne zaštite.

Rezultati istraživanja imaju značajne implikacije kako za nadležna ministarstva u oblasti socijalne politike, tako i za pružaoce socijalnih usluga. Oni mogu poslužiti menadžmentu socijalnih institucija da kreiraju efikasnije pristupe i procedure u radu sa korisnicima koji bi bili usmjereni na bolje prakticiranje socijalnih prava.

LITERATURA

1. Bačić, Arsen (2013), "O konstitucionalizaciji socijalnih prava i njihovu slabljenju prema sadržaju", *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*. Razred za društvene znanosti, 516=50, 187-208.
2. *Courts and Legal enforcement of Economic, Social and Cultural Rights. Comparative Experiences of Justiciability* (2008), Human Rights and Rule of Law Series, No.2, International Commission of Jurists, Geneva

3. Dokmanović, Mirjana (2017), *Uticaj neoliberalizma na ekonomska i socijalna prava*, Ćigija štampa, Beograd
4. Donnelly, Jack (1994), "Human rights in the new world order: implications for a new Europe", in: Forsythe, D.P. (ed), *Human rights in the new Europe*, University of Nebraska Press, Lincoln
5. Duffy, Katherine (1998), *The human dignity and social exclusion project: opportunity and risk: trends of social exclusion in Europe*, Council of Europe, Strasbourg
6. Evropski komitet za socijalnu koheziju (2002), *Access to social rights in Europe*, Strasbourg
7. Gradašević-Sijerčić, Jasminka (2010), "Osvrt na prava socijalne sigurnosti u BiH", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LIII, 123-144.
8. Hill, Michael (1996), *Social Policy: A comparative analysis*, Prentice Hall, Harvester Wheatsheaf, London
9. Jones, Catherine (1985), *Patterns of Social Policy*, Tavistock Publications, London and New York
10. Mirjanić, Željko (1999), "Položaj zaposlenih i uloga sindikata u procesu privatizacije u Republici Srpskoj", *Pravo i privreda*, br. 9-10, 10-21.
11. Oxfam International (2017), *An Economy for the 99%*, Oxfam Briefing Paper. Oxfam International, London
12. Pandžić, Asim (2015), "Menadžment institucija socijalne zaštite i evropski standardi kvaliteta socijalnih usluga", u: Pandžić, Asim (ur.), *Menadžment u socijalnom radu – unapređenje kvaliteta socijalne zaštite*, Centar za socijalne inovacije, Tuzla, 19-56.
13. Pandžić, Asim (2018), "Primjena evropskih standarda kvaliteta socijalnih usluga u institucijama socijalne zaštite Bosne i Hercegovine sa fokusom na ljudski i fizički kapital", *Društvene i humanističke studije*, 1(4), 11-38.
14. Pandžić, Asim, Nijaz Karić (2012), "Ostvarivanje socijalne kohezije i solidarnosti u Bosni i Hercegovini", *Socijalna misao*, 36(3), 81-117.
15. Pandžić, Asim, Nijaz Karić (2013), "Orijentiranost sistema socijalne zaštite prema korisnicima socijalnih prava i usluga socijalnog rada", *Socijalna politika*, 48(1), 101-127.
16. Pandžić, Asim, Nijaz Karić (2016), "Kapacitet institucija socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini za kvalitetno pružanje socijalnih usluga", IV. Mednarodna znanstvena konferenca „Izzivi in težave sodobne družbe“, Rakičan, Slovenija, 134-145.

17. Pillinger, Jane (2001), *Quality in social public services*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin
18. Puljiz, Vlado, Gojko Bežovan, Zoran Šućur, Siniša Zrinščak (2005); *Socijalna politika: Povijest, sustavi, pojmovnik*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
19. Samuel, Lenia (1997), *Droits sociaux fondamentaux*, Editions du Conseil de l'Europe, Strasbourg
20. Schachter, Oscar (1985), *International Law in Theoria and Practice – Generale Course in Public International Law*, Collected Courses of the Hague Academy of International Law
21. Vučinić, Nebojša (2001), *Osnovi ljudskih prava i sloboda*, CID, Podgorica

OBSTACLES IN EXERCISING SOCIAL RIGHTS IN THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM CONCERNING THE FORMS OF SERVICES PROVISION

Summary

This paper analyzes the assessment of the approach in exercising social rights within the social protection system in Bosnia and Herzegovina concerning the obstacles arising from the forms of assistance and services in the institutions of the social protection system. The European concept of good practice of social rights and obstacles to their implementation was presented. Special attention is given to the obstacles related to the management and procedures in social institutions that arise from the forms of service provision. The methods used in the paper are the method of content analysis of the documents and the test method. The sample consists of a total of 306 respondents from Bosnia and Herzegovina: 43 creators of social protection policies from 23 institutions, 133 providers of social protection services from 40 institutions (114 centers for social work, 10 institutions of social protection, and 9 non-governmental organizations) and 130 social protection beneficiaries. For data collection, a special instrument was developed in the form of survey questionnaires for each group of respondents. For data analysis and hypothesis testing, the technique of sorting and statistical data processing was implemented by using the statistical package SPSS. Based on the analysis of empirical results, it was concluded that there are obstacles in the institutions of the social protection system of Bosnia and Herzegovina concerning the forms of assistance and services that affect the exercise of social protection rights. Identified obstacles relate to the management and procedures in social protection institutions and concern inadequate reception of beneficiaries, lack of general satisfactory conditions (technical, human, financial ...), the inadequacy of information programs, low representation of fieldwork, as well as inconsistency of working hours with needs of beneficiaries.

Keywords: social rights; social protection; social assistance; social services; management; obstacles

Adresa autora

Authors' address

Asim Pandžić

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

asim.pandzic@unitz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRIKAZI

Amira Banjić

SMAIL-AGINO PITANJE U STAROM I NOVOM SVJETLU (MUHIDIN
DŽANKO, *ISMAIL-AGA ČENGIĆ*, DOBRA KNJIGA, SARAJEVO, 2017) 493

Lamija Milišić

KULTURALNI KONTRAPRODOR: SUČELJE MITA I POEZIJE (AMILA
BUTUROVIĆ, *KAMENI GOVORNIK: STEĆCI, PROSTOR I IDENTITET U
POEZIJI MAKA DIZDARA*, KULTURNO DRUŠTVO BOŠNJAKA
HRVATSKE „PREPOROD“, ZAGREB, 2018) 497

Amela Šehović

JEZIK U RALJAMA PRESKRIPTIVIZMA (ANĐEL STARČEVIĆ, MATE
KAPOVIĆ, DALIBORKA SARIĆ, *JEZIKU JE SVEJEDNO*, SANDORF,
ZAGREB, 2019) 503

Elvir Kopic

AKRIBIČNA I EMPATIČNA BIOGRAFIJA BOSANSKOG NOBELOVCA
(MICHAEL MARTENS, *U POŽARU SVJETOVA: IVO ANDRIĆ – JEDAN
EVROPSKI ŽIVOT*, BUYBOOK, SARAJEVO, 2019) 509

Ali Hasanović

KULTURNO-MEMORIJSKA STUDIJA O ABDULAHU SALAHUDINU
UŠŠAKIJU, DIVANSKOM PJESNIKU SA KRAJA 18. STOLJEĆA
(BERIN BAJRIĆ, *MNEMOPOETIKA SUFIJSKOG PJESNIKA*,
ORIJENTALNI INSTITUT, SARAJEVO, 2019) 513

Melida Travančić

DJELO KAO METAFORA MOSTA: NOVA ČITANJA OPUSA TVRTKA
KULENOVIĆA (*TVRTKO KULENOVIĆ: JA UMJETNOST – DJELO:*
ZBORNIK RADOVA SA NAUČNOG SKUPA ODRŽANOG U FOJNICI
NOVEMBRA 2019, UR. EDIN POBRIĆ, ŠTAMPARIJA FOJNICA,
FOJNICA, 2020) 519

Enisa Gološ

ONOMASTIČKI ODGOVOR NA PITANJE KO SU BOSANCI I
HERCEGOVCI (INDIRA ŠABIĆ, *PREZIMENA U BOSNI I*
HERCEGOVINI, OFF-SET, TUZLA, 2020) 523

UDK 831.163.4(497.6).09

Primljeno: 10. 02. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Amira Banjić

SMAIL-AGINO PITANJE U STAROM I NOVOM SVJETLU

(Muhidin Džanko, *Ismail-aga Čengić, Dobra knjiga, Sarajevo, 2017*)

Mnoštvo je kontroverzi na prostoru južnoslavenske interliterarne i interhistoriografske zajednice proizveo i dan danas proizvodi ep *Smrt Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića. Posebnu reakciju izazvao je kod bošnjačkih književnih historičara i historiografa koju su se bavili ličnošću Ismail-age Čengića kao heroja, a ne nasilnika kakvog ga je u svom epu opisao Mažuranić. Iako se estetska vrijednost epa uglavnom ne dovodi u pitanje, dosadašnja istraživanja bila su fokusirana pretežno na život teksta u vanliterarnom svijetu, odnosno na problem posredstvom književnog teksta *proizvedene* istine o povijesnom Ismail-agi. Mažuranićev ep i njegov junak bili su i ostali „kamenom smutnje i spoticanja” u bošnjačkoj književnoj kritici, historiji i recepciji općenito“ (Džanko 22).

Zbornik *Ismail-aga Čengić*, prirađivača Muhidina Džanke, donosi petnaest ponajvažnijih tekstova o Ismail-agi Čengiću, historijskoj i fikcionalnoj figuri iz usmene i pisane tradicije. Džanko je na ovu temu i sam napisao studiju „Tragični torzo: Gazi Ismail-aga Čengić kao povijesna ličnost i fikcionalni literarni lik u književnim i povijesno-dokumentarnim vrelima”, publiciranu u Godišnjaku BZK „Preporoda” 2015. godine, pa otuda ova zbirka tekstova predstavlja u izvjesnom smislu prošireni oblik njegove studije. Zajednički sadržatelj priloga uvrštenih u zbirku jeste nastojanje da se nađe balans između književne i historijske istine, ili pak dekonstruira Mažuranićev ep kao tobožnji izvor relevantnih činjenica iz prošlosti, kako ga se već stoljećima doživljava na južnoslavenskom prostoru.

Na samom početku, svog uvodnog teksta Džanko Mažuranićev ep dovodi u vezu sa Njegoševim *Gorskim vijencem*, konstantirajući kako su to „tematski i ideološki identična djela, jer opjevavaju i moralno-estetski pokušavaju opravdati umorstva ljudi druge vjere (muslimana)“ (Džanko 12). Sagledavajući kontekst u kojem su oba djela nastala, te ulogu epski kodiranog romantizma u kojem je glorifikacija etničkog identiteta neizostavan sadržaj književnih tekstova, Džanko ističe potrebu dekonstrukcije *Smrti Smail-age Čengića* kao tipično nacionalromantičarskog epa „koji već stoljeće i po figurira i promiče se kao nezamjenjiva i kulturna školska književna lektira na prostoru od Drave do Vardara i od Dunava do Jadrana“ (Džanko 13). Ističući činjenicu da je jedno književno djelo poslužilo u ideološke svrhe, i kreiralo mit o Ismail-agi kao nasilniku, autor propituje odnos književne i historijske istine, ukazujući na problem interpretacije i recepcije historijske i mitske figure Ismail-age unutar bošnjačke književne i interpretativne zajednice koja također nije pošteđena ideološke formatiranosti.

Takve recepcije i iz njih izvedena prezentiranja lika Ismail-age karakteristične su za Safvet-bega Bašagića i književni dvojac Osman-Aziz. Njihove pripovijesti o Ismail-agi ne odstupaju od nacionalromantičarskih manira kakvim se odlikuje i sam Mažuranićev ep. S tim u vezi, Džanko pokušava ukazati da i bosnistički diskurs, glorifikacijom Ismail-age, proizvodi ništa manje ideologizirane interpretacije Drugoga kao tiranina i neprijatelja. Riječ je o tipu književnog teksta kao prenosioca informacije koji podrazumijeva obavezu identitetskog i moralnog obrazovanja recipijenta, suprotno književnoj znanosti 20. stoljeća koja insistira na autonomnosti svijeta književnog djela, neopterećena vanestetskom sferom. U praksi, međutim, ne može se poreći evidentan uticaj književnosti u vanestetskom svijetu, čega je svjestan i Džanko kada uočava da: „Osnovni problem tumačenja Mažuranićevog epa nije pitanje književne umjetnine, već njezine recepcije. Drugim riječima, njegovu umjetničku vrijednost bilo bi kontraproduktivno i izlišno nijekati, baš kao što bi bilo nesvrshodno i odricati suspektost očiglednih ideoloških slojeva u ovom mitogenom epu“ (Džanko 25).

Međutim, metod Džankinog istraživanja nije imagološki te on i ne pokušava odgovoriti na pitanja kako i zašto je određena slika o drugom stvorena, tj. kako i u kojem kontekstu je Ismail-aga predstavljen kao tlačitelj kršćanske raje, već fokus stavlja na književne i dostupne povijesno-dokumentarne izvore koji sadrže podatke o Ismail-agi. Na tom tragu, autor poteže tzv. „Smail-agino pitanje“ u čijoj je suštini pjesnikovo pravo apstrahiranja historijske istine, kao i načini njene prezentacije i interpretacije.

Centralno mjesto u studiji zauzimaju dvojica bošnjačkih književnih kritičara koji su, prema Džanki, jedini ozbiljnije i sustavnije pisali o Mažuranićevu epu i vidovima njegove interpretacije – Skender Kulenović i Muhsin Rizvić: „Kulenović je samo prividno ponudio individualno tumačenje Mažuranićevog epa, a suštinski je govorio o njegovoj recepciji u bošnjačko-muslimanskoj sredini, dok je Rizvić tu nacionalnu recepciju jednoga romantičarskog epa pokušao i teorijski obrazložiti. Niti jedan niti drugi nisu poricali umjetničko-estetsku dimenziju i vrijednost Mažuranićevog epa, ali su oba na svoj način problematizirali njegovu recepciju“ (Džanko 31).

Reprodukcije sukoba Turaka (muslimana) i Crnogoraca (hrišćana) u interpretacijama Mažuranićevog epa, pretežno su dualistički (crno-bijelo) određene: Turci kao nosioici zla, s jedne, i Crnogorci kao oličenje junaštva i poštovanja, s druge strane. U slučaju bošnjačke kritičke opservacije, zamijenjene su samo strane doživljavanja drugoga kao tiranina, te se takvim iščitavanjem Mažuranićevog epa u proizvodnji kritičkih stavova stvaraju vrijednosti do kojih je kritičaru stalo, a na našim prostorima nerijetko su u vezi sa „tipom balkansko-dinaroidne književnosti za kakvom su žudjeli, a i danas žude svi južnoslavenski narodi, bez izuzetka, osobito u vremenima svojih nacionalromantizama i samozvanih kulturnih preporoda“ (Džanko 34).

Pored Džankinog, u knjizi se nalaze tekstovi različitih autora, nastali od polovine 19. do kraja 20. stoljeća. Najviše je onih koji, pozivajući se na historijsko-dokumentarnu građu, prezentiraju stvaran život i pogibiju Ismail-age Čengića, suprotstavljajući se ideologiziranim kontranarativima proizvedenim na osnovu jednog književnog djela, a na fonu ideologija koje nacionalni opstanak vide „kao zatiranje ili negiranje drugih naroda ili istaknutih pojedinaca i historijskih ličnosti“ (Džanko 34). Skoro svim autorima povod pisanja bio je isključivo Mažuranićev ep *Smrt Smail-age Čengića*, te je njihova osnovna tendencija razdvajanje historije od pjesme i pjesme od historije. Tekstovi sadrže iscrpnu historijsku građu kako o životu i pogibiji Ismail-age, tako i o njegovim precima, porodici i učesnicima u tragičnom događaju njegove pogibije. Kao što je centralno mjesto epa pogibija Ismail-age, tako su i istraživanja historičara, kritičara i publicista u ovoj knjizi, poput Kasima Gujića, Ferde Šišića, Huseina Čišića i drugih, fokusirana na istinu o pogibiji i historijsku pozadinu epa. Niko se od spomenutih autora nije bavio estetskom dimenzijom jer „općenito je poznato da Mažuranić nije prikazao Smail-agu, kakav je ustvari bio, ali to ne može ni najmanje umanjiti umjetničku vrijednost samom epu“ (Gujić 89).

Takvom stavu pridružuje se i Ferdo Šišić u čijem je pisanju, pored historijskih podataka, uočljivo nastojanje da se ukaže na historijski kontekst i pjesnikovu

neupućnost u stvarne događaje: „Kako je svak lasno mogao vidjeti, velika je razlika između historijske istine i Mažuranićeve pjesme, ali to joj ipak s toga ne umanjuje vrijednosti, jer je pjesma, u koje se drugo što traži, a najmanje to. Da je Mažuranić bio kojom prilikom sasvim upućen u pogibiju Čengićeve, teško da bi je odabrao za građu pjesničku“ (Šišić 108). S tim u vezi, Ljudevit Jonke je istražio Mažuranićevo poznavanje narodnih pjesama koje opjevavaju smrt Smail-age Čengića, a kako bi doveo u pitanje sličnost njegova epa s narodnim pjevanjem na tu temu, koje je Mažuraniću eventualno poslužilo kao građa.

Muhidin Džanko je ovim zbornikom otvorio stara i postavio nova pitanja, pripremvši teren za ozbiljan imagološki pristup epu, koji bi sagledao društveni i/ili kulturni kontekst nastanka, a to je jedini siguran put da se interpretacija Mažuranićeva epa oslobodi nasilnih ideologiziranih tumačenja. Stoga je ova sama po sebi značajna knjiga i od izuzetne važnosti za buduće kritičke opservacije Mažuranićeva epa, ali i istraživanja povijesne ličnosti Ismail-age Čengića.

Adresa autorice
Authors' address

Amira Banjić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
amira.banjic@hotmail.com

UDK 930.85 (048.83)

Primljeno: 25. 02. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Lamija Milišić

KULTURALNI KONTRAPRODOR: SUČELJE MITA I POEZIJE

(Amila Buturović, *Kameni govornik: Stećci, prostor i identitet u poeziji Maka Dizdara*, Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske "Preporod", Zagreb, 2018)

Ukoliko bismo, vođeni isključivo naslovom studije Amile Buturović, *Kameni govornik: Stećci, prostor i identitet u poeziji Maka Dizdara*, pretpostavili da ista predstavlja književnoteorijski uvid u poeziju Maka Dizdara – izostavljeni bi bili ključni aspekti interdisciplinarnog pristupa toj pjesničkoj poetici koji karakteriziraju ovu knjigu. Da je tomu slučaj pokazuje se već u uvodnom poglavlju studije, naslovljenom „Diskurs nacionalizma“, gdje autorica kontekst bosanskohercegovačkog društva u kom nastaje Dizdarev *Kameni spavač*, te uopće pitanje bosanskog identiteta, predstavlja kao ishodishnu tačku analize književnog teksta. U tom smislu, postavljen je primat vanknjiževnog konteksta nad tekstem – tekst je, dapače, u službi istraživanja, koje autorica nastoji preusmjeriti „od isključivo političkih, novinarskih i historijskih analiza prema kompleksnim odnosima identiteta i zemlje, nacionalnosti i kulture“ (str. 13).

Autoričina je teza da Dizdareva poezija situira savremeni senzibilitet u hronotop koji dovodi u pitanje mitove nacionalnog porijekla Muslimana/Bošnjaka, Srba i Hrvata Bosne i Hercegovine. Taj „savremeni senzibilitet“ Buturović povezuje sa statusom lirskog diskursa u javnom prostoru i širem društvenom kontekstu – statusom koji omogućava Dizdaru da zaobilazi, ne negirajući ih, oficijelne nacionalne granice u deskriptivnom, kao i u preskriptivnom smislu. Na koncu, navodi autorica, Dizdar je teoriju „bogumilske hereze“ prozeo „pjesničkom moći“ (str. 17).

Studija *Kameni govornik* podijeljena je na četiri poglavlja, koja se metodološki prilagođavaju navedenoj tezi, nastojeći dati uvid u problem bosanskog identiteta, da bi potom fokusirala pažnju ka književnom diskursu i pitanju kako se lirski i historijski diskurs odnose i međusobno nadopunjuju posredstvom stećka kao medija njihove komunikacije. Pri tom se stećak ostvaruje kao semiotičko čvorište, što razvija značajnu ambivalentnost u navedenim diskursima.

Kameni govornik je interdisciplinarna studija, u već pojašnjenom smislu sučelja književnog i historijskog svjetonazora. Prvo poglavlje, naslovljeno „Zamišljajući Bosnu: O tekstovima i kontekstima“ nastoji objasniti ideju o *liminalnosti* Bosne i Hercegovine, koja se ostvaruje kako geografski, tako i kulturalno. Buturović navodi da je interesovanje Maka Dizdara za srednjovjekovnu Bosnu povezano sa idejom Bosne i Hercegovine kao mjesta spajanja/razdvajanja Istoka i Zapada, pri čemu Istok i Zapad nikada do kraja nisu demistifikovani. S tim u vezi autorica postavlja pitanje o *mitu granice*, ili mitološkom diskursu kojim se nastoji *opojmiti* granični geografski prostor kakav je Bosna i Hercegovina.

Shodno tome, autorica u ovom poglavlju navodi i nekoliko kolonijalistički intoniranih promotivnih/turističkih/putopisnih tekstova o Bosni, koje proučivši zaključuje kako biti u Bosni „izgleda da znači ne biti nigdje“ (str. 66), čime se fokusira na svoju tezu o paradoksu bosanskog identiteta, sačinjenog od teritorijalnog bosanstva i nacionalnog ne-bosanstva. Aluzija na Bosnu i Hercegovinu kao *heterotopiju* ili pak *ne-mjesto*¹ u smislu njene liminalnosti i granične *sudbine* implicirala bi, štaviše (pratimo li logiku Augéovog *ne-mjesta*), *anonimnost* njenih građana ili barem ukazala na poteškoće sa identitetom. Autorica *Kamenog govornika* doista ističe kako se identitet Bosanaca razvijao u specifičnim uslovima i stoga počiva na dijalektici političkog i kulturalnog – gdje prodor političkog dovodi do „kulturalnog kontraprodora“: „Liminalnost je, dakle, dijaloška zona u kojoj se identitet formira oko ideje prkosa, koji tvori centralnu narativnu tenziju temata“ (str. 72).

Autorica zaključuje prvo poglavlje studije dovodeći u vezu Dizdarev tekst i prethodno opisani kontekst. Ističe pri tom da Mak Dizdar artikulira „duhovnu potenciju pjesničkih prikaza u geografski specifičnim i filozofski univerzalnim pojmovima“ (str. 78). Nadalje, Buturović opisuje Dizdarevu poeziju kao narativ koji konstruira liminalnost oko nekropola *stećaka* – čime pravi uvod u iduće poglavlje *Kamenog govornika*.

¹ Referenca na pojam definiran u: Marc Augé, *Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, Verso, London-New York, 1995.

Drugo poglavlje naslovljeno je „Arheologija stećka: Historijski i kulturološki osvrti“, a bavi se stećkom kao medijem građenja postkolonijalnih narativa o Bosni i Hercegovini. Buturović iznosi ideju stećka kao „primarnog teksta“ lingvističkih i ne-lingvističkih elemenata, koji komunicira određene nefiltrirane aspekte srednjovjekovne bosanske kulture. Posebno se osvrće na odnos osmanskih i austrougarskih okupatora prema bosanskoj baštini ističući važnost Zemaljskog muzeja, koji svojim osnivanjem omogućava izučavanje bosanske tradicije. Austrougarski „‘muzealni pogled’ pojavio se kao pokušaj protuteže i rekonfiguracije trodijelnog itinerera kulturnog pamćenja“ (str. 96), a muzej je postao „lokalitet mogućih uskrsnuća“. Međutim, objašnjava Buturović, integracija stećka u sjećanje odvijala se preko mehanizma u kom je objekt kontinuirano presvučen novim iskustvima temporalnosti, no njegov osnovni oblik se uvijek nazire (str. 106) – time stećak zalazi u prostor historije, ali i mita, čime je istovremeno markiran kao stvarni i alegorički objekt.

Autorica ističe da su izučavanja stećaka najčešće polazila od dokumenata katoličke crkve, prema kojima je srednjovjekovna Bosna nesumnjivo bila zemlja dualističke *hereze* (str. 93), čime je eksterni referentni sistem formirao i naučno mišljenje. Međutim, Buturović pred kraj poglavlja iznosi tzv. „bogumilsku hipotezu“, prema kojoj je Crkva bosanska njegovala jednostavan oblik kršćanstva, prožet pagansko-slavenkim simbolizmom i narodnim legendama. Stoga ona nije bila ni „heretička“ (dualistička), ni „pravovjerna“ (katolička/pravoslavna), već lokalna crkva (str. 109). Argumentom u korist bogumilskog karaktera ove crkve uspostavlja se bosanski identitet odvojeno od hrvatske i srpske etnogeneze – a na njegovom tragu nastala je i poezija *Kamenog spavača* s čijom analizom Buturović započinje iduće poglavlje *Kamenog govornika*.

U trećem poglavlju, pod naslovom „Pradjedovski glasovi zборе: Višeglasje *Kamenog spavača*“, poezija Maka Dizdara opisuje se kao poziv na revalorizaciju srednjovjekovnog nadgrobnoeg znamenja i s tim u vezi usmjeravanje kulturnog identiteta. Buturović posebno ističe da *Kameni spavač* nije čisto demonstrativan, niti otvoreno preskriptivan, već je stvoren u obliku *procesa* razotkrivanja. Iako je poezija *Kamenog spavača* tematski, na prvi pogled, elegija, Buturović napominje da Dizdar izbjegava konvencije tog žanra, čineći pejzaže smrti značajnim za žive, putem „postepene i fragmentarne sanacije memorije“ (str. 124). *Kameni spavač* bliži je postkolonijalnom diskursu i nacionalnoj autoafirmaciji (str. 124) negoli tradicionalnoj elegiji.

Određenje *Kamenog spavača* kao oblika etnografije i mitografije Buturović objašnjava uvidom u poetiku Maka Dizdara, koja počiva na sposobnosti bogaćenja konvencionalnih motiva književne reprezentacije i prodornoj konstrukciji bosanske

nacionalnosti. Pri tom ton Dizdareve poezije koji nije uzvišen niti didaktičan, već „spokojan i duboko ljudski“ (str. 127) otkriva jasnu odluku pomjeranja fokusa sa dominantno arhivskog na kulturalno pamćenje.

Nadalje se specifičnost Dizdareve poezije otkriva u usporedbi sa značajkama mita, kako ih navodi Barthes u *Mitologijama*. Naime, Buturović podsjeća da su za Barthesa mit i poezija nespojive, međusobno isključive kategorije: mit manipulira jezikom da bi se predstavio kao činjenični sistem, dok poezija prodire u jezik radi dosezanja činjenica o stvarima. U *Kamenom spavaču*, naprotiv, mit i poezija sarađuju – ranije spomenutoj *mistifikaciji* Istoka i Zapada suprotstavlja se *otkrovenje* bosanske historije, stečeno strahopoštovanjem pred stećkom: „Dizdarev imperativ je preuzimanje vibracija izgubljenog svijeta praćenjem genealogije bosanske nacionalne kulture, kao protuteža prelomima koje su stvorila imperijalna uplitanja (...) Osjećaj individualne dezorijentacije uvijek je uravnotežen osjećajem kulturalne orijentacije“ (str. 138).

U ovom poglavlju Buturović analizira svaki od četiri tematska ciklusa *Kamenog spavača*: „Slovo o čovjeku“, „Slovo o nebu“, „Slovo o zemlji“ i „Slovo o slovu“. Posebno je interesantan posljednji ciklus, koji autorica čita kao jezikom opisan problem *kulturalnog kontinuiteta*. Buturović na tom tragu reflektira o Karadžićevoj preferenci istočnohercegovačkog dijalekta kao najčišćeg oblika srpskog jezika i suprotstavlja joj se tezom da se poezijom Maka Dizdara ova potraga za „čistim narodnim izrazom koji bi mogao dovesti do ujedinjenja Južnih Slavena“ dovodi u pitanje (str. 163-164).

Kameni spavač funkcioniše i kao original i kao prevod: pjesme u autohtonom idiomu na kraju zbirke su popraćene rječnikom pojmova koji objašnjava gramatiku i semantiku izgubljenog idioma. Također, *Kameni spavač* do čitaoca dopire kroz reprezentaciju individualnih glasova i fluidnih slika: „*Kameni spavač* uvodi modus *in poesis pictura*, pri čemu pjesnički jezik zadržava ikonicitet stećka, ujedno animirajući niz njegovih asocijacija. Bez poezije, ta dva teksta u historijskoj imaginaciji savremenih Bosanaca ostaju nepovezana, uprkos njihovom susretu na kamenu“ (str. 169). Navodeći da se poetsko „ja“ i epitačno „ja“ u poeziji *Kamenog spavača* mogu ujediniti u bilo kojoj tački razdvajanja, Buturović pravi uvod u posljednje poglavlje svoje studije, koje na konkretnim primjerima dokazuje važnost lirskog diskursa u formiranju bosanskog identiteta.

„Lociranje bosanskog identiteta: Svetost tla, ukorijenjenost i kontinuitet u *Kamenom spavaču*“ naslov je zaključnog poglavlja, koncipiranog na tragu teze da u poetici Maka Dizdara „poezija upravlja stećkom“ (str. 194). Ovo lirsko rukovođenje, napominje autorica, za cilj ima kulturalnu samokritiku, a ne samozanesenost. Tu „kulturalnu samokritiku“ autorica prati analizom ključnih motiva poezije *Kamenog spavača*

i njihove artikulacije pri prelasku iz epitafnog u lirski diskurs. Analizirajući *topos* nekropole, Buturović prostornu situiranost stećka povezuje sa mjestom *posvećivanja*. Čin posvećivanja uvodi artefakte u mitski diskurs, no autorica primjećuje, da se u *Kamenom spavaču* spajaju mit i poezija, i svjedočimo *poetskom posvećivanju*, suprotstavljenom smrtnoj tišini: „Značenje je otkriveno koliko i stvoreno. Sjećanje je obnovljeno koliko i izmišljeno“ (str. 191). U tom smislu *Kameni spavač* nudi ideju sjećanja kao oblika spasenja.

Studija *Stone Speaker: Medieval Tombs, Landscape and Bosnian Identity in the Poetry of Mak Dizdar* objavljena je 2002, a njen prijevod 2018. godine. Autorica Amila Buturović, profesorica historije religije i kulture na Odjelu za humanističke nauke na Univerzitetu York u Torontu, sa specijalizacijom u oblasti islamistike, studijom *Kameni govornik* ističe posebnost bosanskog identiteta, ali ukazuje i na smjernice njegovog budućeg izučavanja. Naime, iako njena studija može biti protumačena kao instrumentalizacija književnog teksta podređena vanknjiževnom kontekstu, taj sud bi se pokazao neistinit ne samo u pogledu razumijevanja poetike Maka Dizdara, nego upravo zahvaljujući ključnoj tezi, dokazanoj kroz knjigu, o sučelju mita i poezije u *Kamenom spavaču*. Njome Amila Buturović osvjetljava polje književnog diskursa kao značenjskog sistema, koji u ovom slučaju značajno utječe na identitete – ne u svrhu dogmatske invazije u činjeničnost, već u svrhu izgradnje kritičkog svjetonazora kroz „kulturnu samokritiku“.

Adresa autorice
Authors' address

Lamija Milišić
samostalna istraživačica, Sarajevo
lamce95@yahoo.de

UDK 811 (048.83)

Primljeno: 25. 01. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Amela Šehović

JEZIK U RALJAMA PRESKRIPTIVIZMA

(Anđel Starčević, Mate Kapović, Daliborka Sarić: *Jeziku je svejedno*, Sandorf, Zagreb, 2019)

Monografija *Jeziku je svejedno* rezultat je rada troje autora: angliste Anđela Starčevića, kroatiste Mate Kapovića i romanistice Daliborke Sarić. Djelo intrigantna naslova obuhvata sljedeće cjeline: Predgovor (str. 7-8), Uvod (str. 9-16), “Preskriptivizam i ideologija standardnog jezika” (str. 17-216), “Anatomija hrvatskog preskriptivizma” (str. 217-365), Prije zaključka (str. 366-367), Zaključak: Treba li nam uopće standard ili – što uopće želimo i što nam je činiti? (str. 368-376), Izvori (str. 377-378), Bibliografija (str. 379-393), Bilješka o autorima (str. 394). Riječ je o djelu koje u svom fokusu ima kritiku preskriptivizma kao konzervativne ideologije (u jeziku) i društvenog fenomena uopće, a taj cilj postiže minucioznom analizom jezičkih priručnika savjetodavnoga karaktera, iz koje je nesumnjiva upućenost autora u istraživanu problematiku i njihova upoznatost s recentnim tokovima u savremenoj lingvistici, a napose sa općom lingvistikom, sociolingvistikom, historijskom i kognitivnom lingvistikom. Tome zasigurno doprinosi naučnički profil troje autora, mogli bismo reći, mlađe generacije, koji su svoje stručne i naučničke vokacije uspješno uskladili i napisali ovu knjigu.

Već u Uvodu autori jasno ukazuju na to da će predmet njihove analize biti “pseudolingvistička produkcija u obliku jezičnih savjeta, koji redovito ignoriraju temeljne spoznaje lingvistike kao znanosti o jeziku” (str. 9). Autori ujedno upozoravaju na posljedice takvog djelovanja: “jezičnu nesigurnost i jezičnu

samomržnju” kod prosječnih govornika, a “isključivost i netoleranciju prema govornicima koji se ne uklapaju u rigidno, čak frankeštajnovski, zamišljen standard” (str. 9), čime njihovo djelo postaje i društveno angažirano.

Ovakvo njihovo opredjeljenje proizlazi iz stava da su jezik i jezičke ideologije jedan od mehanizama društvene kontrole, kojima se nastoje promovirati i održati odnosi društvene nejednakosti. Pored toga, autori uočavaju da se standardnocentričnim politikama u podređen položaj dovode dijalekti i mjesni govori, a stigmatizira se “prirodna jezična varijantnost” (str. 11), koja je pozitivna pojava (str. 14). Prema autorima: “ne postoji neutralna pozicija u pogledima na jezičnu politiku i planiranje” (str. 11), pa je zadatak lingvista da reagiraju na (zlo)upotrebu jezika.

Najopsežniji dio knjige – cjelinu “Preskriptivizam i ideologija standardnog jezika” – autori započinju razjašnjenjem onoga čime se lingvistika ne bavi i što lingvistika nije. Taj pomalo neuobičajen pristup definiranja negacijom nije očekivan pa upravo time izaziva efekt zainteresiranosti čitaoca za daljnje čitanje ovog opsežnog djela. Autori kritikuju preskriptiviste, koji kao da žele uvjeriti prosječnoga govornika da jezik postoji van društvene zajednice koja ga govori, a da su oni ti koji ga “kvare” (str. 20). Iz tog razloga, autori potcrtavaju da nisu protiv standardnog varijeteta, koji je “politička činjenica i proizvod različitih društveno-političkih povijesnih okolnosti” (str. 22), nego su protiv tumačenja prema kojem je standardni varijetet, s oblicima koji se u njemu upotrebljavaju, bolji od nestandardnih varijeteta i oblika koji se u njima upotrebljavaju. Zatim autori razjašnjavaju pojmove preskripcije i preskriptivizma, jezičke politike i jezičkog planiranja te ispituju mjesto standardnog dijalekta¹ u društvu. Naglašavaju činjenicu da je ideja da “govornici bez normiranog standarda bili (bi) osuđeni na nemogućnost komunikacije i izoliranost u svojim lokalnim govorima jednostavno (je) netočna i jedan je od klasičnih mitova o jeziku” (str. 32). Iz navedene perspektive, jasan je stav autora da ne žele i ne mogu govoriti o greškama, nego o varijantama ili inovacijama (str. 36), ističući time svoj antipreskriptivistički stav. Kritika je posebno usmjerena prema hrvatskim lingvistima, naročito onima koji pišu priručnike savjetodavnog tipa. Takve aktivnosti autori nazivaju “savjetodavljenjem”, zalažući se za pragmatički i demokratski pristup (str. 41).

Prvo načelo od kojega polaze podrazumijeva da se “pravilnost (se) ne može znanstveno utemeljiti”, a drugo da je “svačija (je) produkcija jednako pravilna”. U skladu s tim, oni uspostavljaju tri tipa odstupanja: tip A čine odstupanja od norme standardnog jezika koja obuhvataju primjere poput *idem kod njega, pričati njemački*

¹ Termin autora

i sl.; tip B obuhvata pojave koje su u općoj ili u vrlo čestoj, proširenoj upotrebi, poput nerazlikovanja *č* i *ć*, stezanja vokala u primjerima kao *imo*, *poso* i sl., upotrebu krnjeg infinitiva itd.; a tip C obuhvata regionalno ograničene elemente kao u hrvatskom *ča* ili *kaj*, forme poput *videl* ili *vidija* itd. (str. 44-56). Autori naglašavaju da su upravo odstupanja tipa A čest predmet kritike preskriptivista, što je sasvim izlišno budući da su ona malo poznata kao odstupanja od standardne norme prosječnom govorniku jezika. Time se otvara prostor za uvođenje cjelina o arbitrarnosti jezičkog znaka, kritičkoj lingvistici i kritičkim pristupima jezičkoj politici, kritičkoj analizi diskursa i ideologiji, jezičkom aktivizmu, kontroli javnog diskursa i manipulaciji te semiotičkom procesu brisanja, za koji autori navode primjer *ličiti* ocu ili majci, namjesto koga preskriptivisti zahtijevaju *sličiti* i *nalikovati* (str. 74). Autori u nastavku razrađuju mono-ideologije preskriptivizma: ideologiju monokodije, monoglosije, monooriginije, monosemonimije i monoverbije (str. 75-82). Afirmacija tih ideologija rezultira društvenim isključivanjem govornika koji ih ne prihvataju, pa autori na jednom mjestu karikaturalno navode: “ispada da bi jedino rješenje bilo da preskriptivisti, da parafraziramo Bertolda Brechta, raspuste sve govornike hrvatskoga i nađu neke druge, kojima ne bi nedostajalo ‘jezične svijesti i samosvijesti’” (str. 88). U narednim cjelinama autori ukazuju na stalnost jezičkih promjena (str. 93) i činjenicu da se moguća značenja poruke iščitavaju kako iz riječi tako i iz konteksta (str. 106). Stvaranje jezičkih nedoumica, nesigurnosti i nerazumijevanja među govornicima, odnosno promociju šizoglosije, pripisuju institucijama kao društvenom faktoru sa dovoljno političke moći (str. 137). “Uzrjani slušatelj” (naziv jedne cjeline u knjizi – str. 138) kao produkt takvih postupaka jedan je od elemenata u *tradiciji prigovaranja*. Slijede brojni primjeri iz radijske emisije *Hrvatski naš svagdašnji* (str. 138-148) i nekih drugih radijskih i televizijskih emisija, kao i iz jezičkog priručnika za radnike Coca-Cole (str. 148-154). Posebnu pažnju autori posvećuju francuskom preskriptivizmu kao uzoru za hrvatske kolege iste vokacije (str. 164-173) te postavkama Praške škole (str. 173-176), koje, prema autorima knjige, hrvatski preskriptivisti zloupotrebljavaju. Slijedi kritička razrada osobina koje se u literaturi tipično pripisuju standardnom jeziku: gipke stabilnosti², autonomije i konkretnosti, za čiju je afirmaciju zaslužan Dalibor Brozović (str. 176-190). Autori se, pored toga, detaljnije bave načelima “jezičke kulture”³ i jezičkim pravilima iznesenim u jezičkim

² U literaturi na bosanskom, hrvatskom i srpskom uobičajen je termin elastična stabilnost, što autori i sami naglašavaju.

³ Naziv cjeline u knjizi, kojim autori propituju opravdanost pojma jezička kultura – nap. A. Š.

“savjetnicima”⁴, o kojima iznose veoma oštro intonirane sudove: “Nije problem u tome što su ti ‘savjetnici’ nedovoljno dobri, nego u tome što oni po samoj svojoj naravi (jer služe iznošenju preskriptivističkih ‘preporuka’), ni ne mogu biti dobri” (str. 191), jer “problem je u tome što je sama koncepcija jezičnih ‘savjeta’ mistifikatorska i nadriznanstvena” (str. 192).

Posebno se autori bave problemom terminologije i stručnog jezika (str. 196-200), te razrađuju svoj pogled na razlike između riječi, simbola, termina i ideologeme (str. 200-206) i zatim ustanovljuju da “sve riječi – bile one obične riječi, termini ili ideologemi – mogu biti i predmetom, objektom ideološke borbe govorimo li o preskriptivizmu (ideologiji standardnog jezika) i purizmu” (str. 204). Na taj način je “borbu protiv preskriptivizma... teško odvojiti od drugih političkih aspekata” (str. 213).

Nakon ove opsežne analize preskriptivizma i ideologije standardnog jezika, slijedi također veoma obimna cjelina pod nazivom “Anatomija hrvatskog preskriptivizma”, koja počinje citatom Vladimira Anića i navođenjem nekoliko odlomaka iz Orwellovog romana *1984*. Već to sugerira da će tema cjeline biti besmislenost i uzaludnost napora preskriptivista u Hrvatskoj, sa brojnim primjerima koji to potvrđuju, iz ugla autora knjige. Takvi su sljedeći primjeri: *posljednji* u opreci sa *zadnji*, *televizor* (uređaj, aparat) s *televizija*, *uključiti televizor* s *upaliti televizor*, *isključiti* s *ugasiti*, *obuti* (cipele) s *obući*, *u vezi s tim* sa *u vezi toga*, *zahvaliti* sa *zahvaliti se*, da navedemo samo neke najpoznatije. Neki od primjera su prepoznati kao problem tvorbe riječi pa se u jezičkim savjetnicima preporučuju samo *plodova voda* (u opreci s *plodna voda*), *kožnat(i) kaput* (u opreci s *kožni kaput*) (str. 287, 289) itd. Jezički savjetnici daju prednost vezniku *ako* u odnosu na *ukoliko* (koji se može upotrebljavati samo ako paralelno i simetrično dolazi *utoliko*) (str. 288), a prave i distinkciju između *usprkos* i *unatoč*, koji se pojavljuje uz imenice i zamjenice koje označuju što neživo (str. 292). Kao “bizaran primjer ‘logike’”, navode preporuku da se *Antarktika* upotrebljava u ženskom rodu jer su “svi (su) kontinenti ženskog roda”, što autore navodi na ironični komentar da bi se, prema toj logici, moglo tražiti da *veljača* postane *veljač* jer su svi ostali mjeseci muškog roda (str. 311).

Poseban predmet pažnje u knjizi su riječi stranog porijekla, koje se u hrvatskom progone, a kao jedan od takvih primjera autori navode riječ *lopovluk*, sa imenicom *lopov* mađarskog porijekla i sufiksom *-luk* turskog porijekla (str. 341). Navedena riječ primjer je hibridizacije, koju Jakobson smatra redovnom odlikom jezičkog razvoja (str. 322).

⁴ Navodnici autora

Na kraju, knjiga *Jeziku je svejedno* može poslužiti kao odličan izvor za proučavanje teorije o standardnom jeziku, a brojni primjeri koji ilustriraju autorske postavke mogu biti predmet rasprave među onima koji se bave jezikom kao profesijom, bez obzira na to koje gledište zastupaju. Samim tim, knjiga je vrlo korisna za studente jezičkih odsjeka, ali, možda jednako toliko, i za sve one koje zanima vlastiti jezik, kako god ga nazivali. Autori upravo tim čitaocima poručuju da se ne trebaju plašiti govoriti i pisati svojim jezikom jer: “Svi znamo svoj jezik” (str. 367).

Doduše, u obilju primjera koji se navode u knjizi, neki se ponavljaju i više puta, a knjizi bi se mogla izreći i zamjerka da je strukturno mogla biti bolje osmišljena. Naime, neke se teze i stavovi nepotrebno ponavljaju na više mjesta, što se moglo izbjeći i time na manje stranica izreći isto. Ipak, ti nedostaci ni u kom slučaju ne umanjuju informativnu i stručnu vrijednost ove knjige, u kojoj se insistira na vrijednostima kritičkog preispitivanja pojava i u svakodnevnom životu a kamoli u nauci ili onome što pretendira imati oznaku naučno. U tom smislu, vrijeme koje uložite u njeno čitanje zasigurno neće biti uzaludno.

Adresa autorice
Authors' address

Amela Šehović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
amela.ami.sehovic@gmail.com

UDK 929 (048.83)

Primljeno: 27. 02. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Elvir Ković

AKRIBIČNA I EMPATIČNA BIOGRAFIJA BOSANSKOG NOBELOVCA

(Michael Martens, *U požaru svjetova: Ivo Andrić – jedan evropski život*, Buybook, Sarajevo, 2019)

Biografija Ive Andrića pod nazivom *U požaru svjetova: Ivo Andrić – jedan evropski život* iz pera uglednog njemačkog novinara i publiciste Michaela Martensa objavljena je 2019. godine u Beču, a potom u prevodu, prvo u Sarajevu pa u Beogradu i Zagrebu. Knjiga je to koja je, s obzirom tematiku kojom se bavi, izazvala kako odobravanje tako i brojne polemike te prilično uzburkala ovdašnju regionalnu kulturnu scenu u protekloj godini. No, krenimo redom. Michael Martens je njemački novinar i pisac rođen 1973. u Hamburgu. Po prirodi posla boravio je i radio u više evropskih gradova, a trenutno živi u Beču i stalni je dopisnik Frankfurter Allgemeine Zeitunga. Dosad je objavio više knjiga od kojih je posljednja upravo biografija Ive Andrića. Treba istaknuti da nije slučajnost to što se Martens pozabavio nobelovcem Andrićem, ako imamo u vidu da se on i kao novinar i kao autor već duži niz godina bavi geopolitičkom i kulturnom prošlošću, kao i savremenim pitanjima i problemima Balkana. Motiv za nastanak ove knjige, koji je istakao u razgovoru povodom promocije u Sarajevu, ali i u pogovoru bosanskom izdanju, bio je da približi Andrića prije svega publici njemačkog govornog područja, a i mnogo šire. Cilj autora, dakle, bio je da prikaže evropski život ne samo Andrića književnika nego Andrića visokog diplomate, poliglota, intelektualca, erudita... U prilog tome na jednom mjestu ističe i kompleksnu problematiku zapadnjačkog nerazumijevanja ne samo političkih strujanja na Balkanu kako u prošlosti tako i danas, nego i nerazumijevanje

južnoslavenskih književnosti, što i jeste svojevrsni interpretativni podtekst Martensove knjige, a da se dovesti i u vezu sa njegovom intencijom da kontekst Andrićeva života čita u ključu postkolonijalne kritike.

Iako je dosad objavljeno više knjiga koje se na različite načine bave Andrićevim životom, autor ne želi umanjiti njihovu vrijednost, štaviše u pogovoru bosanskom izdanju ističe njihov izuzetan značaj za nastanak njegove biografske studije. Zavidna količina izvora i građe kojom se Martens služio prilikom višegodišnjeg rada na ovoj biografiji svjedoči da je riječ o jednom studioznom djelu, ali djelu koje je na svoj način izbjeglo sterilnost naučnog diskursa te se u akribičnom publicističkom maniru predstavilo kao vrlo čitko i zanimljivo štivo. Tome u prilog idu i dopadljive upadice o Andrićevim životnim meandrima, poput ove: „Zatim 1948. slijedi samo kratka priča ‘U vodenici’, u kojoj se jedan stari franjevac sjeća kako je kao dijete bio svjedok dok su dvoje mladih u vodenici kod bosanskog sela Graovika ugovarali ubistvo muža te žene. Na kraju se monah osvrće na svoj život i kaže da je naučio da ‘taj đavo melje, šuška i šapuće po cijelom svijetu, svukud pomalo, a ne samo u mlinu ispod Graovika.’ U to doba đavo naročito vrijedno melje u Berlinu“ (str. 148).

Knjigu otvara osvrt na geopolitičke, ekonomske te infrastrukturne prilike na Balkanu krajem 19. stoljeća, u vrijeme dolaska Austro-Ugarske na prostore Bosne i Hercegovine. Dalje, hronološkim redoslijedom nižu se poglavlja o Andrićevom životu sa obiljem podataka zahvaljujući kojima čitalac biva dobro obaviješten o svim ključnim momentima Andrićevog života. Autor prije svega insistira na Andriću kao odmjerenom političkoj figuri u prelomnim periodima 20. stoljeća. Sam naslov knjige indirektno referira upravo na to a preuzet je iz pripovijetke „Žena na kamenu“: „Sagoreti bez ostatka, izgubiti se u opštem požaru svetova kao vatra u vatri“. Autor ističe da je po njemu upravo to rečenica u kojoj se ogleda Andrićev život obilježen svjetskim ratovima kao i njegovim političkim djelovanjem. Djelima Ive Andrića Martens se nije bavio, ali je nije propustio donijeti intrigantan sud kako je Andrić jedina književna zvijezda sa naših prostora dostojna da stoji rame uz rame sa drugim evropskim i svjetskim nobelovcima. Ova tvrdnja zavređuje ozbiljnu kritičku i književnopovijesnu elaboraciju koja izostaje, ali zato knjiga vrvi pikanterijama iz Andrićevog života, koje se tiču njegovog odnosa sa ljudima iz intimnog i porodičnog okruženja, zatim poslovnih relacija i političkog miljea, umjetničkih i književnih krugova.

Kada je riječ o prikazu diplomatske karijere Ive Andrića, predočeno je pregršt historijskih činjenica, ali i isječaka iz intervjua, dnevnika, pisama, izvještaja i drugih dokumenata, protokolarnih detalja itd. Posebnu pažnju plijene odlomci koji se odnose na Andrićevo strelovito napredovanje u diplomatskoj službi. U manje od dvadeset

godina probio se od siromašnog studenta iz provincije preko nižerangiranog diplomatskog činovnika do drugog čovjeka Ministarstva inostranih poslova i najbližeg saradnika predsjednika Vlade Kraljevine Jugoslavije Milana Stojadinovića.

Autor se mjestimično upušta i u psihološko portretiranje Andrića, ali to čini prilično oprezno oslanjajući se kako na citate iz Andrićevih zapisa tako i na, dnevničke bilješke, intervju, pisma, komentare... Andrić je za Martensa nesumnjivi oportunist (osim u mladalačkom dobu kada ga nalazi kao simpatizera Mlade Bosne), ali biranim riječima nalazi razumijevanje za to u kontekstu vremena i prilika. Cijela ova biografija zapravo odiše aromom empatije, kako prema Andrićevoj književnosti, tako i prema njegovoj sposobnosti snalaženja tokom burnih perioda života, u ratovim i političkim previranjima, a sve blagodareći pronicljivoj odmjerivosti i javnoj suzdržanosti. Stigmi oportunizma suprotstavljeno je kao jedina politička i identitetska invarijabla Andrićevo jugoslavenstvo: „Od Hrvata ga je dijelilo puno toga, sa Srbima ga ni izbliza nije sve povezivalo. Jugoslavenstvo je bilo jedina politička ideja kojoj je doživotno ostao dosljedan“ (str. 308).

Komponujući odu Andrićevom jugoslavenstvu autor ne prešućuje uočljiv disbalans odbojnosti prema Zagrebu i dozirane piščeve prosrpske orijentacije. Dotiče i teme Andrićeve islamofobije, koja figurira u dobrom dijelu bošnjačke javnosti. U biografiji se s tim u vezi navode pro et contra stavovi, kako oni još iz doba Austrije nakon odbrane doktorata tako i oni od osamdesetih godina 20. stoljeća naovamo, podstaknuti objavljivanjem prevoda te kontroverzne disertacije. Martens se tu drži teze o nedopustivosti poistovjećivanja Andrićevog doktorskog rada i njegove književnosti, uz opravdanje da je Andrićev rad napisan silom prilika u velikoj žurbi te kako je po vlastitom piščevom priznanju na nivou školske pismene vježbe i ispod kriterija čak i onog vremena (mada stoji i činjenica da je rad ocijenjen najvišom ocjenom), kao i toga da se Andrić u poznijim godinama odrekao svojih orijentalističkih stereotipa prihvativši gledište da se krizno doba kasne vladavine osmanskog carstva ne može projektovati na prijašnja razdoblja. Na momente se čini kao da je Martens pišući o Andriću učio od njega tehnike suzdržanosti, pa tako on ovu temu vješto zaključuje potezom i-i: „Ko u njegovom djelu bude tražio priče o nepobjedivoj mržnji među religijama, naći će je. Ko bude tražio sveprisutno humanističko držanje, koje ne dijeli ljude po rasama ili vjeroispovijestima, također će ga naći“ (str. 101).

Zanimljiv detalj iz Andrićeve političke biografije, a koji nam na nekoliko stranica donosi Martensova knjiga jeste i slučaj Andrićevog referata iz vremena službovanja u Stojadinovićevoj Vladi, a koji se tiče raseljavanja Albanaca i nužnosti okupacije dijelova Albanije. Martens i ovaj put vrlo suzdržano iznosi niz opravdanja u korist

Andrića na fonu birokratske službene dužnosti ili eventualne irelevantnosti tog dokumenta, ali navodi i kako se opravdanje može tražiti i u činjenici „da su nasilna preseljenja u Evropi u prvoj polovini dvadesetog vijeka bila uobičajeno političko sredstvo.“ (str. 130)

S neskrivenim ushićenjem Martens piše o Andriću kao o personi kojoj je uspjelo da druguje sa Gavrilom Principom, a zatim u razmaku od samo nekoliko godina bude prisutan kao diplomata na prijemu kod Adolfa Hitlera, ali i da se pojavi kao gost prvomajске parade u Staljinovoj Moskvi. Zanimljiv je način na koji Martens na više mjesta targetira Josipa Broza kao beskrupuloznog diktatora, naglašavajući da je bio vrlo distanciran prema Andriću što dokazuje i mali broj njihovih susreta, kao i to da je Tito bio naklonjeniji ljevičaru starog kova Miroslavu Krleži. Martens, međutim, ne propituje Andrićevu odluku da Tita predloži za Nobelovu nagradu za mir, a simptomatično je da ga pritom ne tangira Andrićev politički angažman monarhiste i člana Stojadinovićeve Vlade, dok mu zamjera poslijeratno priklanjanje vlastima FNRJ i SFRJ. U tome bi se mogla čitati i autorova politička obojenost.

Knjigu zatvaraju dva poglavlja o vremenu nakon Andrićeve smrti. Jedno se tiče instrumentalizacije Andrićevih djela u periodu rata u Bosni i Hercegovini 1992–1995. od strane vlasti bosanskih Srba. Upravo iz rezervoara Andrićeve književnosti Karadžić je crpio materijal za teze o opravdanosti ratnih politika i nemogućnost izbjegavanja rata. Posljednje poglavlje je svojevrsni autorov zaključak o Andriću kao ličnosti koja svojom „filmskom biografijom“ i djelom umnogome nadrađa kulturne standarde Balkana te i dan-danas izaziva brojne rasprave. Glasove koji osporavaju Andrićevo književno djelo, a koji dolaze i sa Zapada, Martens ocjenjuje kao u najmanju ruku usamljene, a samim tim i nevažne. Utisak je da bi ostao vjerodostojniji kad se ne bi upuštao u polje estetske prosudbe gdje se, i po vlastitom priznanju, nije smatrao pozvanim, za razliku od biografske publicistike u kojoj je svoj na svome, upravo onako kako je na promociji knjige u Sarajevu sam opisao vlastiti pristup: „Htio sam tretirati Andrića kao što je on tretirao svoje glavne likove – s razumijevanjem za slabosti koje svi imamo.”

Adresa autora
Authors' address

Elvir Kopic
Mješovita srednja škola “Safet Krupić”, Bosanska Krupa
elvirkopic@gmail.com

UDK 821.163.4(497.6).09:821.411.21.09

Primljeno: 15. 02. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Ali Hasanović

KULTURNO-MEMORIJSKA STUDIJA O ABDULAHU SALAHUDINU UŠŠAKIJU, DIVANSKOM PJESNIKU SA KRAJA 18. STOLJEĆA

**(Berin Bajrić, *Mnemopoetika sufijskog pjesnika, Orientalni
institut, Sarajevo 2019.*)**

Još od sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća na književno-umjetničko djelo se ne gleda kao na zaseban i neponovljiv svijet, nastao, kako se vjerovalo još u antičkom dobu, kao rezultat djelovanja Muza, kćerki Zeusovih, koje su umjetnike obasipale inspiracijom i nadahnućem. U novije vrijeme djela se posmatraju u kontekstu drugih tekstova, pomjerajući težište od autorove unutarnje intencije i vertikalne svetosti poezije i pjesništva, prema horizontalnoj perspektivi Borhesove babilonske biblioteke iz koje pisci pozajmljuju, preoblače i podastiru, u nekom novom ruhu, stare stvari, iskustva i spoznaje koje su već, na ovaj ili onaj način, rečene. Zahvaljući Bahtinovoј dijalogičnosti i konceptu intertekstualnosti Julije Kristeve, književni tekstovi se poimaju kao mrežni čvorovi, mjesta višestраниh dodira, presijecanja, preliva, uticaja, dijaloga, sučeljavanja, što omogućava otvoreniji i mnogostruk pogled na djelo.

Studija *Mnemopoetika sufijskog pjesnika* Berina Bajrića ima u fokusu Abdulaha Salahudina Uššakija, bošnjačkog pjesnika i sufijskog šejha sa kraja 18. stoljeća, čije pjesničko djelo u potpunosti odgovara predmetu istraživanja i metodologiji za koju se autor odlučio. Naime, Uššakijeva poezija sva je uronjena u niz drugih prethodnih tekstova, počevši od Kur'ana, Busirijevog kao i pjesništva Hasana ibn Sabita, Ibn Arebijevih filozofskih djela pa do traktata i komentara Abdulaha Bošnjaka. Bajrićeva fokusiranost na intertekstualne veze, pritom, samog Uššakija ni na koji način ne

ostavlja po strani. Autor veoma pronicljivo analizira i razlaže njegovu poeziju, ističući, kad god za to ima osnova, njenu osobenost u odnosu na prethodnike i uzore. U Ušakijevom slučaju se zapravo i ne može govoriti o nekom slijepom podlijeganju uticaju, već se radi, prije svega, o dobronamjernom i kreativnom dijalogu, u kojem Uššaki, uvažavajući i jednog i drugog pjesnika (Busiri i Hasan ibn Sabit), proširuje njihove metafore i pjesničke slike dajući im ponekad sasvim nova značenja.

Uššaki je veliki poštovalac i Ibn Sabita i Busirija, imajući u vidu njihov visok položaj u tradiciji pjesama o Poslaniku Muhammedu a. s., ali također pokazuje i namjeru da njihov izraz unaprijedi i inovira. Isti odnos uspostavlja prema cjelokupnoj divanskoj tradiciji, proširujući i transformirajući stare i usvajajući neke nove motive i topose, što nije nimalo jednostavno, imajući u vidu samu narav stroge divanske poetike. Stičemo tako dojam da Uššaki, niti je klasični divanski pjesnik poput Adnije, Nihadije, Vahdetije..., niti je neko ko odbacuje tradiciju ističući u prvi plan sebe i vlastitu poetiku. Kako se pojavio relativno kasno, imao je priliku sagledati bogatstvo tradicije i ugraditi se u nju na poseban način. Ali, njegova osobenost nije isključivo pjesničke prirode, u pitanju je također i jedan karakterističan duhovni put povezan sa andaluzijskim sufizmom Muhjidina ibn Arebija. Njegova učenja o Božijem jedinstvu i Svjetlu Poslanika Muhameda a. s. često nisu shvaćale ni prosječne sufije, a kamoli obični muslimani, pa su ga mnogi klerici optuživali za panteizam, nevjerstvo, idolopokloništvo, itd. U vremenu vjerskih isključivosti i progona koje će uslijediti u Andaluziji, samo su rijetki mogli shvatiti njegove stihove koji izražavaju slobodu, kozmopolitizam, univerzalnu ljubav i istinu, kao vrijednosti koje ne pripadaju ekskluzivno ni jednoj vjeroispovjesti i religiji. *Srce moje je postalo primateljkom svakog oblika, pašnjakom za gazele, samostanom za monahe, panteonom za idole, Ka' bom za hodočasnike, Pločom Tore i Knjigom Kur'ana. Ja razglašujem religiju ljubavi, pa kamogod deve ljubavi da krenu, ondje je moja vjera i moj Vjerezakon,* pjevao je Ibn Arebi.

I Uššaki, na istoj stazi, nerijetko je, da bi istakao svoja uvjerenja, znao zanemariti pravila divanskog pjesništva. Za razliku od poezije većine bošnjačkih divanskih pjesnika, u kojoj dominira ustaljeni spektar motiva, simbola i ukrasa, Uššakijeva poezija je bremenita filozofijom koju crpi iz Kur'ana, mnogo više nego i jedan drugi naš divanski pjesnik, a onda i iz drugih tekstova, prije svega Ibn Arebija i Abdulaha Bošnjaka. Međutim, tema Bajrićeve studije nije Ušakijev svjetonazor, već upravo uticaj spomenutih tekstova i razumijevanje konkretnog intertekstualnog odnosa unutar kulturno-memorijske perspektive. Smještenost ove poezije u granice jedne doktrine, uticaj drugih tekstova kao i Uššakijeva konvencionalna autorska skromnost

(očitovanje kojima stalja sebe u sjenu uzora) ne podrazumijevaju da je naš pjesnik manje vješt i talentiran. Dapače, poglavlje „Intertekstualne figure“, na kraju ove studije, nedvosmisleno dokazuje Uššakijevo umješno vladanje stilskim figurama (silepsom, metaforom, sinegdohom) i drugim manirima istočnjačkog pjesništva, napose znalačko i estetski djeotvorno prelijevanje u svoje stihove sadržaja Kur’ana i poezije svojih uzora. Ni za jednim od prototekstova nije posezano radi reda i pukog ukrasa; Uššakijeva poezija njihova prvobitna značenja transformira i očučuje. Ušaki u tom pogledu podsjećaju na rane sufijske pjesnike koji su vokabularu i poetici predislamskog arablanskog, u osnovi duboko profanog pjesništva davali novi smisao i kreirali posve novi značenjski opseg. Upravo je takva Uššakijeva pozicija bila zahvalna za intertekstualnu analizu, što je Bajrić, sasvim dobro, iskoristio.

Težište analize je, sasvim prirodno, na stilskim figurama, koje u najvećoj mjeri (pod)nose Uššakijev intertekstualni manirizam i otklone. Veoma je česta npr. intertekstualna silepsa, kojom se pjesnik fokusira na jedan pojam detaljno ga razrađujući i dajući mu, pritom, nova, dublja značenja. Ako je Al-Busiri, primjerice samo spomenuo „časne stepene“ koji su dati Poslaniku Muhamedu a. s. , Uššaki ih detaljno, *metaforičkim transferom*, vizualizira i proširuje, artikulirajući ih kao stepene ulaska u *more Božanskog bića* (str. 179). Na sličan način, kada Ibn Sabit spominje svjetlo u kontekstu Poslanika a. s., vezujući ga za sunce, mjesec i zvijezde, Uššaki ih virtuosno proširuje koristeći metafore niše, kandila i svjetiljke, stvarajući tako novim značenjima bremenite i efektne pjesničke slike (str. 180).

Intertekstualni paralelizam je također omiljena Uššakijeva tehnika, pomoću koje inovira tekstove svojih uzora. U slučaju Svetog teksta, međutim, postupak je obrnut: Kur’anskim motivima i kazivanjima pjesnik proširuje značenjski opseg svoje poezije. Proširivanje značenja prototekstova najdetaljnije je analizirano u poglavlju „Prostor kao predmet memorije i njegova intertekstualna transformacija“. Naglašava se još uvijek jaka veza sa predislamskom arablanskom poezijom, koja u našeg pjesnika transferima od konkretnog i materijalnog prema apstraktnom i metafizičkom dobija potpuno novo značenje. *Putovanje* je, recimo, u predislamskoj kasidi nezaobilazna tema i lirski subjekt je često postavljen u pustinju gdje obilazi ruševine i druga mjesta na kojima je živjela njegova draga. U sufijskoj poeziji putovanje također ima centralni značaj, ali lirski subjekt je sada putnik srcem i dušom na vertikalnim putevima prema svome Gospodaru, pri čemu pustinja i ruševine mogu funkcionirati samo kao metafore za unutarnja duhovna stanja, a nikako geografski (arte)fakti. Pratimo u tom smislu, kroz intertekstualnu sukcesiju, i sasvim određene razvojne procese i transformacije. Na opisani način spomenuti motivi funkcioniraju i u Uššakijevoj poeziji,

ali to nije uvijek slučaj sa Busirijem i Ibn Sabitom koji se još kreću u svijetu predislamskih toposa.

Bajrić u istom poglavlju razrađuje i motiv ognjišta. Gotovo da ne postoji predislamski pjesnik koji, putujući kroz pustinju, ne lamtira nad ognjištem i ruševinama svoje drage. Busiri i Ibn Sabit, koji preuzimaju taj motiv, još uvijek čuvaju njegovo osnovno značenje. Ma koliko se razlikovali od predislamskih pjesnika, oni se i dalje kreću horizontalnim, ovosvjetskim porostorom, tj. pustinjom i nekim poznatim ili zaboravljenim arapskim gradovima. Kod Uššakija pak ognjište gubi svoje referencijalno značenje i postaje 'skrušeno srce'. Ako je u svijetu arapskih nomada ognjište bilo centar svijeta i podstrek sjećanja, kod sufija je srce središte duhovnog života, tajnoviti beskraj kojim se putuje ka spoznaji, ali i sam cilj putovanja. U dubini ljudskog srca, prema vjerovanju sufija, skrivena je Božanska svjetlost prema kojoj sufija putuje. Na putovanje se tako više ne kreće na deva, već je ono vertikalno i metafizičko. Put je, kako to naglašava i Bajrić, sveobuhvatna metafora za izuzetno kompleksno duhovno pročišćenje i usavršavanje derviša (str. 95). Na tom duhovnom putu nižu se mekama, stupnjevi koji su kroz Kur'an i djela sufijskih klasika decidno objašnjeni.

Glavna tema Uššakijeve poezije je svakako ljubav prema Poslaniku Muhammedu a. s., ali te pjesme nisu klasične pohvalnice. Ljubav prema Poslaniku a. s. ima metafizičku dimenziju i usmjerena je na Poslanikovo a. s. biće (str. 43), koje u učenju sufija ima uzvišenije značenje. Težište nije na njegovim lijepim osobinama, pohvalama i opisima, već je akcenat stavljen na Svjetlo (Nuri Muhammedija) koje je ispunjavalo poslanstva i srca svih poslanika i vjernika, da bi se najpotpunije manifestiralo rođenjem Muhammeda a. s., a ni sa njegovim preseljenjem na onaj svijet nije se ugasilo. Zahvaljujući Svjetlu, za razliku od drugih divanskih pjesnika, Uššakijeva ljubav prema Muhammedu a. s. jednaka je ljubavi prema Bogu. Dok drugi divanski pjesnici o Bogu pjevaju jezikom simbola (vino, krčma, draga, solufi) a o Poslaniku a. s. jezikom *trezvenih mistika* (str.47) sa jasnim opisima i pohvalama, Uššaki i u opisu Poslanika a. s. pribjegava prenesenom govoru.

Kako te opisujemo to je tajna koja nas ograničava, Allahov Poslaniče,
Zato smo pripremili sredstva prenesenog govora, Allahov Poslaniče. (str.29)

U Bajrićevoj intertekstualnoj analizi tekst Kur'ana zauzima najznačajnije mjesto. Kako smo već istakli, kur'anskim tekstom Uššaki proširuje značenja svojih stihova i pjesničkih slike, čineći to pomoću dva modela intertekstualnih veza – *eksplicitnom i implicitnom intertekstualnošću* (str.64). Eksplicitna podrazumijeva vidljivu vezu

izraženu kroz citiranje ili parafraziranje ajeta, dok druga veza, koju Bajrić još naziva i *tekstualnom epifanijom*, podrazumijeva kodiranu, suptilnu vezu, koja traži predanog poznavoca, dostojnog zaljubljenika i čitaoca Kur'ana. U poglavlju *Kuranski kontekst kao uzročnik semantičkih ekstenzija*, na tridesetak stranica, autor, i sam hafiz, minuciozno analizira preplitanje kur'anskih motiva sa Uššakijevom poezijom i uvjerljivo dokazuje da kod Uššakija kur'anski intertekst nema funkciju ukrasa, već predstavlja ulog u kreiranju dubokih i suptilnih poet značenja. (str.92)

Bajrićeva studija nam je iz ugla recentnih teorija predstavila zanimljivog bošnjačkog pjesnika i duhovnog učitelja sa kraja 18. stoljeća. Raskriven je, preko pjesničkog opusa, njegov duhovni nauk, po mnogo čemu specifičan u odnosu na mainstream pravce tadašnje sufijske prakse. Nadamo se da ova studija može biti podstrek za istraživanja kojima bi se potpunije rasvijetlilo zlatno doba bošnjačke divanske poezije, kao i kontinuitet nekih specifičnih sufijskih učenja. Studija je, k tome, preko intertekstualnih poveznica, oživjela i predstavila Busirijevu i ibn Sabitovu poeziju, pa i tekstove Abdulaha Bošnjaka koji se, kao jedan od najvjerodostnijih tumača Ibn Arebijevih djela, ugradio u Uššakijeve stihove, a što je Bajrić dobro istražio i razložio. Ovjerodostojena je na taj način i hipoteza studije – o kulturno-memorijskom karakteru opusa ovog pjesnika, čija je poezija *jedan od svojevrsnih čuvalačkih mehanizama orijentalno-islamske književnosti i kulture općenito, te književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima posebno* (str.14).

Adresa autora

Authors' address

Ali Hasanović,
Behram-begova medresa u Tuzli,
ali.hasanovic@yahoo.com

UDK 821.163.4(497.6).09 Kulenović T.

Primljeno: 25. 02. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Melida Travančić

DJELO KAO METAFORA MOSTA: NOVA ČITANJA OPUSA TVRՒKA KULENOVIĆA

(TvrՒko Kulenović: Ja umjetnost – djelo: Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Fojnici novembra 2019, ur. Edin Pabrić, Štamparija Fojnica, Fojnica, 2020)

TvrՒko Kulenović jedan je od najznačajnijih ne samo bosanskohercegovačkih nego južnoslavenskih književnika. Gotovo da nema žanra u kojem nije stvarao od romana, putopisa, eseja, scenarija, priča, radiodrama, pisao je pozorišnu, likovnu i književnu kritiku, te predavao književnost na fakultetu. Za Kulenovića književnost nije samo umijeće verbalnog svjetotvorstva, već metafora života i življenja, života kao pozornice na kojoj se sve konstantno mijenja, pozornice na kojoj je sve neizvjesno, pozornice kao metafore nepredvidivog života, ali i čovjekove prilagodbe, podnošenja nepodnošljivog. Više od četrdeset godina TvrՒko Kulenović bio je prisutan na književnoj sceni, a njegovo djelo je od samih početaka privlačilo i čitatelje i književne znalce. O njemu i njegovom radu napisan je, za naše prilike, veliki broj književno-kritičkih tekstova, eseja i studija. Pored romana¹, koji su i najviše opservirani, tu su eseji i putopisi koji se iznova čitaju i analiziraju. Najmanje se pisalo o njegovim radovima iz oblasti teatrologije, premda Muhamed Dželilović upozorava da su upravo njegove knjige *Teorijske osnove modernog evropskog i klasičnog azijskog teatra* i knjiga *Pozorište Azije, Indija i umjetnost...* uz druge kraće radove na ove teme „pre-

¹ TvrՒko Kulenović je napisao četiri romana: *Čovjekova porodica*, *Kasino*, *Jesenja violina* i *Istorija bolesti*, dvije knjige pripovjedaka: *Trag crne žuči* i *Karavan*, te pet knjiga putopisa: *Odanost jugu*, *Pejsaži zrelog doba*, *Putovanje*, *Majka voda* i *Mehanika fluida*.

usmjerile našu tadašnju teatrološku misao prema najsavremenijim tokovima prakse i teorije te najstarije i najpopularnije performativne umjetnosti“ (20).

Na književno-kulturnoj manifestaciji „Susreti Zija Dizdarević“ u Fojnici praksa je da svake godine bude održan naučni skup posvećen nekom od istaknutih bosanskohercegovačkih književnika², a cilj skupa jeste okupiti značajna imena iz svijeta nauke o književnosti, te dati recentna čitanja naših klasika, otvarajući nove književnoznanstvene dijaloge. U Fojnici je 2019. održan skup o djelu Tvrтка Kulenovića³, dok je godinu dana kasnije (2020) objavljen i zbornik radova naslovljen *Tvrtko Kulenović: Ja umjetnost – djelo* (priredio Edin Pobrić), koji je podijeljen na sedam cjelina „Drama i teatar“, „Roman“, „Putopis“, „Priča“, „Poetika i stil“, „Esej – filozofija književnosti“ i „Bibliografija“, obuhvatajući tako cjelokupni autorov opus. Riječ je o zbiru od deset tekstova (uključujući i biobibliografiju) sa širokim rasponom tema. Pored književnog stvaralaštva prikazuje se i kontekst u kojem je Kulenović živio i djelovao, govori se o funkciji kritike te se prate promjene paradigmi tumačenja. Zbornik donosi i prva obuhvatnija tumačenja dijela njegovog opusa posvećenog proučavanju drame i pozorišta, o čemu piše Muhamed Dželimović. U Kulenovićevom fokusu jesu pitanja odnosa teatra kao performativne umjetnosti i tradicionalne evropske kulture izgrađene na dihotomijama i krutim binarnim opozicijama. Prema Dželimoviću, Kulenovićevi teatrološki prilozi umnogome osvjetljavaju i njegovo književno stvaralaštvo, kao i njegov književnoteorijski i književnohistorijski opus, pa je utoliko važnije i ovaj segment njegovog rada seriozno sagledati i analizirati. Također, rijetko se pisalo o Kulenovićevim radiodramama (*Smrt na fotografiji* i *Smrt u Sarajevu*) koje u Zborniku, u jednom širem kontekstu, posmatra Fahrudin Kujundžić ukazujući na brojne autoreferencijalne elemente u njima, propitujući odnos između stvarnosti i umjetnosti kroz prizmu moderne i postmoderne misli, te, na koncu, konstatirajući da u „Kulenovićevoj književnosti možemo prepoznati svojevrsno manirističko sklonište evropske kulture“ (Kujundžić, 55).

Roman *Istorija bolesti* kao motrenje života kroz leću smrti u fokusu je rada Andrijane Kos-Lojtnan, dok su o putovanju kao drugoj metafori u Kulenovićevom djelu pisale Alma Denić-Grabić i Šeherezada Džafić. Kulenovićeva putovanja nisu

² U novim čitanjima klasika bosanskohercegovačke književnosti na Književnim susretima Zija Dizdarević od 2007. do 2018. govorilo se o djelima Čamila Sijarića, Derviša Sušića, Branka Čopića, Alije Isakovića, Zuke Džumhura, Vitomira Lukića, Hasana Kikića, Mirka Kovača, Meše Selimovića, Zije Dizdarevića, Skendera Kulenovića i Isaka Samokovlje.

³ Ovo je drugi naučni skup posvećen stvaralaštvu Tvrтка Kulenovića. U Sarajevu je 2009. organiziran skup „Čovjekova porodica“ na kojem su stručnjaci iz zemlje i regiona govorili o značaju njegova djela. Skup je održan u organizaciji BKZ „Preporod“ uz pomoć PEN Centra BiH, Međunarodnog centra za mir i časopisa Odjek, u kojem su i objavljeni radovi izlagani na skupu.

obična, to su putovanja kroz različite kulture, kroz vrijeme i prostor. Autora zanima, kako sam naglašava, proces putovanja. Za njega je putovanje književni izazov koji „oblikuju intertekstualnost, esejistički diskurs o književnosti i kulturi“, a odlikuju ga „karakteristike, kao što su hibridnost (kontrapunkt esejističkog, putopisnog i pripovjednog diskursa), metatekstualnost, enciklopedičnost, montažiranje, a potom i krovne teme/fenomen putovanje – a koje će obilježiti i njegova kasnija djela“ (Denić-Grabić, 118)

Danas se neprestano naglašava da postmoderna kultura nije monistička i monološka, nego pluralistička i dijaloška. U književnosti te promjene mnogo jasnije vidimo, od interkulturalnog dijaloga, autotematizacije, do pomjeranja i prožimanja žanrova unutar jednog teksta. Upravo o tome piše Enver Kazaz nastojeći prikazati razlike u poetičkim modelima Kulenovićeve proze s fokusom na knjige *Trag crne žuči* i *Karavan* koje u svojim „proznim modelima pokazuju i poetički prelaz iz postmodernizma u novu osjećajnost i novorealizam“ (145). Poetici i stilu Tvrтка Kulenovića posvećena su dva značajna teksta Marine Katnić-Bakaršić i Davora Beganovića, kao i tekst „Esej kao razgovor svjetova Istoka i Zapada“ Edina Pobrića. Značaj Zbornika na svoj način ovjerava bibliografija koju je priredila Minela Đelmo.⁴

Ukupno gledano, Zbornik resistematizira djelo ovog svestranog umjetnika unutar tokova savremene bosanskohercegovačke književnosti. Zajednički imenitelj svih tekstova je odnos književnog teksta i „ja“ tog teksta. Takav odnos između teksta i „ja“ teksta, bio on eksplicitan ili implicitan, i jeste jedan od osnovnih modusa u savremenom tumačenju književnosti, a taj je aspekt istaknut i u naslovu Zbornika. Prema riječima Edina Pobrića: „Kulenovićevo *ja* omogućilo je piscu Kulenoviću da ostvari jednu vrlinu za kojom književnost oduvijek čezne, a nije baš uvijek mogla da je dotakne (uspio je to, između ostalih, Dante) – iskrenost, doslovna autentičnost i dokumentarnost. Kulenovićevo *ich*-forma u njegovim romanima nije, ustvari, nikakva forma nego duboki sadržaj teksta, ona je Kulenovićevo odnose prema životu. A taj odnos prema životu u njegovim romanima, pripovijetkama, putopisima i radio-dramama možda i najbolje potcrtava upravo njegova esejistika“ (222).

Radovi zastupljeni u Zborniku plod su istraživanja, poznavanja ranije objavljenih tekstova, analize i interpretacije. Posebna vrijednost Zbornika jeste u činjenici da je istodobno namijenjen i širem krugu čitatelja, ali prije svega studentima književnosti, dramskih umjetnosti, kao i istraživačima i akademskoj zajednici. To je vidljivo iz

⁴ Kako stoji u napomeni, ovaj članak je dio magistarskog rada pod naslovom *Model personalne bibliografije na primjeru bibliografije Tvrтка Kulenovića*. Rad je odbranjen na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 5. 9. 2018., a bibliografija Tvrтка Kulenovića objavljena je i u: *Bibliografije članova Odjeljenja humanističkih nauka ANUBiH*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2017: 113-171.

strukture knjige: uvodni tekst je o Tvrтку Kulenoviću, sa osnovnim podacima o njegovom radu, objavljenim knjigama, nagradama i društvenom angažmanu, zatim slijedi dio u kojem je devet naučnih radova, popraćeni obiljem referenci, što čitatelju eruditi omogućava daljnje samostalno istraživanje, i na koncu bibliografija.

Naznačeni metodološki okvir omogućio je da pristupi Kulenovićevu djelu budu sprovedeni na specifičan način. Autore zanima na koji način Kulenović konstruirala reprezentacije svijeta i šta to za njega znači, uvijek imajući na umu da književnost jest važna u konstruiranju individualnih i kolektivnih identiteta. Propitujući jezik, stil, forme, zatim intermedijalnost, intertekstualnost, autoreferencijalnost, interkulturalnost, tradiciju i savremenost, postmoderna pomjeranja žanra, autori otvaraju i ona danas najaktuelnija pitanja: odnos prema prošlosti, prema ratu 90-ih, poslijeratnoj stvarnosti i njenim traumama te novim društvenim ritualima. U stvaralaštvu Tvrтка Kulenovića stvarnost je istovremeno uvjerljiva i autentična, fluidna i nestvarna. On vodi dijalog sa sobom i kulturom u kojoj živi, ali i s drugim zemljama i kulturama, nastojeći odrediti svoje mjesto u rasredištenom Svijetu i koordinate tog i takvog Svijeta u identitetskim konfiguracijama savremenog čovjeka. Odgovore na ova pitanja Kulenović traži u svemu što je pisao, od romana, radiodrama, putopisa do rubnog žanra kakav je scenarij za film, da bi sve bilo zaokruženo esejima koji u sebi uključuju „romaneskno i poetsko, muzičko i dramsko, likovno koliko i filmično (...) U tom smislu, njegova esejistika, kojom su prožeti svi nabrojani žanrovi, može se s jedne strane čitati kao poetska sublimacija cjelokupnog njegovog djela, a sa druge strane, može se čitati i kao priprema za njegove romane, putopise i radio-drame“ (Pobrić, 221). Na istome tragu dalo bi se zaključiti da inovativnost ovoga Zbornika korespondira sa inovativnošću djela Tvrтка Kulenovića, koje je metafora mosta između različitih kultura i različitih literarnih žanrova.

I na samome kraju, jedna primjedba uredniku, redakciji i izdavaču Zbornika, koja ne umanjuje njegov supstancijalni značaj, ali upravo iz tog razloga smatramo neprimjerenom loše ili nikako urađenu lekturu pojedinih objavljenih tekstova.

Adresa autorice
Authors' address

Melida Travančić
Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj
travancicmelida@gmail.com

UDK 81'373.232.1(497.6) (048.83)

Primljeno: 17. 01. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Enisa Gološ

ONOMASTIČKI ODGOVOR NA PITANJE KO SU BOSANCI I HERCEGOVCI

(Indira Šabić, *Prezimana u Bosni i Hercegovini*, Off-set, Tuzla, 2020)

Knjiga *Prezimana u Bosni i Hercegovini* autorice Indire Šabić predstavlja naučnu studiju u kojoj se aktualizira pitanje tumačenja prezimena na prostoru Bosne i Hercegovine sa aspekta onomastike, što predstavlja značajan doprinos u oblasti bosnistike i uopće lingvistike.

Knjiga jest rezultat temeljitog istraživanja kojem autorica pristupa potaknuta “sindromom gubitka” – nepovoljnih uvjeta na polju nataliteta, pojavom fertiliteta i mortaliteta kao i drugih faktora koji dovode do promjena u demografskoj tranziciji, što je za posljedicu imalo smanjenje fonda prezimena (str. 11). U želji da zabilježeno bude i dostupno široj javnosti, autorica je stvorila djelo neprocjenjive vrijednosti uz napomenu da ova knjiga bude podstrek budućim istraživačima i naučnicima da istražuju dalje, da ponude nova i drugačija rješenja.

Knjiga se sastoji od slijedećih poglavlja: *Od fonetike do leksikologije*, *Motivacijska klasifikacija prezimena* i *Aloglotija u bosanskohercegovačkome prezimeniku*, s tim da je autorica na posljednjim stranicama knjige izdvojila *Stotinu najučestalijih bosanskohercegovačkih prezimena* i *Popis 10.000 bosanskohercegovačkih prezimena*. Na samom početku knjige autorica se osvrće na postojanje određenih nalaza vezano za identitet i identitarnost na prostoru Bosne i Hercegovine ističući da u domenu lingvistike “ne postoji sistemsko bilježenje tih identiteta” niti u oblasti bosnistike imamo urađen antroponomastikon (str. 13). U potrazi za odgovorima na pitanja: uzroka nastanka prezimena na prostoru Bosne i Hercegovine, vremena nastanka,

značaja poprezimenjavanja za identitet i identitarnost, autorica daje presjek samog procesa poprezimenjavanja od rijetke pojavnosti do zakonske obaveznosti.

U poglavlju *Od fonetike do leksikologije* autorica kreće od općih napomena o dijalekatskoj slici Bosne i Hercegovine, potom ukazuje na pojave vokalskih i konsonantskih zanačajki, nestabilnosti pojedinih glasova, specifičnosti analogije, razliku u akcentovanju prezimena istog glasovnog sklopa uz potvrdu da su prezimena dijalekatski i selilački spomenici (str. 19).

U nastojanju da ukaže na preduvjete nastanka kvalitetne tvorbene, etimološke i semantičko-motivacijske analize, Šabić navodi da je neophodno dobro poznavati kontekst Bosne i Hercegovine u smislu društvenih odnosa, sistema vrijednosti i običaja. U isto vrijeme ukazuje na postojanje varijanti prezimena, što može biti pokazatelj nacionalne pripadnosti nositelja, ali ne i nužno. Posebno ističe važnost poštivanja pravila u pisanju i izgovoru prezimena, onako kako ih upotrebljavaju lica koja ih nose, odnosno onako kako se izgovaraju u kraju odakle potječu i onako kako su se odomaćila. Kad govori o tvorbi, autorica ističe da su prezimena tvorena iz već postojećih riječi, uglavnom iz imeničkih, pridjevskih i glagolskih osnova, i rjeđe iz brojeva, prijedloga i uzvika. Ukazuje na sufiksalsnu tvorbu kao najplodniji tvorbeni način nastanka prezimena, mada bilježi i oblike prefiksalsne, prefiksalsno-sufiksalsne tvorbe, slaganja, srastanja, kategorijalne preobrazbe i mocijske tvorbe.

U poglavlju *Motivacijska klasifikacija prezimena*, koje zauzima najviše prostora u knjizi, autorica ističe da je proces poprezimenjavanja na terenu Bosne i Hercegovine bio motiviran različitim sematičkim realijama, te da su prezimena u periodu između XII i XIX stoljeća evaluirala od rijetke pojavnosti do zakonski propisane obligacije, što je zavisilo od niza okolnosti pod kojima se odvijao navedeni proces.

Vrlo kompleksnu građu autorica je grupisala po principu motivacijske veze između samih motiva koji su učestvovali u poprezimenjavanju. Na taj način je ponudila klasifikaciju od trideset grupa prezimena analizirajući ih kao zasebne odlomke. Pošla je od ličnog imena ili antroponima kao jednog od prvih motiva za postanak prezimena tipa **Abdulah** od ar. *Abdu-llāh* > bos. *Abdulah* – Božiji rob, sluga (str. 70), **Demirović** od tur. *Demir* – gvozdeni, željezni (str. 74). Potom je izdvojila nadimak kao motiv za nastanak prezimena tipa **Došlo** < stsl. *doiti* – doći (str. 109). U okviru toponima kao motiva tipa **Tuzlić** (grad), **Krajina** (makrotoponim), **Maglić** (planina), **Drina** (hidronim), **Mostarac** (etnik), autorica ukazuje na važnost ovakvog načina motiviranja nastanka prezimena kao dokaza migriranja ljudi sa pojedinih lokaliteta. Međutim, pored ovog motiva, autorica izdvaja posebno grupu prezimena motiviranu imenom naseljenog mjesta tipa **Banjalučkić** < Banja Luka (grad), imenom planine/gore/vrha

ili oronima tipa **Cincar**< Cincar (planina), **Ogorelac**< Ogorelac/Ogorjelica (vrh planine), imenom hidronima tipa **Neretljak**< Neretva (rijeka), etnika ili imena stanovnika nekoga mjesta tipa **Fočak**< Fočak (koji je iz grada Foče). Ime naroda ili etnonim kao motiv tipa **Čeh** (ukazuje na porijeklo pretka koji je bio češke nacionalnosti) karakterističan je za pripadnike doseljenika, kao obilježje radi identifikacije, ističe autorica. U ovu grupu spadaju i prezimena tipa **Bosanac** "u značenju koji je bosanske nacionalnosti" (str. 131), **Taslidža/Pljevlja** (prema gradu) **Vlahinić**, **Romčević**, **Cigan**, **Turčić**, gdje se ukazuje pripadnost određenoj nacionalnoj manjini. Nomina *topographica* ili geografska svojstva mjesta jedan je od slijedećih motiva tipa **Blatnjak** prema prasl.**bolto*>*blato* – razmočena zemlja, kal (str. 145). Nomina *agentis* ili nazivi zanimanja postajali su nasljedna prezimena tipa **Arpadžić** od tur. *arpacik* –sitni crveni luk za sijanje, lat. *Allium cepe annunus*> bos. *arpadžija* – povrćar koji proizvodi sitni luk (str. 156), **Berber** od tal. *berbiere*, tur. *berber*> bos. *berberin* – briač, kojem je posao da drugima skida, brije bradu (str. 157). Autorica ističe da je navedeni tip prezimena mogao biti motiviran dijalekatskim nazivima istoga zanimanja i sa značenjskim preklapanjima ili značenjskom bliskosti tipa **Pastir**, **Čoban**, **Govedar**, **Stanar**, **Bači/Bać**, **Katunac/Katunar**, **Mandra**, **Dodik** (prezimenski sinonimi u značenju pastira) ili geosinonimi – zlatar/kujundžija kao motiv prezimena tipa **Zlatar**, **Kujundžija**. Društvena organizacija je bila motiv za poprezimenjavanje, gdje autorica izdvaja podgrupe prezimena tipa **Selak** – "stsl. selo, -a s. – polje, njiva, zemlja, područje, naselje", **Građanin** – stsl. *građaninъ*, *graždaninъ*> bos. *građanin* – 1. stanovnik države, državljanin, 2. stanovnik, žitelj grada (str. 182), **Koljenović** – stsl. koleno > bos. koljeno – pleme, rod (str. 183), **Babić** prema *babajka* – očeva majka, *baba/babe/baka/baja* – domaće riječi bosanskoga kršćanskog/hrišćanskog stanovništva (str. 187), **Mužević**, **Zlomužica** prema stsl. *mъžъ*, a m. > bos. muž – suprug, muškarac > stsl. *mъžъskъ* prid. – muževljev, muški (str. 193), **Kumić** prema stsl. *kumъ* – botar (str. 198), **Ahbabović**< ar. *ahbāb* - prijatelj, drug, brat (str. 200), **Kamarić**< tur. kamara – 1. kućica, 2. kabina na brodu (str. 201). Sam historijski kontekst, smjena vlasti, dakle društvena hijerarhija bila je motiv u prezimenima tipa **Agić** – tur. *ağā*> bos. *aga* – gazda, dobrostojeći građanin, gospodar, prvak, veleposjednik (str. 207), **Muftić** – ar. *mufī*> bos. *muftija* – u islamu, najviši vjerski službenik u nekoj zemlji ili pokrajini... (str. 210), **Kmetaš** – stsl. *къmetъ* > bos. *kmet* – seljak koji obrađuje tuđu zemlju, sluga (str. 211) ili militarija/vojno nazivlje u prezimenima tipa **Bajraktari** – pers. Bayrakdār > bos. bajraktar – zastavnik, onaj koji nosi bajrak (str. 221), **Sablja** – tur. sapy > bos. sablja – dugo, hladno, oružje za sječenje (str. 226), potom religija/vjera tipa **Kaurin** – tur.

gâur> bos. *kaur*, *kaurin* – nemusliman, nevjernik, kršćanin (str. 232). Motiv privrede i materijalnih dobara vidljiv je u prezimenima tipa **Paldum** – pers. *pāldūm*> bos. *paldum* – kajiš od sedla koji je provučen ispod konjskog repa i zadržava sedlo da ne klizi (str. 248) ili motiv muzički instrumenti u prezimenima tipa **Čengić** – pers. *čeng*> bos. *čengija* – vrsta muzičkog udarnog instrumenta, vrsta saza (str. 253). Nutricija ili hrana i piće su slijedeći motiv za nastanak prezimena tipa **Pirić** – crsl. *pyro* – pir, pira, krupnik, dinkel, spelta, jedna od najstarijih vrsta žitarica (str. 257), **Časa** – ar. *kas'a*> bos. *ćasa* – zdjela (str. 271), zatim odjeća, obuća i modni detalji u **Čakširan** – tur. *çakşir* > *čakšire* – vrsta istočnjačke muške donje odjeće od čohe ili sukna (str. 279) ili tjelesnost u **Bjelogrić** – *grlo* – ždrejona duplja sa gornjim dijelom grkljana i jednjakom (str. 293). Okruženje predstavljeno kroz floru, fitokulturu ili biljno nazivlje još jedan je od motiva u primjerima tipa **Biber** – tur. *biber* – papar (str. 305), **Hrasnica** – prasl. **xvorstb* – drvo; csl. *xrastb* – dračje, grmlje, visoko listopadno drvo (Šabić, 316) kao i fauna, zookultura ili životinjsko nazivlje u primjerima tipa **Akmađić** – tur. *atmaca*> bos. *akmađza* – istrenirani sokol za lov na ptice (str. 332), **Horozović** – pers. *hurūs* > tur. *horoz* > bos. *horoz* – pijetao, kokot (str. 334). Motiv boje neizostavan je u nastanku prezimena tipa **Garić** – *garav* – zaprljan gari, čađu, čađav, fig. koji je tamne puti (str. 356) kao i naši osjećaji, stanja i raspoloženja – nomina atributiva u prezimenima tipa **Blažević** – stsl. *blaženb* – blagoslovljen, sretan (str. 366), **Eminović** – tur. *emin* > bos. *emin* – pouzdan, siguran, vjerodostojan, pouzdan (str. 369). Pejorativna prezimena tipa **Zulum** – ar. *zulum* – nepravda, zlo, nasilje (str. 381) ili mitološki elementi u prezimenima tipa **Vila** – stsl. *vila* – mitološko mlado i lijepo žensko biće (str. 385), prisutni su na terenu Bosne i Hercegovine. Samo vrijeme ili tempus uočava se kao motiv u prezimenima tipa **Studić** – stsl. *studenb*, -y, ž. – zima, studen, hladnoća > studeni – naziv mjeseca (str. 399), **Muharemović** – ar. *muharem* – sačuvan, zabranjen, svet > bos. *muharem* – prvi mjesec muslimanskog kalendara (str. 401), potom je predstavljen kvantitet kao motiv u primjerima tipa **Petković** – stsl. *petb* glavni broj > bos. *pet* (str. 407), te rude/iskopine/metal/legure tipa **Bakaršić** – tur. *bakir*> bos. *bakar* – metal (str. 409) i novac u prezimenima tipa **Soldo** – tal. *soldo* – sitan novac (str. 412).

Pored navedenih grupa, autorica je ukazala na još neke grupacije prezimena uz konstataciju da postoje prezimena koja se ne mogu svrstati ni u jednu prethodno navedenu grupu jer su tvorbeno nejasne riječi, odnosno značenje im ostaje nerazjašnjeno. Za ta prezimena kaže da nemaju jasan motiv postanka.

U središtu poglavlja *Aloglotija u bosanskohercegovačkome prezimeniku* jest propitivanje sloja prezimena koji je nastao pod utjecajem drugih jezika. Sam kontakt

bosanskoga jezika sa drugim jezicima manifestovao se kroz jezičko posuđivanje iz unutarjezičkih ili vanjezičkih razloga, prilagođavanje sa jezičkim transformacijama ili zadržavanje izvornih oblika što je vidljivo iz primjera tipa **Gaši** (alb. Gashi), **Kovač** (polj. Kowch), **Ambrožić** (uz dodavanje sufiksa), **Šnajder** (njem. Schneider), **Levi**, **Finci** i sl. Propitujući određene historijske momente autorica ukazuje na doseljavanje drugih slavenskih naroda na prostor Bosne i Hercegovine i pojavu prezimena tipa **Jablanski** < polj. Jablonski prema poljskom *jablan* – jablan (str. 418), **Nadaždin** < rus. *Надеждин* < *надежда* – nada (str. 419), zatim prezimena tipa **Antić**, **Ignjatović** sa latinskim elementom, ili prezimena tipa **Despotović**, **Komadina** koja su porijeklom iz grčkog ili su u bosanski jezik ušla posredno, preko turskoga jezika tipa **Defterdarević**, odnosno direktno je ostvaren kontakt bosanskoga i turskoga jezika u prezimenima tipa **Ahmedbegović**, **Karahasanović**, gdje su lična imena orijentalnog porijekla bila motiv za nastanak prezimena.

Jezičko posuđivanje iz njemačkog jezika vidljivo je kako u prezimenima izvornog oblika tipa **Adler**, **Leder**, tako i u bosniziranom obliku prezimena tipa **Miler** (< njem. Miller), **Vilhem** (< njem. Wilhelm) te u obliku prilagođenosti bez osjećaja da su stranoga porijekla tipa **Krtalić** (< njem. Kartoffel), **Šepić** (< njem. dij. Schepp > bos. šepati – hramati).

Autorica u ovom poglavlju knjige upotpunjuje sliku nastanka prezimena ukazivanjem na tip tvorbe i uopće prilagođavanja prezimena iz drugih jezika bosanskome jeziku i bosanskohercegovačkome kontekstu. Navodi prezimena mađarskoga porijekla tipa **Kiš** < mađ. kis – malen, koja su nastala onimizacijom apelativnih leksema (asufiksalna prezimena), **Pandurević** < mađ. *pandúr* – stražar (tvorbom uz pomoć bosanskih prezimskih sufiksa – sufiksna prezimena), prezimena talijanskoga porijekla tipa **Krivić**, **Kalin**, gdje je došlo do prilagođavanja domaćem antroponimijskom sistemu radi otežanog izgovora i brže integracije.

Za prezimena kod **Jevreja** ističe da su različitog tipa, što zavisi od asimilacije, međujezičkih i međukulturnih dodira, dok prezimena kod Roma su nastajala kao plemenska radi prikrivanja ciganskoga porijekla i identificiranja sa sredinom u kojoj se nađu. (str. 444). Kao zasebnu etničku skupinu, autorica ističe **Vlahe** čija prezimena su semantički i tvorbena oblikovana kao i druga bosanskohercegovačka tipa **Sekula** – koji je silan, surov (str. 445) ili tipa **Bovan**, **Čokorilo**, **Ridan**, koja sadrže elemente iz različitih jezika (str. 445).

Albanska prezimena su prepoznatljiva po utjecaju turskoga jezika na njihov nastanak, tako da su specifični sufiksi tipa -illari, -lli i sl. Njihovo prisustvo na

prostoru Bosne i Hercegovine vidljivo je kroz izvorni oblik ili u kompromisnim transfonemizacijama tipa **Bajrami, Gaši, Šaćiri**.

Istraživanje prezimena na prostoru Bosne i Hercegovine prati popis stotinu najučestalijih bosanskohercegovačkih prezimena i popis 10.000 bosanskohercegovačkih prezimena. Ovim dodatkom postaje zaokružen tekst koji daje jasnu sliku o procesu nastanka prezimena na prostoru Bosne i Hercegovine.

Knjiga *Prezimana u Bosni i Hercegovini* aktualizira važnu temu s aspekta onomastike. Naučnim pristupom i dubinom zahvata Šabić je pomakla dosadašnja naučna saznanja o važnim pitanjima iz oblasti lingvistike, što ovu knjigu svrstava među izuzetno zanimljivu i vrijednu literaturu za buduća istraživanja, ali i sve one koje zanima domen lingvističke nauke.

Adresa autorice
Author's address

Enisa Gološ
Pedagoški zavod Mostar
enisa64mostar@gmail.com

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

- 0. stranica:** i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;
- 1. stranica:** naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);
- 2. stranica i dalje:** glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

- 1. Masnim slovima (Times New Roman)**
 - 1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)**
 - 1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćunica ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

chs

drúštvene i humanističke studije

ISSN 2490-3604

